

Облеклото и езикът

Сборник с доклади от конференцията
„Облеклото в българските земи в миналото. Особени на изворите“,
проведена на 24–25.I.2020 г.

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

Облеклото и езикът

Сборник с доклади от конференцията
„Облеклото в българските земи в миналото. Особенности на изворите“,
проведена на 24–25.I.2020 г.

София, 2020
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

Тази книга се издава като част от работата по проект „Местно производство, облекло и езиково богатство (принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и Института по етнология и фолклористика с Етнографски музей – Българска академия на науките.

Проектът е финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на Българското министерство на образованието и науката под номер ДН 10/12 (2016-2020)

Научни рецензенти:

*проф. д-р Андрей Бояджиев,
доц. д-р Петко Христов*

Съставители:

*Миглена Иванова, Маргарет Димитрова,
Василка Алексова и Боян Вълчев*

Технически редактор:

Десислава Узунова

© Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2020

© Миглена Иванова, Маргарет Димитрова, Василка Алексова, Боян Вълчев, съставители, 2020

ISBN 978-954-07-4993-8

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	7
I. Облеклото в антични и средновековни паметници: функции и названия	11
Лъчезар Перчеклийски. Библейска символика (историята на една изгубена „дреха“).....	13
Методий Рождественский. Външният вид на ромейския воин: между номадските влияния и византийската стратегия на сплашването (по данни на военно-теоретичните съчинения от VI–XI в.....	24
Силвия Аризанова. Особенности на работата с извори за облеклото на средновековните българи.....	40
Татяна Илиева. Словообразователни склонности при думите за облекло в средновековните славянски писмени текстове.....	46
Явор Иванов. Лексеми, назоваващи и съпътстващи облеклото във втория превод на диалозите на св. Григорий Двоеслов на фона на старобългарските паметници	68
Галя Господинова. Богослужбни одежди според оригинални ръкописи, съхранявани в Научния архив на Българската академия на науките.....	79
II. История и произход на думи, назоваващи облекло	87
Лилия Илиева. Коприната като артефакт и нейните названия	89
Борис Парашкевов. Немски заемки, свързани с облеклото.....	99
III. Облеклото в османо-турски документи	107
Джени Иванова. „Видинският сиджил“ от Стамболово време (османски документи за облеклото на мюсюлманската общност във Видин и Видинско)	109
Паулина Андонова. Градското облекло в края на XVII и първата половина на XVIII век според наследствените описи – етнорелигиозни и социални различия.....	125
Надежда Александрова. Николай Павлович и албумът „Старите облекла в Османската империя“ (1863). Особенности на изворите.....	140
IV. Феликс Каниц и облеклото на българите	151
Николай Чернокожев. Облеклото – начини на виждане	153
Дарина Илиева. Традиционно българско облекло в дигитални колекции на Научния архив на БАН	167

<i>V. Облекло, репрезентации, мода през XIX и XX в.</i>	175
Мира Маркова. Българското традиционно облекло и неговото представяне на първата руска етнографска изложба	177
Надежда Стоянова. Модата в българските модни списания от 1930-те години: популярни рефлексии на междувоенните културни тенденции.....	189
Дария Василева. Епистоларните извори за изследване на българското облекло в края на XIX и първите десетилетия на XX в.	200
Десислава Узунова. За феса на един бунтовник. Фесът като език в повестта „Чичовци“	214
Бистра Писанчева. Дантелата в облеклото на българката. Процесите на промяна след Освобождението, отразени в периодичния печат в края на XIX и началото на XX век.....	219
Галин Георгиев. Женският костюм от село Екзарх Антимово, Карнобатско. Между локалната памет и националната идентичност.....	233
 <i>VI. Изображения на облекло: фрески, рисунки, снимки</i>	263
Кристиан Ковачев. Облеклото на Остоя Райкович: няколко думи за ктиторския портрет от охридския храм „Св. Богородица Перивлепта“	265
Анелия Милушева. Църковната иконопис като извор за проучване на традиционното българско облекло.....	273
Валери Кацунов. Фотографии на българско градско облекло от Българския исторически архив при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.....	292
 <i>VII. Една инициатива от 1888 г. за събиране на сведения за традиционните костюми в България</i>	303
Ива Станоева. Загадката на едно окръжно предписание	305
Цветан Й. Радулов. Институционални и личностни аспекти при съставяне на описанието за облеклото от 1888 и 1889 г.	320
Анита Комитска. Традиционни женски прически и забраждания от Северна България от края на XIX век	333
Миглена Иванова. Облеклото като старина: ценност, цени и възможности за колекциониране	344
 <i>VIII. Езикови особености на свода от документи от 1888 / 1889 г. с описания на традиционните костюми в България</i>	359
Маргарет Димитрова. Правописни особености на описанията на традиционните костюми от петима български чиновници от 1888/89 г.	361
Дарина Младенова. Отражение на особености на българските диалекти в корпуса от документи за облеклото в България от 1888–1889 г.	379
Мая Александрова. Бележки към запис на с. Владимирово, Варненска област.....	428
Василка Алексова. Румънски по произход названия в документален архив за облеклото в България от 1888–1889 г.	437
Хетил Ро Хауге. Турцимите в документи от Научния архив на БАН (1888/1889 г.) с описание на традиционното българско облекло	448
Симеон Стефанов. Една особеност в описанието на местните традиционни костюми, направено от администрацията в Разградска околия през 1888 г.	454

TABLE OF CONTENTS

Preface	7
<i>I. Clothing in Ancient and Medieval Sources: Functions and Designations</i>	11
Lachezar Perchekliyski. Biblical Symbolism (The Story of a Lost “Garment”)	13
Metodiy Rozhdestvenskiy. The Appearance of the Byzantine Warrior: Nomadic Influences and Byzantine Strategy of Deterrence in the Imperial Military Manuals (6 th –11 th Centuries).....	24
Silvia Arizanova. Specifics of the Analysis of Historical Sources about the Clothing of Medieval Bulgarians.....	40
Tatyana Ilieva. Word-Formation Tendencies in Lexemes for Clothing in Medieval Slavic Written Texts.....	46
Yavor Ivanov. Clothing Related Lexemes in the Second Translation of the <i>Dialogues</i> of Saint Gregory the Great (In Relation to the Old Bulgarian Manuscripts)	68
Galya Gospodinova. Liturgical Garments according to Original Manuscripts Held in the Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences	79
<i>II. History and Origin of Words Denoting Clothing</i>	87
Liliya Ilieva. Silk: The Artifact and Its Names	89
Boris Parashkevov. German Borrowings Referring to Clothing	99
<i>III. Clothing in Ottoman Turkish Sources</i>	107
Dzheni Ivanova. “The Sicil of Vidin” from the Time of the Government of Stefan Stambolov (Ottoman Records on the Clothing of the Muslim Community from Vidin and the Region of Vidin)	109
Paulina Andonova. Urban Clothing at the End of the 17 th and the First Half of 18 th Century According to the Hereditary Inventories – Ethno-Religious and Social Differences	125
Nadezhda Aleksandrova. Nicolay Pavlovich and the Album “Les anciens costumes de l’Empire Ottoman” (1863). Characteristics of the Sources.....	140
<i>IV. Felix Kanitz and the Clothes of the Bulgarians</i>	151
Nikolay Chernokozhev. Clothing – Ways to Seeing.....	153
Darina Ilieva. Traditional Bulgarian Clothing in the Digital Collections of the Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences	167

<i>V. Clothing, Representations, Fashion in the 19th and 20th Centuries</i>	175
Mira Markova. Traditional Bulgarian Costume and its Presentation at the First Russian Ethnographic Exhibition.....	177
Nadezhda Stoyanova. Fashion in Bulgarian Fashion Magazines of the 1930s: Popular Reflections on Interwar Cultural Trends	189
Daria Vasileva. Epistolary Sources for the Study of the Bulgarian Garments at the End of the 19 th and the First Decades of the 20 th Century	200
Desislava Uzunova. A Fez of a Rebel. The Fez as a Language in Ivan Vazov’s Novel “Uncles”	214
Bistra Pisancheva. Lace in Women’s Clothing. Processes of Change after the Liberation, Reflected in Printed Media at the End of the 19 th and the Beginning of the 20 th Centuries	219
Galin Georgiev. The Female Costume from the Village of Ekzarh Antimovo, Karnobat Region. Between Local Memory and National Identity.....	233
 <i>VI. Images of Clothing: Frescoes, Icons, and Photos</i>	263
Kristiyan Kovachev. The Clothes of Ostoja Rajaković: The Donator’s Portrait in the Theotokos Peribleptos Church in Ohrid.....	265
Aneliya Milusheva. Christian Iconography as a Source for the Analysis of Bulgarian Traditional Attire	273
Valery Katsunov. Photographs of Bulgarian Urban Clothes from the Bulgarian Historical Archives at St. St. Cyril and Methodius Bulgarian National Library	292
 <i>VII. An Initiative from 1888 to Collect Information on Traditional Costumes in Bulgaria</i>	303
Iva Stanoeva. The Mystery of a Regulatory Document	305
Tzvetan Y. Radulov. Institutional and Personal Aspects in Compiling the Description of Clothing from 1888 and 1889	320
Anita Komitska. Traditional Women’s Hairstyles and Head-Coverings in Northern Bulgaria at the End of the Nineteenth Century	333
Miglana Ivanova. Clothes as Antiquities: Value, Prices and Possibilities for Collection ..	344
 <i>VIII. The Language of the Massive with Documents from 1888/1889 with Descriptions of Traditional Costumes in Bulgaria</i>	359
Margaret Dimitrova. Orthographic Features of Five Bulgarian Clerks Who Described the Traditional Costumes in their Regions in 1888/1889 (Handwritten Sources).....	361
Darina Mladenova. Reflections of Bulgarian Dialect Features in an 1888–1889 Corpus of Documents Portraying Traditional Costumes in Bulgaria	379
Maya Aleksandrova. Notes on a Description of Clothing in the Village of Vladimirovo, Varna Region.....	428
Vasilka Aleksova. Nouns of Romanian Origin in the Documentary Archives for the Clothing in Bulgaria in 1888–1889	437
Kjetil Rå Hauge. Turkisms in Documents from the Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences (1888/1889) Describing Traditional Bulgarian Clothing.....	448
Simeon Stefanov. A Peculiarity of the Description of the Local Clothes Made by the Administration of Razgrad Region in 1888	454

ПРЕДГОВОР

Когато са изгонени от рая, първите хора осъзнават, че са голи и е нужно да се трудят, за да си направят дрехи. Когато Яков иска да отличи любимия си син Йосиф сред другите си синове, му купува шарена дреха. Дрехата от векове и до днес винаги е била ценност, и то не само защото пази човека от студ, жега, влага, слънце и не само защото е била, а и все още е скъпа и се изискват време и усилия, за да се произведе, а и защото е маркер на място в дадена общност, на имотно състояние, на възможност/ желание или нежелание за удобство, на контакти, на душевно състояние, на вкус. Затова промените в облеклото в историята на културата са обект на множество изследвания.

Публикуването на този том е част от работата на екип от лингвисти, етнологи и историци върху проекта „Местно производство, облекло и езиково богатство“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и на Института по етнология и фолклористика с Етнографски музей, Българска академия на науките. Проектът е финансиран от Фонд „Научни изследвания“ – България под номер ДН 10/12. В книгата са включени доклади, изнесени на конференцията, организирана по проекта. Тя се проведе в Софийския университет на 24. – 25. I. 2020 г. под наслов „Облеклото в българските земи в миналото. Особенности на изворите“. В конференцията участваха изследователи от Софийския и от Югозападния университет, Университета в Осло (Норвегия) и от БАН: от Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей, Научния архив, Института по балканистика с Център по тракология, Института за български език и др.

Основната цел на екипа на проекта е да въведе в научно обращение един почти непознат масив от сведения от края на XIX в., който се пази в Научния архив на БАН¹. Ръкописните документи в масива (1112 страници) съдържат описания на традиционното облекло на различни конфесионални, етнически, етнографски, възрастови, социални групи в следосвобожденска България. Заедно с ръкописните описания до нас са достигнали и близо 150 фотографии, направени специално за илюстрация на словесните

¹ Повече информация за проекта може да се намери на сайта www.vestiarium-bg.eu.

разкази. Изворовият материал не е издаван и е почти непроучен. Той дава представа за домашното производство на дрехи (долни и връхни) и за вноса (най-вече на платове), за съчетаването на дрехите и за начина и реда на обличане, за разликите в облеклото през различните сезони, за тъкани и украса, видове везба, цветове, аксесоари и бижута като маркер на социален статус, възраст, принадлежност към дадена общност, за традициите и промените в облеклото на отделни социални слоеве, за селското и градското облекло, за цените и времето, нужно за произвеждането на дрехите и аксесоарите. Понякога попадаме на мнения за качеството на домашно произведеното и на купеното, на местното и вносното облекло; за предпочитания към определен тип украса. Данните в масива са важни също така за промените в терминологията, свързана с производство на облекло; за културните заемки от различни езици; за развитието и използването на фотографията за документални цели в България в края на XIX век; за задачите, изпълнявани от някои категории държавни административни служители във връзка със събирането на информацията в свода от документи; за официалните названия на селищата, както и за названията и състава на тогавашните административни единици; за лица, заемали административни длъжности, за формиращия се административен етикет в края на XIX век, за степента на правописна, лексикална и стилова грамотност на държавните служители в следосвобожденска България.

В настоящия сборник 10 от статиите са посветени именно на този извор (секции VII и VIII) и те говорят много както за характера на извора, така и за различните подходи, избрани при изследването му. В процеса на работа с този масив от документи се убедихме, че анализирането им изисква непрекъснати сравнения с информацията от други извори – за да направим правилното разчитане, за да си изясним част от сведенията, за да контекстуализираме информацията от 1888/9 г. в едни по-широки темпорални граници. Затова и конференцията по проекта включваше доклади за особености на облеклото в един по-дълъг времеви диапазон, като основният акцент бе методологичен – тя бе посветена на методите и подходите, на трудностите и спецификите при анализ на исторически извори, засягащи облеклото и модата, производството и начина на носене на дрехи, названията им и промените през вековете; символната натовареност на дрехата като маркер и стиловите особености на названията.

Затова ценен принос в сборника са статиите за дрехата като символ в еврейското свещено писание (Стар завет), за названията на дрехите в средновековните български и по-общо славянски преводни (от гръцки), компилативни и оригинални произведения. Тъй като средновековната българска култура се развива в пряк контакт с византийския културен кръг и в непрекъснат диалог с книжнината на гръцки, за да се открият спецификите ѝ, са нужни съпоставки с византийските извори. Затова важен акцент в сборника поставя статията за войнското облекло според средновековни гръцки

източници. Животът на българите в Османската империя в продължение на пет века дава своето отражение и върху облеклото и отношението към дрехите, като тяхната специфика често е и маркер за културна и етническа принадлежност. Затова статиите, анализиращи османски документи, както и представянето на българското облекло от Феликс Каниц, очертават важни страни на културата на облеклото в Османската империя през XIX в. и в частност на българите.

Друга група статии са посветени на интерпретацията на разнородни по своя характер сведения за облеклото в литературата, в периодичния печат, в различни архивни източници от XIX и началото на XX в. в България, както и на данни, събрани по време на теренни проучвания. Предимство на този сборник е включването на статиите, анализиращи изобразителните репрезентации на облеклото в различни епохи – на фрески, а по-ново време и на фотографии.

В сборника са публикувани редица снимки – те са предоставени от авторите. Всички автори са заявили, че притежават разрешение за публикуването им.

Надеждата на съставителите е, че статиите в сборника ще отговорят на редица въпроси на специалисти по историческа лингвистика и културна антропология.

Съставителите

I.

ОБЛЕКЛОТО В АНТИЧНИ И СРЕДНОВЕКОВНИ ПАМЕТНИЦИ: ФУНКЦИИ И НАЗВАНИЯ

БИБЛЕЙСКА СИМВОЛИКА (ИСТОРИЯТА НА ЕДНА ИЗГУБЕНА „ДРЕХА“)¹

Лъчезар Перчеклийски

Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

Статията разглежда произхода, употребата и значението на символа „Дреха“ в Библията. Посочени са примери от Стария и Новия завет, които показват неговия общобиблейски характер. Представена е връзката между „Дрехата“, от една страна, и други ключови библейски понятия, каквито са „Плодът на Духа“, „Любовта“ и „Светлината“, от друга страна.

Ключови думи: Библейски символизъм, Дрехата, Плодът на Духа, Любовта, Светлината

BIBLICAL SYMBOLISM (THE STORY OF A LOST “GARMENT”)

Lachezar Perchekliyski

Southwestern University Neofit Rilski, Blagoevgrad

The article examines the origin and meaning of the “Garment” symbol in the Bible. Examples from the Old and New Testaments are given, thus showing the general biblical character of this symbol. The analogy between the “Garment” and other key biblical concepts – such as the “Fruit of the Spirit”, “Love” and “Light” – is indicated.

Keywords: Biblical symbolism, Garment, Fruit of the Spirit, Love, Light

¹ Работата разглежда появата, разгръщането и интерпретирането на символа „Дреха“ единствено в Библията. Примери от българския фолклор не са включени, тъй като този въпрос изисква специално изследване. Названията на дрехите в историята на българските библейски преводи ще бъдат анализирани в друга статия.

Библията е в основата на вярата на две от големите религии в света – юдаизъм и християнство, а сюжетите и личностите, разкрити в нея, са припознати и в исляма. Като религиозна книга тя е извор на определен светоглед, който преди и по времето на Христос е доминирал в земите на Палестина, а през Средновековието – в Европа, Мала Азия и т.н. Моралните идеи на Библията (заедно с гръцката и римската философска мисъл) са в основата на европейската цивилизация.

Като религиозна книга Библията разказва свещената история, която има своя **увод** – сътворението на небето и Земята и всичко, което ги изпълва; **завръзка** – грехопадението на човека; **кулминация** – жертвата на Исус Христос, с която изкупва грешника и му дава втори шанс; **развързка** – второто пришествие на Христос, което слага край на царството на греха; и **епилог** – възстановяването/пресътворяването на Земята, която ще бъде дом на изкупените през вечността.

Особено атрактивни със своя език са литературните форми на мъдростта. В тях се съдържат множество сентенции², фразеологизми³, символи, метафори, алегории и др.

Голяма част от използваните символи са общобиблейски: *Лозе* (Ис. 5: 1–7, Мат. 21: 33–41), *Жена* (Йез. 16 гл., Откр. 12: 1), *Звяр* (Дан. 7: 1–8, Откр. 13: 1,11) и много други, т.е. те са характерни както за Стария, така и за Новия завет. Някои от тях са изтълкувани в контекста, в който се откриват⁴, други получават яснота в характерните за езика на Библията поетични форми, които са известни под термина *семантичен паралелизъм*, където единият ред от двустистието се пояснява чрез синоними във втория ред⁵.

Целите на тази статия са:

– да се припомни произходът на символа „Дреха“ в Свещените писания;

– да се проследи неговата употреба в различни библейски книги от Стария и Новия завет;

– да се представи водещото значение на символа, като се направи връзка и с други основни библейски понятия – „Плода на Духа“, „Любовта“ и „Светлината“.

Цитатите са ексцерпирани от „Библия, сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия завет“ (София: Св. Синод на българската църква, 1995).

² Част от тях българският народ е заел в езика на фолклора под формата на пословици и поговорки, напр. „Който не работи, не трябва и да яде“, „Който копае гроб другиму, сам пада в него“, „Който нож вади, от нож умира“ и др.

³ Например „Измивам си ръцете“, „Добрият самарянин“, „Давид и Голиат“, „Блудният син“ и много други (вж. Вътов 2002).

⁴ Вж. например притчата за житото и плевелите – Мат. 13: 24–30, 36–43.

⁵ Подобни примери ще бъдат посочени по-нататък в изложението.

1. Произход и значение на символичната дреха в Библията

Дрехата е общобиблейски символ. В „Речник на библейските символи“ (1995), чийто съставител е проф. Николай Шиваров, *дрехата* (облекло, премяна) изразява „**характера, състоянието или поведението на даден човек**“. Даден е пример със *сватбарската премяна* в Мат. 22: 11, изобразяваща „**праведността на Христос**, благодарение на която става възможно грешниците да бъдат приети от Бога“ (вж. също Roza 2014: 1).

За първи път в Библията символът се появява в Бит. 3 гл. Тук *дрехата* придобива своето символично значение в една конкретна ситуация – грехопадението на човека, което довежда до чувство на срам от голотата (De Wit 1996: 1).

В библейския доклад за сътворението човекът (мъж и жена) е създаден „по Божий образ и подобие“ (Бит. 1: 27). Първата двойка е поставена да живее в идеалните условия на райската градина. В Едем „се натъкваме на уникална ситуация, тъй като Адам и Ева са голи, но все още не изпитват срам“ (Belnap 2002: 49). Библията казва: „И бяха двамата **голи**, Адам и жена му, и **не се срамуваха**“ (Бит. 2: 25). „Всъщност това е единственото място в писанията, където голотата не води до негативни социални последици“ (пак там). Разбира се, *голотата* в райското съвършенство не изключва възможността за наличието на някакво средство за нейното прикриване. Това се подразбира косвено от други библейски текстове, в които *праведността* на характера често се асоциира с *дреха от светлина*⁶.

Когато Адам и Ева съгрешават, те изгубват своята невинност, а с това и *дрехата от светлина*, която е отразявала вътрешната им чистота. Първата човешка двойка осъзнава грешката си и полага усилия да я поправи, като си съшива **препасници от смокинови листа** (ст. 7). Препасниците обаче не могат да скрият голотата им. Когато Господ идва да се срещне с човека в Рая, Адам се скрива и признава: „Гол съм“ (ст. 10). В следващия стих Бог свързва *голотата* (вината, срама) с нарушаването на Божията заповед (ст. 11). Изразът „тогава се отвориха очите на двамата и разбраха, че са **голи**“ (ст. 7), показва, че в този момент Адам и Ева осъзнават резултатите от своята постъпка, т.е. схващат горчивата реалност. Когато Господ дава забраната на човешката двойка да не ядат от дървото за познаване на добро и зло, Той обявява и последицата от нарушаването на заповедта: „В който ден ядеш от него, бездруго ще умреш“ (Бит. 2:17). Адам и Ева обаче не

⁶ Идеята за *дреха от светлина* е прокарана последователно в Библията. Това ще бъде доказано по-нататък в изложението.

умират в този ден, напротив, според Библията те живеят още дълго време. Причината за това е, че за греха на двамата е даден откуп, т.е. вместо тях символично умира Някой друг. За тази жертва се споменава косвено в Бит. 3: 21: „Направи Господ Бог на Адам и на жена му **кожени дрехи**, с които ги **облече**“. Това е вторият вид дреха. Тя покрива човешката голота (вина, грях) и му дава живот. *Кожените дрехи* в този случай не са дело на човека. Те са продукт на Бога и хората нямат никаква заслуга в тяхната направа.

Тази символика се разкрива в живота и жертвата на Исус Христос (Belnap 2012: 57) – „**Агнецът Божий**, Който носи греха на света“ (Йоан. 1: 29). Според Библията всички хора, които приемат Исус, т.е. Неговата жертва и възкресение, „с Христос се **обличат**“ (Гал. 3: 27). Апостол Павел описва процеса на оправдаване на човека така: „Божията **правда чрез вяра** в Исус Христос е (...) върху всички вярващи, защото няма разлика – **всички съгрешиха** и са лишени от Божията слава. **Оправдавайки се даром**, с Божията благодат, **чрез изкуплението в Исус Христос**, Когото Бог отреди да бъде **с кръвта Си умилюстителна жертва** чрез вярата, за да **покаже Своята правда в прощението** на сторените по-преди **грехове** (...) за да покаже Своята правда (...), че Той е **справедлив и оправдава вярващия в Исус**“ (Римл. 3: 22-26). Този текст показва, че Бог (в лицето на Христос) плаща греха на човека със собствената Си кръв и по този начин удовлетворява справедливостта/правдата, изисквана от Закона. След като поема вината на човека върху Себе Си, Господ може да прояви Своята милост и да прости на грешника, ако приеме с вяра жертвата на Христос в своя полза.

Божията благодат е разкрита още в Едем. *Голотата* на характера не може да се скрие с човешки усилия. Апостол Павел заявява ясно, че „чрез делата на закона не може да се оправдае пред Него нито една плът“ (Римл. 3: 20). Старанията на Адам и Ева в тази посока също не донасят успех. Нужна е намесата на Бога, Който чрез жертвата на животни, символизиращи идващия Спасител, дава на човека благодатно време, в което да облече отново *дрехата на правдата*.

2. Символичната дреха в Стария завет

Обикновено библейските символи се откриват в различни поетични или алегорични текстове. Това се отнася и за фигуративната употреба на *дрехата* (Running 1979–1988: 14). Сред множеството примери в Стария завет тук ще бъдат посочени четири много типични, в които ясно изпъква смисълът на символа.

В Йез. 16: 7–14 е показано отношението на Бога към народа, с който е в заветна връзка. Алегоричният сюжет представя драматичната любов между един *мъж* (Бог) и неговата *съпруга* (Израил): „Размножих те като пол-

ските растения; ти порасна, стана голяма и достигна превъзходна красота: твоите гърди се надигнаха, и косата ти порасна; но **ти беше гола и непокрита**. И минавах Аз покрай тебе и те видях, и ето, това беше времето ти, време за **любов**; и **прострях полите на дрехите Си върху тебе и покрих твоята голота**; и заклех ти се и встъпих в съюз с тебе, казва Господ Бог, – и ти стана Моя. Умих те с вода, измих от тебе кръвта ти и те с елей помазах. **Облякох ти пъстрошити дрехи** и ти обух червени сандали, **опасах те с висон и те покрих със свилено покривало**... Тъй се гиздеше ти със злато и сребро, и **дрехата ти беше висон, свила и пъстрошита тъкан**; хранеше се ти с хляб от най-добро пшенично брашно, с мед и дървено масло и беше извънредно красива и **достигна царствено величие**“.

И тук, както и в Едем, *мъжът* (Бог) покрива голотата на *жената* с „полите на дрехите Си“. В текста тя е облечена още с „пъстрошити дрехи“, „висон, свила и пъстрошита тъкан“, „свилено покривало“, а резултатът е – „достигна царствено величие“.

Пс. 44 посочва подобна картина – сватбата на *царя* (Бог) и неговата *царица* (Божия народ). Ето как е представена царската съпруга: „Всичката слава на **царската дъщеря** е вътре: **нейната дреха е със злато везана**; в **изпъстрена дреха** я довеждат при Царя“.

Пророк Исаия също използва символичната *дреха* в своята книга. Безплодните човешки усилия за придобиване на правда са представени така: „Всички ние станаме като нечист човек и всяка **наша правда** – като **зацапана дреха**“ (Ис. 64: 6). Според пророка благословенията на човека идват от Господ: „Той (Бог) ме облече в **спасителна одежда**, надяна ми **дреха на правда**“ (Ис. 61: 10). В случая цитатът представлява семантичен (синонимен) паралелизъм, т.е. *спасителна одежда* и *дреха на правда* означават едно и също нещо.

Процесът, свързан с оправдаването на човека от Бога, е показан на пророк Захария във видение (Зах. 3: 1–5). Представен е първосвещеникът Иисус (Йоседековият син), който стои пред Ангела Господен. Противникът (сатана) на Бога спъва работата на свещеника. Тогава Господ смъмря дявола и благославя Иисус, който е „облечен в **оплескани дрехи**“ (ст. 3), като нарежда на ангелите да свалят облеклото му. За тази мантия Господ казва: „виж, снеж от тебе **вината** ти и те обличам в **дрехи тържествени**“ (ст. 4). За да се облекат новите дрехи, трябва да се съблекат старите. И двата процеса са дело на Бога.

3. Символичната дреха в Новия завет

Символът „Дреха“ е основен и в новозаветните текстове. Много показателна е притчата за сватбата на царския син (Мат. 22: 1–14). В нея *царят* (Бог Отец) изпраща своите *слуги* да поканят хората на *сватба*, като

казва: „**юниците** ми и каквото е угоено са **заклани** и всичко е готово“⁷ (ст. 4). Едни отказват, други приемат и в резултат на това „сватбеният дом се напълва с много сътрапезници“ – и добри, и лоши (ст. 10). Царят влиза, за да прегледа гостите, и вижда там човек, който „не е облечен в **сватбарска премяна**“ (ст. 11). Този гост е изхвърлен от сватбения дом във „външната тъмнина“. *Сватбарската премяна* в тази притча съответства на *кожените дрехи* (Бит. 3: 21), *спасителната одежда и дрехата на правда* (Ис. 61: 10), *пъстрошитите дрехи и свиленото покривало* (Йез. 16: 10), *тържествените дрехи* (Зах. 3: 4).

В притчата за блудния син (Лука 15: 11–32) също е илюстриран процесът на оправдание на грешника. Когато по-малкият *син* се отделя от своя *баща* (Бог), той попада в греха. След като изпада в нужда и се осъзнава, синът решава да се върне у дома. Изповедта му е трогателна, но по-интересно е поведението на бащата. Щом вижда своя син, той се затичва, прегръща го, целува го и заповядва на слугите да донесат *най-хубавата премяна* и да го облекат (ст. 22). Тържеството предстои, но за целта трябва да се заколи *угоеното теле*, което отново символизира жертвата на Христос. Оправданието (обличането на „най-хубавата премяна“) не може да се осъществи без тази жертва.

Дрехата е един от основните символи и в последната книга в Библията – „Откровение“. В Откр. 3: 14–22 е представено писмото на Верния Свидетел (Иисус Христос) до църквата в Лаодикия. Диагнозата на лаодикиеца е „хладък“ (ст. 16). Въпреки че той се самооценява така: „богат съм, забогатях и от нищо не се нуждая“ (ст. 17), в писмото е показано реалното му състояние: „не знаеш, че ти си злочест, сиромах, сляп и гол“. Лекарството за това състояние е следното: „съветвам те **да си купиш от Мене** злато, през огън пречистено, за да се обогатиш, и **бяло облекло**, за да се облечеш и да не се виждат срамотите на твоята голота, и с очна мас (колурий) намажи очите си, за да виждаш“ (ст. 18). Очевидно лаодикиецът няма реална представа за себе си и разчита на собствената „правда“, за да се препоръча на Бога. Това обаче не е достатъчно, за да се покрие голотата, и затова Христос му предлага „бяло облекло“, което символизира чистотата на характера (Edwards 1992: 10) и може да се „купи“ само от Него. *Бялата дреха* (вж. също Екл. 9: 8), подобно на *сватбарската премяна* (Мат. 22: 11–12) и *тържествените дрехи* (Зах. 3: 4), е празнична (Running 1979–1988: 14, НБР 2007: 911). Тя е присъща на Бога и отразява Неговата светост: „Видях най-сетне, че бидоха поставени престоли, и седна **Старият по дни; облеклото Му беше бяло като сняг**“ (Дан. 7: 9). „*Бялата дреха* изразява достойнството на човека, който има дял в Божествения живот на Христос“ (Roza 2014: 2).

⁷ Тук е представена идеята за жертвата, която изкупва греха на човека.

В Откр. 4 гл. Йоан е пренесен във видение в небето, при Божия трон. Там той вижда 24 престола, а на тях – 24 старци (старейшини), облечени в **бели дрехи** (ст. 4). Тези хора могат да обитават в присъствието на Бога само заради облеклото (т.е. характера), което носят. **Бяла дреха** се дава и на всички мъченици, които са „заклани за словото Божие и за свидетелството, което имат“ (Откр. 6: 9–11).

В Откр. 7 гл. е представена групата на изкупените от Земята. Те стоят пред Божия престол и са облечени с **бели дрехи**. Тази група представлява „голямо множество народ, което никой не можеше да преброи – от всички племена и колена, народи и езици“ (ст. 9). Един от старците (старейшините), които стоят в присъствието на Бога, обяснява кои са тези хора: „те са, които идат от голямата скръб; те **опраха дрехите си и ги избелиха с кръвта на Агнеца**“ (ст. 14). Според Библията единствено кръвта на Христос може да очисти греха на човека и да го възстанови в първоначалното му свето и праведно състояние. Грехът не може да бъде простен и затова Бог плаща с кръвта Си правото да бъде милостив към грешника и да го измъкне от тресавището на деградацията.

В контекста на „седемте поразии“, предшествващи Второто пришествие на Иисус Христос, се чува следното предупреждение: „Ето, ида като крадец. Блажен е, който **бди и пази дрехите си, за да не ходи гол и да не се видят срамотите му**“ (Откр. 16: 15).

Бялото облекло се появява като атрибут на Христовата невеста (символ на църквата) във времето на символичната сватба: „дойде сватбата на Агнеца и **жена му се приготви. И даде ѝ се да се облече в чист и светъл висон, а висонът е праведността на светиите**“ (Откр. 19: 8-9).

4. Връзка между дрехата и други символи в Библията

Символът „Дреха“ е обяснен от ап. Павел в Кол. 3: 8-15: „А сега и вие отхвърлете от себе си всичко: гняв, ярост, злоба, злоречие, сквернословие от устата си; не се лъжете един други, след като **съблякохте стария човек** заедно с делата му и **се облякохте в новия**, който се обновява в познанието, по образа на своя Създател (...) И така, като избраници Божии, свети и възлюбени, **облечете се** в милосърдие, благод, смиреномъдрие, кротост, дълготърпение (...), а над всичко това **облечете се в любовта**, която е свързка на съвършенството, и мир Божи да цари в сърцата ви“. Тук ясно е показано, че *дрехата на правдата*, изразена чрез глагола *обличам се*, включва същите добродетели на характера, които са представени и в понятието „**плод на Духа**“. В Гал. 5: 19-23 са сравнени „делата на плътта“ и „плодът на Духа“ (двете съответстват на *оцапаната дреха* и *тържествената дреха*): „**Делата на плътта** са известни; те са: прелюбодейство, блудство, нечистота (...) гняв, убийства (...) и други такива. Отнапред ви

казвам, че които вършат това, няма да наследят царството Божие“ (ст. 19–21). Според Библията човекът не може да стане добър със свои сили (вж. Йер. 13: 23; Римл. 7: 18–20), тъй като е изтъкан от егоизъм. В резултат на това в живота му се проявяват „делата на плътта“. Нужна е външна намеса. Облагородяването на характера е дело на Светия Дух.: „А **плодът на Духа** е: любов, радост, мир, дълготърпение, благод, милосърдие, вяра, кротост, въздържание. Против такива няма закон“ (ст. 22–23). Плодът на Духа (= дрехата на правдата) е съвкупност от добродетели, които правят вярващия човек годен да живее в присъствието на Бога и на ангелите през вечността. Божията благодат прави възможно както оправдаването, така и освещаването на грешника (вж. Римл. 8: 9–14). Събличането на *старата дреха* („стария човек“, „делата на плътта“) и обличането на *новата* („новия човек“, „плода на Духа“) са дело на Бога (вж. Зах. 3 гл.).

Текстът от Кол. 3: 8–15 насочва вниманието и към друго ключово библейско понятие, а именно „**любовта**, която е свързка на съвършенството“. Характеристиките ѝ са дадени в 1 Кор. 13: 4–8: „Любовта е дълготърпелива, пълна с благод, любовта не завижда, любовта се не превъзнася, не се гордее, не безчинства, не дири своето, не се сърди, зло не мисли, на неправда се не радва, а се радва на истина; всичко извинява, на всичко вярва, на всичко се надява, всичко претърпява. Любовта никога не отпада...“.

„Ако в Химна на любовта (срв. 1 Кор. 13 гл.) св. апостол Павел нарича добродетелите пътища към любовта, то на друго място вижда в тях многообразни прояви и плодове на любовта, която е първа между всички останали добродетели: *А плодът на Духа е любов, радост, мир...* (Гал. 5: 22–23)“ (Тутеков 2009: 372).

Обикновено *правдата* се асоциира с изпълнение на моралния закон. Във връзка с това апостол Павел прави аналогия между *любовта* и *правдата*, като заявява, че „**любовта е изпълнение на закона**“ (Римл. 13: 10).

В таблицата по-долу е представено сравнение между „Дрехата на правдата“, „Плода на Духа“ и „Любовта“:

Плодът на Духа (Гал. 5:22–23)	Дрехата на правдата (Кол. 3:9–15)	Любовта (1 Кор. 13:1–9)
любов	любов	любов
радост	–	радост („радва се на истина“)
мир	мир	–
дълготърпение	дълготърпение	дълготърпение
благод	благод	благод
милосърдие / милост	милосърдие / милост	милост („всичко извинява“)
вяра / вяроност	–	вяра („на всичко вярва“)
кротост	кротост	кротост („зло не мисли“)
въздържание	–	въздържание („не безчинства“)
–	смиреномъдрие	смирение („не се гордее“)

Сравнението показва, че трите библейски понятия включват едни и същи качества: радост, мир, дълготърпение, благодет, кротост и др., макар че при *Любовта* повечето от тях са посочени описателно. Следователно в Библията между „Дрехата на правдата“, „Плода на Духа“ и „Любовта“ трябва да се постави знак за равенство.

Към трите понятия, които изразяват характера на личността, може да се прибави и символът „Светлина“. Например връзката между *светлината* и *плода на Духа* (а оттам и с *дрехата*) може да се види в Еф. 5: 8–14: „Вие бяхте някога тъмнина, а **сега сте светлина** в Господа; постъпвайте като **чеда на светлината**, защото **плодът на Духа се състои във всяка доброта, правда и истина**“.

В текста „плодът на Духа“ е аналог на символа „Светлина“ и посочва неговата многогранна проява – „доброта, правда и истина“. Ето някои примери, в които *светлината* е свързана с *правда, доброта и истина*:

- „Предай пътя си на Господа и Нему се уповавай, и Той ще извърши и ще изведе **като светлина твоята правда**, и твоята справедливост – като пладнина“ (Пс. 36: 5–6); „Няма да млъкна заради Сион, нито ще се успокоя заради Йерусалим, докле **правдата му не изгрее като светлина**, спасението му – като **запалено светило**“ (Ис. 62: 1).

- „Вие сте **виделината** (светлината) на света (...) нека свети вашата **виделина** пред човеците, за да виждат **добрите ви дела**, и да прославят вашия Отец, Който е на небесата“ (Мат. 5: 14–16).

- „**Твоето слово**⁸ (истината) е светилник на нозете ми, и **виделина** (светлина) на пътеката ми“ (Пс. 118: 105).

5. Дреха от светлина

В Библията се срещат и стихове, в които самата *светлина* е представена като *дреха*. Примерите, които ще бъдат приведени по-долу, се отнасят за Бога, Богочовека Христос, ангелите и хората.

За Бога се казва: „Ти се **обличаш със светлина** като с **дреха**“ (Пс. 103: 2). При преображението на Христос на планината Тавор се посочва следното: „**Дрехите му станаха бляскави**, твърде **бели**, като сняг, каквито белилник на земята не може да избели“ (Мар. 9: 3). Жените, които отиват на гроба на Иисус в ранната неделна утрин, виждат двама мъже (ангели) „с **бляскави дрехи**“ (Лук. 24: 4). В Откр. 12: 1 е показана алегория на Божията църква – „жена, **облечена в слънце**“. Пророк Даниил говори за възкресението на мъртвите и посочва: „Много от спящите в земния прах ще се събудят – едни за вечен живот, а други за вечен укор и посрама. И разумни-

⁸ (Божието) слово = истина (вж. Йоан 17: 17).

те **ще сияят като светилата** на твърдта, ония, които са обърнали мнозина към правда – като **звездите**, векови, за всякога“ (Дан. 12: 2–3).

В Изх. 34: 28–30 е описана една случка с Моисей: „И престоя там (Моисей) при Господа 40 дни и 40 нощи, без да яде хляб и без да пие вода. И написа (Господ) върху плочите думите на завета, десетте заповеди. Когато Моисей се връщаше от планина Синай и държеше в ръце двете плочи на откровението, слизайки от планината, Моисей не знаеше, че **лицето му изпускате зари**, понеже Бог беше говорил с него. Аарон и всички Израилеви синове видяха Моисей и ето, **лицето му светеше** (...) и видяха Израилевите синове, че Моисеевото лице **свети**. И Моисей туряше покривало на лицето си, докато влезеше да говори с Бога“. Лицето на Моисей свети заради 40-дневния престой при Господ на планината Синай (Хорив). Вероятно в същото време блести и цялото му тяло, но дрехите покриват светлината. За да не притеснява своите сънародници, Моисей поставя покривало и на лицето си.

Посочените примери са косвени аргументи за това, че в Библията първата човешка двойка (в своята райска невинност) е била облечена в **светлина** и че изкупените ще носят същата „дреха“ на обновената Земя.

* * *

С това не се изчерпват примерите в Писанията, в които *дрехата на правдата* и *светлината* са свързани помежду си, но и цитираните случаи са достатъчни, за да покажат общобиблейската валидност на символа „Дреха“. Той се появява при грехопадението на човека, минава през различните книги на Стария и Новия завет, а накрая намира своето приложение и в последната книга – „Откровение“. Във всички случаи, в които е употребена символично, *дрехата* означава характера на личността – праведност или неправедност. Тя може да бъде *бяла* (кожена, тържествена, сватбена, спасителна, светлинна, пъстрошита, свилена, праведна) или *изцапана* (смокинови листа, оплескана, тъмна). При сътворението човекът е облечен в *дреха от светлина*, която е отражение на неговата вътрешна чистота. Вследствие на грехопадението (отделянето от Бога) той я загубва и на мястото на благородния характер се появява егоизмът. Всички опити на човека да поправи своята грешка пропадат. Господ се намесва и привежда в действие Своя спасителен план, целта на който е да възстанови *бялата дреха* на човека (т.е. неговия свет и праведен характер). Смъртта на Христос дава на човека благодат, която да го изведе от тресавището на греха. Кръвта на Божия Син заличава греховното му минало, а Светият Дух, Който е наместник на Христос след Неговото възнесение, преобразява човешкото сърце, като по този начин егоизмът (любов към себе си) се заменя с любов към Бога и към ближния (Мат. 22: 36–40).

Налице е връзка между *Дрехата на правдата* и някои други ключови библейски понятия, каквито са *Плодът на Духа*, *Любовта* и *Светлината*.

Въпреки че не е разгледано специално в статията, тук може да се включи и *Благоуханието* (вж. 2 Кор. 2: 14–15, Еф. 5: 2). Всички гореизброени символи изразяват моралния облик на човека, който е преобразен от Бога. Целта на новия живот е обобщена от апостол Петър в неговото първо послание: „Но вие сте род избран, царствено свещенство, народ **свет**, люде придобити, **за да възвестите съвършенствата на Оногова**, Който ви е призовал **от тъмнина в чудната Своя светлина**“ (1 Петр. 2: 9).

Цитирана литература

- Вътов, Върбан 2002. *Библията в езика ни. Речник на фразеологизмите с библейски произход*. Велико Търново: Слово.
- НБР 2007. *Нов библейски речник*. Разширено българско издание по третото издание на Inter-Varsity Press (IVP). Ред. Люба Никифорова, Паулина Николова и Румен Папратилов. София: ИК Нов човек.
- РБС 1995. *Речник на библейските символи*. Съст. Николай Шиваров. София: ИК Нов човек.
- Тутеков, Свилен 2009. *Добродетелта заради истината (Богословски и антропологични основи на аретологията)*. Велико Търново: Синтагма (Библиотека „Съвременно православно богословие“).
- Belnap, Daniel 2012. *Clothed with Salvation: The Garden, the Veil, Tabitha, and Christ*. – *Studies in the Bible and Antiquity*, IV, 43–69.
- De Wit, C. 1996. *Dress*. – In: *New Bible Dictionary*. D. R. W. Wood, Howard Marshall, Millard, Alan Ralph, Packer, James Innell, Wiseman, D. J. (Eds.). Leicester, England; Downers Grove, IL: Inter-Varsity Press [Exported from Logos Bible Software, 11:37 PM January 16, 2020]
- Edwards, Douglas R. 1992. *Dress and ornamentation*. – In: *The Anchor Yale Bible Dictionary*. David Noel Freedman (Ed.). New York: Doubleday [Exported from Logos Bible Software, 12:04 AM January 17, 2020.]
- Roza, Fr. Devin 2014. *Fulfilled in Christ: The Sacraments. (A Guid to Symbols and Types in the Bible and Tradition)*. Bellingham, WA: Verbum [Exported from Logos Bible Software, 11:30 PM January 16, 2020]
- Running, L. G. 1979–1988. *Garments*. – In: *The International Standard Bible Encyclopedia*. Geoffrey W. Bromiley (Ed.). Wm. B. Eerdmans Pub Co, Revised, 4 Volume edition, 4561 p. [Exported from Logos Bible Software, 11:54 PM January 16, 2020.]

**ВЪНШНИЯТ ВИД НА РОМЕЙСКИЯ ВОИН:
МЕЖДУ НОМАДСКИТЕ ВЛИЯНИЯ И ВИЗАНТИЙСКАТА
СТРАТЕГИЯ НА СПЛАШВАНЕТО
(ПО ДАННИ НА ВОЕННО-ТЕОРЕТИЧНИТЕ СЪЧИНЕНИЯ
ОТ VI–XI В.)**

Методий Рождественский

Работата изследва приноса на византийската военна теория в използването на външния вид на войните и армиите за сплашване на противника. Мащабните промени в ранновизантийското военно дело, породени от сблъсъка с противниците-варвари, водят до дълбоки трансформации във военната теория. Чрез обобщаване на бойния опит, адаптиране на гръко-римската полемологична традиция и възприемане на номадското въоръжение и кавалерийска тактика, византийските стратегии развиват свой систематичен и оригинален подход към използването на външния вид за психологическо въздействие върху врага. Основните положения на този принос присъстват в имперската военна доктрина до XI в.

Ключови думи: византийска военна стратегия, полемология, военно-теоретични съчинения, външен вид на война, сплашване, психология на конфликта

**THE APPEARANCE OF THE BYZANTINE WARRIOR:
NOMADIC INFLUENCES AND BYZANTINE STRATEGY
OF DETERRENCE IN THE IMPERIAL MILITARY MANUALS
(6th – 11th CENTURIES)**

Metodiy Rozhdestvenskiy

The paper explores the contribution of the Byzantine military theory in the utilization of physical appearance of warriors and entire armies to deter the enemy. The deep transformations in early Byzantine warfare, induced by the contact with the barbarian opponents lead to equally profound shifts in military theory. Through systematization of experience, adaptation of Greco-Roman polemology, reception

of nomadic equipment and cavalry tactics, Byzantine strategists developed an integrate and original approach to posturing – the use of physical outlook for impacting the enemy psychologically. The essentials of this input remained a permanent feature of the imperial military doctrine until the eleventh century.

Keywords: *Byzantine military strategy, polemology, military manuals, warrior appearance, posturing, deterrence, psychology of conflict*

Номадите-законодатели

Фактът, че варварското военно изкуство и традиции по време на Късната античност оказват решаващо влияние върху трансформацията на римско-византийска военна теория и практика, не се нуждае от разгърнато изложение. В моя предишна работа, озаглавена „Превъзходството на конника или за „хунските“ наемници във войските на Юстиниан“, предложих становището, че не IV, а VI в. е времето, когато се проявява целият комплекс от материални и духовни фактори, осигурили реалното доминиране на конния воин в сраженията (Рождественский 2008: 211–222). Тази епоха е време на кулминация на процеси, започнали още с нахлуванията на сарматите и аланите¹. Даденото становище не отразява единствено съвременната перспектива: писателите от VI в. възприемат военното дело на своята епоха тъкмо като качествено нов етап. Прокопий Кесарийски, един от ключовите историци на периода и секретар на пълководеца Велизарий, описва воините на своето време по следния начин: „*Днешните стрелци – пише той – влизат в сражение, защитени от броня и набедреници. От дясната им страна е закачен колчанът, а от лявата – мечът. Намират се сред тях и такива, които имат копие, а на гърба носят малък щит, с който могат да прикриват лицето и шията си. Те са отлични ездачи и могат с лекота, в пълен галоп, да опъват лъка и да стрелят и в двете посоки, както в бягащия от тях, така и в преследващия ги неприятел. Лъка те вдигат до челото, а тетивата опъват до дясното ухо, поради което стрелата лети с такава мощ, че винаги поражява този, когото улучва и нито щитът, нито бронята са в състояние да спрат стремителния ѝ удар.*“ (Procopii Bell. Pers., I, 1: 10). Елитният конник от времето на Юстиниановата „Реконкиста“ е представен като антитеза на стрелците от древността, за които „*самото име на занаята им служело за поругание*“ (Ibid.). Последните не били надеждно защитени, били пехотинци и не могли нито открито да участват

¹ „Тактиката“ на Ариан, датирана 136 г., директно сочи, че част от римската конница е въоръжена по сарматски и алански образец с дълги копия и атакува като тях (Argiriani Tact. IV, 7: 35). Ариан е автор и на „Диспозиция срещу аланите“ – съчинение, описващо римския боен строй, който трябва да се противопостави на силната им конница.

в битката, нито да преследват неприятеля. Воинът еталон на Прокопий е тежковъоръженият, многостранно подготвен конен стрелец, оборудван и трениран по варварски. Историческите трудове на автора свидетелстват, че едни от най-ценените елитни контингенти в армиите на Юстиниан (527–565) са от „хунски“ или „масагетски“ произход². А дори повърхностен прочит на т.нар. „Стратегикон“ на император Маврикий – трактат от края на VI в., който сам по себе си представлява цяла епоха в римо-византийската полемологична традиция (Кучма 2004: 56), показва до каква степен номадската конница е станала законодател за имперската армия. Степното влияние не подминава дори пехотата. Маврикий препоръчва пешите воители да носят прости наметала като готските *зостарии* (ед.ч. *ζωστάριον*) или *армеласии* (ед. ч. *ἀρμελάσιον*)³, но да избягват българските *сагии* (ед.ч. *σαγίον*)⁴, явно неподходящи за нуждите на пехотинците (Mauricii Strat. XII B, 1: 203)⁵.

Шести век дава тласък не само на развитието на ранновизантийското военно дело, но и на полемологията: военните трактати от това време успяват успешно да обобщят античния стратегически опит и да го съчетаят с дълбоките трансформации, наложени от контакта на империята с противниците-варвари. В нито един по-ранен или последващ момент римо-византийската военна теория не дава такова мащабно изложение на употребата на външния вид като средство за психологическо въздействие върху противника. Това се отнася както за отделния воин, така и за цялостната визия на армията. Имаме основания да смятаме, че този принос рецепира степното военно дело, въоръжение и тактика по един самобитен начин и го поставя изключително умело в служба на византийските нагласи и стратегия.

² Чрез ономастични паралели и писмени свидетелства се опитам да покажа, че вероятно става дума за наемници от българско потекло (Рождественский 2008: 238–245).

³ Връхни дрехи, които стигат до коленете. Термин, вероятно с германски произход, който обозначава дреха, много сходна със *зостария*. Вж. за последния по-долу в текста.

⁴ Думата *сагион* е с латински произход (*sagum*, *sagulum*) и означава широко наметало от груба вълнена тъкан, използвано не само от войници, но и от селяни. Вж. коментара към посочения пасаж (Mauricii Strat. XII B, 1: 203).

⁵ Показателна е употребата на прилагателното „български“ – единствен случай в „Стратегикона“. Авторът, както и Прокопий, принципно предпочита да говори за номадските народи обобщаващо като за „хуни“ или „скити“, но предписанието да не бъдат използвани такива наметки вероятно значи, че те са били достатъчно разпространени и че можем да говорим за българско влияние в облеклото (най-вече военното) на Късната античност – факт, отбелязван неведнъж и преди (Стаматов 1997: 15).

За да се оценят тези достижения, е важно да се отчете, че зад материално-техническата страна на въпроса се крият ключови аспекти, без чието изясняване темата не би минала отвъд простия дескриптивен наратив. От него следва да се започне, но за да разберем смисъла на един или друг елемент от военната екипировка или облекло, трябва да държим сметка не само за утилитарните, но и за психологическите закономерности на конфликта. Този подход би ни позволил да се докоснем до един пласт на военното изкуство, чийто смисъл – макар визуалното да е *par excellence* показно – често остава неизяснен. Върху тези два аспекта – техническия и психологическия – ще бъде фокусирано вниманието ни на следващите страници, след което ще се опитаме да изясним стратегическите и тактически употреби на външния вид.

„Двойното въоръжение“, наметката и стремето

„Стратегиконът“ започва с описание на ромейския кавалерист, който трябва да бъде екипиран и обучен изцяло по аварски модел. Опората на стремето, с която конницата на предходните епохи не разполагала, му дава съвсем нови възможности в битка, а „двойното въоръжение“ – съчетаването на лъка и копие – е вторият ключов елемент в тактиката на реформираната ранновизантийска армия. Описаните от Маврикий стратиоти трябва не само да умеят да използват поне два, а често и три вида основно оръжие (лък, копие и меч), но и да бъдат еднакво опитни в разнородни тактически задачи: да преследват неприятеля като „курсори“ и да охраняват собствените преследващи части като „дефензори“ (Mauricii Strat. III, 3: 105), да действат в строй, да нападат и отстъпват в аморфни формации, да обкръжават и др.

Ето как трябва да изглеждат тези конници: всички трябва да притежават брони, които защитават главата с качулка и обхващат цялото тяло чак до глезените; шлемове с неголеми пискюли отгоре; лъкове, според силата на всеки, заедно със съответните принадлежности и голям брой стрели; кавалерийски копия от аварски тип със знаменца, снабдени по средата на дръжката с ремък, за да могат да бъдат прехвърляни през рамо, когато трябва да се стреля с лък; мечове; кръгли предпазители за шия – отново по аварски образец с висящи ресни, отвън – ленени, а отвътре – вълнени. Елитните подразделения на букелариите трябва да се сдобият допълнително с железни предпазители за ръце, както и с неголеми украшения от косми на опашния и гръдния ремък на конската сбруя, а също и с малки знаменца върху рамената на бронята. Не само ездачите, но и конете – които също са екипирани по аварски – трябва да изглеждат красиво с три или четири пискюла по задната част на амуницията, един – на челото и още един – под оглавника (Mauricii Strat. I, 2: 69).

Кавалеристът е облечен в *химатий*, (ед.ч. *ἰμάτιον*) или още *зостарий*, скроен по аварски образец. Тази връхна дреха е изработена от лен, козя вълна или друга груба вълнена тъкан и ляга върху долния хитон. Тя е широка и свободна, за да може при езда да покрива коленете на конника. Целта на последното изискване не е утилитарна, а естетическа: покритите колене му придават хубав външен вид (Ibid.). Върху *химатия* се слага бронята, а върху нея конникът облича много широка дреха, наречена *гунион* (ед. ч. *γουννίον*) – плащ за езда от плъстена вълна с широки ръкави (срв. бълг. *гуня*⁶). Тази дреха предпазва доспехите и най-вече съставните лъкове, които от влагата омекват и бързо губят поразяваща сила. Друга съществена особеност на *гуниона* е, че дава на бойците свобода на движенията, за да могат да използват според ситуацията било лъковете, било копията си. Наред с това тази наметка се използва и за камуфлаж по време на патрулиране, а също до известна степен пази от стрели (Ibid.: 70). Камуфлирането на доспехите с подобна връхна дреха за езда (*епилорикион*, *ἐπιλώρικιον* букв. ‘наметка върху доспехите’) ще присъства във византийската военна практика поне до края на X в., особено в ситуации, които изискват внезапност на действията, засади и контактно наблюдение над противника⁷.

Така описва Маврикий ромейския конник от края на VI в.: маневрен, многостранно подготвен, добре защитен и екипиран, но в същото време – визуално впечатляващ. Как можем да обясним отчетливия акцент върху внушителния външен вид, който не откриваме в такава степен (а по-скоро като откъслечни препоръки) у предшествениците на високопоставения военен реформатор? Струва ми се, причините могат да се групират в две категории: първата е свързана със самата психология на конфликта, а втората – с военнополитическите реалии във Византия през периода, в който се развива нейният стратегически жанр (VI–XI в.).

⁶ Цанкова-Петкова превежда направо „гуни или клашници“ (Псевдомаврикий 1958: 273). В български думата е застъпена в редица форми: *гуня*, *гуна*, *гуно*, *гунче* (Захариева 2001: 354). Обозначава връхна дреха от козя кожа или вълна и се смята за гръцка заемка. За разлика от *гуниона* на Маврикий българската дума обозначава най-често дреха без ръкави. Благодарен съм на гл. ас. д-р Ива Станоева от ИЕФЕМ – БАН за коментарите и съдействието относно употребите на термина.

⁷ Трактатът „За бойното съпровождане“ препоръчва конните отряди на темите, възпиращи набезите на арабите, да се придвижват срещу врага в пълно въоръжение, покрити с наметки, които не бива да са светли, за да не личат отдалеч (De vellitatione bellica VIII: 144).

Външният вид на война и психологията на конфликта

От 70-те години на ХХ в. насетне военните историци изместват фокуса си от чистия стратегиоцентристки наратив, т.е. безличното описание на маневрите на големи армии и бойни единици, и обръщат внимание на индивидуалните преживявания на участниците в битките. Автори като Джон Кийгън (Keegan 1976: 27–36) и Дейвид Гросмън (Grossman 1996), доайенът на психологията на конфликта в САЩ, разкриват една съвсем неочаквана картина, в която огромно значение играят не механичните придвижвания на войсковите части, а заложените дълбоко в човешката психика инстинкти, които нито социалното развитие, нито техническият напредък могат да изкоренят. Може би най-впечатляващото сред тези открития е, че на бойното поле воинът всъщност не бърза да убива и не търси елиминирането на противника на всяка цена. Разбира се, тук присъства цяла градация от условия, систематизирана от автори като Гросмън (Grossman 1996: 99–134) и Милър (Miller 2011: 25–39), но е общопризнато, че военното облекло и екипировка поне до средата на ХІХ в. са подчинени на идеята за сплашване на противника – тъкмо това е основополагащата им характеристика. Гросмън нарича този инстинкт *posturing* и доказва с голям брой примери, че той има много по-съществено значение във военното дело, отколкото може да се стори на неизкушения наблюдател. Високите гребени по шлемовете на гръцките хоплити и римските легионери, страшните изображения по щитовете и ярките цветове на униформите, не допринасят с нищо за удобството по време на физически сблъсък. Тъкмо обратното – те са тежки и неудобни, но въздействат ефективно на противниковата психика, защото правят носещите ги по-високи и страшни. Така задачата за изход от конфликта с минимално кръвопролитие и загуба на ресурси е решавана успешно в цялата история на човечеството именно чрез външния вид (разбира се, наред с други средства)⁸.

Античните автори отлично знаят, че видът на плътния и уверен строй всява страх у противника. След битката при Пидна (168 пр. н. е.) римският военачалник Емилий Павел си спомня, че никога не бил виждал нищо по-страшно от сплотената македонска фаланга (Нефедкин 2010: 106). Темата за визията на войските се маркира в отделни фрагменти, част от които

⁸ Перспективата на Кийгън, макар фокусирана главно върху военни конфликти от по-ново време, бързо бива възприета от западните историци, пишещи за Античността (Sabin 2000: 1–3; Krentz 2013: 142). Така, взимайки за отправна точка тезите на Кийгън, Кейт Гилайвър аргументира мнението, че дори за традиционно смятаните за дисциплинирани и „униформени“ римски войски показността на индивидуално равнище и на равнище армии е от не по-малко значение, отколкото за келтите и германците (Gilliver 2007: 1–21).

са възприети по-късно от византийските военни писатели (напр. Frontini Strategemata XI, 17: 58)⁹. Но античната военна теория не дава системно изложение на значението на външния вид на армиите, по всяка вероятност защото вижда успеха на бойното поле като резултат от сериозна индивидуална и групова подготовка и разчита на човешки ресурс със силен воински етос и дисциплина. Така смята дори пишещият в края на IV в. Вегеций Ренат (Vegetii Epitoma rei militaris I, 1: 160). Сякаш изолирано в тази обща картина стои втората част на трактата „Тактическо изкуство“ на Флавий Ариан (написана през 136 или 137 г.), посветена на упражненията на римската конница, които са почти напълно заимствани от келтите, масово навлезли в римската армия след завладяването на Галия (Arriani Tact. XXXIII, 1 – 3: 53; XLIV: 62). Екипировката на конниците от началото на II в. може да се нарече спортна – олекотена и богато украсена (Arriani Tact. XXXIV, 5: 54). Особено значение има визуалният ефект, красотата на движенията и сложността на спортните елементи, най-често свързани с хвърляне на копие. Ездачите се появяват на арената тържествено и *„под различни знамена, не само римски, но и скитски, благодарение на което целият строй на конниците става по-пъстр и по-страховит.“* (Arriani Tact. XXXV, 2: 55). Разгледаният пасаж говори за тренировки на войскови части, изпълнявани пред трибуна от зрители. Трудно можем да се усъмним, че описаните упражнения развиват качества, необходими в боя, но показният елемент тук има самостоятелно значение¹⁰ и не е подчинен на изискванията на войната, а в мотивацията на автора прозира известна „антикварност“: той се стреми да събере на едно място съществуващите кавалерийски методи за тренировка, за да не бъдат забравени. В заключението на трактата четем, че някои от тях били добавени за красота, други – за изграждане на ловкост, трети – за да изумяват зрителите, а четвърти – за полза *„в дело“*

⁹ Вж. препратките, отнасящи се до необходимостта оръжието да блести, за да всява страх в противника у Ливий, Оносандър и Полибий в статията на К. Гилайвър (Gilliver 2007: 8).

¹⁰ Вероятно това дава основание на Г. Кьохли да нарече тази част от Тактиката „рицарски трактат“ (Кучма 2001: 27). Струва ми се, че тук решаваща роля изиграват тъкмо келтите, чиято склонност към показност (и по-специално чрез демонстрация на ловко боравене с оръжието) е отбелязвана както в античните извори, така и в ирландските митове. Пример за ритуалната демонстрация на воинска ловкост сред островните келти дава митологичната повест „Опиянението на уладите“, в която напредването на северноирландската войска е описано формулно в пълния му варварски блясък: облеклото, украшенията, оръжието, телесната сила и отличителните белези на всеки вожд са предадени в най-големи подробности. Още по-впечатляващо е, че докато напредват, първенците изпълняват акробатични „подвизи“ с оръжие над главите си, които са част от тяхното самопредставяне (The Intoxication of the Ulaid 1981: 203–206).

(Arriani Tact. XLIV, 1–3: 62). Много малко от това говори за реално приложение на външния вид на бойното поле и от наличните данни е трудно да се направи заключение как римската конница, тренирана по описания начин, е въздействала с вида си върху противника.

Византийската военна доктрина и отбягването на кръвопролитие

За разлика от Рим, Византия през голяма част от историята си е в отбранителна позиция, принудена да взима контрамерки срещу външните предизвикателства и тъкмо тази цялостна дефанзивна нагласа, струва ми се, обуславя характерния стремеж на ромейските стратегии да извлекат максимум от всички не-бойни средства, в това число от употребите на външния вид за сплашване.

Имперската военна доктрина прогласява за свой неизменен приоритет разрешаването на конфликта с минимално кръвопролитие и по възможност без физически сблъсък. Тази идеологическа позиция остава непроменена почти през целия период на съществуването ѝ, макар, естествено, да е нюансирана. Анонимният трактат „За стратегията“ (VI в.) чертае защитната, дори бихме казали – пораженска, позиция на империята, породена от хаоса на Юстиниановото управление: *„добре известно е, че войната е голямо бедствие и най-лошата от всички злини. Но тъй като враговете ни превърнаха проливането на нашата кръв в подбуда и най-висш израз на доблест и тъй като всеки е задължен да защитава родината и съотечествениците си със слово, перо и дело, ние решихме да пишем за стратегията.“* (Аноним. IV: 60–61). Авторът препоръчва сключване на неизгоден мир, когато империята няма средства да води бойни действия (Аноним. IV: 65) и зад тази препоръка прозира горчив личен опит. Отношението към войната у Маврикий е по-неутрално, но той също дава решително преимущество на не-бойните методи: военната стратегия за него е аналогична на лова, а изходът от директната конфронтация е въпрос по-скоро на случайност и носи голям риск от непоправими щети (Mauricii Strat. VII A: 128–129; VIII B: 150).

Още по-ревностно за избягването на сблъсък се застъпва Кекавмен, византийски пълководец от XI в.: *„ако неприятелят изпрати пратеници за преговори при теб, не ги отправяй с позор, защото ще ти бъде сърдит Проповядващият мир. А ако твоята загуба се състои в това да платиш еднократно пари, напреди се и понеси щетата по-охотно, отколкото кланета и набези. Пресметни загубите на твоята страна, нанесени както от враговете, така и от нашата войска, и прибави неизвестността: какво те чака – победа или поражение? Добави злощастие на войската и ще видиш, че загубите от войната са огромни и неизброими.“* (Cecaumeni

Strat. 19: 167) Бойните действия за него, както и за предшествениците му, са оправдани само в краен случай¹¹.

В „Тактиката“ на Льв VI Мъдри (886–912) стремежът да се избегне директният сблъсък достига кулминация в една типично византийска казуистика: императорът се хвали, че по негова инициатива и с негова помощ унгарците нападнали българите и им нанесли поражение, с което ромеите били освободени от необходимостта да проливат християнска кръв¹². Нищо, че те са били инициаторите и българска кръв все пак е била пролята. „Така спрямо тях се разпоредиха висшите сили, тъй щото християните ромеи да не бъдат против волята си обагрени с кръвта на християните българи“ (Leonis Tact. XVIII 42: 274) – заключава венценосният автор¹³.

Общата тенденция за отбягване на директната конфронтация ражда сложна система от предпазни мерки, в които особено значение имат разузнаването, изучаването на противника и стремежът да се постигне победа без загуби (Аноним. XXXIII: 128–129), включително с масовото използване на отбранителни средства като триболите – древните железни „мини“ (Аноним. XXXVIII: 138). Тези нагласа и методи за водене на война, толкова различни от манталитета на „светлокосите народи“¹⁴ (Mauricii Strat. XI 3: 188–189), са *locus classicus* във византийския военен жанр.

Тактическите приложения на външния вид

Тъй като през втората половина на VI в. инициативата е изцяло във вражески ръце, на ромеите остава да използват *видимостта*, от което те се възползват наистина изкусно: „пазейки се от поражение, би било мъдро да се влезе в битка преди залез слънце, за да може, от една страна, да не се остави впечатление у враговете, че ни е страх“ – пише анонимният автор. От друга страна, продължава той, така се демонстрира висока бойна готовност независимо от времето, но най-важното – предотвратяват се големите

¹¹ „Знай точното положение на неща у противника: тогава можеш да воюваш и да мерши сили с него. Но воювай внимателно, в противен случай ще погубиш войската си. Старай се да отслабиш врага с маневри, хитрости и засади и само в краен случай, ако това е неизбежно, встъпвай в битка.“ (Cesaumeni Strat. 9: 151).

¹² Става дума за събитията от първата война на цар Симеон с Византия (894–895), повод за която е преместването на българското тържище от Константинопол в Солун.

¹³ Според В. Вачкова след 864 г. за ромейската дипломатия става проблематично да мотивира идеологически войните срещу християнска България (Вачкова 2004: 149).

¹⁴ Т.е. германските племена като готи, франки и лангобарди, а впоследствие и западноевропейските рицари.

загуби, защото е добре известно, че в тъмнината победителите избягват да преследват победените (Anonym. XXXIV: 130). Военният специалист препоръчва също армията да бъде насочена към границата, но не с цел контранастъпление, а само за да бъде показана на противника – „защото често пъти само тази видимост оказва въздействие“ (Anonym. VI: 64).

Маврикий също съветва последователно да се използва демонстрация на сила спрямо противник, навлязъл в границите на империята, за да ги опустошава. При това ромейските войски трябва да се пазят невредими, защото въоръженото следване на врага само по себе си скочава намеренията му (Mauricii Strat. X, 2: 176). По същия начин дефанзивно ориентирани са Кекавмен и трактатът „За бойното съпровождане“ (De vellit. bellica: 114).

Особено внимание заслужава фактът, че въпросът за въоръжението, екипировката и външния вид на воините много често е сред първите, които византийските военни съчинения разглеждат. Вече посочихме, че „Стратегиконът“ започва тъкмо с ключовите умения и снаряжението. В „Тактиката“ на Льв, която плътно го следва, темата за външния вид е поставена на пето място, веднага след такива фундаментални проблеми като определението за стратегия, военната йерархия, командния състав и качествата на пълководеца (Leonis Tact. V: 130). Така е и в „Стратегика“ на император Никифор II Фока (963–969), който обаче е фокусиран повече върху утилитарните съображения (Nicephori II De re strategica I, 1–3: 5–6). Изключение тук е „Анонимът“ от VI в.: трактатът съдържа относително малко предписания за сплашване чрез външен вид, касаещи индивидуалното снаряжение: на практика единственото такова е свързано с употребата на умбон¹⁵ с шип, който стърчи от средата на щита. Неговата задача е двояка: да внушава страх на враговете и да им нанася травми при стълкновение (Anonym. XVI: 88).

Военните автори почти единодушно подчертават значението на внушителната визия и бляскавото оръжие. Съществен момент е, че психологическото влияние на тези елементи се разгръща едновременно в две противоположни направления: те плашат противника и едновременно укрепват собствения дух. По думите на Маврикий: „... колкото по-внушително изглежда стратиотът в пълно въоръжение, толкова повече се увеличава неговата бойна готовност и се усилва страхът на враговете пред него“ (Mauricii Strat. I, 2: 67). Льв VI допълва: „особено трябва да се грижиш за бойното оръжие, което трябва винаги да бъде в пълен блясък и изправност за страх на враговете.“ (Leonis Tact. V 12: 133). „Стратегиконът“ предписва и строги наказания за всеки военнотслужещ, който след като е получил средства за обновяване на снаряжението си се отне-

¹⁵ Изпъкнал или объл елемент, поставян в центъра на щита, най-често метален.

се с пренебрежение към него. На наказание подлежи не само войникът, но дори неговият командир-декарх (Mauricii Strat. I, 6: 79). Решаващото психологическо значение на облика е обобщено от Кекавмен по следния начин: „Принуждавай своите стратиоти преди всичко да имат хубави коне, оръжие без дефекти и добре почистено, седлото и стремената им да бъдат изправни. Знай, че ако конят и облеклото на стратиота са хубави, а на това отгоре е и храбър, той ще бъде равен на двама. Ако пък е плах, знай, че ще се ободри и ще се окаже среден на дело. А ако е немарлив, има голямо седло, неудобни стремена и конят му е лош, то знай, че дори да е смел, той отрано мисли за собственото си спасение с бягство.“ (Cesaumeni Strat. 24: 175).

Но освен общото изискване за красива, внушителна външност, което, както видяхме, има утвърдено място във византийските полемологични трактати, Маврикий отива по-далеч и детайлно разработва методите за цялостно психологическо въздействие на армията върху врага. Често, когато оценява даден боен строй, авторът отбелязва не само колко е ефикасен, но и как изглежда, и много от предписанията му са свързани именно с добрата визия на построяването. Той отдава предимство на линейното разполагане на частите и макар да е наясно с ползата от маневрените, аморфни варварски формирания, ги смята за спомагателни и съответно им отделя значително по-малко място (Mauricii Strat. IV, 5: 120).

За да се демонстрират великолепието и готовността на бойния строй, знаменцата на кавалерийските копия трябва да останат на тях, докато враговете не се приближат на разстояние от една миля¹⁶. Стратегът е категоричен обаче, че по време на битка те трябва да бъдат свалени, защото са безполезни в стълкновението: пречат на хвърлящите копия, пречат на стрелците с лък, които стоят в задните редици, създават объркване и при маневри (Mauricii Strat. II, 10: 93). Наред с това всяка конна тагма¹⁷ трябва да притежава по едно фалшиво знаме, което се използва до деня на битката, за да заблуди противниковите съгледвачи, които изчисляват броя на войниците тъкмо по знамената. Двойният им брой трябва да внуши убеждението за по-голяма численост на ромейската войска от действителната (Mauricii Strat. II, 20: 98).

По сходен начин са развити и предписанията, свързани с блясъка на оръжието: „ние знаем – пише авторът – че ромеите и другите народи са склонни ... да преценяват по външния вид, че по-застрашителни в битка са онези, чието оръжие блести повече, макар това всеобщо мнение да е лъжовно“ (Mauricii Strat. VII, 15: 141). Но пълководецът не само препоръч-

¹⁶ Римската миля е равна на 1480 м, а византийската – на 1574, 16 м.

¹⁷ Кавалерийско подразделение с личен състав между 300 и 400 души (Mauricii Strat. I, 4: 75).

ва войските активно да използват това измамно впечатление, а предлага то да се съчетава с изненадата по един оригинален начин. Бляскавото въоръжение трябва да остане скрито до момента на битката: шлемовете да бъдат готови, но да не се слагат, а пред гърдите да се носят малки щитове, с които да се прикрие блясъкът на броните. Дори върховете на копията трябва да бъдат покрити. Когато по сигнал тези елементи бъдат показани внезапно, съзнанието на враговете бива потресено и те изпадат в страх още преди началото на сражението (Mauricii Strat. VII, 15: 142).

Наред с това, ако пълководецът желае да представи войската си по-внушителна, той трябва да направи строя по-разтегнат и/или с по-малка дълбочина. А когато войската е добре въоръжена и изглежда впечатляващо, тя трябва да бъде показана от близка дистанция, като армията бъде построена на широко пространство. Ако пък основната маса войници има лош външен вид, тя трябва да бъде разделена на отделни части, които да се разположат на по-голяма дистанция едни от други (Mauricii Strat. IX, 5: 170). Същото важи и при обсадата на крепости: на близко, но безопасно разстояние, на обсадените трябва да бъдат показани войниците, които се отличават с ръст и телосложение, както и конете, снабдени със защитно въоръжение. Броните трябва да се демонстрират, колкото се може повече, и да се създава видимост, че ги има дори когато в действителност не са налични. Колкото до по-неугледните и зле оборудвани войници, Маврикий препоръчва те да се разполагат на по-далечна дистанция (Mauricii Strat. X, 1: 174).

Особен принос в римо-византийската военна теория е предписанието му като разузнавачи да бъдат изпращани мъже, които са не само бдителни и мислещи бързо, но при това изглеждат добре (Mauricii Strat. II, 11: 94). „Анонимът“ от VI в. също съветва постовите войници да бъдат физически силни, но не дава повече информация (Anonym. VII: 66). Маврикий обаче пояснява, че патрулиращите трябва да се отличават с телесна мощ, душевна храброст и въоръжение, „за да могат или да излизат с чест от стълкновенията с противника (защото е най-вероятно тъкмо те да създадат първото впечатление за цялата армия, к. м., М. Р.), или да предизвикат у тях възхищение, в случай че бъдат пленени“ (Mauricii Strat. IX, 5: 171). Обратно, ако заловените противници имат хубаво телосложение и са добре въоръжени, те не бива да бъдат показвани на собствената войска, а незабелязано трябва да се отведат на друго място. Ако обаче видът им е жалък, командирът трябва да ги покаже на цялата армия, при това разголени, молейки стратиотите да не ги убиват, като по този начин създаде впечатление, че всички врагове са нищожни (Mauricii Strat. VII, 5: 130).

Обобщено, тактическата употреба на външния вид във византийските военни трактати може да се класифицира в две големи категории: 1. предписания, касаещи отделния воин и 2. предписания, отнасящи се до цялата армия. В първата група могат да се обединят базовите нива, които са свър-

зани с: 1.1. индивидуалното облекло и екипировка на боеца (включително украсата), чиято естетика има двояко психологическо значение (повдига собствения дух и смущава противника). Личната екипировка понякога може да служи и за камуфлаж: 1.2. въоръжението и особено блестящите метални елементи се употребяват като средство за сплашване, а когато не се използват в битка, трябва да бъдат прикрити, за да се постигне целенасочено психологическо въздействие в нужния момент.

Като втора група препоръки, свързани с визията на отделния воин, можем да открием: 1.2.1. тези за отделни категории войници (разузнавачи, патрулиращи), които да създадат силно впечатление за цялата армия; 1.2.2. отнасящи се до излагането на показ на добре екипираните воители и техните коне по време на обсада.

Втората голяма категория касае общовойсковото равнище. Тук можем да открием следните групи правила: 2.1. използването на самото присъствие на армията за сплашване на врага, което е достатъчно без прилагане на допълнителни мерки: тук спада откритото бойно съпровождане на неприятелската войска, с цел непрекъсната демонстрация на сила; тук можем да отнесем и препоръките армията да се доведе на границата, за да инсценира нахлуване. Идеята е да се осуети нападение на противника, който благодарение на маневрата би станал по-загрижен за собствената отбрана.

На второ място можем да поставим: 2.2. въздействието на бойния строй, който оказва влияние чрез 2.2.1. формата, дължината и дълбочината си; 2.2.3. чрез координираното използване на блясъка на въоръжението; 2.2.4. чрез употребата на отделни елементи като флагове, знамена, включително и такива, които скриват блясъка на оръжието и доспехите (малки щитове, калъфи, облекло и др.). 2.2.5. към тази група следва да се отнесат и препоръките за туширане на визуалните недостатъци на собствената войска.

2.3. Психологическото влияние на външния вид и екипировката на цялата войска при обсади.

Византийските военни трактати създават впечатление, че първата голяма категория предписания са фундамент за втората. В действителност обаче военната прагматика не предполага строго разграничаване между тези групи, защото са важни тъкмо комплексният характер на мерките и тяхното съчетаване.

В заключение размисъл заслужава парадоксът, пред който ни изправя византийският полемологичен жанр: той съчетава забележителна стратегия с устойчиво впечатление за липса на дисциплина във войската (като изключение можем да разгледаме трактата „За бойното съпровождане“, описващ действията на пограничните темни войски, чийто боен дух и опит трудно могат да се определят като ниски). Както се оплаква авторът на съчинението „За разполагането на лагера“ (краят на X в.) – в когото водещият руски изследовател на византийската полемология В. Кучма (Кучма 2002:

271–272) съзира не кого да е, а самия Василий II Българоубиец (976–1025) – липсата на индивидуални и общовойсковни тренировки, наред с неуважението към съсловието на стратиотите, ги превръща в хора слаби и „напълно лишени от мъжество“¹⁸ (De castrametatione XXVIII: 384). Но, изглежда, тъкмо тези системни проблеми, критикувани от човек, който, било като високопоставен командир¹⁹, било като владетел, има пряко отношение към апогея на византийското могъщество през Средните векове, подхранват самобитния военен гений на ромеите. Тяхната теория на войната впечатлява с уменията да извлича полза дори от най-малките възможности за осигуряване на благоприятен изход от конфликта. Практиката за сплашване с външен вид е сред характерните ѝ достойнства, като тук особено се откроява приносът на Маврикийевия „Стратегикон“.

Цитирана литература

I. Извори

- Argiani *Tactica* (Издание и руски превод: Арриан 2010. *Тактическое искусство*. Перев., комент., вступ. статъи А. К. Нефедкина. Санкт-Петербург: Нестор-История.)
- Mauricii *Strategicon*. (Български превод: Псевдомаврикий 1958. *Стратегикон*. Прев. Г. Цанкова-Петкова. – *Гръцки извори за българската история*, 2. Под ред. на: Иван Дуйчев, Геновева Ценкова-Петкова, Василка Тъпкова-Заимова, Любомир Йончев, Петър Тивчев, 272–290.)

¹⁸ Разгърнатият цитат заслужава внимание: „Ние сме предали на забвение заветите на древните за необходимостта от тренировки и поименен отчет в армията, а това е необходимо и много полезно... Това, че стратиотите остават у дома и бездействат, не тренират и не потеглят на поход в определеното време, ги превръща в търговци и обикновени земеделци... И ако възникне необходимост армията да се изведе срещу враговете – а подобна съдба тегне над ромеите постоянно – няма да се намери нито един, който умее да върши делото на стратиота. Защото леността и липсата на тренировки ги превръщат в хора, напълно лишени от мъжество и слаби, а пък заниманието с такива упражнения би ги направило смели и би им придало много нови сили. Това нагледно се вижда от примера на онези, които са заселени в покрайнините на Ромейската империя, по съседство с неприятелите: постоянните и непрекъснати нападения на враговете формират у тях допълнителни сили и благородство.“ (De castrametatione XXVIII: 384).

¹⁹ „За разполагането на лагера“ е сред военните трактати, които почиват изключително на личния опит на неговия автор.

- Cesaumeni Strategicon. (Издание и руски превод: Кекавмен 2003. *Советы и рассказы. Поучение византийского полководца конца XI века*. Подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г. Г. Литаврина, Санкт-Петербург: Алетейя.)
- De castrametatione. *Three Byzantine Military Treatises*. Ed. G. Dennis. Washington, 1985. (Превод на руски: Об устройстве лагеря 2002. – В: *Два византийских военных трактата конца X века*. Изд. подготовил В. Кучма, Санкт-Петербург: Алетейя.)
- De vellitatione bellica. *Three Byzantine Military Treatises*. Ed. G. Dennis. Washington, 1985. (Превод на руски: О боевом сопровождении 2002. – В: *Два византийских военных трактата конца X века*. Изд. подготовил В. Кучма. Санкт-Петербург: Алетейя.)
- Frontini Strategemata. *Juli Frontini Strategematon libri quattuor*. Ed. Gottholdus Gundermann, Lipsiae, 1888. (Превод на руски: Секст Юлий Фронтин 1996. *Военные хитрости (Стратегемы)*. Санкт-Петербург: Алетейя.)
- Leonis VI Tactica. Edidit G. Dennis. *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*. Vol. XLIX, Washingtoniae MMX. (Превод на руски: *Тактика Льва* 2012. Изд. подготовил В. В. Кучма. Санкт-Петербург: Алетейя.)
- Mauricii Strategicon. *Das Strategikon des Maurikios*. Einführung, Edition und Indices von G. T. Dennis. Übersetzung von E. Gamillscheg. Wien, 1981. (Превод на руски: *Стратегикон Маврикия* 2004. Изд. подготовил В. В. Кучма. Санкт-Петербург: Алетейя.)
- Nicéphori II De re strategica. (Превод на руски: Никифор II Фока 2005. *Стратегика*. Перев. и коммент. А. К. Нефедкина. Санкт-Петербург: Алетейя.)
- Procopii Bellum Persicum. *Procopii Caesariensis Opera omnia*, rec. J. Haury, G. Wirth, Lipsiae, 1912–1963, vol. 1–4. (Превод на руски: Прокопий Кесарийский 1998. *Война с персами. Война с вандалами. Тайная история*. Издание второе, исправленное и дополненное, перевод с греческого, вступительная статья и комментарии А. А. Чекаловой. Санкт Петербург: Алетейя.)
- The Intoxication of the Ulaid 1981. – In: *Early Irish Myths and Sagas*. S. 1.: Penguin Books, 188–218.
- Vegetii Renati Eritoma rei militaris. (Превод на руски: Флавий Вегетий Ренат 1996. Краткое изложение военного дела. – В: *Греческие полиоркетики. Флавий Вегетий Ренат*. Санкт-Петербург: Алетейя.)
- The Anonymous Byzantine Treatise on Strategy. – In: *Three Byzantine Military Treatises*. Text, translation and notes by G. T. Dennis. Washington: 1985. (Превод на руски: *О стратегии. Византийский военный трактат VI века* 2007. Изд. подготовил В. В. Кучма. Санкт-Петербург: Алетейя.)

II. Изследвания

- Вачкова, Веселина 2004. *Традиции на свещената война в ранна Византия*. София: Гутенберг.
- Захариева, Йорданка 2001: *От плащаницата към мантията – В: Българския език през XX век*. Съст. Василка Радева. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, Пенсофт, 352–357.

- Кучма, Владимир В. 2001. Очерк античной военно-теоретической литературы. – В: *Военная организация Византийской империи*. Санкт-Петербург: Алетея, 11–6.
- Кучма, Владимир В. 2002. Об устройстве лагеря: введение. – В: *Два византийских военных трактата конца X века*. Изд. подготовил В. Кучма. Санкт-Петербург: Алетея, 233–318.
- Кучма, Владимир В. 2004. Стратегикон Маврикия: введение. – В: *Стратегикон Маврикия*. Санкт-Петербург: Алетея, 5–59.
- Нефедкин, Александр К. 2010. Тактическое искусство Флавия Арриана: комментарии. – В: *Арриан. Тактическое искусство*. Перев., коммент., вступ. статьи А. К. Нефедкина. Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Рождественский, Methodий. Превъзходството на конника или за „хунските“ наемници във войските на Юстиниан. – В: *OMNIA VINCIT AMOR. Юбилеен сборник на НГДЕК в чест на проф. В. Тъпкова-Заимова*. Съст. Веселина Вачкова и Цветелин Степанов. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, 211–246.
- Стаматов, Атанас 1997. *Tempora incognita на ранната българска история*. София: Изд. на МГУ „Св. Иван Рилски“.
- Gilliver, Kate 2007. Display in Roman Warfare: The Appearance of Armies and Individualson the Battlefield. – *War in History*, 14, 1–21.
- Grossman, David 1996. *On Killing: The Psychological Cost of Learning to Killin War and Society*. New York, Boston: Back Bay Books.
- Keegan, John 1976 (reprint. 2004). *The Face of Battle: A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme*. S.l.: Pimlico.
- Krentz, Peter 2013. Hoplite Hell: How Hoplites Fought. – In: *Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece*. Ed. by Donald Kagan and Gregory Viggiano. Princeton: Princeton University Press, 134–156.
- Miller, Rory 2011. *Facing Violence: Preparing for the unexpected*. Wolfeboro: YMAA Publication Center.
- Sabin, Philip 2000. The Face of Roman Battle. – *The Journal of Roman Studies*, 90, 1–17.

ОСОБЕНОСТИ НА РАБОТАТА С ИЗВОРИ ЗА ОБЛЕКЛОТО НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ БЪЛГАРИ

Силвия Аризанова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

В настоящото изследване са представени различни особености, които имат отношение към работата с извори във връзка с темата за облеклото на средновековните българи. Обръща се внимание на спецификите, свързани с писмените свидетелства, изображенията, археологическите материали и други исторически източници. Това включва влияния, свързани с произход, гледна точка, следване на образци, възможностите за промяна на първоначалното състояние, технически възможности и др.

Ключови думи: облекло, Средновековие, българи, извори

SPECIFICS OF THE ANALYSIS OF HISTORICAL SOURCES ABOUT THE CLOTHING OF MEDIEVAL BULGARIANS

Silvia Arizanova

Sofia University St. Kliment Ohridski

The article presents various features that are relevant to working with historical sources in relation to the subject of clothing of medieval Bulgarians. Attention is focused on the specifics of written texts, images, archaeological data and other sources. This includes influences related to origin, point of view, adherence to models, options for change of initial shape and color, technical capabilities, etc.

Keywords: clothing, Middle Ages, Bulgarians, historical sources

През последните години стана популярно пресъздаването на облеклото на средновековните българи от различни групи, които се занимават с възстановки на исторически събития. Много често обаче се пресъздава на-

чинът, по който е изглеждало облеклото, въз основа на един стенопис или по подобие на средновековни одежди, характерни предимно за западните части на Европейския континент. Не се взимат предвид редица фактори и особености, на които искам да обърна внимание в настоящата работа.

Изворите могат да бъдат писмени (домашни и чужди), археологически материали (изображения върху монети, печати, останки от тъкани и др.) и произведения на живописното изкуство (стенописи и миниатюри). Те предават различна по тип информация, която при възможност за сравнение може да обогати знанията и представите ни за облеклото на средновековните българи.

Сведенията в писмените извори са кратки и в редки случаи описателни. Ценен извор може да бъде и езикът – термините, с които облеклото се обозначава в старобългарските текстове (Аризанова 2017: 235–250). Ако думата е от гръцки или латински произход, това може да означава например, че то или не е характерно за реалността на средновековния книжовник, или дотолкова се е вкоренила в бита или е била позната, че думата се е превърнала в част от българския език. В други случаи на мястото на чужди термини присъстват български преводи или самобитни определения, които показват какво точно е било названието на облеклото при средновековните българи като цяло или на част от него. Разбира се, последното е знак, че то е било използвано или най-малкото добре познато.

Описанията в писмените текстове са ценни, тъй като дават подробности за иначе спорни или неясни въпроси. Обичайно, за да присъства такова описание или конкретна история, свързана с облеклото или част от него, е защото има нещо, което е направило впечатление. Разбира се, домашните извори имат по-голяма стойност, тъй като описаното е било познато за книжовниците. Често в чуждите извори присъстват много интересни разкази, но към тях трябва да се подхожда внимателно, тъй като е възможно изкривяване на информацията, вследствие на погледа на „другия“ и различното възприятие. Все пак е ценно, защото е характерно за местните книжовници да пропускат описания и факти, общоизвестни на всички, а за чужденците различното, ако го има, е любопитно.

Писмените текстове дават още един поглед към облеклото, който е по-трудно да се долови в други по тип извори (Аризанова 2014: 633–644). Това е към неговото значение, стойност, цена, символ. Много рядко в изворите се намират някакви подробности, които да дадат представа и за външния вид на дрехите.

Особено ценни като извор за облеклото са изображенията в стенописи, миниатюри, върху монети и други археологически находки. Те предават визуално представата на съвременните художници и майстори как е изглеждало то като цяло, детайли, украса, аксесоари, влияния. Но колкото и да е привлекателно да се приема всичко като достоверно пресъздаване на средновековните одежди, трябва да се имат предвид няколко фактора.

Много често художниците са се придържали към конкретни образци. Добър пример в това отношение е представянето на дължината на багреницата на българския цар Иван Александър (1331–1371) в два ръкописа, чиито миниатюри са рисувани по време на неговото управление. Във Ватиканския препис на Манасиевата летопис¹, дрехата е почти до земята и едва се виждат върховете на обувките. Докато в Лондонското четвроевангелие (Бакалова 2017: 647–655), дрехата е с дължина над глезените и червените обувки се виждат във височина. Различното представяне е вследствие от придържането към различни образци при създаването на миниатюрите. Това е само един пример, но е ясно, че изобразеното облекло се влияе от традиции в изкуството и различни примери.

Друго, което е важно, е, че при представянето на конкретен човек се има предвид неговото обществено положение и титла. Облеклото през Средновековието е имало и представителни функции. Затова често ктиторите са изобразявани в официалното си облекло, с характерни инсигнии и цветове, които го представляват и характеризират. Това обаче не значи, че така са изглеждали дрехите на ктитора във всекидневието или че винаги е бил облечен така.

Тъй като изображенията са продукт на изкуството, неизбежно художникът влага и нещо от собствените си виждания и представи. Дали това е характерно и за реалността, може да сме сигурни само при наличие на сведения, с които да направим сравнение. Има още нещо – нерядко художниците са били ограничени при използване на цветовете. Затова те се повтарят в различни рисунки, поместени в един ръкопис или в една църква и е възможно да не отговарят точно на действителните. Също така с времето цветът може да се промени и да не отговаря напълно на този, който е бил при появата на изображението. Като пример може да се посочи ктиторският стенопис от Боянската църква (XIII в.) – как изследователите използват различни определения за цвета и типа на основната дреха на севастократор Калоян. Екатерина Манова пише за „тъмноиндигова туника“ (Манова 1962: 26), Асен Василиев посочва, че е облечен в „черно-зелена туника“ (Василиев 1960: 24), Андрей Грабар определя дрехата като „тясна тъмносиня туника“ (Грабар 1978: 68–69), Венера Наследникова – „тъмнозелена, почти черна дълга до над глезена туника“ (Наследникова 1974: 23), а според Георги Атанасов е „тъмносин до лилаво дивитисион“ (Атанасов 2002: 476). Очевидно е представена дълга дреха с дълги ръкави в тъмен цвят, който след въздействието на времето може да се изменил или не. Нюансите му могат да бъдат повлияни също от реставрацията и личния поглед, от което възникват и различните определения.

¹ Е. Бакалова посочва, че миниатюристът във Ватиканския препис на Манасиевата летопис следва принципите на византийската иконография и всички правила на византийската „знакова система“ (Бакалова 2013: 607).

Има значение и типът на изображението. Например облеклото в миниатюрите е представено по-схематично в сравнение с портретите в стенописите и рядко е по-прецизно в подробностите. Малкото пространство за образите върху монети и печати, както и начинът на изработка дават от своя страна много малко възможности за присъствие на детайли от облеклото. Често се наблюдават само основни елементи, представителни за властта.

Друго, което трябва да се има предвид, е, че е възможно да се получат някои разлики и несъответствия след реставрацията на стенописите, тъй като изобразеното може да се изкриви под влияние на съвременна представа особено когато стенописните изображения са в лошо състояние и детайлите са трудноразличими и неясни. Пример в това отношение е ктиторският портрет от „Костницата“ на Бачковския манастир (XIV в.) на българския цар Иван Александър, където се наблюдават разлики при реставрациите що се отнася до лороса и други детайли от украсата на царския костюм. Недостатъчно ясното изображение около шията на цар Константин Тих-Асен (1257–1277) във фреската от Боянската църква (XIII в.) също дава възможност за различни интерпретации на изследователите дали е изображено закопчаване на мантия, на дрехата или представлява златна верижка (Аризанова 2019: 148, бел. 36).

Въпреки това изображенията дават едни от най-важните сведения. Можем да видим как е изглеждало всяко едно облекло като цяло, какъв е бил силуетът, моделът, дори за кроенето може да се научи по нещо – колко елементи е включвало, какви накити са носени, какво е мястото на аксесоарите, като колана например; могат да се предполагат материи, занаятчийски техники, самобитност или чужди влияния²; може да получим сведения за структурата на обществото, благосъстоянието, моралните ценности и обичаите.

Археологическите находки могат да дадат най-сигурни сведения за облеклото. Проблемът е, че откритото трудно се свързва с конкретна личност или народност и понякога идентифицирането е спорно. Добър пример в това отношение е Калояновото погребение, за което има различни мнения дали принадлежи на българския цар (Инкова 1979; Божилов 1994: 56–57; Атанасов 1999: 140–146; Чокоев 2006: 80). Все пак сведенията, които дава археологията, чудесно допълват, изясняват и потвърждават тези от изображенията и от другите извори.

Ценното е, че археологическите находки, които представляват реална част от използваното облекло в Средновековието, са пряко свидетелство за начина, по който то е изглеждало – материали, техники и влияния. За

² Един пример за чуждо влияние е начинът, по който е изобразен ръкавът на жените от ктиторското семейство от църквата „Св. Георги“ на Кремиковския манастир (1493 г.). Той напомня изобразените ръкави в облеклото на дами от италианските земи по това време (вж. Аризанова 2015: 97–99).

съжаление такива находки често са фрагментарни и не дават пълна картина. В това отношение най-много достоверна информация се получава за използваните накити и аксесоари, по които има метал. Не винаги цветът е лесно разпознаваем, но в зависимост от състоянието на намереното, би могъл да бъде установен.

При проучването на облеклото на средновековните българи може да имаме предвид също етнографски и езикови сведения, но тъй като те не могат да се съотнесат пряко към времето на Средновековието, могат да послужат най-вече за сравнение. Все пак биха могли да дадат добра представа за кроенето, тъканите и украсата, разбира се, ако има информация за подобен аналог в средновековните извори. Така че те не са преки източници и могат да послужат само за сравнение, за съставяне на хипотези и при изготвяне на аргументация.

Одеждите са един от начините да се изрази също вътрешният свят на българите. Те са материалното, въплътило духовни схващания, лични нужди и обществени изисквания. В крайна сметка облеклото, във всичките си детайли, дава възможност да се разкрие и личното на фона на общоприетото. Именно затова е толкова трудно да се систематизират знанията и представите ни за облеклото на средновековните българи. Причината е не само в ограничените сведения в писмените източници и информацията от редките археологически находки. Защото примерите, които можем да дадем, са „облечени“ в индивидуалност и не винаги дрехите на личности със сходно обществено положение са едни и същи. А и сведенията за тях не са толкова многобройни, за да откروим ясно всички общи детайли. Неизменно в облеклото е присъствало и личното предпочитание, колкото и ограничено да е било то от общовалидните схващания, съобразяването с общественото положение, климатичните особености, извършването на определени ритуални действия и т.н. Затова е добре проучването на начина, по който са били облечени средновековните българи, да се съсредоточи върху отделни примери, от които може да се открои общото в тенденциите и специфичното, доколкото е възможно. Същевременно трябва предпазливо да се правят изводи и определен начин на обличане да не се отнася с лекота към цяла обществена група или десетилетия, защото множество фактори са в постоянно взаимодействие, като например благосъстояние, обществен статус, личен вкус, платове, които са на разположение, техните характеристики, познанията и уменията на кроячи и шивачи, модни влияния, вярвания и др. Всичко това придава известна индивидуалност на всяко облекло, защото дори изработката му е дело на човешки ръце, които колкото и да се стараят, не биха могли напълно да повторят нещо, направено от тях.

Цитирана литература

- Аризанова, Силвия 2014. Облеклото в света на българите през XII–XIV век. – В: *Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов*. Съст. Росина Костова. Велико Търново: Фабер, 633–644.
- Аризанова, Силвия 2015. Възстановка на детско облекло от XV в. (Въз основа на ктиторското изображение от църквата на Кремиковския манастир). – *Българска наука*, 81, 88–102.
- Аризанова, Силвия 2017. Терминология на облеклото в българската средновековна книжнина. – *Bulgaria Mediaevalis*, 7, 235–250.
- Аризанова, Силвия 2019. Облеклото на средновековните български царе в края на XII–XIV век. – В: *Цар Иван Асен II (1218–1241). Сборник по случай 800-ната годишнина от неговото възшествие на българския престол*. Съст. Васил Гюзелев, Илия Г. Илиев, Кирил Ненов. Пловдив: Фондация „Българско историческо наследство“.
- Атанасов, Георги 1999. *Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити*. Плевен: ЕА.
- Атанасов, Георги 2002. Севастократори и деспоти в средновековна България – личности, инсигнии и костюми. – *Търновска книжовна школа*, 7, 467–494.
- Бакалова, Елка 2013. За една миниатюра от Хрониката на Константин Манасий. – В: *Българско средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Миляна Каймакамова*. Съст. Георги Н. Николов, Ангел Николов. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 590–607.
- Бакалова, Елка 2017. Портретите на цар Иван Александър в Лондонското евангелие. Образци и паралели. – В: *Четириевангелие на Иван Александър. Критическо издание*. Изд. Таня Попова и Хайнц Миклас. Виена: Изд. Холцхаузен, 647–655.
- Божилков, Иван 1994. *Фамилията на Асеновци (1186–1460). Генеалогия и просопография*. 2 фототип. изд. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“.
- Василиев, Асен 1960. *Ктиторски портрети*. София: БАН.
- Грабар, Андрей 1978. *Боянската църква*. София: Наука и изкуство.
- Инкова, Веселина 1979. *Калояновото погребение*. София: БАН.
- Манова, Екатерина 1962. Видове средновековни облекла според стенописите от XIII–XV в. Югозападна България. – *Известия на Етнографския институт и музей*, 5, 5–73.
- Наследникова, Венера 1974. *История на българския костюм*. 2 изд. София: Наука и изкуство.
- Чокоев, Иван 2006. *Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постижения и проблеми на проучванията*. Велико Търново: Фабер.

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ СКЛОННОСТИ ПРИ ДУМИТЕ ЗА ОБЛЕКЛО В СРЕДНОВЕКОВНИТЕ СЛАВЯНСКИ ПИСМЕНИ ТЕКСТОВЕ

Татяна Илиева

Кирило-Методиевски научен център, БАН

Върху словен материал, ексцерпиран от основните палеославистични лексикографски трудове, статията разглежда различните способности за номинация при терминологията за облекло в средновековните славянски писмени паметници: морфологични (афиксация и композиция), морфологично-синтактични (субстантивация и адективация), семантични (разширяване и стесняване на значението, метонимичен и метафоричен пренос), формално-синтактични (съставяне на терминологични словосъчетания), универбизация.

Ключови думи: историческа лексикология на славянските езици, тематичен речник на старобългарски език

WORD-FORMATION TENDENCIES IN LEXEMES FOR CLOTHING IN MEDIEVAL SLAVONIC WRITTEN TEXTS

Tatyana Ilieva

Cyrillo-Methodian Research Center, Bulgarian Academy of Sciences

The paper examines the methods for nomination in the terminology related to clothing in medieval Slavonic written sources: morphological (affixation and composition), morpho-syntactical (substantivation and adjectivation), semantic (broadening and narrowing of meaning, metonymical and metaphorical transfer), formal syntactic (terminological phrases), univerbation. The lexical material is excerpted from the main palaeoslavonic lexicographic works.

Keywords: diachronic lexicology of the Slavonic languages, thematic dictionary of the Bulgarian language

Като съществен елемент от човешката култура облеклото е било нееднократно обект на изследване от страна на историци, археолози, етнологии, културни антрополози, изкуствоведи, лингвисти (Рише, Кузин 2011; Богачев, Французов 2012; Лифанов 2014, Данилов, Данилова 2015). В българската наука с тази проблематика са се занимавали Ив. Гошев (1932), М. Велева (1956), Ек. Манова (1962), В. Наследникова (1969), Г. Атанасов (1999), Ив. Чокоев (2003, 2008), В. Желязкова (2008), Ц. Досева (2010), М. Долмова-Лукановска (2011), М. Джамбазова (2012), Н. Хрисимов (2006, 2011, 2012, 2013, 2015), С. Аризанова (2012, 2013-2014, 2014а, б, 2015, 2016), К. Атанасова (2016, 2018), М. Томова-Михнева и Т. Георгиева (Tomova-Mihneva, Georgieva 2018) и др. От посочените изследвания с филологическа насоченост са работите на В. Желязкова (2008), Ц. Досева (2010) и С. Аризанова (2016). Първите две статии разглеждат наименованията за облекло на микроезиково равнище, с оглед на ръкописната традиция на конкретни книжовни паметници от Средновековието, а третата се фокусира върху значението на терминологията на облеклото като исторически извор (Аризанова 2016: 235).

Лексиката в средновековните писмени паметници на *Slavia Orthodoxa*, свързана с темата за облеклото, е обект на изследователски интерес и в настоящото експозе¹. Тук обаче тя се изучава на макроезиково равнище². Изследването е базирано на данни от основните палеославистични лексикографски трудове³. В него се привлича словният ресурс от:

- класическия старобългарски корпус (по данни на СС и СтБР);
- речниците на Фр. Миклошич (LLPsl), И. И. Срезневски (МДРЯ), ЧАН (СЯС) и РАН (СДРЯ), съдържащи речниковото богатство както на редица старобългарски паметници, съхранени по късни преписи, така и на паметници от други редакции.

¹ Изследването не включва термините за воинско и богослужебно облекло. Те ще бъдат разгледани другаде.

² Предлагащата статия е част от поредица публикации върху отделни лексико-семантични групи думи в историята на българския език, обединени и диференцирани въз основа на своите предметно-логически връзки по отношение към реалността (вж. Илиева 2014а, 2014б, 2018, 2019). Тези разработки предхождат изготвянето на *Тематичен речник на средновековния българския език* (Илиева 2014в), в който словният материал ще бъде разположен не в азбучен порядък, а в микроструктури от думи, които назовават реалии, взаимно свързани в действителността.

³ Лексикографската база на това изследване е значително разширена в сравнение с изследването на Л. Макаријоска от 2003, което освен класическия старобългарски корпус взема под внимание паметници само от югозападните предели на Средновековна България (Макаријоска 2003). По-богат е емпиричният материал и в сравнение с използвания от С. Аризанова, която се позовава основно на СтБР и ЦслР (Аризанова 2016).

Като основен способ за издирване членовете на съответната тематична група използвам метода на ключовите думи на Елмслев (Елмслев 1962: 136) – чрез наименованията на базовите за конкретната сфера от бита на даденото общество в определената историческа епоха понятия определям както мрежата от подчинените думи, зависещи от тези наименования, така и съществуващата в тази мрежа йерархия.

Изследването се дели на две части – теоретична и приложна, които поради наложените ограничения в обема на публикацията се издават отделно⁴.

В теоретичната част на изследването се разглеждат някои проблеми на терминологичната номинация в анализираната тематична група с оглед на вътрешната страна на езиковите процеси. В отделни параграфи се анализират следните техники: морфологични (афиксация и композиция), морфологично-синтактични (субстантивация и адективация), семантични (метонимия и метафора), формалносинтактични (съставяне на терминологични словосъчетания), универбизация.

В тематичната група „Облекло“ от словника на средновековните славянски писмени паметници влизат лексикални единици от различни категории пълнозначни думи:

- съществителни имена със значение ‘дреха’, ‘част от дреха’, ‘аксесоар към облеклото’, ‘суровини и материи’, ‘инструменти за производството на облекло’, ‘дейности и извършители на дейности по направата и поддръжката на облекло’, ‘имена на лица според облеклото, което носят’, ‘прическа и козметика’;

- прилагателни имена – (а) относителни, които определят лице или предмет по отношение на друго лице или предмет, свързани по някакъв начин с облеклото, и (б) квалитативни, атрибуиращи назоваваните в предходната подточка същини по качествен признак;

- глаголи, назоваващи действия по обличане и носене на дрехи, тяхната направа и поддръжка;

- наречия, именуващи начина на обличане и носене на дрехи и тяхната направа.

Характерни са два структурни типа термини:

1. Отделни пълнозначни думи, които от своя страна биват:

а) еднокоренни думи със или без афикси⁵: вагръ, игла, нитъ, прѣтъ, соукъно, шелкъ, чръвъ; вагрѣнъ, игльнъ, нагъ, шелковъ; одѣти, прѣмѣнати, прѣсти, пѣхати, шити; дебело (плести), женьскы (прѣпоасати);

⁴ Приложението се издава в *Годишник на Софийския университет, Факултет по славянски филологии*, т. 105 (2020). В приложението ексцерпираният от привлечените в изследването лексикографски трудове словен материал е организиран под формата на тематичен речник.

⁵ Лексикалните единици се привеждат нормализирани според старобългарския правопис.

б) сложни думи: главогъгъ, кратополюе, прѣтомыа, оуемошьвьць; благоистѣканъ, бѣлоодеждьнъ, златопоасьнъ, мѣногосѣшваньнъ; свѣтлоносити; кръстаобразьно (оноасовати сѧ); мѣногосѣньно/доброоутварьно (оукрашена одежда).

2. Словосъчетания: измѣнити сѧ въ чръны ризы, въ чръныа ризы облѣщи, прѣты чръничьскыа възложити/свръгнѣти, въ чръно облѣщи, въннити въ врѣтище, врѣтища съвлѣщи, раздрати ризы, въ брачьныа ризы облѣщи сѧ, сапогомѣ творьць, швьць ризьныи, шыаи газьва, нарамьное ношение, прити къ нити, отъ пеленъ, чръвь шелковичьныи.

В обследвания словен масив се констатира и наличието на немалък брой чужди думи, принадлежащи към различни подразделения на разглежданата тематична група: видове тъкани (милотъ, моузикионъ, оксамитъ, годовапль, вѣс/он/ъ, акинфъ); видове дрехи (диффѣра, епеньдитъ, иматизма, лентии, лона, сѣдарь, хитонъ, хламьда, хлена); допълнения и аксесоари към облеклото (сѣрадъ, роиска, марсипионъ маргении); производство на дрехи: фѣурка, крока; грим и парфюм: алабастръ, ароматъ, мѣро, нардопистикина, стакти.

СЛОВООБРАЗУВАНЕ

1. Морфологично терминообразуване. Афиксация

Афиксацията като морфологична техника за образуване на нови думи е един от най-характерните способности за словопроизводство в естествените славянски наречия от най-дълбока древност, та до днес. По отношение на разглежданото обединение думи в изследвания словен масив се установяват следните словообразователни модели:

1.1. Модели в суфиксалното словообразуване при думите от тематична група „Облекло“

1.1.1. Модели в суфиксалното словообразуване при съществителните имена

Особено обикнат словообразователен модел в историята на славянските езици като цяло, и в частност в разглежданата тематична група, са безсуфиксните субстантивни производни от глаголни основи, образувани по пътя на **конверсията**. Те биват три вида:

- По *-ā*- основи: дѣра, заплаѣта, застѣга, нашьва, облача, повлака, повъза, подьшьва, прѣмѣна;
- По *-o/-jo-* основи: подѣметъ, подрагъ, погасъ, прикровъ, прѣпржгъ; повои, прѣвои, окрои;
- По *-i-* основи (трето склонение, тип *-√ъ*, *-и жс.*): изгрѣвь, овоувъ, обвзъ, остажъ, прадъ.

Някои от посочените имена се образуват посредством степенуване на коренната гласна: *-вазати/-вазити* → *пр'ъвѣжа*; *дърати* → *дира*; *-пращи*, *-прагъ* → *пр'ѣпржгъ*; *прикрити* → *прикровъ*, *повити* → *повои*, *-грѣ[в]ти* → *изгр'ѣвъ*, *-стагнѣти* → *застога* (+ деназализация). Касае се за първични *nomina actionis*, придобили в резултат на вторична конкретизация предметно значение. Продуцират се от глаголи със или без представка, като преобладават формациите, мотивирани от префигирани основи. В разглежданата тематична група се срещат по няколко представъчни производни от един и същ корен: *нашьва* и *подъшьва*, *повои* и *пр'ѣвои*, *подъвлака* и *повлака*, *надраги* и *подрагъ*, *затокъ* и *отокъ* 'ива на тъкан' и пр. Има и паралелни образувания от една основа, принадлежащи към различните склонитбени типове със или без различия в значението: *роуба* и *роубъ*, *оказа* със значение 'окова', *объзъ* 'връзка' и *окавъ* 'лента за глава'; *главо-тагъ* и *главо-тажъ* 'покривало за глава'. Старинността на модела предполага, че тези деривати принадлежат към общоупотребимата лексика на езика. От тях се срещат много производни от разни модели: *изгр'ѣвинъ/изгр'ѣвънъ/изгр'ѣвън'ѣнъ* (< *изгр'ѣвъ*); */не/шаровънъ* (< *шаръ*); *шьвънъ* (< *шьвъ*); *подъвлачънъ* (< *подъвлака*) и пр. Някои от конверсивите в групата имат паралелни образувания с други суфикси: *изгр'ѣвъ*: *изгр'ѣвию*, *нашьва*: *нашьвъка*, *окрои*: *окроиница*, *повъзъ*: *повъзанию*: *повъзъка* и т.н.

Значително в тематичната група „Облекло“ е числото и на наименованията, образувани със суфикси *-нию* и *-тию*. Мотивираци са префигирани или непрефигирани глаголи от св. и несв. в. с основа на гласна *-и-* (*вагрѣнию*, *очръвлению*, *пъстрению*, *оукрашению*) или на съгласна (различни префиксати на *вл'ѣщи*, *пл'ѣсти*, *пл'ѣсти*). Немалък е броят и на дериватите от имперфективни и перфективни глаголи на *-а-*, *-ѣ-* и *-ѣ-* (*вазанию*, *мъчтанию*, *испранию*, *омаканию*, *пр'ѣпотасанию*, *изод'ѣганию*). Има цели редици термини, образувани от една глаголна основа с помощта на различни префикси, които придават съответната специфична отсянка на основното значение. Ето само някои от тези редици: *навл'ѣчению* — *овл'ѣчению* — *сълвл'ѣчению*; *плетению* — *въплетению* — *заплетению* — *сълплетению*; *од'ѣгнию* — *съл'од'ѣгнию* — *изод'ѣгнию* — *пр'од'ѣгнию*.

Налице са няколко паралелни формации, мотивирани от основи от св. и несв. в.: *од'ѣгнию* — *од'ѣганию*, *навл'ѣчению* — *навлачению*, *плетению* — *плитанию*, *стрижению* — *стризанию*, както и двойки производни от глаголи видови опоненти с представка и без представка: *тъканию* — *исттъканию*, *пъщрению* — *испъщрению*. Срещат се и префиксални дублети: *пострижению* — *острижению*, *оказанию* — *повъзанию*.

С формант *-тию* се образуват отглаголни съществителни от глаголи с едносрична основа. В разглежданата тематична група такива са *-вритию*, *обвитию*, *обоутию*, *повитию*, *сълшитию*.

Паралелни образувания посредством други суфикси имат: одѣниѣ — одѣло, повязаниѣ — повязъка — повязъ, покрѣвѣниѣ — покрѣвало, -шитиѣ — шѣвѣниѣ. В изследвания материал са налични и няколко словосложения с втори компонент съществително на -ниѣ: свѣтлоношѣниѣ, благоуханиѣ, благовоганиѣ и вѣдѣокритиѣ (първите три словосложения са от типа „сраствания“, а последното е със съединителна гласна).

При специалните наименования, произведени посредством суфиксите -ниѣ и -тиѣ в тематичната група „Облекло“, се отделят следните основни типове значения:

а) Семантиката на съществителното е тясно свързана със семантиката на мотивиращия глагол и най-общото значение се определя като ‘название на действие или резултат от действие’ – багрѣниѣ ‘багрене на тъкани’, исплетаниѣ ‘изплитане’;

б) В семантиката на съществителното се наблюдава „опредметяване“ на значението: покрѣвѣниѣ ‘покрѣвало’, пѣстрѣниѣ ‘шарена украса’, прѣдѣниѣ ‘прежда, нишка’.

Двете значения обикновено са част от семантичната парадигма на думата. Срв.: благоуханиѣ – 1. Благоухание: 2. Ароматно вещество.

С наставка -тѣва в изследвания лексикален масив открих само една дума с отношение към темата „Облекло и начин на носене“ – вторично конкретизираното вѣтѣва ‘брѣснач’.

Наставката -ниѣ₁ присъства като словообразователен формант в състава на мотивирани от предложен израз наименования на елементи на облеклото (запѣстиѣ, наглавиѣ, напѣрсиѣ), както и на някои композити от разглежданата тематична група (кратѣполиѣ, ѣдинорисиѣ). Този облик формално усвоява и заемката моузикиѣ.

Посредством наставката -ниѣ₂ се образуват суфиксални деривати със значение на *nomina collectiva* (изгрѣвѣниѣ, овоуѣниѣ, рѣмениѣ, свилиѣ, оуслиѣ, чрѣвѣниѣ). Използват се паралелно с изходните им съществителни имена (изгрѣвѣ, овоуѣца, рѣмень, свила, оуслима/оуслимѣ, чрѣвѣни).

Суфикс -ина в анализираната тематична група присъства като елемент основно в състава на имена на продукти – растителни или животински: кожи (козичина, козличина, козьлина, овъчина, гарина), тъкани (врачина, коприна, пѣстрина), както и в названия на дрехи (свитиана) и елементи от облеклото и прическата (заплетѣина). Производни: врачинѣнѣ, кропинѣнѣ. Мотивиращи могат да бъдат различни категории прилагателни – относителни, възходящи към имена на животни (козии, козьлии, козичѣнѣ, овъчии, гарии), с инвариантно значение ‘направен от суровина, която дава назованото с мотивиращата дума животно’ или качествени (пѣстрѣ). Срещат се и думи от основата на страдателни причастия (свитѣнѣ, заплетѣнѣ). При някои имена (врачина, коприна) вътрешната форма на думата вече е изгубила своята про-

зрачност, при което корен и суфикс продължават да съществуват свързано и строежът може да бъде възстановен само по етимологичен път.

Към изходни безсуфиксни съществителни се прибавя наставката *-ице* като словообразователен формант, чрез който се формират имена с аналогична на мотивиращата дума семантика⁶: *платице* (< *платъ*), *прътице* (< *прътъ*), *окоувице* (< *окоувъ*), *врѣтице* (< **врѣтъ*⁷), *роувице* (< *роувъ*), *роутице* (< *роутъ*), *ногавица* (< **ногави*, срв. *ржкавъ*).

Посредством форманта *-ица* в интересуващата ни тематична група предимно от адективни и причастни основи са произведени:

– наименования на дрехи и аксесоари към тях: *вагрѣница*, *власѣница* (+ произв. *власѣничъникъ*), *льнѣница*, *наплечъница*, *нарамъница*, *ногавици*, *осѣтѣгнѣница*, *жтрѣница*, *окроилица*, *окроиница*, *окровѣница*, *платъница*, *плащаница*, *плесница*, *погасъница*, *палица* (+ произв. *паличънъ*), *чрѣв/лѣница*, *чрѣмлѣница*, *плетѣница*, *пленица*, *ржкавица*, *соугоувица*;

– наименования на съдове: *ароматъница*, *стъклъница* (подтема „Грим и парфюм“);

– наименования на вещества: *вонѣница*, *вонѣвица*, *вонѣлица* (базови дублети);

– наименования на места, където се съхраняват или произвеждат дрехи: *прѣтохранильница*, *облачильница*, *ризьница* (+ произв. *ризьничии*), *чрѣвильница*;

– наименования на животни, от които се добиват суровини: *шелковица* ‘копринена буба’;

– наименования на инструменти и части от инструменти в производството на дрехи: *прѣслица*, *пришьвица*.

В анализираната тематична група има още няколко модела *nomina instrumentalia*, продуцирани от глаголни основи със следните наставки:

-*ло*: участва в образуването на общи наименования за облекло (*одѣвало*, *одѣвало*, *одѣло*, *роухло*), както и на термини от подтемите „видове облекла“ и „части на облекла“ (*крѣжило*, *обѣзало*, *оувѣсло*, *повивало*, *покрывало*), „производство на дрехи“ (*вратило*, *кроила*, *макало*), „прическа“ (*зръцало*). Към този модел принадлежи и думата *дѣло*, влизаща в състава на различни изрази: *дѣло пѣстрѣцаго*; *дѣло шьвѣно*, гр. *ἔργον ὑφαντόν*; *пальчьноѣ дѣло*, *дѣло плетѣниа*, гр. *ἔργον πλοκῆς*. Производни: *одѣвальнъ*, *тѣкальнъ*.

⁶ Тук наставката вероятно има обновителна функция за по-ясно изразяване на категориалната принадлежност на думата или е започнала да се поставя най-напред в мн.ч. по аналогия с първични образувания като *оноуца* и *окоуца* (*abu-tjā* БЕР 4: 759), а впоследствие се е разпространила и във формите за ед. ч. Срв. нвб. *пѣт* – *пѣтища*).

⁷ Вж. БЕР 1: 186.

-во: участва в образуването на един термин от подтемата „украса на облекло“ (кръживо) и в един от „производство на дрехи“ (пращиво);

-ъникъ: среща се в едно име на аксесоар (запращъникъ) и в две имена на инструменти от производството (ръкзалъникъ, стриголъникъ).

Наставката -ъникъ е част и от градивото на мотивираните от предложени изрази наименования на дрехи и части от дрехи нагръдъникъ, напръсъникъ⁸, наплъчъникъ; наставката -ъць влиза в състава на конкретните означения вѣкъць, роумѣкъць, чепъць; -тель е засвидетелствана еднократно в девербативното предметно название овоутель.

Поединично са засвидетелствани непродуктивни суфикси като -ошь (ветошь), -оухъ (кожоухъ). Старинен суфикс -но се разпознава в роуно, вѣтено и кръзно, а -мо в повѣсно.

Наставката за образуване на nomina abstracta -ство не е характерна за изследваното тематично обединение поради факта, че то включва основно конкретна лексика. Ще отбележа думите роумѣнство 'руменина' и благовоноство 'хубава миризма' от подтемата „Грим и парфюм“, първата мотивирана от прилагателно, а втората от сложносъставна основа. Ще спомена и общото наименование за ръкоделско умение хъждожество от подтемата „Производство на облекло“. Отделно формант -ство присъства в състава на производните деноминативни глаголи наготъствовати и ароматъствовати, както и в прилагателното швъчъствънъ, въз основа на което може да се възстанови съществителното швъчъство 'шивачество, шивашки занаят'.

С наставка -ота в изследвания словен масив от анализираната категория имена открих следните думи: ветхота 'овехтялост' (в съчетание с метафорична употреба на глагола съвѣщи), нагота 'голата', пьстрота 'многоцветие' (+ произв. пьстротънъ), красота 'богато украсена дреха', синета/сина 'прежда и тъкан със син цвят, висон', мажота 'мека дреха', гладота 'фина дреха'. И тук при част от съществителните се установява развитие на предметно значение. В разглежданата тематична група паралелни образувания на базата на други суфикси с идентична или различна семантика имат: нагота — нагостъ, ветхота — ветхостъ — ветшина, пьстрота 'многоцветие' (като качество на тъкан) — пьстрина 'пъстра тъкан', синета 'прежда и тъкан със син цвят' — синъ 'син цвят, синя основа на тъкан'.

В анализираното обединение думи влизат и немалко деминутиви. Повечето от тях са умалителни форми – словообразователни производни на съответните неумалителни думи, изразяващи вариация на размера на озна-

⁸ В паметниците думите нагръдъникъ и напръсъникъ са засвидетелствани в образна употреба като прозвища на св. Йоан Богослов, който по време на Тайната вечеря се облегал на гърдите на Господ Исус Христос.

чавания обект. Но има и т.нар. деминутивни думи, в които суфиксът има не формообразуваща, а словообразуваща функция. Те притежават собствена номинативна семантика и означават денотативен клас, различен от този на съответната неумалителна по структура дума (посочвам новото значение изрично). Образуват се със следните наставки:

-ъць: **ободъць** (< ободъ), **подолъць** (< подолъ), **соукманъць** (< соукманъ), **фелонъць** (< фелонъ) 'част от царското облекло', **чръвьць** (< чръвъ), **платъць** (< платъ), **плесньць** (< плесна) 'сандал', **плетъць** (< плетъ) 'аналав'.

-ица: **влъница** (< влъна), **воница** (< вонга) 'ароматно вещество, есенция, парфюм', **иглица** (< игла), **котыжица** (< котыга), **мантиница** (< мантига), **одеждица** (< одежда), **пеленица** (< пелена), **плесница** (< плесна) 'сандал', **понтавица** (< понтава), **пжгъвица** (< пжгъва), **ризица** (< риза) 'риза, обличана на посвещаваните в свещенически сан', **свитица** (< свита), **срачица** (< срака). Производни: **пеленичънъ**, **козичънъ**, **пжгвичънъ**, **срачичъно**.

-ъце: **копытьце** (< копыто) 'вид плетена обувка', **плесньце** (< плесна) 'сандал';

-ка: **манътка** (< манътига), **нитъка** (< нитъ), **нашивъка** (< нашъва), **опогасъка** (< погасъ), **повъзка** (< повъзъ), **пражъка** (< пражъ), **свитъка** (< свита). Произв. **свитъчънни**.

-къкъ: **платъкъкъ** (< платъ), **прътъкъкъ** (< прътъ), **подолъкъкъ** (< подолъ), **приполъкъкъ** (< приполъ).

В подтемите „Производство“ и „Поддръжка на дрехи“ се обособява група наименования на деятели, означаващи извършители на различни дейности, свързани с направата на облекло и грижата за него. Образувани са със суфиксите:

-никъ: **чръвильникъ**, **кожевъникъ**, **ризьникъ**, **в'блильникъ**, **пъральникъ**, **синьникъ**, **в'блъникъ**. Произв. **в'блъничъ**, **синьничии**; **нев'бстъничъскъ** (од'бланиннѣ).

-аръ: **чръвваръ**, **оусмаръ**, **милотаръ**₂, **газънаръ** 'кожухар'. Произв.: **оусмаръскъ**.

-ъць: **т'къкальць** (с ж.р. **т'къкалинга**), **шьвьць** (+ композит **оусмошьвьць**). Произв.: **т'къкальчъскъ**, **шьвьчъскъ**, **шьвьчънни**.

-чни: **в'блъчии**, **шьвьчии**. За 'шивач' е засвидетелстван и дублет **шьв'би**. Произв. **шьв'бинъ**.

Мотивирани са от глаголи (по действието, което извършват) или от съществителни имена (по предмета на дейност).

Освен наименования на деятели в разглежданото тематично обединение се обособява и група имена на лица, назовани по дрехата, която обичайно носят и която ги характеризира като принадлежащи към определена социална прослойка (**вагноносъць**, **вагноносица**, **в'блъць**, **в'блоносъць**, **в'блоризъць**, **пр'бпръждородъць**, **чръноризъць**, **чръноризица**, **чрънъць**, **чръница**, **раздранъ-**

ця) или еретическа секта (влас'ѣникъ, влас'ѣничъникъ, вр'ѣтищъникъ, вр'ѣтищъносъць). Производно: чръноризъчьскъ.

1.1.2. Суфиксално словообразуване при прилагателните

При словообразователния анализ на прилагателните в тематичната група „Облекло“ бяха открити следните типове⁹:

Разглежданото обединение обхваща значителен брой относителни прилагателни, продуцирани със суфикс -ънъ, възхождащи към мотивираща дума съществително име с инвариантни значения 'направен от' (вль-нънъ, годовавлънъ, изгр'ѣвънъ, кожьнъ, льнънъ, платънъ), 'отнасящ се до, принадлежащ на' (котыжьнъ, подвлачьнъ, оноушьнъ, ризънъ, сапожьнъ), 'предназначен за' (свитъчьнъ). Поради факта, че -ънъ е наставка с голяма валентност, тя образува адекватни деривати от производни на разни субстантивни суфикси:

-ина: брачинънъ, кропинънъ;

-ица: козичънъ, пеленичьнъ, паличьнъ, пажъвичънъ, срачичънъ;

-ло: од'ѣвалънъ, т'ькалънъ;

-ство: шьвъчьствънъ;

-ъць: шьвъчьнъ;

-ѣн: шьвъ'ѣнъ (с изглас след гласния ѣ).

От изходна глаголна основа са образувани дублетите с'ѣтовънъ и с'ѣтовалънъ¹⁰.

Обособена група оформят адекватните деривати от предложни изрази на -ънъ: в'ълетоужьнъ, наглавънъ, нарамиенънъ, под'ъризънъ.

В разглежданата тема има и немалко относителни прилагателни, произведени със суфикс -анъ/-ѣнъ, мотивирани от наименования на материи (инвариантно значение 'направен от назованата в изходната основа материя'): вагр'ѣнъ, влас'ѣнъ, кожанъ, конопл'ѣнъ, льн'ѣнъ, пр'ѣтъ'ѣнъ, плат'ѣнъ, свил'ѣнъ, оусли'ѣнъ, газън'ѣнъ. В изгр'ѣвън'ѣнъ е налице суфиксален плеоназъм — натрупване на наставки -ън-ѣнъ. Произв. вагр'ѣнница, влас'ѣнница, льн'ѣнница.

Значителен е броят и на относителните прилагателни, образувани чрез наставка -ъскъ. Поради високата ѝ валентност, тя образува адекватни деривати от изходни съществителни с различен морфологичен строеж — пър-

⁹Тук са разгледани само симплексите. За прилагателните от сложни основи чети в частта за композиционното словообразуване в тематичната група „Облекло“.

¹⁰Девербативни прилагателни могат да се възстановят и по мотивиращите основи на деятелските имена в'ѣлильнънъ, п'ъралънънъ и ч'ървильнънъ.

вообразни (женъскъ, миръскъ, мжжъскъ, цѣрскъ) и производни на различни субстантивни суфикси за лица:

-ѡць: тѣкальчъскъ, шѣвъчъскъ;

-аръ: оусмаръскъ;

-ѡникъ: невѣстѣничъскъ, корабльничъскъ;

-тѣль: сватитѣльскъ.

В обединението има също две производни на местни имена (вавилонъскъ, индийскъ) и едно от местоименна база (вѣсѣчъскъ).

Срещат се и единични деривати на -овъ: шелковъ, мотивирано от наименование на материя¹¹, кнафовъ, възхождащо към заимствано от гръцки име на деятел (от подтемата „Поддръжка на дрехи“), валсамовъ в съчетанието валсамово жѡниѣ (от подтемата „Грим & парфюм“).

Моделът -ѡй е представен от няколко производни, мотивирани от имена на животни (козии, овчии), суровини (годовабъл) и деятели на -ѡникъ (вѣльничъ, синѣничии).

Ще отбележа също образуванията на -инъ манатѣинъ/ манотѣинъ, изгрѣѣинъ, платѣнинъ (със суфиксален плеоназъм -ѡн-инъ¹²).

От обследвания словен масив семантично към темата „Облекло и начин на носене“ принадлежат още четири формации на наставката -атъ¹³ (козичатъ, хлопчатъ, прѣстатъ и разохатъ /врада/), две на -итъ (вѣлѣрѣмитъ и трѣсновитъ¹⁴) и по една на -авъ (диравъ), -ѡкъ (макъкъ) и -ѡлъ (свѣтълъ). В синтактичната номинация на видовете облекло влизат и прилагателните жѡрънъ и исподѣнъ, образувани от наречия с наставка -ѡнъ. Произв. жѡръница.

Паралелни образувания имат:

-ѡнъ/-ѣнъ и -ѡнъ: вѣлѣнъ — вѣлѣнѣнъ, кожанъ — кожѣнъ, коноплѣнъ — конопѣнъ, лѣнѣнъ — лѣнѣнѣнъ, платѣнъ — платѣнѣнъ, свилѣнъ — свилѣнѣнъ.

-ѡскъ и -ѡнъ: тѣкальнъ — тѣкальчъскъ; шѣвъчъскъ — шѣвъчѣнъ — шѣвѣнъ¹⁵.

-ѡй и -атъ: козии — козичатъ.

-инъ и -ѡнъ: кропиинъ — кропинѣнъ.

¹¹ Вж. също произв. шелковица.

¹² Интересно в случая е, че по-редкият суфикс -инъ се прилага към по-честия -ѡнъ. При суфиксален плеоназъм обичайно е обратно – по рядко срещан модел се преформатира според друг по-разпространен чрез добавяне на по-продуктивния формант към по-непродуктивния.

¹³ Прилагателно прѣстатъ е засвидетелствано в съчетанието рѣкавица прѣстатъ. Същото е мотивираща основа на същ. прѣстатѣца ‘рѣкавица’.

¹⁴ Вж. също произв. трѣсновитица ‘дреха с много ресни’.

¹⁵ В прил. шѣвѣнъ, мотивирано от шѣвѣи, суфиксът -ѡнъ след ѣ добива форма -инъ.

Като отделна немалочислена група се обособяват употребяваните във функцията на определения причастия, между които *измъчтанъ*, *истъканъ*, *поветъшанъ*, *прѣиспъренъ*, *испъренъ* и др. Върху тази основа в групата се установява продуктивно словообразуване на негирани формации (*невѣленъ*, *нераздирелъ*, *неокоувенъ*, *неопасанъ*, *непокръвенъ*, *небранъ*, *нешвенъ*, *несъшиванъ*), както и на двусъставни композиции (вж. по-надолу), което допълнително засилва процесите на адективация.

1.2. Префиксално словообразуване в тематичната група „Облекло“

В анализирания тук тематична група има деривати от усложнени основи с почти всички представки. Срещат се в състава на префигирани глаголи, както и на мотивирани от префигирани глаголни основи девербативи от всички категории пълнозначни думи:

вѣ¹⁶: *вѣтъканъ*, *вѣплетати*,

вѣз¹⁷: *вѣзлагати* (*коукоуль*, *одеждѣ*), *вѣскрилие* (*ризѣ*), *вѣзвезати* (*сапогъ златомъ ремениемъ*);

за¹⁸: *заплата*, *заплести*, *заплетина*, *запрѣжъникъ*, *застога*, *затокъ*, *заши/ва/ти*;

из¹⁹: *извивати* (*власѣ*), *измъчтанъ*, *измѣнити*, *изодѣниѣ*, *изоути*, *испести*, *испрасти*, *испърениѣ*, *истъкати*, *исшити*;

на-: към глаголни основи – *надраги*, *надѣти*, *навлѣчение*, *нашьва*, *нашивѣка*, *нашити*;

о²⁰: *обагрити*, *одѣниѣ*, *окрон*, *омаканиѣ*, *опасати*, *опрѣпрѣдитисѣ*, *острици*, *отокъ*, *очръмънити*, *очръвленъ*;

об²¹: *обоу/ва/ти*, *облѣщи*, *обетшати*, *ободѣ*;

отъ²²: *отърѣшити* (*ременъ*), *отъмывати*;

¹⁶ Основното значение на форманта е ‘насоченост на действието навътре’.

¹⁷ Префиксът има първично значение ‘движение нагоре’ и се съчетава с глаголи, които означават извършване на действие в пространството.

¹⁸ Основното значение на представката е ‘сближаване на обекти и/или субекти на действие’. Придава също резултативно значение.

¹⁹ В семантиката на този префикс се отделят две главни значения – локално или отделително (сепаративно) и значение на изчерпващото действие.

²⁰ Представката о- се десемантизира още в старобългарския период и добива чисто граматическо значение – да маркира свършен вид.

²¹ В семантиката на този префикс се отделя локално значение – указва на предмет, в близост или около който се извършва действието; изразява кръгово движение.

²² Префиксът има сепаративно значение.

по-²³: поветъшити, повивало, повон, повъзка, подрагъ, покрывало, инопо-
ваплень;

при-²⁴: привъзати, прикровъ, приложение, приплѣтати /сѧ/, приполъкъ/тъ,
припогасанъ, пригаскли (власи), приши/ва/ти, пришьвица;

прѣ-: прѣввати, прѣвон, прѣвжъна, прѣпогасание, прѣходъщата (риза);
прѣвагрѣнъ, прѣиспещренъ;

рас-²⁵: разрѣшити (ременъ), распогасати, распрати, распиране (пазоухамъ),
расскати, растъкати, растръзанъ (риза), расчесати (власы);

съ₁-²⁶: съплести, съплетение, съпрядение, съпрести, сътъкати, съши/
ва/ти, съшитие;

съ₂-²⁷: съвлакъ, съвлѣщи, съняти, съдѣти;

оу-²⁸: оубѣлити, оувасло, оупьстрение, оушарити, оушибъ;

сложни префиксации: изовнажити, изодѣтисѧ, изовлачати, остьтагнъ-
ница, прѣодѣяти;

1.3. Словообразуване от мотивираща основа предложен израз

Разглежданото тематично обединение включва и известен брой лексикални единици от различни категории пълнозначни думи, продуцирани на базата на препозиционални съчетания (предлог + съществително) и принадлежащи към различни суфиксални модели:

без-²⁹: безвръднъ (подтема „Прическа“). Успоредно с предложни изрази с предлог без: без ремени (погасъ), без покръвенина (глава), безъ сапогъ и без ризъ (члкъ), без красы (жена);

²³ В непродуктивни модели представката по- означава действие, което се довежда до резултат и засяга повърхността на обекта. Като цяло формантът се десемантизира още в старобългарския период и добива чисто граматическо значение – да маркира свършен вид.

²⁴ Основното значение на представката е ‘при, край, до, към’ за разположение в близост до някакъв предмет или за движение в посока към него.

²⁵ Основното значение на представката е дистрибутивно. При морфологично-синтактично калкиране отговаря на гръцкия префикс δια-.

²⁶ В семантиката на форманта се отделят две основни значения: събирателно-комуникативно и на изчерпващото действие. При морфосинтактично калкиране отговаря на грц. συν-.

²⁷ Формантът има пространствено значение – за движение отгоре надолу. При морфосинтактично калкиране съответства на гръцкото катѧ-.

²⁸ Представката оу- в производни от съществителни или прилагателни имена глаголи означава действие, чрез което обектът или субектът получава качеството на назования с мотивиращата дума предмет или признак. Като цяло префиксът се десемантизира и граматикализира още в старобългарския период.

²⁹ Префиксалният терминоелемент без- придава на продуцираните чрез него прилагателни и деадективни adverbia основно значение ‘абсолютна липса на признака, изразен посредством основата на думата’.

вѣ-: вѣоржжати сѧ, вѣлетоужьнѣ.

за-: запастнѣ;

на-: наглавиѣ, наглавьныи, напърсиѣ, напърсьныи (остажь), нагрждьникѣ, наплечька, наплечьникѣ, нарамьница;

по-: подолѣкѣ/ѣ;

подѣ-³⁰: подѣризьнѣ, подѣвлака, подѣшьва.

1.4. Словообразуване чрез негация

В тематичната група „Облекло“ влизат и няколко негирани признакови думи, произведени чрез аглутиниране на отрицателната частица **не-** към съответните изходни прилагателни или страдателни причастия. Обикновено калкират гръцки наименования с $\acute{\alpha}$ -privativum.

не-: небрегомѣ, небѣленѣ, нераздираемѣ (одежда), нелѣпѣ, неподобьнѣ (риза), неовоувенѣ, неопогасанѣ, непокръвенѣ, непранѣ, неславьнѣ, нечистѣ (скоутѣ), нешьвенѣ (котыга, хитонѣ);

1.5. Композиционно словообразуване в терминологията на облеклото

От изследвания словен масив извадих 64 сложни думи, семантично отнасящи се към тематичната група „Облекло“. Тук се числят:

- качествени прилагателни – определения към имена на лица, характеризиращи ги по отношение на облекло и начин на носене (вагро-, вагрѣно- -родьнѣ; вѣло-, злато-, свѣтѣло- -одеждьнѣ; чрьноризьнѣ, довроврадѣ, голооуѣ);

- качествени прилагателни – определения към дрехи или части от облеклото (блѣгосвершено одѣниѣ, нищелѣп(ьн)оѣ роувище, иноповалпына приложениа на краиѣ ризѣ, повьсьдьньна риза, малѣкосвѣтѣла одежда, златошьвеныи платѣ) или към използваните за личнoхигиенни и ритуални нужди ароматни вещества (лиро сладѣкожханьно /сладѣкодѣхновено/, нардо мѣногоцѣньно);

- няколко съществителни от категорията ‘имена на лица’, означаващи индивида по дрехата, която носи като отличителен белег за принадлежност към определена прослойка от обществото (вагро-, врѣтнѣ-, вѣло- -носѣцѣ, чрьноризьцѣ) заедно с относителните прилагателни към някои от тях (чрьноризьскыи/ чрьноризьчьскѣ чинѣ);

- няколко думи от категориите „наименования на действия“ (врадобрѣтнѣ, благожханѣ, благопомазаниѣ, свѣтѣлоношениѣ) и „наименования на качества“ (злосмраднѣ, красолубиѣ, ѣдиноризнѣ);

³⁰Основното значение на представката е ‘местоположение по-ниско от отправния обект или движение надолу от него’.

- две „имена на места“ – прѣтомыта и прѣтохранильница;
- от категорията *nomina concreta* – дублетите главоѣажъ и главоѣагъ;
- *nomina auctoris* – оусмошьвьць и оусмоѣзатель;
- няколко сложни глагола – вѣлообразовати, свѣтлоносити, свѣтло-одѣкатиса.

От ексцерпирания материал се вижда, че при словосложенията в изследваната тематична група в качеството на компонент А може да се яви основа на:

– съществително име (вого-, вrado-, главо-, злато-, миро-, порфѣро-, прѣто-, оусмо-);

– прилагателно с качествена семантика (благо-, вѣло-, чрѣно, голо-, добро-, зѣло-, магъко-, нище-, свѣтло-), по-рядко относително (женъско-);

– наречие (ино-, много-, сладъко-, свѣтло-).

Двояко – от краса или красити – може да се тълкува компонент А красо- в красювнѣ (‘любов към красотата’ и ‘обичане да се красиш’).

Разнообразието на композитните модели в групата по отношение на компонент А е 25/65. Преобладават единичните формирания (вого-, вrado-, врѣтище-, главо-, голо-, добро-, женъско-, зѣло-, миро-, магъко-, нище-, порфѣро-, чрѣно-, ѣдино-), повечето от които обаче са единични само за разглежданото обединение, докато в макросистемата на езика някои от тях, например вого-, добро-, зѣло-, чрѣно-, ѣдино-, всъщност са дори доста продуктивни. Като сингулативни могат да се определят само вrado- и врѣтище-, за които в речниците открих единствено посочените композиции. В две сложни основи се срещат вагрѣно-, вагро-, жестоко-, ино-, прѣто-, сладъко- и оусмо-. В три се регистрира свѣтло-, в четири вѣло-, в пет мѣного-. Най-голям брой сложни основи – осем – съдържат в състава си като първи компонент злато-, което е стилистично обусловено. Дублетни се явяват първите компоненти вагро- и вагрѣно-. Същите заедно с порфѣро-и прѣпрѣдо- образуват цял синонимен ред близкозначни А-компоненти.

На втора позиция в словосложенията може да се яви:

– именна основа (с предметно или качествено значение): -риз- (-ьнъ, -ьць, -иѣ), -одежд- (ьнъ), -врадъ, -жсѣ; -магъкъ, -свѣтълъ, -лѣпнъ, -власѣнъ.

– глаголна основа: -нос-/-нош- (-ьнъ, -ьць, -ити, -ениѣ), -ври[д]-, -род-, -шьв-, -тѣкъ-, -ѣаг-/-ѣаж-, -мы- (врадобритиѣ, вагродьнъ, оусмошьвьць, воготѣканъ, главоѣажъ, прѣтомыта).

От Б-компонентите най-широко разпространение сред двусъставните формации в разглежданата тематична група има -носъць (наличен в осем словосложения). В по три сложения присъстват -носнъ и -одеждьнъ, а в по две -ризьнъ, -родьнъ, -тѣканъ и -истѣканъ. Останалите Б-компоненти са поединични за обединението. Като дублетни могат да се определят -шьвнъ,

-швѣнѣнѣ и -шиванѣ и -тѣканѣ и -истѣканѣ (с известна нюансировка по отношение на вида – имперфективен при безпрефиксните срещу перфективен при префигираните).

От сложните основи най-разгърнато словообразователно гнездо формира базата чрънориз-, която се явява мотивираща за пет думи (чрънориз- + -ѣць, -ица, -ѣнѣ, -ѣскѣ, -ѣчѣскѣ). Три са производните от база вѣлонос- (-ити, -ѣнѣ, -ѣць), две – на вѣлообраз- (-овати, -ѣнѣ), свѣтълонос-/свѣтълонош- (-ити, -ѣниѣ) и оусмошѣв- (-ѣць, -ѣниѣ).

Като вторични съкращения на сложна основа биха могли да се обяснят думите чрънѣць (< чръноризѣць), вѣльѣць (< вѣлоносѣць), вѣртиѣшникѣ (< вѣртиѣшеносѣць).

Цялостното впечатление е за свободно композиране на разнообразни композиции както въз основа на наличните в езика модели, така и на базата на нови комбинации (особено на принципа на юкстапозиционирани самостоятелно съществуващи в езика компоненти). Двусъставните формации в обединението, за разлика от повечето конкретни наименования, влизащи в него, имат книжен произход и представляват калки от гръцки. Те придават висок стил и изящна художественост и са особено характерни за църковната поезия.

2. Лексико-семантично словообразуване в терминологията на облеклото

В терминологията на облеклото могат да се дадат редица примери за развитие на полисемия на базата на различни лексико-семантични способности на номинация (разширяване и стесняване на значението на думата, метонимичен или метафоричен пренос, конкретизация). Тези техники на ново речепроизводство се използват основно при между- и вътресистемна ретерминологизация в групата.

2.1. Промени в екстенционала на понятието (семантично разширяване и стесняване)

Пример за семантично разширяване имаме при думата *козина*. Нейното изконно значение според мотивиращата база е 'кожа с космите от определено животно – коза', но в резултат от промяна в обема на понятието по-късно съществителното започва да означава изобщо 'власеница'. Аналогично развитие, но много по-рано, е претърпяла и думата *платѣно*, чието първично значение е 'ленена тъкан', но в старобългарски вече назовава изобщо 'тъкан'. Разширяване на значението има и при *роухо* и *роухло*, при които етимологичното значение 'облекло' еволюира в по-обща семантика 'движимо имущество'. Подобно нещо се наблюдава и при производния от

риза помен Іосі ризьница, който вместо очакваното 'склад за дрехи', означава изобщо 'съкровищница, хранилище за всякаква църковна утвар', гр. σκευοθήκη.

В семантичната парадигма на една и съща дума може да се наблюдават едновременно значения, развили се в резултат от разширяване или стесняване (дреха като родово и видово наименование). Вж. например думата *пъртъ*, която означава (1) 'парче плат', (2) 'покривало като част от дрехата' и (3) в мн.ч.³¹ изобщо 'дрехи'.

Обратният процес на семантично стесняване се вижда при *одѣ/а/ло*, употребявано в исторически план като обща дума за 'облекло', а днес назоваващо определен вид завивка.

2.2. Номинативна метонимия при наименованията за дрехи

Широко място като словообразователен способ в разглежданата тематична група заема метонимичният пренос. Метонимичен пренос откриваме, да речем, при думата *връць*, която означава багрилно растение и добиваната от него багра, използвана за боядисване на тъкани. В много случаи при метонимните преноси се наблюдава системност. Например, голяма част от наименованията за 'дреха' са вторично възникнали в семантичната парадигма на думи, означаващи първоначално изобщо 'парче плат' (*платѣ*, *пъртъ*, *риза*, *роубѣ*). На базата на метонимия, основаваща се на отношенията между материала и изделието, при всички наименования на видове тъкани се развива и значение 'дреха от такава тъкан'. Девербативите на -ниѣ, образувани от глаголите за обличане и събличане, назовават както действията, свързани със слагането и свалянето на дрехи, така и дрехите – обект на тези действия (*одѣганиѣ*, *облачениѣ*, *навѣѣчениѣ*, *повѣзаниѣ*, *повиваниѣ*). Други, с които се именуват дейности по производството на облекло, означават и резултата от тази дейност: *пращениѣ* 'предене и прежда, нишка'; *тъканиѣ* 'тъкане и тъкан'; *плетениѣ* 'плетене и плетиво'; *испещрениѣ* 'украсяване с бродерии и самата бродерия; *приложениѣ* 'апликиране и апликация'. В критка 'бръснене; бръснач' основание за преноса е връзката между действието и оръдието за неговото извършване. Подобен е механизъмът на пренасяне и при отвлеченото име *краса*, което означава редом с качеството 'красота' и 'средство за разкрасяване'. Някои наименования на абстрактни качества вследствие на опредметяване на значението започват да именуват и определен предмет, носител на такова качество (атрибутивна метонимия). Например, *пѣстрина* значи 'пѣстрота, многоцветие', но също и 'пѣстра тъкан', *вѣтхота* се използва за 'остарялост' и 'стара дреха', *ароматѣ* се среща като 'приятен мирис' и 'есенция, парфюм' и пр., и пр.

³¹ Употребата на думите, означаващи изобщо 'дрехи' в мн.ч., е характерна, тъй като в това си значение те се отнасят сборно до цялото облекло, което се състои от много части. Вж. също при *риза*, *одежда* и др.

Понякога въз основа на различни видове метонимични преноси могат да се развиват повече от едно вторични значения. Така *роуно* означава (1) 'вълната върху самата овца', (2) 'остриганата вълна', (3) 'одраната овча кожа с вълната' и (4) 'вълната от една овца като единица мярка'. *Льнъ* означава (1) 'влакнодайното растение лен', (2) 'произвежданата от него тъкан' и (3) 'ленена нишка, фитил'. *Благожухание* означава (1) 'издаване на приятна миризма', (2) 'приятна миризма' и (3) 'вещество, което издава приятна миризма'.

Системен многопосочен пренос се наблюдава в случаите, когато наименованието на цвета се използва за именуване, от една страна, на плат с такъв цвят, а от друга страна, на дрехата, направена от такъв плат (вж. *вагъръ, чръвъ*).

Друг път метонимичният пренос в семантичната парадигма на думите от разглежданата тематична група се базира на синекдоха – с една и съща дума се означава част от дрехата и цялата дреха. Върху метонимия, основаваща се на връзката между тялото и покриващата го дреха, почиват означения на части от облеклото като *скуттъ, пазва, лано*. Вследствие на семантично преобразуване на метонимична основа със *санъ* 'степен, чин' започват да се означават и одеждите, указващи принадлежност към съответния сан.

2.3. Номинативна метафора при наименованията за дрехи

Пример за метафорична номинация при наименованията на дрехи и техни части от изследвания словен масив ни дават думи като *палица* 'палка; част от епископското облачение', *крило* 'крило на птица; пола на дреха', *копытъце* 'умал. от *копыто* – рогово образуване в края на краката у тревопасните животни; вид плетена обувка', *връктици* 'торба; проста дреха'.

Обратно, пример за базирана върху метафорична употреба на генерични термини от областта на облеклото номинация в областта на християнската етика ни дава словообразователното гнездо от основа *надѣ-*, в което влизат няколко думи с вторично преносно значение 'надежда' – *надежда, -ы ж., надѣта, -ѣ ж. и надѣтание, -на ср.*, заедно с непосредствено мотивиращия ги глагол *надѣтати сѣ, -ѣж сѣ, -ѣюши сѣ* 'надявам се'. Срв. от същия корен, но със запазено първично значение *надѣти, -дѣнѣ/-деждѣ, -дѣнѣши/-деждѣши св.* 'надена' (*надѣти ризы кръстныѣ и вѣнѣць*). Друга дума от тематичната група „Облекло“, която в резултат на ретерминологизация се усвоява като специално наименование с вторична метафорична употреба в естествознанието още през периода на Средновековието, е съществителното *поясъ*, използвано от Йоан Екзарх в Шестоднев като термин от климатологията (*поясъ пожжежнѣ*). Така се използва думата и до днес.

Метафоричният пренос при думите от темата „Облекло“ има преди всичко художествено приложение. Това обаче е предмет на друго изследване.

3. Морфолого-синтактично словообразуване в терминологията на облеклото

Известен брой нови лексикални единици в анализираното обединение са образувани по пътя на субстантивацията³². В изследвания словен масив по указания способ са произведени следните номинативни единици:

Субстантивати-названия на лица: багрѣи 'бояджия', косыи 'необут', тѣкоуць 'тъкач'.

Субстантивати-названия на конкретни същности: вѣлы [ризы] *субст. ж.* (въ вѣлахъ); ветѣхою *субст. ср.* / ветѣхы *субст. ж.* 'парцал' (отрѣса ветѣхомь); измьчтаныя *субст. ж. мн.* 'везана дреха' (облѣци въ измьчтаны); истѣкано *субст. ср.* 'тъкан' (скинииа от истѣканыхъ); макъкага *субст. ср. мн.* 'фини дрехи' (макъкага носити); прѣпрядънага *субст. ж.* 'пурпурна одежда' (въ прапроудъноюю облѣченъ); прадѣно *субст. ср.* 'предиво, прежда'; прѣтъно 'одежда' (прѣтъно не прано); синя *субст. ср. мн.* 'син пояс' (прѣпоясахъ тѣ въ синя); срачично, -а *субст. ср.* 'долна риза'.

Адективираното причастие чръвленъ ни предоставя пример за развитие на полисемия на базата на субстантивация на различни свои форми с различни субстантивни основи:

Чръвлена *субст. ж.* (< чръвленъ < чръвити) – 1. Пурпурна риза, багреница. Облѣци са въ чръвленъ, прими трѣсть, поклоняние прими отъ ржагажциихъса истинѣ (κόκκινος). Слова на Григорий Назианзин по ръкопис от XI в.. 2. Чръленыя *субст. ж. мн.* Червени обувки. окоуць тѣ въ чрълены Езекиил 16, 10 (Упир).

Тези субстантивати, възникнали в резултат от елипса на опорната дума в съчетанието, се определят от някои учени езиковеди като една от формите на универбизацията в езика и се обясняват с действието на езиковата икономия. Като се вземе под внимание, че подобни тенденции характеризират преди всичко живото говорене, може да определим тези употреби в писмените паметници като елемент от обиходната реч.

Наблюденията върху словообразователните склонности в тематичната група „Облекло“ разкриват богатите възможности на езика за ново речепроизводство в областта на конкретната лексика. Като цяло всички словообразователни прийоми в анализираното обединение са характерни и за макросистемата на езика в исторически план. Различия има в честотата на употреба на един или друг модел. Например от формантите за морфо-

³² Вид морфологично-синтактично словообразуване, при което една или повече словоформи от изходната лексема – прилагателно име или причастие, се отделя и се оформя без външна промяна в самостоятелна лексема – съществително име със свои лексикални, граматически и функционални свойства.

логично словообразуване тук срещаме само единични представители на суфиксите *-тель* и *-ство*, докато в богословската терминология същите са широко застъпени. Затова пък много по-разширена е употребата на *nomina concreta* и *nomina instrumentalia* с форманти *-ло*, *-ица*, *-никъ* и пр., за сметка на редуцираните до минимум абстрактни наименования. От семантичните техники особено характерно е т.нар. „определяване“ на значението. Всички тези тенденции могат да се открият при съответната категория думи и в съвременните български диалекти, където се пазят наследниците на много от засвидетелстваните в средновековните славянски писмени паметници термини за облекло – факти, които недвусмислено говорят за народната и народностната основа на книжовния език от онази епоха.

Цитирана литература

- Андреев, Йордан 1992. *Всекидневието на българите през XII–XIV век*. София: УИ „Св. Кл. Охридски“.
- Аризанова, Силвия 2013–2014. Функции и значение на облеклото в средновековна България (XIII–XIV в.). – *Bulgaria mediaevalis*, 4–5 [Studies in honour of Prof. Vassilka Tăpkova-Zaimova], 479–491.
- Аризанова, Силвия 2014а. Детското облекло при българите през XIII–XIV в. – *Българистика*. Т. 20. Трети международен конгрес по българистика, 23–26 май 2013 г. София. Секция „История и археология“. Подсекция „Българите през Средновековието“. Състав. Тодор Попнеделев. София, 409–426.
- Аризанова, Силвия 2014б. Облеклото в света на българите през XII–XIV век. – В: *Средновековният човек и неговият свят*. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. Велико Търново: Фабер, 633–644.
- Аризанова, Силвия 2015а. Облеклото на средновековните български монаси. – *Исторически преглед*, 71, 5–6, 42–53.
- Аризанова, Силвия 2015б. Военното облекло на българите през XIII–XIV век. – *Bulgaria mediaevalis*, 6 [Studies in honour of Prof. Pliya G. Pliiev], 143–161.
- Аризанова, Силвия 2016. Терминология на облеклото в средновековната българска книжнина. – *Bulgaria mediaevalis*, 7, 235–251.
- Атанасов, Георги 1999. Инсигниите на средновековните български владетели. Корони, скиптри, сфери, оръжия, костюми, накити. Плевен: ЕА – АД.
- Атанасова, Калина 2016. *Възстановки на средновековното българско облекло (XIII–XIV в.)*. Варна: Онгъл.
- Атанасова, Калина 2018. Българската аристократка Арета – една некоронована принцеса. Анализ и възстановка на облеклото. – *Епохи*, 26.2, 394–404.
- Велева, Мария 1956. *Български народни носии*. София: Наука и изкуство.
- Гошев, Иван 1932. Облеклото на старобългарските монаси. – *Известия на Народния етнографски музей*, 10–11, 40–72.
- Данилов Е. В., Данилова Ю. А. 2015. *Варяжский наёмник в Византии. Паспорт исторического костюма. Варяжская гвардия, Византия, XI век*. Курск: Мастерская „Familia Sartores“.
- <http://sagy.vikingove.cz/wp-content/uploads/2015/09/N%C3%A1jemn%C3%BD-varjag-v-Byzanci-Danilov-E..pdf>. [прегледан на 20.03.2020]

- Джамбазова, Мая 2012. Облеклото – част от всекидневието на средновековния българин. Одежди за сватби и погребения през XII–XIV век. – В: *Стандарти на всекидневието през Средновековието и Новото време*. Ред. Красимира Мутафова, Надежда Христова, Ивелин Иванов, Гертана Георгиева. Велико Търново: Фабер, 267–290.
- Долмова-Лукановска, Мария 2011. *Търновските царе: инсигнии, церемонии, дворец*. Велико Търново: Фабер.
- Досева, Ценка 2010. Из лексиката на ранната славянска химнография (названия за облекло). – В: *Пъние мало Георгиу*. Сборник в чест на 65-годишнината на проф. д-р Г. Попов. Състав. Мария Йовчева и др. София: Изд. център „Б. Пенев“, 250–268.
- Ельмслев, Луи 1962. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру? – В: *Новое в лингвистике*. Сост. В. А. Звегинцев. Вып. 2. Москва: Прогресс, 117–136.
- <https://sci.house/obschaya-lingvistika-scibook/elmslev-mojno-schitat-chto-znacheniya-slov-106919.html> [прегледан на 20.03.2020]
- Желязкова, Веселка 2008. Един паралел между Книга Изход, Симеоновия сборник и Хрониката на Георги Амартол (дрехите на първосвещеника). – *Преславска книжовна школа*, 10, 266–280.
- Илиева, Татяна 2014а. Терминология на средновековната българска материална култура по езикови данни от старите книжовни паметници (лексика, свързана с морското и речното дело). – В: *Културното наследство на Варна* (= Известия на съюза на учените – Варна 2014). Ред. Руси Русев, Траян Траянов, Йордан Бояджиев. Варна: Съюз на учените, 88–112. http://www.su-varna.org/izdaniy/2014/KNVn-2014/pp_88_111.pdf [прегледан на 20.03.2020]
- Илиева, Татяна 2014б. Терминология на средновековната българска материална култура по езикови данни от книжовните паметници (X–XIV в.) (златарство, накити и скъпоценни камъни). – В: *Средновековният човек и неговият свят*. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. Съст. Росина Костова. Велико Търново: Фабер, 557–578.
- Илиева, Татяна 2014в. Състояние и перспективи на съвременната българска историческа лексикография. Тематичен речник на старобългарския език. – В: *Писменото наследство и информационните технологии. El' Manuscript–2014* (Материали от V международна научна конференция Варна, 15–20 септември 2014 г.). Отг. ред. Виктор А. Баранов, Веселка Желязкова, А. М. Лаврентъев. София-Ижевск: Кирило-Методиевски научен център, БАН и Ижевский государственный технический университет им. М. Т. Калашникова, 248–256.
- Илиева, Татяна 2018. Античната култура през призмата на средновековния български книжовен език. Част 1. Термини и реалии от обществено-политическия живот през Класическата древност. – *Дзяло*, 6/10, 1–23. Част 2. Термини и реалии, отнасящи се до нематериалното културно наследство на класическата древност. – *Дзяло*, 6/11, 1–38. http://www.abcdar.com/magazine_latest.php. [прегледан на 20.03.2020]
- Илиева, Татяна 2019. Езичеството през призмата на средновековния български книжовен език. – В: *Митове, стереотипи, мистификации*. Годишник на асоциация „Онгъл“, 17, XIII, 132–155.

- Лифанов, Н. А. 2014. Богачев, А. В., Французов, Д. А. Костюм праболгар Средного Поволжья: конец VII–начало X в. (Самара: СГТУ, 2012.) Рец. – *Поволжская археология*, 2 (8), 264.
- Макаријоска, Лилјана 2003. *Лексиката на материјалната култура во македонските црковнословенски текстови*. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.
- Манова, Екатерина 1962. Видове средновековни облека според стенописите от XIII–XIV в. в Југозападна Българија. – *Известия на Етнографски институт и музей*, V, 5–73.
- Митова-Джонова, Димитрина 1958. Археологически данни за селската носия в Северозападна Българија през XIV в. – *Известия на Етнографски институт и музей*, 3, 39–64.
- Наследникова, Венера 1969. *История на българския костюм*. София: Наука и изкуство.
- Ракова, Снежана 1999. *Insignia Regalia Balcanica*. (Наблюдения върху владетелските символи, отразени в литературни паметници). – В: *Средновековните Балкани*. Съст. Снежана Ракова и Лиляна Симеонова. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 122–130.
- Рише, Жан-Кристоф, Анри Кузин 2011. *Кратка история на облеклото*. София: Икон-М.
- Хрисимов, Николай 2006. Късноантични и ранносредновековни метални накити и части от костюма от фонда на Исторически музей – Омуртаг. – В: *Град Омуртаг и омуртагският край – история и култура*. Т. 4. Ред. И. Бъчваров, Н. Проданов, М. Тошев. Велико Търново: Фабер, 221–246.
- Хрисимов, Николай 2011. „Отговорите на папа Николай I“ като извор за бита и ежедневието на българите по времето на княз Борис I. – В: *България, българите и Европа – мит, история, съвремие*. Т. IV. Отг. ред. Иван Лазаров. Велико Търново: ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, 149–172.
- Хрисимов, Николай 2013. *Всекидневието в Първото българско царство (по писмени и археологически данни)*. Дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор“. В. Търново.
- Хрисимов, Николай 2015. Всекидневният живот на средновековните българи. – В: *Българска национална история*. Т. III. Съст. Георги Атанасов, Веселина Вачкова, Пламен Павлов. Велико Търново: Абагар, 674–700.
- Хрисимов, Николай 2017. Данни за мъжкото облекло от периода на Първото българско царство. – *Дриновският збірник*, 5, 111–143.
- Чокоев, Иван 2008. Археологически данни за монашеско облекло от „Болярската църква“ в Плиска. – В: *Християнската култура в средновековна България*. Отг. ред. Павел Георгиев. Велико Търново: Фабер, 289–299.
- Чокоев, Иван 2003. За облеклото в творбите на Патриарх Евтимий. – *Търновска книжовна школа*, 7, 531–541.
- Tomova-Mihneva, Mariya, Todorka Georgieva 2018. The Everyday Life of the Bulgarians at the End of IX – the Beginning of X Century. – *Proceedings of Silistra Branch of Angel Kanchev University of Ruse*, 57, book 11.1, 9–15. <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/sns/2018/FS.pdf> [прегледан на 20.03.2020]

**ЛЕКСЕМИ, НАЗОВАВАЩИ И СЪПЪТСТВАЩИ
ОБЛЕКЛОТО ВЪВ ВТОРИЯ ПРЕВОД
НА ДИАЛОЗИТЕ НА СВ. ГРИГОРИЙ ДВОЕСЛОВ
(НА ФОНА НА СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ ПАМЕТНИЦИ)**

Явор Иванов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Тази статия представя термини, назоваващи облекло в среднобългарския превод на съчинението Диалози, дело на св. Григорий Двоеслов, с техните съответствия в старобългарски превод на същото съчинение. Друга цел на настоящия труд е да бъдат представени и термини, съпътстващи облеклото и украсата, които се срещат в старобългарските паметници.

Ключови думи: Диалози, облекло, ръкописи, свети Григорий Двоеслов, среднобългарски, старобългарски

**CLOTHING RELATED LEXEMES
IN THE SECOND TRANSLATION OF THE *DIALOGUES*
OF SAINT GREGORY THE GREAT
(IN RELATION TO THE OLD BULGARIAN MANUSCRIPTS)**

Yavor Ivanov

Sofia University St. Kliment Ohridski

The article aims to present terms which refer to clothing in the Middle Bulgarian translation of Dialogues, a work by St. Gregory The Great, with their correspondences in the Old Bulgarian translation of the same work. Another aim is to consider these terms in the framework of the vocabulary of the corpus of the Old Bulgarian manuscripts.

Keywords: clothing, Dialogues, manuscripts, Old Bulgarian language, Middle Bulgarian language, Saint Gregory The Great

Облеклото разказва много за всеки един човек. Благодарение на отделните детайли в него имаме възможност да се запознаваме с богата информация за човека или общността, в някои случаи и единствено чрез разчитане на някои символи, заложиени в дрехите. Символиката на облеклото ни дава най-обща информация за живота. Тя би могла да ни представи различни етапи от възрастта на човека, неговото семейно и социално положение, произход и въобще всичко, свързано с неговото минало и настояще. В отделни случаи вероизповеданието и църковният сан могат също да бъдат открити в облеклото. Повече за облеклото, носено от монасите през Средновековието, е писал Иван Гошев в своя труд *Облеклото на старобългарските монаси* (Гошев 1962).

Термините, които представям в настоящата статия¹, засягат най-вече облеклото в рамките на църковния християнски живот, чието описание съм събрал от старобългарските паметници и от един среднобългарски паметник, който е вторият славянски превод от гръцки на съчинението *Диалози*, датиран от средата на XIV в. Оригиналът е написан на латински от св. Грегорий Двоеслов в диалогична форма с дякон Петър. Това произведение е близко по жанр до патеричните разкази и в старите славянски литератури се възприема именно по този начин. Разказани са общо 148 истории, събрани в четири книги, във втората от които е и Житието на св. Бенедикт Нурсийски. Диалозите са превеждани сред православните славяни неколккратно. В средновековната славянска традиция това съчинение е познато и като *Римски патерик*. Най-старият превод, направен в края на IX в. или в началото на X в., е запазен в руски преписи от XVI–XVII в. (Държавен исторически музей, Синодална колекция 265, 726, 920).

Вторият превод на *Диалозите* е направен в средата на XIV в. в България. Той получава широко разпространение в славянската книжнина. Най-ранните български преписи са в Руската държавна библиотека в Москва, колекцията на Московската духовна академия Фонд. № 34, 3. четвърт на XIV в.; Народен музей в Прага IX F15, 3. четвърт на XIV в.; Австрийска национална библиотека във Виена Vindob. Slav. 22, 3. четвърт XIV в.; Библиотека на Академията на науките на Литва. F. 19. № 3, край на XIV (?) – начало на XV в. и др. Използваният от мене препис се намира в ръкопис в Руската национална библиотека в Санкт-Петербург, Q. I. 275, който е датиран от XIV в. Ръкописът съдържа пълния текст на четирите

¹ Тя е изготвена като част от работата ми по проект „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“, финансиран под номер ДН 10/12 от Фонд „Научни изследвания“ – България, 2016 г. Базовата организация е Софийският университет „Св. Климент Охридски“, а партньор е Институтът за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН.

книги на *Диалозите* в техния средновековен български превод (229 л., хартия: 4°). Правописът на текста е двуусов и двуеров (Христова и др. 2009).

В първата част на тази работа съм сравнил събрания от мене материал от среднобългарския превод с този в първия превод на съчинението, направен в края на IX в. или в началото на X в., който се намира в руски преписи от XVI–XVII в. (Държавен исторически музей в Москва, Синодална колекция 265, 726, 920), издаден от Кристиано Диди (Диди 2001).

Във втората част на своята работа съм представил названия за дрехи, украса и други понятия, съпътстващи облеклото, в старобългарските паметници. За термините, които не са засвидетелствани в старобългарските паметници, съм направил отделно проучване в третата част на работата си, като съм сравнил със следните речници: на Григорий Дьяченко *Полный церковнославянский словарь (Дьяч)*, на Франц Миклошич, *Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum (Микл)*, на Измаил Иванович Срезневски, *Материалы для словаря древнерусского языка (Срезн)* и под редакцията на Йозеф Курц *Slovník jazyka staroslověnského (Пражки речник Пр)*.

1. Названия за облекло, украса, материали за изработка в двата превода на *Диалозите*

Съществителни

вѣскрнльє ‘долен край на дреха’: вндѣ стѣын н се юноша нѣкын моуѣрннѣ (вндѣ емь за скоутѣ рнзнын (попр. вѣскрнлѣн рнзнымъ) врата шного нже на молнтвѣ пождатн не могѣцаго, влѣуаше вѣнь нз цѣкве) 72v;

Диди: вндѣ стѣын . н сн оуноша нѣкто мѣрннѣ вндомѣ . нмѣ за скоутѣ рнзны врата шного. 29v (р. 29, стр. 121)

[τὸ πτερόγιον τοῦ ἱμάτιου]

жъзлъ ‘тояга, пръчка’: н того радн слѣпоты сѣца его съ жезломѣ внтѣ 73r

Диди: н сего шслѣпленїа радн сѣца его жезлѣ оударн 30r (р. 10, стр. 123) [ράβδος], преведено и в двете версии с жъзлъ.

мечъ ‘меч’: н не боже сѣ меча, еанко ѿ рѣкы его раны жезлъныж боаж сѣ 148v

Диди: н вестрашнаго яко мечю ѿ рѣкы жнзлымъ его бояхѣ сѣ 75v (р. 19-20, стр. 305)

[καὶ τὰ μὴ ὑποστέλλομενα ξίφος τὴν ἐκ τῆς χειρὸς αὐτοῦ μάστιγα διὰ τοῦ ναρθηκίου ἐφοβοῦτο].

млнотъ ‘наметка от овча кожа’: елма н Ѣеелїсен ѡнтелевѣт млнотѣ носѣ на ѿрданѣ прншедѣ 16v;

Диди: понеже н елнѣн оуѣтлевѣ мнлотъ носл 4г (стр. 19)

[τὴν μηλωτὴν βασιτάζων] предадено с мнлотъ носл и в двата превода.

мѣхъ ‘мях’: н бѣна ѱлѣа еже наплѣннѣти мѣхъ прѣбывающа, зѣло разыгарн-
вше сѣа досадамн его многоамн н прѣщен’амн глѣ ѿганѣахж 164v;

Диди: но н мѣхы нже вжѣн ѱлѣкъ прннесе 101г (р. 19, стр. 343)

[ἀσκός] – в двата превода разликата е в числото: мѣхы – мѣхъ.

одежда ‘дреха, одежда’: тако да сѣа нмъ по еднннн ѡдеждн вѣлѣ 196г;

Диди: тако даа нмъ по еднннн оуѣварн вѣлѣ 110v (р. 21, стр. 413) [στολής
λευκῆς]

Преводът в старобългарския текст оуѣварн вѣлѣ отговаря на ѡдеждн
вѣлѣ в среднобългарския, т.е. στολή е преведено с оуѣварь в първия превод
и с одежда във втория.

Друг случай в среднобългарския превод, в който термин за облекло се
предава с одежда:

н нсходѣ ѿ дома своего, ѡвогда оубо безъ рнзы, ѡвогда же безъ ннж
ѡдеждж възвращааше сѣа 44г

Диди: нсходѣ нжомоу своего . ѡвога оубо бе сраунца . ѡвога же бе стихарѣ
17г (р. 12–13, стр. 71)

одежда в среднобългарския превод отговаря на стихарь в старобългар-
ския.

одѣваннѣ ‘дреха, одежда’: ѱлѣсто же ѿ своеѣа матерѣ запрѣщамѣ възвааше
глѣщж, не вн праведно самомоу скждноу сжцоу ннщнннмъ ѡдѣваннѣ даатн 44v;

Диди: ѱлѣсто же ѿ своеѣа мѣтре запрѣщамѣ възвааше . глѣщн неправѣ ѡво ѣ .
нищно соущѣ оубогѣ рнзы дароватн 17г (р. 19, стр. 71)

[ἐνδύμα]

Гръцкото словосъчетание ἐνδύματα δωρεῖσθαι е преведено с ѡдѣ-
ваннѣ даатн в среднобългарската версия и с рнзы дароватн в старобългар-
ската.

одѣваннѣ ‘дреха’: егоже вѣнѣшнее ѡдѣваннѣ показоуемо: гарѣ знжднтелевж
ѡвращааше 133v–134г;

егоже ѡдѣваннѣ на ѡдрѣ лежжше н томоу коснжв сѣа нже ѿ лжкавааго доуха
сѣдръжнмын ѱлѣъ, тоу авнѣ нзцѣлѣ 219v

Диди: рнзы цѣлѣы ѡврѣтоша на послѣшьство чюдесн 119 v (р. 6–7, стр.
481)

[τὰ μὲν ἐνδύματα] в старобългарски е преведено с рнзы цѣлѣы, дока-
то в среднобългарския превод с егоже ѡдѣваннѣ.

покрывало ‘капак, покривало’: тогда събравши сѧ братїи, прѣ въсѣми прѣслоушавшаго сѧ брата ради невѣрїа его шепун . сѧмоу же бывшю, коупно съ братїа ѱтныи ѡцѣ секе на млтвѣх да . на мѣстѣ же шнѣ стоаше делва покрывалом покрѣвена . вънегда же ѱтномоу ѡцоу пождавшоу на млтвѣх, научѣть покрывало том делвы подвнзати сѧ 98v;

Диди: сѧмоу же бывшю коупно съ братїею . себе ѱтныи оцѣ на млтвоу дасть . на мѣстѣ же тѣ . на немже съ братїею на млтвѣх стоаше делви тѣца баше . покровомъ покрѣвена . 45v (р. 16, стр. 185)

[σκέπασμα] се предава с покрывало в среднобългарския превод и с покровѣ в старобългарския.

рнза ‘дреха’: н неходѧ ѡ дома своего, швогда оубо безъ рнзы, швогда же безъ ниж одеждѣ възвращаше сѧ 44г

Диди: неходѧ нѣзѣмоу своего . швогѧ оубо бе сраунца . швогѧ же бе стихарѧ 17г (р. 12–13, стр. 71)

[ἀνευ ὑποκαμισίου, ποτὲ δὲ ἀνευ στιχαρίου]

рнза в среднобългарския текст отговаря на сраунца в старобългарския. одежда във втория превод отговаря на стихарѣ в старобългарския.

Друг случай, в който се среща в среднобългарския превод рнза: ѡ неже вещь разоумѣн тако шгнь въ нже врѣженн вѣхѣх, рнзамъ шво н не коснѧ сѧ 140v;

Диди: не неподобна же трїи штрокѣ рнзѧ тако не косне сѧ оузы же попалн 71v (р. 18, стр. 289) В този случай с рнза се предава ἱμάτιον в двата превода.

платно ‘латно, саван’: н за еже дрѣжатн емоу въ деснѣн рѣцѣх нже ѡ штарѣ събра прѣ, шоунцеѧ платно нже лице мртѣваго покрываше прншѣлѧ 138г

Диди: шнонцѣю саванѣх ниже вѣ лице мртѣвѣцѣю покрѣвено взѧтъ 69v (р. 22–23, стр. 281)

В старобългарския превод е използвана грѣцката заемка саванѣ [σάβανον], докато в среднобългарската версия е използвана думата платно.

сапогѣ ‘ботуш’: нога же его на градежа дрѣвесеѣ за сапогѣ шдрѣжа сѧ 19г;

Диди: нога же его за плотное древо сапогѣ заѧтъ сѧ 5г (р. 30, стр. 23)

ὑπόδημα и в двата превода се предава със сапогѣ.

стихарѣ ‘одежда, стихар’: съвнражше сѧ грѣстїи жителе н стнхарѣ его въззнажше 133v;

Диди: съвнрающе же сѧ ѡ того града гражане . и шного стнхарѣ носѧще 67г (271 стр.)

В този случай гръцката дума за облекло [στιχάριον] е адаптирана и в двете версии на превода като стихарь.

оуброуцьць ‘кръпче, кърпа’: а ажє вѣ възалъ ѿ двѣ оуброуцьца, сѣа ѿ своеа пазоу҃хы нзѣ н рѣѣ стымъ повръгъ 89v, бывъ ѿ двѣ шнѣ женъ оубрѣсца възалъ 89v (умалително от оуброуць);

Диди: он же посланъѣн мнѣ по толциѣ наказанѣнъ вѣвшемаѣ ѿ чѣтнаго ѿца оумоленъ вѣвъ ѿ прѣдѣвѣи н женъ оубрѣсца възалъ въ своемъ іадрѣ сѣ съкры 40г (стр. 163)

[ἐγχερίδιον] е преведено с умалително от оуброуць.

Словосъчетания

каменѣѣ ѡстѣноѣ ‘скѣпоценни камѣни’: н приложъ рѣ . нже наждаеть на ѡснованіѣ сѣ . злато . сребро . каменіѣ ѡстѣноѣ . дрѣва . сѣно . стѣвліѣ . кождо дѣло каково вѣдѣ 217г

Диди: н приложнѣтъ рече . нже н знѣеть на ѡснованіи семъ . злато сребрѣ . каменіѣ чѣтноѣ . дрѣво сѣно тростѣ . кождо дѣло тако естъ 81v (р. 22, стр. 457) [λίθους τιμίους].

многѣѣннѣ платѣ ‘скѣпоценна одежа’: н сѣ пѣтъ ѿ келѣа его даже до нѣѣ прѣтѣженъ, многѣѣннѣми платѣ вѣ поѣсланъ, н свѣща безумельны по немѣ къ вѣстѣкомѣ нарѣжденн горѣще 107v

Диди: ѡерѣвѣленами ризами н сѣ пѣтъ ѿ келѣа его нѣсѣ простертѣ. ѡерѣвѣленами ризами весь постланъ . н свѣща вѣщнеленъѣн на немъ. 51г (р. 28, стр. 207)

[ἐκστηρικῶν ἱματίωνε] е предадено с ѡерѣвѣленами ризами в старобългарския превод и с многѣѣннѣми платѣ в среднобългарския.

Прилагателни

вѣлоноснѣ ‘белодрешко, облечен с бели дрехи’: н сѣ мѣжъ вѣлоноснѣ н свѣтелъ ѡбразѣ, прѣвѣше стоѣ 107v

Диди: н сѣ моужъ вѣлоѡбразнѣ н свѣтелъ . поѣвѣенъ вѣрхѣ стоѣ (51г–51v; стр. 207–209)

[λευχεῖμων] е преведено в старобългарски с вѣлоѡбразнѣ, а в среднобългарски с вѣлоноснѣ.

Вѣлоѡдежднѣ ‘белодрешко, облечен с бели дрехи’: страшни же нѣщнн мѣжѣ ѿ рѣкѣ того нзннѣща за вѣдры дрѣжѣще долѣ вѣвѣахъ . дрѣжѣн же вѣлоѡдежднн н краснн мѣжнѣ за мышца его горѣ вѣвѣахъ 211г;

Диди: страшии же нѣцїи можнѣ ѿ рѣкты ѡноѡ изничюще . ѿ чреслъ долѣ и влечаахоу . дроузиѣ же вѣлоуобразниѣ можнѣ 118v (р. 25; стр. 445)

[ἔτεροι δὲ λευχειμονούτες] е предадено с дроузиѣ же вѣлоуобразниѣ в среднобългарския превод и с дроузиѣ же вѣлоуобразниѣ в старобългарския превод.

жъзльнѣ ‘отнасящ се до жезъла’: н не вожще сѡ меча, елико ѿ рѣкты его раны жезлъныѣ воухъ сѡ 148v

Диди: и вестрашнаго яко мечю ѿ рѣкты жиълыѡ его воуху сѡ 75v (р. 19–20, стр. 305)

[καὶ τὰ μὴ ὑποστελλόμενα ξίφος τὴν ἐκ τῆς χειρὸς αὐτοῦ μάστιγα διὰ τοῦ ναρθηκίου ἐφοβοῦτο].

рнзынѣ ‘отнасящ се до дрехата’: н въ оуставленын ѡѡ вѣнегда съврѣшн сѡ ѡсломное пѣнїе, н себе на мѡтѣж дашѡ колѣнѣ рѣклонѣше, видѣ сѣтын н се юноша нѣкын мѡурннѣ (видѣ ѡ емь за скоуѣтъ рнзыннѣ (попр. вѣскрнлїи рнзыннѣ) врата ѡного нже на молнтвѣ пождати не могъщаго, влѣчаше вѣнѣ нз црѣве) 72v

В първия превод, представен от Диди, липсва прилагателно рнзынѣ: видѣ сѣтын . н си оуноша нѣкто мѡурннѣ видѡмѣ . нмѣ за скоуѣтъ рнзыннѣ врата ѡного . 29v (р. 29, стр. 121) [τὸ πτερύγιον τοῦ ἱμάτιον]

Глаголи

вѣлоуобразовати*вѣлоуобразоуѡщиѣ ‘в бял образ съм’: братѣ нѣкын вѣ Геронтїе именовемь . нже рѣжде десѡтн лѣтѣ тѡжкоѡ волѣзнна тѣлесноѡ ѡуѡлатѣ вывъ, въ съннѣмь видѣнн мжжѡ вѣлоуобразоуѡщиѣ н смѣтлѡ сѣло ѡдѣканїемь ѿ съвѣшннѣ съхѡдащиѣ н въ монастырѣ въшѣша видѣ 197г

Диди: въ моемѣ монастыри вѣ братѣ нѣкын . геронтїи имене сѡ . иже рѣже десѡтаго лѣта . тѡжко волѣвъ . иже нѣ сѣ мѡжа въ вѣлѣ ѡбразѣ видѣвъ.103г (р. 21–24, стр. 415) [ἐν τῇ καθ’ ὕπνον ὀράσει ἄνδρας λευχειμονούντας]

В този случай формата на сегашно деятелно причастие вѣлоуобразоуѡщиѣ от среднобългарския превод отговаря на словосъчетанието въ вѣлѣ ѡбразѣ от старобългарския превод. Сегашното деятелно причастие е създадено чрез калкиране от гръцкото съответствие.

облачатн ‘обличам’: въпрошенїа сего оуказанїе влѣныиѣ глы нхже пѣрѣкохѡ, свѣта свѣтлѣнше показоуѣт сѡ . рѣ во тако вѣ влѣтъ богатѣ, нже облачаше сѡ въ порфнрѣ н всѣ 205г

Диди: въпроса сѣго ꙗзаніе словесы. и мижє прѣже рѣхомъ . якоже и свѣща свѣтат сѧ . глѣть во еѡліе . въ члѣкъ вогатъ 115г (р. 20-22, стр. 431). В старобългарския превод липсва тази част, в която се употребява разглежданият глагол.

подъстълати ‘подложат’: н се пжть ѿ келіа его даже до нѣе протажень, многоцѣнныи платы вѣ поѣсланъ, н свѣща възунслъны по немуу къ въстѡкѡнь нарждѣнн горѡще 107v

Диди: постълати н се пѣтъ ѿ келіа его нѣсе простертъ . червѣленыи ризами вѣсх постланъ . н свѣща вѣшсленъын на немъ . 51г (стр. 207)

[ἐστρωμένη] е преведено с минало страдателно причастие от глагола подъстълати в среднобългарския вариант и с минало страдателно причастие от глагола постълати в старобългарския.

сѣвлаучи сѧ ‘събличам’: вѣнегда же нага кого видѣлѣ вѣ сѣвлаучѣ сѧ и мижє ѡдѣбанъ вѣше, того ѡдѣваашѣ 44г-44v

Диди: егда во нага кого видѣашѣ нагѣлѣ . сѣвлаучѣ сѧ и мижє вѣашѣ ѡболченъ 17г (р. 14-15, стр. 71)

[ἀποδύμενος] и в двата превода е предадено със сѣвлаучѣ сѧ.

2. Названия за облекло, украса, материали за изработка в старобългарските паметници

Съществителни

вагърѣнница ‘пурпурна дреха, багреница’, вѣсъръ ‘бисер’, вѣсало ‘кърпа за лице, пешкир’, вѣлна ‘вълна’, вѣрѣвѣ ‘връв’, вѣлаганци ‘кесия’, вѣскрѣнѣ ‘долният край, полите на дреха’, вѣсонъ(вѣсѣ) ‘тънко ленено платно’, дѣра ‘съдрано, скъсано място на плат, дреха; дупка’, дѣлани ‘тъкач, тъкачка’, жѣлѣзо ‘желязо, инструмент или оръжие от желязо, железни окови, железа’, жѣрѣдѣ ‘тояга, прѣт, жѣзлѣ тояга, прѣчка’ жѣзлѣ ‘прѣчки, тояги’, злато ‘злато, златни украшения, предмети от злато, златни монети, жѣлтици’, нѣгрѣвѣн ‘кѣлчища, конопени влакна’, каменѣ мѣногоцѣннѡе, камы свѣтѣлыи, камы драгѣн ‘скѣпоценни камъни, ’кожа ‘кожа (на човек, животно), кожена покривка’, манѣтница ‘мантия, наметка, връхна дреха’, матнѣмѣ ‘дреха, одежда’ мѣлѣтъ ‘овча кожа, наметка’, монѣсто ‘мѣнисто’, мошѣна ‘торба’, мѣхѣ ‘мах, кожен мах, съд за съхранение на течности’, мѣдѣ ‘мед (метал), медни монети, пари’, нищѣ ‘нишка, конец’, ѡбѣзанѣ ‘превръзка за челото, венец, диадема’, ѡдежда ‘горно облекло, дреха, премяна, одежда’, ѡдѣгало ‘облекло, одежда, наметало, покривало’, ѡдѣганыѣ

‘облекло, дреха, одежда’, **омѣта** ‘кант, край, ивица, ръб на дреха’, **оноуѣца** ‘обуѣца’, **пелѣна** ‘пелена’, **платъ** ‘платно, тъкана материя за дрехи; парче плат; фитил; памучна лента’, **платъно** ‘платно, тъкан’, **плащаница** ‘долна дреха (от лен или памук носена под хитона), саван, покров, кърпа, парче платно за избърсване’, **плащъ** ‘плащ, горна дреха, хламида’, **плѣсньце** ‘лека обувка с ремъци, сандал’, **подрагъ** ‘пола, край на дреха’, **подъметъ** ‘поли, край на дреха’, **покровниѣ** ‘препаска на слабините’, **поръфѣра** ‘багреница, пурпурно оцветена скъпа горна дреха’, **прапрѣда** ‘пурпурно оцветена скъпа горна дреха, багреница’, **прѣтъкъ** ‘халка, брънка от верига’, **прѣстенъ** ‘пръстен’, **рнѣза** ‘дреха, облекло, покривало, саван’, **рнѣзно** ‘дреха, облекло, покривало’, **сандалии** ‘сандаал, вид обувка с дъсчено или кожено ходило с ремъци’, **сапогъ** ‘ботуш, вид обувка’, **снопъ** ‘сноп, връзка’, **срауница** ‘горна дреха, плащ, долна дреха’, **топанъѣѣ** ‘топаз, скъпоценен камък’, **тъканъ** ‘тъкан, платно’, **оуѣроуѣсъ** ‘кърпа’, **оуѣкрашѣниѣ** ‘украса, украшение’, **оуѣрарѣ** ‘орар’, **оуѣтварѣ** ‘украшение, украса’, **фелонѣ** ‘фелон’, **чръвѣнъ** ‘червен плат, тъкан’, **чръвѣнъ**, **чръвѣнъ** ‘обувки, сандали’.

Словосъчетания

златомъ покованъ ‘обкован със злато’, **златомъ шьѣнъ** ‘шит, везан, украсен със злато’, **съсѣдъ плащаннѣнънъ** ‘плащаница, платнище’.

Прилагателни

злато ‘злато, златни украшения, предмети от злато, златни монети, жълтици’, **кожънъ** ‘кожен’, **мѣдънъ** ‘меден, бакърен’, **мѣдѣнъ** ‘меден, бакърен’, **одеждънъ** ‘отнасящ се до дрехите’, **плащаннѣнъ** ‘отнасящ се до плащаницата’, **прѣоуѣкрашѣнъ** ‘преукрасен, украсен богато’, **рнѣнъ** ‘отнасящ се до дрехата’, **шьѣнъ** ‘шит, везан, украсен със злато’, **оуѣснѣнъ** ‘кожен, който е от кожа’.

Глаголи

нѣтъкати, **тъкати** ‘тъка, изработвам плат’, **облачатн** ‘обличам’, **облазати** ‘обвия, увия, повия, завържа’, **одѣватн** ‘обличам, снабдявам с облекло някого’, **одѣтн** ‘обличам някого’, **повѣтн** ‘повия, увия в пелени’, **повѣнатн** ‘повивам, увивам, обгръщам’, **повѣрѣтн** ‘завържа, вържа’, **попастн сѣ** ‘опасвам се, слагам си пояс’, **попастн** ‘опаша, поставя пояс’, **прѣкоуѣтнн** ‘украся, окича, наглася’, **прѣпопастн** ‘препаша през кръста, завържа, стегна’, **прѣпопастн сѣ** ‘препасвам се’, **съвѣзати** ‘опаша’, **съвѣзватн** ‘сплитам, усуквам’, **оуѣвѣзати** ‘увържа, омотая, увия’, **оуѣкрасѣтн сѣ** ‘разкрася се, украся се’.

Изводи

24 са термините, назоваващи облекло във втория превод на съчинението на св. Григорий Двоеслов *Диалози*.

14 от тях са част и от старобългарските паметници: вѣскрнльи, жьзль, каменьи чьстьнои, мнлотн, мѣхъ, облачатн, одежда, рнза, одѣяныи, платъно, сапогъ, рнзънъ, съвлачатн сѧ, оуброуьсьць. От тях 6 са употребени на същите места и в старобългарския превод на *Диалозите*: жьзль, мечь, мнлотн, мѣхъ, оуброуьсьць, каменьи чьстьнои, а 12 имат различно съответствие в старобългарския превод: вѣлошвразоватн, вѣлоносънъ, вѣлошвдеждънъ, многоцѣннън платъ, одежда, одѣванъи, одѣяныи, покрывало, рнза, платъно, рнзънъ, подѣстьлатн.

8 от тези 24 думи не са част от старобългарските паметници: вѣлоносънъ, вѣлошвдеждънъ, жьзльнъ, многоцѣннън платъ, одѣванъи, покрывало, стнхарь, оуброуьсьць.

Присъствието им в другите използвани речници е следното:

вѣлоносънъ се среща в *Микл*, липсва в *Дьяч*, *Пр* и *Срезн*. При *Микл* за източник са посочени *Диалозите*.

вѣлошвдеждънъ се среща в *Микл*, липсва в *Дьяч*, *Срезн* и *Пр*. При *Микл* за източник са посочени *Диалозите*.

жьзльнъ се среща в *Микл*, при *Срезн* жьзльнън, липсва в *Дьяч* и *Пр*. За източник при *Микл* са посочени: *Омилии* (от XIII в., съхранява се във Виена), *Диалози* отсъства.

многоцѣннън платъ: данни за подобно словосъчетание не откривам в *Срезн*, *Микл*, *Дьяч* и *Пр*.

стнхарь се среща в *Дьяч*, *Микл*, *Срезн*, липсва в *Пр*, като за източници в *Микл* са посочени: *Номоканон* (XVI в.), *Миней* (XVI в. Миханович), *Житието на св. Григорий, епископ Акрагантский и Възвръщане на мощите на св. Йоан* (XV в.), *Омилии* (XIII в., Востоков), Ефрем Сирий (XIV в., Миханович) и др.

одѣванъи* липсва в *Микл*, *Дьяч*, *Пр* и *Срезн*; вероятно вариант на одѣяныи

покрывало се среща в *Микл*, *Дьяч* (покрывало невѣстны), *Пр* и *Срезн*.

оуброуьсьць ‘кръпче, кърпа’, не се среща в *Срезн*. Среща се в *Дьяч* оуброуьсьць, *Микл* и *Пр*. При Миклошич за източник са посочени *Диалози*, *Славяно-руски лексикон на Сахаров* и *Патерик* (XIV в., Виена).

Целта на работата ми е да се опитам да изложа лексика, назоваваща и съпътстваща дрехите, в среднобългарския превод на съчинението *Диалози*, сравнена с нейните съответствия в предходния превод, както и да бъде представено състоянието на терминологията, засягаща от различни гледни

точки облеклото в старобългарските паметници. Голяма част от термините за облекло, описани от Иоан Касиан и Бенедикт Нурсийски, присъстват и в старобългарските писмени паметници от IX–XI в. В превода от XIV в. картината не се променя, въпреки че от XI в. в монашеското устройство възникват някои разлики, засягащи впоследствие и начина на обличане (Гошев 1932: 4–6). Проблемът, свързан със среднобългарския превод на *Диалозите* и съдържащите се в текста термини, е, че те са стигнали до нас посредством два езика. Първоначално термините са били преведени от латински на гръцки, дело на папа Захарий в началото на VIII в. На следващ етап от гръцки език е направен превод на старобългарски книжовен език – два пъти, веднъж в старобългарския и втори път в среднобългарския период, по-точно през XIV в. Дали терминологията от XIV в., преведена шест века по-рано на гръцки и осем века по-рано създадена на латински, предава съвършено терминологията, съдържаща се в описанието на Иоан Касиан и Бенедикт Нурсийски? Благодарение на термините, съвпадащи в двата славянски превода на *Диалозите*, имаме основания да приемем, че е съществувала устойчивост в използването на названия, свързани с облеклото през Средновековието.

Цитирана литература

- Гошев, Иван 1932. Облеклото на старобългарските монаси според византино-български извори от IX–XI в. – *Известия на Народния етнографски музей*, 10–11, 4–6, 37–72.
- Дидди, Кристиано 2001. *Патерик Римский*. Москва: ИНДРИК.
- Дьяченко, Григорий 1899. *Полный церковнославянский словарь*. Москва: Типография Вильде.
- Иванова-Мирчева, Дора, Ангел Давидов, Живка Икономова 1999. *Старобългарски речник*. Том I. София: „Валентин Траянов“.
- Иванова-Мирчева, Дора, Ангел Давидов, Живка Икономова 2009. *Старобългарски речник*. Том II. София: „Валентин Траянов“.
- Соколов, Иван 1894. *Состояние монашества в Византийской церкви с половины IX до начала XIII века (842–1204)*. Казан: Типо-литография Императорского Университета.
- Срезневский, Измаил Иванович 1893. *Материалы для Словаря Древнерусского языка*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук.
- Старобългарски речник, Cyrillomethodiana: Старобългарски речник Cyrillomethodiana. <<http://histdict.uni-sofia.bg>> [посетен последно на 06.03.2019]
- Христова, Боряна, Вячеслав Загребин, Геннадий Енин, Елена Шварц 2009. *Славянски ръкописи от български произход в Руската национална библиотека*. Санкт Петербург, София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Miklosich, Franz 1862-1865. *Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae: Scientia Verlag Aalen.
- Kurz, Josef (red.) 1959. *Slovník jazyka staroslověnského*. Praha: Československé akademie věd.

БОГОСЛУЖЕБНИ ОДЕЖДИ СПОРЕД ОРИГИНАЛНИ РЪСОПИСИ, СЪХРАНЯВАНИ В НАУЧНИЯ АРХИВ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Галя Тодорова Господинова

Научен архив – Българска академия на науките

Богослужебните одежди изминават дълъг път на развитие, но през всички векове те биват използвани съобразно богослужебната традиция. В това изследване се разглеждат три последования, в които се споменават богослужебните одежди – Дяконски устав, Малка схима и Последование на седмия ден от новопострижение. Те са включени в състава на три отделни ръкописа, които се съхраняват в НА БАН. Трите богослужебни книги са от XV–XVI век. Това е период на вече утвърдени по терминология и чин богослужебни одежди.

Ключови думи: богослужебни одежди, ръкописи, традиция, свещеник, дякон, молитва

LITURGICAL GARMENTS ACCORDING TO ORIGINAL MANUSCRIPTS HELD IN THE SCIENTIFIC ARCHIVES OF THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Galya Todorova Gospodinova

Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences

This paper discusses the liturgical vestments appearing in three South Slavonic manuscripts dating from the 15th and 16th centuries. The manuscripts are kept in the Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences and contain translations from Greek of three rites: Deacon's rite, Minor Schema, and a Rite for the Seventh day after Monk's Haircut. In the period from which the manuscripts originate, the liturgical terminology and the rank of liturgical vestments were well established in the Orthodox church.

Keywords: liturgical vestments, manuscripts, tradition, priest, deacon, prayer

Богослужебните одежди са неотменна и важна част от богослужебната практика на всички църкви. Появили се през първите християнски векове, те изминават дълъг път на развитие като материал, форма, цветове, начин на употреба и пр. В първите векове от своето определяне като богослужебни (VI–VII в.) те не са се различавали от светското облекло. Не е било необходимо да се влагат допълнителни доводи, за да бъдат определяни като свещени¹. С течение на времето се е появила необходимостта от изтъкване на свещената им същност. Символичното тълкуване е било продиктувано от доводите, които са се търсели в защита на същността им. Това изследване няма да определя символиката, която се свързва с всяка една богослужебна одежда.

Взети поотделно, те навлизат постепенно в литургичната практика. Много по-късно одеждите са натоварени с богат символичен и алегоричен смисъл, нямащ нищо общо с първоначалната им употреба. Обличането им е свързано с произнасянето на библейски стихове, заимствани най-често от Псалтира. Използваните във всекидневните одежди се трансформират като богослужебни благодарение на това, че започват да се смятат за свещени, след като се служи с тях². Първата църква, която започва тази трансформация на одеждите, е Александрийската. Сред най-рано оформилите се богослужебни одежди са: монашеска мантия, малък омофор, орар, стихар, епитрахил и фелон. Почти всички се появяват около VI в., с изключение на монашеската мантия, която се появява два века преди това.

Всички одежди и инсигнии, носени в днешно време от трите степени на църковната йерархия и утвърдени през вековете, може да се разделят на две групи, а именно:

Одежди, свързани с богослужението (трите литургии, тайнствата и обредите) според йерархическите степени:

Дякон: стихар, орар и наръкавници.

Свещеник: стихар, епитрахил, пояс, наръкавници, фелон, набедреник (духовен меч).

Епископ: стихар, епитрахил, пояс, наръкавници, сакос, омофор (малък и голям), набедреник, мантия, митра (инсигния) и енголпие (инсигния).

Одежди, които са извън богослужението: расо, параман, калимавка, пояс, епанокалимавка.

Данни за богослужебното облекло в традицията на Българската църква се откриват в различни последования и в множество ръкописи с разнообразен състав, които са съхранявани в НА БАН (Научен архив на Българската академия на науките). Сред тях са № 49, № 50 и № 53, които са съответно

¹ Вж: Авксентий, архим. 2006: 132, който пише: „веднъж използвани по време на богослужение, тези одежди били считани за свещени и това изключвало употребата им извън храма“.

² Вж: Авксентий, архим. 2006: 132.

Служебник с избран Апостол и Евангелие, Служебник и Требник с Номоканон. В съдържанието на тези преписи има три последования (Устав на патриарх Филотей, Дяконската служба и Малката схима), в които се съдържат сведения за одеждите, носени от свещенослужителите през XV–XVI век. Трите богослужбни книги са от този период и са различни редакции. Произходът и на трите преписа е неизвестен³. В следващите редове се разглеждат одеждите, свързани с богослужението, като терминологията и редът на споменаване следва изцяло посочените ръкописи. Информацията, свързана с всяка одежда, цели да поясни нейното предназначение, а също и да очертае как са изглеждали по-малко познатите от тях.

В препис № 49, Служебник с избран апостол и Евангелие, се съдържа част от Устава на Константинополския патриарх Филотей. Той е непосредствено преди Златоустовата литургия и обхваща листовете 1а–26б. Обличането на одеждите е представено на л. 1б–2б.

Ръкописът е от XVI в. и е западнобългарска редакция. Прекалено увредените листа на този препис не позволяват с точност да означим някои думи, които са казвани от дякона и свещеника при обличането на всяка една от одеждите. Въпреки това се виждат изброените богослужбни одежди, като се започва от стихар, епитрахил, пояс, наръкавници, ораp и фелон. Интересното при този ръкопис е, че първоначално е представен редът за обличане на одеждите от свещеника, а след това и от дякона. Обличането на всяка една богослужбна одежда е съпроводено с молитва, която я свързва със Священото Писание. Повечето молитви са заимствани от текстовете на Стария Завет и най-вече от Псалтира. В това отношение този ръкопис не прави изключение. Началото на подготовката на свещенослужителите преди проскомидията се бележи с молитвата „Господи, Боже мой, изпрати ми помощ от светото Ти жилище и ме укрепи...“. Нататък следва обличане на стихара, което се съпровожда с молитвата от старозаветния текст на Ис. 61:10 – „С радост ще се радвам в Господа, душата ми ще се развесели в моя Бог...“. При следващите богослужбни одежди – епитрахила⁴ и пояса⁵ – се изричат части от Псалтира, съответно Пс.132: 2 и Пс. 17: 33–34.

Указанията, свързани с наръкавниците, са следващите, които са поместени в Служебник № 49. При поставянето на наръкавника на дясната ръка свещеникът се моли с думите: „Твоята десница, Господи, се прослави със сила...“ (Изход 15: 6). За лявата ръка се казват думите от Пс. 118: 73:

³ Описание на тези ръкописи и датировка вж. у Кодов 1969.

⁴ За епитрахила молитвата е: „Той е като драгоценен елей върху глава, който се стича по брада, брадата Ааронова, който се стича по краищата на одеждите му...“ Пс.132: 2.

⁵ При поставянето на пояса се казва: „Бог ме препасва със сила и ми приготвя верен път; прави нозете ми като на елен и ме поставя на моите височини...“ Пс. 17: 33–34.

„Твоите ръце ме сътвориха и устроиха; вразуми ме и ще се науча на Твоите заповеди...“. Фелонът е следващата богослужебна одежда, която е посочена в Служебник № 49. При обличането му са представени думите от Пс. 131: 9 – „Твоите свещеници ще се облекат в правда, и Твоите светии ще се зарадват...“.

Нататък Служебник № 49 представя действията на дякона във връзка с неговото обличане. Най-напред той облича стихара в светилището, с думите от Ис. 61: 10 – „Ще се развеселя премного в Господа, Душата ми ще се зарадва в моя Бог; Защото Той ме облече с одежди на спасение...“. Не са споменати молитвените думи, произнасяни при поставянето на орара на рамото. Най-вероятно думите за стихара и орара са еднакви, защото ръкопис № 49 продължава с поставяне на наръкавниците, където не се открива разлика в молитвите спрямо тези на свещеника. Стихарът и орарът са благославяни заедно от свещеника, като са държани в дясната ръка от дякона.

В Служебник № 50 се съдържа Уставът на божествената литургия, разположен на л. 3а–8б. Този препис е от втората половина на XVI в. Ръкописът е смесена българско-сръбска редакция. Веднага след устава следва Литургията на св. Йоан Златоуст. Моментът с обличането на одеждите е поместен на л. 3б–5а. Първоначално са представени действията на дякона и подредбата при обличането му. Преди това той прави три поклони и казва началната молитва, същата, която е и в Устава на патриарх Филотей – „Господи, Боже мой, изпрати ми помощ...“. След като влезе в олтара, дяконът взима стихара и отново се покланя три пъти, като се моли: „Боже, очисти ме, грешния...“. След това взема благословение от йерея, като държи в дясната си ръка одеждите (стихар и орар). Обличането на стихара става вътре в олтарното пространство. Молитвата при обличането му е заимствана от Ис. 61: 10, като словата са еднакви и за дякона, и за свещеника. Следва полагане на орара на лявото рамо, като преди това се целува избродираният върху него кръст. В богослужебната традиция са установени словата при поставянето му. Това е Пс. 132: 2: „Той е като драгоценен елей върху глава, който се стича по брада, брадата Ааронова, който се стича по краищата на одеждата му...“. Тази молитва не е отразена в ръкопис № 50. Тя трябва да се намира на л. 4а, но веднага след поставянето на орара на рамото в препис № 50 следва указание за наръкавниците. На дясната и лявата ръка са казвани думи, които са същите, както в препис № 49 (посочени по-горе). Нататък в Служебник № 50 е представен редът, по който се облича свещеникът. Най-напред се взема епитрахил, като се благославя, целува и се чете молитвата, заимствана от Пс. 132: 2. Тази молитва е казвана при поставяне на орара, а тук я откриваме при епитрахила.

При следващите одежди, споменати по реда на свещеническото обличане – пояса, наръкавниците и фелона, се четат молитвите, които са същите, отразени при препис № 49. Така след обличане на богослужебните одежди Служебник № 50 продължава с умиване на ръцете преди проскомидията.

Препис № 53, Требник с Номоканон, е сръбска редакция. Този ръкопис е от втората половина на XV в. В него е поместен Чинът на Малката схима. В него се споменава за мантията, която е отличителна за този чин. Последованието обхваща л. 346–69б. В този ръкопис Малката схима е представена, че се извършва по време на литургия, но има и случай, когато чинът на т.нар. малък образ е отделен от нея. В това последование послушникът преминава втората степен на изпитание и получава степен монах. По време на обета се извършва пострижение и се дава т.нар. монашеска мантия. Мантията през X–XI в. е наречена *мантища*⁶. Представлява безръкавно наметало. През XII в. тя е с три различни дължини – къса, по-дълга и най-дълга⁷. В препис № 53 мантията се споменава на две места – в началото, когато еклисиархът води желаещия да приеме монашеството (л. 34б), и след въпроса дали ще пребивава в манастира до последното си издихание (л. 36а). В края на това последование са изброени всички одежди на приелия новопострижение, заедно с възгласите, казвани при обличане на всяка една от тях. Монашеските одежди според ръкопис № 53 са: риза, параман, кукул, аналав (пляти), пояс и калиги. Всички одежди на кандидата за монах от вечерта са поставяни в олтара⁸. Първата одежда, която се давала на монаха, е т.нар. риза. Тя се среща и под наименованието подмантиен хитон, а съвременният термин, с който е обозначена, е подрасник. Това била дълга до глезените одежда, широка, с ръкави. Следващата монашеска одежда е т.нар. параман. Това е парче плат, което се носи на гърба, прикрепено с връзки през гърдите и е обагрено с кръст и символи. Третата по ред одежда е т.нар. кукул, която представлява качулка с дълъг наплещник, прилепена близо до ушите. Тази одежда е знак за монашеско достойнство (IX в.), в по-строгите манастири се допускало отнемането ѝ и изгонване на монаха. През старобългарската епоха тя е давана на малосхимници и на великосхимници, но след тази епоха първите започнали да получават т.нар. було – наметало върху шапката⁹.

Четвъртата одежда, спомената в Требник и Номоканон № 53, е аналав. Тази одежда се среща в някои ръкописи и с наименованието пляти. Аналавът представлява четириъгълно парче плат, носено на гърдите и плещите, с дупка по средата за главата. Според прот. Ив. Гошев „*аналавът запазил за великосхимници старото си име, а за малосхимници се именува параман*“¹⁰. В препис № 53 и двете монашески одежди – аналав и параман – се

⁶ Гошев, прот. 1932: 51.

⁷ Вж: Авксентий, архим. 2006: 158, където авторът пояснява, че късата е използвана при работа, по време на богослужение е носена по-дълга и най-дългата е обличана от монасите, когато излизали от манастира.

⁸ Гошев, прот. 1932: 47.

⁹ Гошев, прот. 1932: 47–51.

¹⁰ Пак там, с. 55.

срещат изброени. Разликата между тях е, че аналавът е по-дълъг, като провисва пред гърдите и отзад върху гърба. Той е по-голям по размери и има дупка, а параманът е по-малък, около 30x30 см, и се носи само на гърба, прикрепен с връзки отпред.

Поясът е следващата одежда, която е сред изброените в ръкопис № 53. Според някои от уставите на братствата се предвижда наказание от 50 поклона, ако монахът спи с пояса си¹¹. Това правило се е наложило вероятно поради опасението, че монасите може да се наранят, след като са закачвали на пояса си нож.

Последната изброена одежда в преписа от XV в. са т.нар. калиги. Това са ниски пантофени обувки¹². Този тип обувки свързват монаха със смиреннието и кротостта. Ръкописните богослужебни текстове определят за монаха само сандали, но във Византия се носели още три вида обувки – пантофеновидни, полуботуши и ботуши¹³.

След като е поместен текстът за Малката схима, има последование, което се отнася до седмия ден от новопострижението. Това е кратък чин (л. 69б–70б). В началото е молитва за снемане на кукула, последвана от възгласите: „Мир на всички...“ и „Преклонете главите си пред Господа...“, а накрая завършва с т.нар. главопреклонна молитва, херувимската песен и отпуст. От това последование се разбира, че монашеската одежда кукул е носена до 7-мия ден, като през тези дни новопостриганият монах е пребивавал в църква. Кукулът е малка качулка, която е носена ден и нош¹⁴.

Така преписи № 49 и № 50 са две различни редакции на едно и също богослужебно действие – обличане на богослужебните одежди. Те са съхранили два устава, по които се е отслужвало, като най-вероятно уставът на патриарх Филотей е по-старата редакция. Тя представя първоначалния вариант първо на обличане на свещеника, а след това на дякона. Когато одеждите били еднакви за дякона и свещеника, то тогава се произнасяли еднакви молитви при обличането им (стихар, наръкавници). В преписите тези думи са съкратени и не са отразени. Срещат се установени молитвени формули, които не са се променили и до днес.

За орара не се открива молитва, която да съпровожда поставянето му. Той е благославян от йерея заедно със стихара и текстът в нито един от двата преписа не посочва молитвена формула. Молитвата, която днес се използва при поставяне на епитрахила, е същата, която се казва и при орара, което ни отвежда към общия произход на двете богослужебни одежди¹⁵.

¹¹ Пак там, с. 58.

¹² Пак там, с. 59. Авторът отбелязва следното: „калиги са може би нашите „калеври“ от преди половина столетие“.

¹³ Пак там, с. 59.

¹⁴ Пак там, с. 50.

¹⁵ Авксентий, архим. 2006: 140.

До втората половина на XVI в. не е използвана практиката за една обща молитва на двете богослужебни одежди – епитрахил и орар. След този период е започнало това уеднаквяване.

За одеждите, които са представени в трите коментирани ръкописа, съхранявани в Научния архив на БАН, не е посочено какво представляват или какви характеристики имат, но за всяка от тях се споменава използването ѝ съобразно с православната традиция и съпътстващите утвърдени молитвени правила.

Цитирана литература

Авксентий, архим. 2006. *Литургика*. Пловдив: Праксис.

Глубинский, Евгений 1911. *История Русской церкви*. Т. 1. Москва: Университетская типография.

Гошев, прот. Иван 1932. Облеклото на старобългарските монаси. – *Известия на Народния етнографски музей в гр. София*, 10–11, 39–72.

Кодов, Христо 1969. *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките*. София: БАН.

II.

ИСТОРИЯ И ПРОИЗХОД НА ДУМИ, НАЗОВАВАЩИ ОБЛЕКЛО

КОПРИНАТА КАТО АРТЕФАКТ И НЕЙНИТЕ НАЗВАНИЯ

Лилия Илиева

Югозападен университет „Неофит Рилски“

Названията на коприната са многобройни и чрез тях тъканите се различават по разнообразни свойства – произход, технология, път на достигане до българските земи и т.н., както и по време на своето възникване. Те не могат да се изследват без отчитането на редица исторически обстоятелства, свързани понякога и с преминаването на едно означение през много езици. В статията се обръща внимание само на най-старите означения, характерни за българския език: българско (и общославянско) свила, среднобългарско връчина, средноюжнославянско шидъ, българско (и южнославянско, едва ли общославянско) коприна. Думата свила (българска и общославянска) би могла да възхожда към китайското означение на коприната, разпространено чрез посредничеството на ирански търговци. Думата връчина е вероятно заета от персийски чрез езика на прабългарите и е етимологичен дублет на заетата по-късно (през арабски: `ibrīšim, а след това – през турски) дума ибришим. Думата шидъ е заемка от германски език. Производността на думата копр-ина от немска основа (представена в термина Kōper) е правдоподобна.

Ключови думи: български език; коприна; свила; връчина; шидъ; Kōper

SILK: THE ARTIFACT AND ITS NAMES

Liliya Ilieva

Southwestern University Neofit Rilski, Blagoevgrad

The designations of silk are typical cultural words (mots de civilisation, Kulturwörter). They are numerous and denote the differences in the fabrics according to various properties: origin, technology, route and time of reaching the Bulgarian lands. They cannot be analyzed without taking into account a number of historical circumstances, sometimes related to the process of borrowing via many languages. In the paper, the analysis is concentrated mostly on the oldest words for silk in Bulgarian: svila (Bulgarian and Common Slavic), Middle-Bulgarian

bračina, *Middle-Bulgarian and South-Slavic šidŭ, Bulgarian and South-Slavic koprina. The word svila (Bulgarian and Common Slavic) probably could be traced back to the Chinese word for silk, spread through the mediation of Iranian traders. The word bračina is borrowed from Persian through the language of the Bulgars and is an etymological doublet of the relatively late loanword in Bulgarian ibrishim (via Turkish from Arabic: `ibrīšim, that comes from Persian). The word šidŭ was borrowed from Germanic. The lexeme koprina was probably borrowed from the German Köper (type of textile weave, Twill).*

Keywords: *Bulgarian language, koprina, svila, bračina, šidŭ, Köper*

Коприната има много разновидности в зависимост от качество, сплитка на тъкан, произход и т.н., поради което има и много специализирани названия в новите езици. Но всички видове коприна са резултат от едно постижение на старата китайска култура: domestikацията на копринената пеперуда, вид насекомо *Bombyx mori*, селектирано от китайците на основата на съществуващия в естествени условия вид *Bombyx mandarina*. Видът е селектиран от китайците за да ги облича, но също така и за да ги храни¹. С този факт започва една впечатляваща история на културните връзки в стария свят, която обхваща огромна територия на двата свързани континента: Азия и Африка. Пътят, по който се е разпространявала китайската коприна в западна посока, е известен като „Път на коприната“ и днес се смята, че по него са се пренасяли изделия в периода от 100 пр. Хр. докъм 1450 г.

Познанията на гръко-римския свят за произхода на коприната отдавна са добре изследвани. Показано е, че първоначално копринените дрехи, носени от знатни перси, са свързвани с Мидия, а впоследствие, както личи от едно често цитирано свидетелство на Прокопий, са наречени във връзка с народ на серите (Hunt 1845: 14). Пръв упоменава коприненото насекомо Аристотел, без да споменава страната, в която то се отглежда, а по-нататък Плиний приписва коприната на Асирия. Повечето автори обаче не са запознати с начина на нейното получаване, чак до времето на император Юстиниан, и смятат, че тя се добива по по-познатите им начини – от растения, от кората на дърво, от цветя (Hunt 1845: 14).

Сведения за запознаването на европейци с коприната ни дава изкуството. Китайският изследовател Шън Фууъй (Shen 1996) е посочил

¹ Историята как човечеството придобива коприната ни показва ярко как отделните култури допринасят за културата на останалите дори със своите „екзотичности“. Освен в Китай, и в други страни насекоми се използват за храна. Всички насекоми произвеждат нишки и това е забелязано от много народи: достатъчно е да се спомене елинският мит за тъкачката Арахна, която тъче своето платно във вид на паяк. Китайците обаче са особено внимателни в проучването на насекомите и възможностите те да бъдат използвани. Както в миналото, така и сега те служат за храна на китайците. Така че селектираната копринена пеперуда векове наред не само ги облича, но и ги храни.

няколко примера с антични гръцки статуи, които, по негово мнение, представят женски тела, облечени в коприна. Най-убедителният пример е с една находка от Крим, край град Керч – кургана Кул Оба, където е разкрито скитско погребение. Това е началото на IV в., според китайския автор – V в. пр. н. е. Както се вижда, копринената тъкан е прозрачна и не е десенирана.

Копринена пеперуда: първо приближаване към Запада

Първото напускане на Китай² на копринената пеперуда и пренасянето ѝ в западна посока е свързано със земи, които днес са в Китай. Тогавашното княжество Хотан, населено с източноиранския по език народ на будисти, се снабдява чрез брак с яйца на копринени насекоми³. Пристигналата китайска съпруга на владетеля е скрила копринено семе в своята украса на главата тайно от своите сънародници, като сватбен подарък за хотанския си съпруг, както разказва китайският монах Сюен Цан (Xuanzang, 602–664), който е пътувал на запад. Този паметен момент е отразен и на едно изображение на дърво от V в. сл. Хр., открито в оазиса на Хотан от известната експедиция на А. Стайн (срв. Feltham 2010: 14)⁴. Принцесата е изобразена с ореол около главата, който в будисткото изкуство символизира много висока почит.

Във Византия коприната се появява по времето на император Юстиниан, както подробно е разказал за това Прокопий Кесарийски.

Произходът на коприната е китайски, но и други народи са участвали в усъвършенстването на това производство.

Арамейски принос в производството на коприната

Огромното културно влияние на арамеите и техния език в Средна Азия и Китай чрез несторианството е известно, но обикновено рядко се взема предвид⁵. Смята се, че арамейският принос за добива на коприна е

² Както е известно, китайците грижливо са охранявали тайната за получаване на копринената тъкан. С времето тя е била разгадана и използвана. По-различна съдба е имала друга материя – азбестът, също свързана с китайските земи, с проучването на които идва и нейното разгадаване. Само за справка: в Средновековна Европа, вече информирана за начина за получаване на коприна и сама произвеждаща коприна, се е смятало, че и азбестът се получава от някакви същества, живеещи в огъня, поради което е огнеупорен, срв. Илиева 2018.

³ Населението впоследствие е тюркизирано.

⁴ http://sino-platonic.org/complete/spp206_sasanian_persia.pdf

⁵ Едно популярно свидетелство за разпространението на несторианството в Китай е известната Несторианска плоча, издигната по времето на Династия Тан в 781 г., според текста на която несторианската църква е била призната от

главно в усъвършенстването на тъкачните станове. Като езиков принос тук ще посоча думата за *черница*, която старите тюрки усвояват – тя вероятно е арамейска по произход, срв. арамейско *tuta* ‘черница’. Думата е зета и в други езици: средно-персийско *tūt*, староарменско *t’ut*, турско *dut*, всички – със значението ‘черница’. До българския думата е дошла чрез посредничеството на турския като *дуд*.

Ирански принос в технологията

Освен за осъществяване на търговската дейност, ирански народи са имали и съществен принос за багрено и десенирането на коприната (срв. Feltham 2010). Причина за това е разлика не само в гастрономичните, но и в естетическите предпочитания на китайците, които невинаги допадат на техните клиенти.

Особено влиятелна по отношение на модата става Сасанидската империя, която задава „висшата мода“ – по данни от археологически находки на копринени тъкани от Япония до Испания. Много типични са изображенията на митичната птица Сенмурв (или Симерг; има и други варианти на названието), химера между куче и птица, но също са разпространени и други персийски мотиви – бойни сцени, орнаментика. Изображение на бойна сцена в персийски стил е представено върху коприна, произведена в Япония през VII в. сл. Хр. (Feltham 2010: 15)⁶. Във Византия също модата е следвала персийския стил и коприната се е десенирала по съответния начин (Feltham 2010: 21)⁷. Ще посоча, че персийското изкуство е повлияло не само върху десенирането на коприната, но и в други области, свързани с приложни изкуства (добре е известно това за сребърните изделия, както показва и Х. Фелтам в цитираното по-горе изследване, но на нас ни е познато от сребърните изделия на прабългарите).

император Тайдзун от мисионери, които са дошли от „DaQin“ (大秦, означение на източните предели на Римската империя в старите китайски източници) по време на деветата година от властта на император Тайдзун, т.е. през 635 г. Самото християнство в Китай по време на Танската династия също е наричано „Римско учение“ (大秦景教) и това е и съвременният термин за несторианството в езика. В Дунхуанските пещери Могао (莫高窟), запечатани в 1000 година, са открити създадените между 635 и 1000 г. християнски текстове на китайски език, издадени и коментирани напоследък от различни автори (срв. Bays 2012).

⁶ http://sino-platonic.org/complete/spp206_sasanian_persia.pdf

⁷ http://sino-platonic.org/complete/spp206_sasanian_persia.pdf

Думи, назоваващи коприната

Първоначално коприната е била предмет на високия лукс и много малко хора са могли да си позволят изделия от нея. С разширяването на производството ѝ тя става достъпна за по-широк кръг богати хора, но дълго време се използва само за фрагмент от облеклото, който е на показ: например ръкави. У нас свилениите ръкави са се тъкали отделно като част на облеклото, която е на показ, и, както е известно, са били част от пригответените домашни изделия от девойката дори по времето, когато производството на домашна коприна (свила) е станало разпространена практика.

Копринените изделия се различават по качество, примеси, начин на тъкане, произход и т.н. Всичко това е довело до голямо разнообразие при назоваването на различните видове коприни. Тези названия са заемани от един език в друг и показват и пътя на търговските отношения. В сръбския като заемки османизми са отбелязвани различни названия на видове коприна, като:

дива, диба – ‘скъпоценна свилена тъкан, бродат’;

ибришим – ‘копринен конец; тъкан от такива конци’;

кадифа, кадива – ‘вид копринена тъкан’.

Бувѣзлија – ‘вид розова коприна за женско облекло’, отбелязана е и в речника на Вук Караджич;

Мисирлија – коприна, тъкана от мисирска, т.е. египетска, коприна.

В руския език заемка на дума с източен произход е *атлас* – по Макс Фасмер, първоначално *отласъ*, заета чрез полски и възходяща към арабска дума *atlas* ‘равен, гладък’ (срв. Фасмер 1: 96). Тази дума, освен вид коприна, означава и вид сплитка на тъкането, както ще стане дума по-нататък.

Тук ще обърна внимание само на най-старите означения, характерни за българския език: българско (и общославянско) *свила*, среднобългарско *брачина*, средноюжнославянско *шидь*, българско (и южнославянско, едва ли общославянско) *коприна*.

1. Название *свила*

Думата *свила* е общославянска. Стефан Младенов (1941: 572) с право отхвърля като народна етимология извеждането на думата от предполагаема форма **съ-вила* с корен като в глагола *вия*⁸. В разсъжденията си той се обръща към китайската дума за ‘коприна’ и към названието на народа, с които се асоциира гръцкото название на коприната. Това обаче може да

⁸ Тази етимология обаче се поддържа от Фр. Миклошич, А. Преображенски и М. Фасмер, срв. Фасмер 3: 577.

са два различни въпроса и названието на народа „сери“ да не е свързано с китайското означение на коприната.

Названието на хората, наричани от гърците Σήρες (мн.ч. от Σήρ), е в основата на производното субстантивирано прилагателно, с което се назовава коприненото изделие, от гр. *σηρικός* – *σηρικόν*, откъдето е в латински *sericum* ‘коприна’ и ‘на серите’. Няма обаче известен етноним или название на стара държава, които категорично да могат да се свържат с народ „сери“. За сметка на това имаме физическо описание на „серите“, оставено от Аполодор от Дамаск (I в. пр. Хр.). Според този автор държавата Бактрия през 201 г. пр. Хр. се е разширила до серите, където хората са със зелени очи и червена коса (срв. Shen 1996: 24). Китайският език фонетично силно се различава от европейските езици, а реконструкциите на старото четене на йероглифите са твърде условни. Но не е неправдоподобно мнението, че това название е свързано с името на китайската династия (и държава) Цин (Qín). Аксъл Шуслер в своя етимологичен речник на китайския език реконструира четенето на йероглифа, с който се записва името на държавата (秦) като dzjen < *dzin. И тук той сочи, че западното означение на страната като „лат. *Sina* и подобни“ обичайно се приема като производно от тази китайска дума. По-нататък същият автор сочи, че и думата за коприна (привежда гръцка форма *σηρικόν* и се позовава на смятани за нейни наследници в европейските езици) може да е произведена от това название, като уточнява, че в такъв случай китайската дума трябва да се реконструира с друг финал: *r, вместо *n (срв. Schuessler 2007: 429).

Смятам, че извеждането на етнонима „сери“ и явно свързаните с него означения на коприната от типа на латинското *sericum* не могат да се изведат от названието на държавата Цин по фонетични причини (такава възможност има само за гръцкото означение на държавата Thina или Sina).

Названието на „серите“ (и производното от него название на продукта, който те са разпространявали) е по-вероятно означение на конфесионална общност, например будистка, и няма връзка с означението на държавата Цин. И двата въпроса са странични спрямо въпроса за славянското означение на коприната като *свила*⁹.

Думата *свила* (българска и общославянска) би могла да възхожда към китайското означение на коприната, разпространено чрез посредничеството на ирански търговци. Според Етимологичния речник на Шуслер, старото четене за йероглифа за означение на коприната е siə < *sij (Schuessler 2007: 478). Но извеждането на думи от европейски езици от китайски източници е особено несигурно, ако става дума за стара потенциална заемка.

⁹ Смятам, че имат обаче отношение към прототюркската форма *sīarīg ‘жълт’, ‘бял’ *sīarīg, съпоставяна обичайно с унгарското *sárga* със същото значение и (може би неоснователно) и с българското *шарен*. Тези примери са цитирани от Клоусън (Clauson 1972: 848).

2. Название *брачина*

Думата *брачина* ‘коприна’ е посочена от Антоанета Гранберг (Гранберг 2008) като вероятен остатък от езика на прабългарите в среднобългарски.

Има данни за участието на волжските българи в търговията по т.нар. „Път на коприната“. За X в. те се базират главно на свидетелствата на Ибн Фадлан. Мариане Феделер (Vedeler 2014: 90) сочи град Булгар като най-източния пункт, в който са се срещали по този път Западът и Изтокът, тъй като скандинавските търговци са стигали до там, за да продадат стоки и да закупят коприна.

Косвено доказателство за прабългарския произход на думата може да бъде и наличието ѝ в унгарския език: унгарското *bársony* ‘коприна’ се смята за заемка от тюркски език в предкарпатския период на унгарците, както е посочено в етимологичния речник на унгарския език от Габор Зайц (Zaicz 2006). Зайц привежда също паралели в други езици, като указва и произхода на думата, който е ирански: „Compare Kipchak *barčīn* (velvet), Chuvash *пурçан* (silk). The word at the end arrived from Iran, compare Persian *مشیربا* (*abrišam*), ‘silk’ (ibid)“.

Както се вижда, думата е етимологичен дублет на заетата в български език по-късно (през арабски: *ibrīšim*, а след това – през турски) дума *ибришим*.

3. Название *шидъ*

Означението на коприната като *шидъ* се среща например в т.нар. Сръбска Александрия, в текста на съчинението за Презвитер Йоан, включено в ръкописен сборник от XV век, съхраняван в Националната библиотека в София под сигнатура 771 (381), който съдържа различни текстове. Както показвах в една по-ранна работа, този текст е преведен от латински език (срв. Илиева 2018).

В този сборник на л. 199v се описва легендарното добиване на азбеста, което, по аналогия с добиването на коприната, е приписано на „червей“ (в латинския оригинал са „саламандри“). В превод на съвременен български език пасажът гласи: *Имаме червеи, които живеят в огъня. А ако са извън огъня, те умират. И те точат нещо, каквото е и коприната. И от това се правят нашите ризи. А когато нашите ризи се изцапат, то те се хвърлят в огъня. И пак стават чисти. Имат най-чист небесен блясък. Не както от този свят. Събира се от [червеите] три пъти в годината. Да не би да се умножи броят им и да попадне при обикновените хора.*

Думата *шидъ* е заемка от германски език, срв. в немски *Seide* ‘коприна’, средновисоконемски *sīde*, старовисоконемски *sīda*. В немския тези форми се обясняват като заети от средновековнолатинско *sīda*, *sēta*, които пък са от латинското *saeta* (‘косми, влакна, коприна’). Фактът, че думата е адаптирана на южнославянска почва с начално *ш-*, има паралел в руския език, където думата *шелк* ‘коприна’ също е заета от германски (вероятно – северногермански) език (*шълкз* < *silki*).

4. Название *коприна*

Най-общото и обичайно название на коприната в българския език е *коприна*.

Макс Фасмер (2: 319) е дал пример с руско-църковнославянско *коприна*, но думата при всички случаи е сравнително нова. Тя е регистрирана само в българския език (*коприна*) и в сръбски и хърватски (*копрена*). Както с посочил и Фасмер, традиционното обяснение свързва названието с думата за *коприва*, тъй като и копривата е била използвана за предене и производство на тъкани. Според Българския етимологичен речник (БЕР 1979: 621) думата е регистрирана още през XIV в. Съставителите също са склонни да приемат традиционната етимология – свързването с „коприва“. Приведен е и паралел с немското *Nessel* ‘коприва’ и *Nesseltuch* ‘копривен плат’, който едва ли е релевантен.

Има твърде голяма разлика между традиционно платно, произведено от коприва (за което сме чели и в приказката на Андерсен „Дивите лебеди“) и луксозна стока като коприната. Затова паралелът с двата вида платно е странен и неприемлив.

Тук предлагам друго обяснение, свързано с технологията за производство на платове. При тъкането има три основни вида „сплетки“. В съвременната българска терминология на тъкането те са известни като „лито“, „кепър“ и „атлаз“¹⁰. Сплетката *атлаз*¹¹ е наричана също и *сатен*. Сатенът също има название, получено във връзка с добиването на коприната. Според обяснението у М. Фасмер руската дума *сатин* ‘сатен’ (фр. *satin*, от араб. *Zaitūni*, от Зайтун – старо арабско название на големия китайски пристанищен град Дзяодун) (Фасмер 3: 565). Ще уточня, че става дума за днешния град Цюенджоу (泉, Quanzhou), в който се говори южен диалект и названието му съществува в разнообразни предавания в чужди езици. Арабското название е с буквално значение ‘на маслините’, т.е. налице е производно етимологичен дублет на заетата и в българския език (през турски) арабска дума, която имаме като *зехтин*.

Както се вижда, сплетката „атлаз“ е свързана със споменатото по-горе название на вид коприна, което има арабски произход. В случая ни интересува сплетката „кепър“. На френски тя се нарича *sergé* (производно от лат. *serica* ‘копринена’, но различно от френската дума за коприна, която е *soi*), на немски – *Köper*, на италиански – *spigatto*, на английски – *twille* (Starr 1995: xi). В чешки думата е заета от немски и гласи *kepr*, откъдето вероятно е заета в ново време в българския като технически термин.

Дума *кепър* е отбелязана в Българския етимологичен речник (БЕР 1979: 332), но не с това значение, а само като професионален шивашки термин.

¹⁰ По устна справка със специалист в областта на технологиите на платовете.

¹¹ В техническата литература се изписва и като „атлас“.

Означава ‘вид памучна тъкан за летни дрехи’. Изведено е от долнонемско *Keper*, немско *Köper*, обяснени като ‘вид тъкан, хастарлък’¹².

Предложеното етимологично тълкуване там е, че първоначално е означавала „търговец на дребно“. Независимо от правдивостта на такова обяснение, производността на думата *копр-ина* от немска основа (представена в термина *Köper*) е по-правдоподобна, отколкото извеждането от названието на копривата.

Заклучение

Названията на коприната са многобройни и чрез тях тъканите се различават по разнообразни свойства – произход, технология, път на достигане до българските земи и т.н., както и по време на своето възникване. Те не могат да се изследват без отчитането на редица исторически обстоятелства, свързани понякога и с преминаването на едно означение през много езици. Тези означения са типични „думи на културата“, чието изследване винаги изисква отчитането на множество фактори.

Цитирана литература

Справочници

- БЕР 1979: *Български етимологичен речник*. Т. 2. Ред. Владимир Георгиев. София: Издателство на БАН.
- Младенов, Стефан 1941. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Книгоиздателство „Христо Г. Данов“.
- Фасмер, Макс 1986–1987. *Этимологический словарь русского языка* (превод от *Russisches etymologisches Wörterbuch*). Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубочёва. Т. 1–4. 2-е изд., стер. Москва: Прогресс.
- Clauson, Gerard 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Schuessler, Axel 2007. *ABC Etymological Dictionary of Old Chinese* (ABC Chinese Dictionary Series). Honolulu: University of Hawaii Press.
- Starr, Trevor 1995. *Carbon and High Performance Fibres Directory and Databook*. London: Chapman and Hall.
- Zaicz, Gábor 2006. *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Изследвания

- Гранберг (Делева), Антоанета 2008. Класификация на хуно-българските думи заети в славянски. – В: *Четиринадесети международен конгрес на славистите*. (Охрид, 10–16 септември 2008 г.). https://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/A_Granberg_Huno_PrBg_zaemki_v_Slavjanski.pdf [прегледан на 20.03.2020]

¹² За етимологията на немската дума и за заемки в български от нея вж. Парашкевов 2005: 192

- Илиева, Лилия 2018. Картината на Китай в средновековния южнославянски текст „Царството на поп Йоан“. – *Дипломатически, икономически и културни отношения между Китай и страните от Централна и Източна Европа*, 1 (3), 209–214.
- Парашкевов, Борис 2005. Етимологични дублети в българския език. София: ИК „ЕМАС“.
- Bays, Daniel H. 2012. *A New History of Christianity in China*. The global Christianity series. Wiley: Blackwell.
- Feltham, Heleanor B. 2010. Lions, Silks and Silver: The Influence of Sasanian Persia. – *Sino-Platonic Papers* (University of Pennsylvania Philadelphia), 206, 1–54. http://sino-platonic.org/complete/spp206_sasanian_persia.pdf [прегледан на 15.03.2020]
- Hunt, Freeman 1845. *Sketch of the Commercial Intercourse of the World with China*. New York: Hunts' Merchants' Magazine.
- Shen, Fuwei 1996. *Cultural flow between China and outside world through out History* Beijing: Foreign Languages Press.
- Vedeler, Marianne 2014. *Silk for the Vikings* (Ancient Textiles. Book 15). Oxbow Books (April 23, 2014).

ПРИЛОЖЕНИЕ

Изображение на Парис и трите богини.
Дървен саркофаг от кургана Кул Оба край Керч.
(Е. Н. Minns. *Scythians and Greeks*. Cambridge, 1913, fig. 101)

НЕМСКИ ЗАЕМКИ, СВЪРЗАНИ С ОБЛЕКЛОТО

Борис Парашкевов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Обект на статията са известен брой български шивашки и текстилни термини от немски произход. Целта е да се представи не само тяхната семантика, но също словообразователната им характеристика, придружена с подробни бележки относно тяхната етимология и пътя на проникването им в българския език. Анализирани са както части на облеклото, така и наименования на платове и шивашки пособия.

Ключови думи: немски заемки, шивашки и текстилни термини

GERMAN BORROWINGS REFERRING TO CLOTHING

Boris Parashkevov

Sofia University St. Kliment Ohridski

The article deals with a number of terms of German origin in the area of dress-making and textile industries. The aim is, in addition to presenting their semantics, to analyze their characteristics from the point of view of word-formation and to offer a detailed account of their etymology including the way they came into the Bulgarian language. The lexemes analyzed refer to items of clothing and their parts, various fabrics and tailoring appliances.

Keywords: German borrowings, dress-making and textile terminology

След словните списъци в своята студия за чуждите думи в професионалния говор на българските шивачи Н. Намеранов (1962: 238) обобщава, че немските заемки в шивашкия говор (у него 47 на брой) са преди всичко названия на платове и дрехи, дошли у нас към средата на XIX в. и през последните 3–4 десетилетия (тоест първата половина на XX в.). За тях според автора можело да се каже, че са в жива употреба, тъй като насреща им нямаме български названия, а освен това в голямата си част са станали международни.

От днешно гледище се установява, че термини като *айзенгарн*, *балонзайде*, *галстух*, *кунстзайде*, *райтузи*, *салонзегел* и доста други са в най-добрия случай архаизми. В настоящото съобщение ще бъдат анализирани само няколко заемки, регистрирани от Н. Намеранов и в други справочници, с оглед на тяхната етимология и битуване в български. От генетично гледище техният подбор бе извършен въз основа на следните два критерия: а) преки или косвени заемки и части от заемки, характеризиращи се с немско (германско) потекло (напр. *аницуг*, *шлифер*, *шорец*, *панделка*, *камгарн* и др.) и б) водещи началото си от други езици, но изпитали по време на своята миграция установими формални и/или семантични промени в немския език (*сако*, *цин*, *шпийнодле*, *щоф* и др.).

Сред връхните дрехи с изконно немско наименование се числи например **аницуг**. Може би под влияние на немски заемки от вида на *куплунг*, *лозунг*, *мишунг* наименованието на това спортно облекло се среща с изопачен вариант **аницунг**. В български то е получено чрез краесловна изолация от немската композиция *Trainingsanzug* ‘тренировъчен костюм’. В нея елиминираната първа съставка *Training* застъпва английския абстрактум *training* ‘тренировка’, производно от глагола *to train* ‘тренирам, дресирам’, по-преди ‘тегля’ (възприет с френско посредничество от народнолатински деришат към лат. *traho/trahere* ‘тегля, влача’). Втората съставка *Anzug* (апофонично производно от немския глагол *anziehen* ‘обличам’) е означение за мъжки костюм, така че бълг. *аницуг* и нем. *Anzug* изобщо не са лексикални еквиваленти.

Традиционното, но нелогично твърдение, че източник на **шлифер** ‘дълга горна дреха от непромокаем памучен плат’ е нем. *Schliefer* ‘маншон’, търси опора в сходното звучене на двете думи. Но още в Големия илюстриран немско-български речник на З. Футеков под лемата *Schlüpfen* дословно е отбелязано: ‘(плетен) пуловер; широко пардесю, шлифер’ (Футеков 1942: 991). При заемането това производно от глагола *schlüpfen* ‘вмъквам се; нахлузвам’ е било делабиализувано и облекчено в консонантно отношение – нещо, което е валидно също за сръб. и хрв. *šlifer* ‘калъпка на юрган’.

Строго погледнато, двете значения на думата **лоден** ‘зелен, кафяв или сив на цвят плътен мъхест вълнен плат; подобна на балтон връхна дреха от такъв плат с подплата до талията и с един ред копчета’ отразяват различни прототипи в немски, които при етимологизиране е редно да се имат предвид. Платът носи германското по произход, но с неизяснен етимон наименование *Loden* или по-точно *Lodenstoff* букв. ‘лоденова тъкан’ (второто е композиция с поясняващ детерминат *Stoff* ‘материя’, вж. *щоф* по-долу), а самата връхна дреха се нарича *Lodenmantel* ‘палто от лоденов плат’. Втората съставка на тази немска композиция е регистрирана и като самостоятелна заемка: **мантел** ‘широко и късо мъжко наметало, плащ, пелерина; мъжко палто’. Спорадично регистрирана, тя е остарял застъпник на нем. *Mantel* ‘палто’, което води началото си от народнолатинския мъжкородов

вариант **mantellus* ‘покривало, дреха’ на лат. *mantellum* ‘къса дреха; покривало, покривка’ (умалително от навярно келтското по потекло означение *mantus* м.р./*mantum* ср.р. ‘горна дреха’, чийто ж.р. *manta* ‘мантия’ чрез френ. *mante* и рум. *mantă* е източник на регионализма *манта* ‘работна дреха с копчета, обличана върху другите дрехи’).

Академичният Речник на българския език привежда **кѝтел** като остаряло означение за лятна офицерска куртка от бял памучен плат с изправена яка (РБЕ 7: 431). То е заето чрез рус. *китель* сщ. от нем. *Kittel* ‘леко работно облекло’ от по-старо (в средновисоконемски) *kitel/kittel* ‘лека мъжка или женска риза’, чийто произход остава неясен, въпреки споменаваната от някои автори евентуална етимологична връзка с араб. *quṭun* ‘памук’.

Заемка в рамките на руската военна терминология е **мундѝр** ‘парадна военна униформа’. На фона на пол. *mundur*, чеш. *mundúr*, словаш. *mundier*, унг. *mundér*, сръб. и хрв. *mondur/mundir* обясненията за руския облик *mundur* и за взаимоотношенията между него и останалите са доста противоречиви. Безспорно е обаче, че гласежът на въпросния термин застъпва диалектно произношение *Mundur* на немската книжовна дума *Montur* ‘униформа; работно облекло’, като изгласът в нея очевидно е повлиян от деевербатива *Montierung/Mundierung* ‘екипиране; екипировка’ или, иначе казано, „обмундирване“. Тези означения са производни от глагола *montieren* ‘сглобявам; екипирам’, застъпващ френския *monter* ‘качвам; съоръжавам, екипирам’ (унаследен от народнолатинския **montare* ‘изкачвам’, деноминатив към лат. *mons*, род. п. *montis* ‘планина’). В нем. *Montur* се отразява абстрактният галицизъм *monture* ‘сглобяване; монтиране; закрепване в обковка’ – семантика, която показва, че рус. *mundur* не може да се свежда просто до заемка от френски.

В БЕР (6: 431 сл.) фигурират диалектни облици **сàко/ сàку** като означения за различни видове късо палто, които в акцентно отношение кореспондират с нем. *Sakko*. Ако в по-ново време ударението на варианта **сакò** ‘самостоятелна къса горна дреха или част от костюм’ не е било подведено по тематично сходните френски заемки *палтò*, *мантò*, този моден термин може да се разглежда като австризъм, тъй като в Австрия той се акцентува на крайната сричка, а и началословният спирант е беззвучен за разлика от звучния /z/ в немския книжовен облик. Терминът се е появил през XIX в., когато по образец на вторичното значение ‘широко мъжко палто’ на америк. *sack* ‘чувал’ и на базата на итал. *sacco* ‘чувал’ (унаследено от гръц.-лат. *saccus* сщ.) германски модисти италианизирали нем. *Sack* ‘чувал, торба’ с гласеж *Sakko* и със значение ‘модно, невталено мъжко палто с форма на чувал’.

Името на късата върхна дреха **я̀ке** има немски прототип *Jacke* ‘сако, мъжки жакет’, документиран от XV в. застъпник на френския историзъм *jaque* ‘средновековна къса и тясна мъжка дреха’, чието умалително *jaquette* е дало началото на бълг. *жакѝт* ‘къса, горна женска дреха’. Във френския

историзъм по всяка вероятност се крие собственото име *Jacques*, тоест *Жак* (френски рефлекс на *Яков*), което през XIV в. било толкова популярно сред френските селяни, че се превърнало в тяхно прозвище, пренесено метафорично върху въпросната дреха. Впрочем нем. *Jacke* е налице и в изопаченото наименование на туристическата горна дреха от непромокаем плат **винтяга**. То отразява композицията *Windjacke* букв. ‘дреха, предвидена да предпазва от вятър’ с детерминант *Wind* ‘вятър’. В румънски тя е проникнала в по-автентичен вид: *vindiac/vindiác* ‘къса връхна дреха, скроена да предпазва от вятър’.

Означението **кѐпе/ кѐпи** ‘продълговата или кръгла платнена шапка без козирка от военната униформа’ е заемка от нем. *Käppi* шц., което представлява възприето в книжовния немски език швейцарско (алеманско) умалително на *-i* от *Kappe* ‘кръгла шапка със и без козирка’. От своя страна, *Kappe* е застъпник на къснолат. *Sappa* ‘(горна дреха с) качулка’, от което с гръцко посредничество води началото си бълг. разг. *кана* ‘шапка’.

В etymonline и merriam-webster се приема, че вероятно от старофранкски *hrokk* ‘дреха’ със звукова субституция /hr-/ > /fr-/ е заето (старо)френ. *froc* ‘расо’, легнало в основата на англ. *frock* ‘рокля; широка горна дреха; монашеско расо’. Въпреки значителната семантична разлика англицизмът със субституция /o/ > /a/ е възприет обратно във френ. *frac* и нем. *Frack*, откъдето иде бълг. **фрак** ‘официална горна мъжка дреха, къса отпред, с удължени разделени поли отзад’, чийто английски лексикален еквивалент всъщност е *tailcoat* букв. ‘опашата дреха’. Старофранкската дума с паралелен старовисоконемски облик *rok* ‘връхна дреха, риза’ е унаследена в съвременната немска *Rock* ‘пола; мъжко палто или сако’, диал. ‘рокля’ с баварско-австрийско умалително *Röckl/Rockl*. С посредничеството на унг. *rokolya* и сръб. и хрв. *roklja* то от своя страна е станало източник на бълг. **рòкля**.

В наши крайдунавски селища (например в Ломско) вариантите **шòрец/ шорц** ‘(празнична) престилка’ са регистрирани като възприети от румънския *șorț*. В него се отразява немският диалектизъм *Schorz* ‘престилка’, кореспондиращ с книжовния облик *Schurz* (домашна по произход дума с изходна семантика ‘нещо късо, отрязано’). На изток от немското езиково землище германизмът се е разпространил с вариант *Schoriz*, развил между /r/ и /z/ облекчаващо артикулацията сварабактично /i/ и намерил отражение в чеш. и словаш. *šorec*, където изгласът е бил преосмислен като славянска наставка. Възможно е това обстоятелство да е валидно и за бълг. *шорец*, ако в него промяната не е възникнала спонтанно.

Освен наименования за дрехи немски произход имат някои шивашки термини за отделни части на облеклото и тоалета, както и за спомагателни материали. Сред тях са например *шлейф*, *фалта*, *шлиц*, *цип*, *шнур*, *вата*, *росхар*. Апофонично производно от немския непреходен глагол *schleifen* ‘плъзга се, влачи се’ (развил се чрез дифтонгизация от средновисоконем-

ския *slifen* ‘плъзгам се, хлъзвам се’) е нем. *Schleife*, остар. *Schleif* ‘опашка на дълга рокля’ (днес заменено с долнонемското му съответствие *Schleppe*). Според М. Фасмер (4: 452) *Schleif* е източник на рус. *шлейф*, дало началото на бълг. **шлейф** ‘удължена част на женска дреха, която се влачи отзад’.

С **фалта** се означава онзи вид гънка или дипла обикновено на пола, която бива оформена целенасочено чрез гладене или по машинен начин. Това е морфологично адаптирана заемка от нем. *Falte* ‘гънка; плисе, баста’, конкретно женскородово производно от глагола *falten* ‘сгъвам, прегъвам; дипля’. Изтъкваното в някои справочници посредничество на сръб. и хрв. *falta* при проникване на думата в български е мислимо, но не и неопровержимо. Шивашкият термин **шлиц** ‘вертикално разрязани отвори в долната част на гърба на сако’ застъпва немския *Schlitz* ‘цепка; разрез, прорез’ – старинно отглаголно име от нулевата отгласна степен на остарелия глагол *schleifen* ‘разцепвам’.

Приспособлението **цип** се дефинира като вид закопчалка за дрехи, чанти и прочее с две редици метални или пластмасови зъбци. С оглед на произношението това е австризъмът *Zipp*, който за разлика от немското книжовно образуване *Reißverschluss* е заемка от англ. *zip* (америк. *zipper*) сщ. със заместване на началословния звучен спирант /z/ с африкатата /ts/, означавана в немски с буквата <z> (тоест [цип] вместо [зип]). Английското съществително е производно от звукоподражателния глагол *to zip* ‘изсвистявам; профучавам’.

Шивашкият термин **рѐсхар** ‘служеща за подплънка плътна материя с втъкани в нея конски косми’ застъпва немската композиция *Rosshaar* ‘конски косъм’, съставена от (южно)нем. *Ross* ‘кон’ и *Haar* ‘косъм; коса, козина’. В резултат на хиперкоректност терминът се среща с правописен вариант **рѐсхар**, а поради преосмисляне изгласа с оглед на популярния суфикс за инструментални имена *-er* той е документиран и в деформиран вид **рѐсер**.

Части от тоалета са например *шнола*, *шпиньодле*, *панделка*. Заедно със сръб. и хрв. *šnola* бълг. **шнѐла** ‘вид декоративна щипка или фиба за женска коса’ отразява баварско-австрийския облик *Schnäll(e)* на нем. *Schnalle* ‘тока, закопчалка’ (смятано за звукоподражателно с оглед на долавяното прещракване). К. Костов (1960: 402 сл.) анализира думата **шпиньѐдле** ‘брошка’ като присъща за говора на Банско. Чрез сръб. *шпенѐдла* сщ. той я възвежда към дунавскошвабското означение за топлийка *Spennadel*, което обаче е характерно и за източните австрийски говори. Там *Spennådl* ‘карфица’, опряно еднозначно по народна етимология на нем. *Nadel* ‘игла’, се е развило от по-предишно *Spendel/Spennel*, което традиционно се приема за застъпник на лат. *spinula*, умалително от *spina* ‘трън’.

Синонимно на разговорния романизъм *кордела* в български функционира означението **панделка** ‘цветна, обикновено копринена лента, използвана за украса’. То е документиран от XIX в. адсуфигиран застъпник на

бав.-австр. *Pandel/Pantl* ‘лентичка, корделка’, умалително от *Pant* ‘лента’ (регионален облик на нем. *Band* ‘лента, ивица’, апофонично производно от *a*-отгласната степен на германския глагол **benda-* ‘завързвам, свързвам’, унаследен в немския *binden* сщ.). Аналогична адсуфиксация с *-ka* е налице впрочем при унг. *pántlika*, сръб. и хрв. *pantlika/pantljika*, рум. *panglică/pandlică*, в сравнение с които българският облик *панделка* стои най-близо до баварско-австрийския прототип.

Разисквайки термините, свързани с облеклото, би било уместно да се припомни, че дрехите се изготвят от различни видове материи, чиито наименования имат свойството да мигрират от език в език. Такива са *басма*, *хасе*, *шаяк*, *габардин*, *жоржет*, *поплин*, *шантунг*, *шевиот*, *палмерстон* и много други. Немскоезичните също имат дял в тях. Всъщност на първо място трябва да се посочи хиперонимът **щоф** – някога използван синонимно на *плат*, *тъкан*. В РРОДД (с. 581) тази чуждица е окачествена като рядка, книжовна заемка от нем. *Stoff* ‘плат, тъкан; вещество, материя’ (срв. по-горе коментара към *лоден*). За немския прототип се приема, че с посредничеството на нидерл. *stof* той е възприет от стфрен. *estoffe* (днес *étouffe* ‘плат’), отглаголно име към стфрен. *estoffer* ‘снабдявам, екипирам с нещо; украсявам’ (днес *étouffer* ‘обличам с плат; екипирам’), вероятно от стфранк. **stopfōn* ‘натъпквам’.

Нем. *Garn* ‘прежда’ участва в имената на заемките *камгарн* и *щрайхгарн*. Първата от тях **ка̀мгарн** ‘фина прежда, чиято гладка повърхност се получава с гребенна машина чрез почистване на вълната от къси влакна и замърсявания’ е текстилен термин, възпроизвеждащ немската композиция *Kammgarn*, съставена от *Kamm* ‘гребен’ и *Garn*. Синонимно на *камгарн* нерядко се използва атрибутивното съчетание *камга̀рна прежда*, в което се наблюдава междуезикова тавтология, тъй като съставката *Garn* в прототипа вече означава прежда. От друга страна, впечатление прави обстоятелството, че в *камга̀рна прежда* изгласът на съществителното *камгарн* чрез преосмисляне е превърнат в адективна наставка *-ен* и вместо **ка̀мгарнен** то в цялостен вид вече функционира като прилагателно **ка̀мгарен** ‘който е изработен от камгарн или е свързан с неговото производство’ (*камгарен плат*, *камгарен дарак*, *камга̀рна тъкан*).

С детерминат *Garn* е изградена и композицията *Streichgarn* ‘мека прежда с грапава повърхност, която се получава вследствие на това, че се състои от различни по дължина нишки и е съвсем слабо усукана’. Първа съставка в нея е основата на многозначния глагол *streichen* ‘движа по някаква повърхност; поглаждам; намазвам; тегля черта’. Застъпник на композицията в български е **щра̀йхгарн** с неправомерно образувано прилагателно **щра̀йхгарен** (вместо **щра̀йхгарнен**), напр. *щра̀йхгарен плат* ‘плат от поостра прежда’. Впрочем в съчетанието *щра̀йхга̀рна прежда* отново се наблюдава своеобразна междуезикова тавтология, доколкото в прилагателното вече се съдържа немската дума за прежда *Garn*.

Текстилният термин **целволѐ** ‘плат от изкуствена целулозна коприна’ възпроизвежда немската композиция *Zellwolle*, но не с нейното инициално, а с окситонично ударение, аналогично на също така акцентно неадекватните заемки *бирхалѐ*, *велпанѐ*, *шмеркезѐ*. Композицията *Zellwolle* представлява рамково съкращаване на *Zellstoffwolle* букв. ‘вълна, изработена от целулоза’. Първа съставка в това означение е немската дума за целулоза *Zellstoff* (собств. *Zellwandstoff* букв. ‘вещество от клетъчната обвивка’, образуване от *Zelle* ‘клетка, килия’, застъпник на лат. *cella* ‘стаичка; част от храм с изображение на божеството; килийка в пчелна пита’, откъдето с гръцко посредничество иде бълг. *келия/килия*), *Wand* ‘стена’ (старинно апофонично отглаголно към *winden* ‘вия, извивам’) и *Stoff* ‘вещество, материя’ (вж. *щоф* по-горе). Втора съставка е съществителното име *Wolle* ‘вълна’, което чрез герм. **wullō* сщ. с уподобяване /l/ < /ln/ произхожда от ие. **wl̥nā* сщ., източник и на бълг. *вълна*.

Произвежданото някога в ГДР полиамидно синтетично влакно за конфекционно ушиване на костюми носеше търговската марка **дедерон**. С изключение на изместеното началословно ударение терминът застъпва адекватно немскоезичното сричково означение *Dederon*, оформено по образец на по-старото аналогично означение *Perlon* и на руското *Kapron* с помощта на суфикса *-on* и немското име на страната *DDR* – инициално съкращение от *Deutsche Demokratische Republik*, тоест *Германска демократична република*.

Друг текстилен термин **рипс** ‘вид вълнена, памучна или копринена тъкан с надлъжно изпъкнали като ребра нишки’ е възприет от немския *Rips* (по-старо *Ribs*). Той представлява сингуларизация на англ. *ribs* сщ., мн. ч. от *rib* ‘ребро’. С тази дума през XVIII в. в Англия метафорично назовавали един нов вид тъкан, която се отличавала с изпъкналите си като ребра нишки. Затова и произвежданите от нея чорапи били наречени *ribbed stockings* ‘рипсени чорапи’ (букв. ‘чорапи на ребра’). В немски заемката *Ribs* била опряна звуково на *Rippe* ‘ребро’ (когнат на англ. *rib*) или е изпитала влияние на *reps* ‘рипс’ – френския застъпник на английската дума, и придобила облика *Rips*. Чрез герм. **reþja* ‘ребро’ англицизмът *rib* и немското му съответствие *Rippe* възлизат към индоевропейския глаголен корен *(e)*rebh-* ‘покривам, засводявам’, от който чрез образувания с помощта на друга наставка праславянизъм **rebra* води началото си бълг. *ребро*. Тази съпоставка ни разкрива една ономаσιологична общност при старите славяни и германи, които по еднакъв начин съзрели в ребрата своеобразен покрив над гръдната кухина.

Въз основа на направения анализ може да се обобщи, че в стилистично отношение разгледаните наименования са четири типа: общоупотребявани (*анцуг*, *рокля*, *шлифер*, *панделка*, *цип*), тесни професионализми (*шлиц*, *росхар*), регионализми (*шорц*, *шпеньодле*), архаизми (*дедерон*, *щоф*). Категорията архаизми поставя между другото въпроса дали отделни лесикограф-

ски регистрации изобщо са били в употреба. Тази е причината при подбора на термините да бъде игнорирана например думата *бюстенхалтер* ‘сутиен’ (нем. *Büstenhalter*, пояснено от Ст. Младенов в неговия Речник на чуждите думи с калката ‘бюстодържец’).

Цитирана литература

- БЕР 6. *Български етимологичен речник*. Ред. Мария Рачева, Тодор Ат. Тодоров. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2002.
- Костов, Кирил 1960: Няколко немски заемки в западните български говори. – В: *Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски*. София: БАН, 401–403.
- Намеранов, Никола 1962: Чужди думи в професионалния говор на българските шивачи. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали*. Книга I. София: БАН, 219–240.
- РБЕ 7. *Речник на българския език*. Т. 7. Авторски колектив. Ред. Кр. Чолакова. София: БАН. Институт за български език „Професор Любомир Андрейчин“, 1993.
- РРОДД 1974: Стефан Илчев, Ана Иванова, Ангелина Димова и Мария Павлова. *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. София: БАН.
- РЧД 1982: *Речник на чуждите думи в българския език*. Съставители Мери Филипова-Байрова, Симеон Бояджиев, Елена Машалова и Кирил Костов. София: БАН.
- Фасмер, Макс 1964 сл.: *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого О. Н. Трубачева. Т. 1–4. Москва: Прогресс.
- Футеков, Зара 1942: *Голям илюстриран немско-български речник. Литературен, научен и технически с граматически напомняния*. София: Издание на автора.

Интернет речникови ресурси

www.etymonline.com [прегледан 17.01.2020]

www.merriam-webster.com [прегледан 17.01.2020]

III.
ОБЛЕКЛОТО
В ОСМАНО-ТУРСКИ ДОКУМЕНТИ

**„ВИДИНСКИЯТ СИДЖИЛ“ ОТ СТАМБОЛОВО ВРЕМЕ
(Османски документи за облеклото на мюсюлманската
общност във Видин и Видинско)**

Джени Иванова

Институт за балканистика с център по тракология
„Проф. Александър Фол“ – Българска академия на науките

Целта на настоящата статия е да разкрие нов и неизползван до момента изворов материал, който да представи облеклото на мюсюлманите от Видинско и да допълни сведенията за облеклото от фонда на Иван Шишманов. Избраните наследствени описи от дневника, воден от Видинското мюфтийство за 1888/1889 г., дават възможност да се разкрие външният вид и стил на граждани от дунавския регион. Именно в описанието на имуществото се намира информацията за облеклото, материите, украшенията, предметите на лукса и обзавеждането на домовете на видинските мюсюлмани.

Ключови думи: мюфтийство, сиджил, наследствени описи, облекло, платове, матери

**“THE SICIL OF VIDIN” FROM THE TIME
OF THE GOVERNMENT OF STEFAN STAMBOLOV
(Ottoman Records on the Clothing of the Muslim Community
from Vidin and the Region of Vidin)**

Dzheni Ivanova

Institute of Balkan Studies and Center of Thracology –
Bulgarian Academy of Sciences

The purpose of this study is to reveal new and previously unused sources presenting the clothes of the Muslims of Vidin and supplying additional information on clothing from the archival fund of Ivan Shishmanov. The selected

inheritance inventory records (tereke) from the court register kept by the Vidin mufti for 1888/1889 make it possible to determine the outer appearance and style of some of the citizens from the Danube Region. The descriptions of property in the inheritance records offer information about clothing, fabrics, decorations, luxuries and furnishings of the houses of the Vidin Muslims.

Keywords: *mufti, sicil, inheritance inventory, clothing, fabrics, textile*

Облеклото има важна културна стойност и е част от създаването на идентичност, идентифицираща ясно определени прослойки от населението в Османската империя (Ivanova 1994: 28–36; Faroqhi 2004). Сведения за дрехите, носени през османския период, могат да бъдат открити в различни извори. Виждаме ги в изящната османска хронистика, в законите на султаните-законодатели, в пътеписите и дневниците на чужденците, посетили империята, в молбите за доброволно приемане на исляма и т.н. Всеки от тези източници обаче има своите специфики и ограничения. Различни аспекти от живота на обикновените хора откриваме в регистъра, воден от мюсюлманските съдии (сиджил), както и в частност в запазените наследствени описи в него (ТИБИ 1977: 11; Faroqhi 2000: 25–28; Faroqhi 2004: 81–83).

Целта на настоящата статия е да представи нов изворов материал, допълващ сведенията от описанието на облеклото във фонда на Иван Шишманов (НА БАН, ф. 11К, оп. 2, а.е. 424–430; Велева 1959: 77–119; Величкова 2005: 277–280; Иванова, Радулов 2017: 218–237; Димитрова, Иванова 2017: 498–499; Димитрова, Иванова, Лулейска 2017: 12–19)¹. Преглеждайки корпуса от документи в този фонд, установих, че липсва информация за облеклото на градското население на Видин. Сведенията за Видинско окръжие включват описанието на облеклото на населението от Кулска, Белградчишка и Видинска околия² (НА БАН, ф. 11К, а.е. 424, л. 89–95б). Следователно този архивен масив съдържа информация за облеклото на българското християнско население от Видинско, но не и сведения за евреите, власите, турците и други групи от региона. Предполагам, че е било предвидено корпусът с описанието да бъде в по-голям обем или в действителност е бил по-подробен, но до нас достигат само определени страници. Снимковият материал е подготвен в ателие „Доктор Марк“, намиращо се

¹ Архивният масив от документи е обект на проучване на проекта „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“ с базова организация СУ „Св. Климент Охридски“ и партньор ИЕФЕМ-БАН (за повече информация: www.vestiarium-bg.eu.) Настоящата статия е резултат от работата ми по този проект, финансиран от Фонд научни изследвания (Договор ДН 10/12 от 2016 г.).

² Рапортът за Видинско се състои от 14 страници. Написан е от едно лице, на бланка на Министерството на вътрешните дела, Видинско окръжие и носи дата 20 октомври 1888 г. Подписан е от окръжния управител и секретаря на окръжието.

във Видин, което означава, че местните жители са информирани за подетата инициатива.

Интересът към външния вид на хората от отделните области в Османската империя е засвидетелстван в предходните десетилетия, както се вижда от подготвения албум, представящ дрехите във всички вилаети на държавата (Hamdi, Launay 1873; Ersoy 2004: 253–270). Засега остава неизвестно защо липсва описанието на облеклото на различните етноконфесионални групи във Видинско окръжие в архивния масив, запазен във фонда на Иван Шишманов. От архивните документи става ясно, че служителите на отделните околийски администрации са подхождали според възможностите си. За този преходен период от имперска към изграждаща се българска администрация възникват множество въпроси относно етноконфесионалните отношения и обозначаването на другите групи, което е свързано и с осмислянето на терминологията и ситуирането на тези категории в рамките на съответната административна единица (Русев 2019: 311). Липсата на информация за „другите“ във Видинско окръжие е причината, поради която реших да се обърна към сведенията на османските документи. Такава възможност разкрива запазеният във фонда на Видинското мюфтийство ръкописен дневник, наподобяващ кадийски регистър по своите дипломатико-палеографски специфики. Този дневник не е известен в науката и информацията от него се използва за първи път, затова условно го наричам „Видински сиджил“³. Документът се съхранява в Държавен архив – Видин, фонд Окръжно мюфтийство – Видин – ф. 25К, оп. 1, а. е. 78³.

Както знаем от османската канцеларска практика, сиджилът е регистър, в който са записвани решенията на кадията, а също така има и преписи на документи, изпратени от централната османска власт. Тези регистри се водят по години: започват от момента на постъпване на служба на всеки кадия и обхващат периода на неговата служба в съответното населено място (Недков 1966: 170). Със своето географско местоположение и административна значимост като важен център в граничната периферия Видин е един от най-важните и проспериращи градове в балканските владения на султана. Съдебните институции в империята и тяхната обемна документация са обект на проучвания на специалисти, изследващи различни аспекти от българското минало под османска власт (Градева 1999: 162–204; Атанасов 2008; Градева 2015: 36–82; Иванова 2015: 83–161). През XIX в. съдилищата, заедно с други административни институции, претърпяват различни трансформации във връзка с реформите в Османската империя (Машева 2015: 284–293; Saraçoğlu 2018: 389–412).

³ Статията се основава на документи от една архивна единица – ДА – Видин, ф. 25К (Окръжно мюфтийство – Видин), оп. 1, а. е. 78, л. 1–122, затова по-нататък в текста при цитирането ще посочвам само номера на съответния лист от нея. Бих искала да благодаря на ДА - Видин за възможността да публикувам копията на два от документите, използвани за написването на настоящата статия.

В настоящата статия няма да бъдат разглеждани подробно нормативната уредба, въпросите на мюсюлманското наследствено право, а също и по какъв начин духовните институции съчетават дейността си със законодателната рамка в новата българска държава. Необходимо е все пак да се спомене, че след Освобождението т. нар. духовни съдилища разглеждат брачни, родствени и настоянически въпроси на лицата от съответното вероизповедание (Габровски 1941: 9; Назърска 1999: 14–25)⁴. Съответно мюфтийските съдилища (мюсюлманските духовни съдилища) разглеждат дела по лични и имуществени отношения между родители и деца; дела по лични и имуществени отношения между съпрузи; бракоразводни дела; дела за законност на раждане и за недействителност на бракове и наследствени спорове по закон и по завещание. Споровете по завещанията се разглеждат от надлежния областен или околийски съд на общо основание в случай, че двете страни са пълнолетни и заявят, че не желаят да отнесат спора за разглеждане от мюфтията. Дейността на мюсюлманския съд е ограничена със Закона за ограничаване компетентността на мюфтийските съдилища от 20 юли 1938 г. (Габровски 1941: 16–17).

Регистърът от Видин е съставен в новата българска държава и се води от мюфтията и неговите подчинени в съответното мюфтийско съдилище. Той е писмен документ, създаден от представители на местната мюсюлманска общност и включва сведения, засягащи гражданското и наследственото право. За разлика от типичния османски сиджил, в който разполагаме с документи и за другите общности, населяващи съответната административна област, тук са вписани съдебни решения, покупко-продажби и наследства предимно на местни мюсюлмани. Освен това се откриват документи и за жители на Ломска околия, която в тогавашна България е отделна административна единица. Необходимо е също така да се спомене, че в края на XIX и началото на XX в. Видин е градът с най-голяма мюсюлманска общност в Западна България (Методиева 2018: 413).

Вписванията във „Видинския сиджил“ са с различни почерци. Всички документи в него са изписани с шрифт „рика“; съдържа и преписи на наследствени описи на мюсюлмани и мюсюлманки от Видин, Арчар, Лом и други съседни селища. На базата на сведенията, отнасящи се за град Видин, се опитам да почерпя данни за външния вид на мюсюлманите от този град. Избрах да разгледам регистъра за 1888/89 г., тъй като това е времето на описанието, започнато от Министерството на вътрешните дела и съхранявано във фонда на Иван Шишманов. Наследствените описи (*tereke*)

⁴ През 1880 г. се издават „Временни правила за духовно устроение на християните, на мюсюлманите и на евреите“, които определят мюфтиите като съдии с компетенции, съгласно съдебните правила на Княжеството, присъстващи във всеки съдебен окръг на държавата. Видинското мюфтийство е едно от десетте съдилища, посочени в документа.

се изготвят поради необходимостта роднините на починалия да поделят имуществото му и да бъдат покрити задълженията му. В началната част на документа се съобщава името на починалия, градът, махалата в съответния град, както и наследниците. Следващата част представлява описание на имуществото и включва неговата парична стойност. Вписани са разходите по делото, изредени са дълговете или заемите на починалия и накрая се посочват наследствените дялове (Гълъбов 1924: 64–83; Faroqhi 2000: 25–28; Matthews 2000: 54–65; Тодорова 2004: 330–334; Gradeva 2007: 772–776; Тодорова 2016: 22–88; Първева 2016: 285–336). Именно в описанието на имуществото се открива информация за облеклото, украшенията, предметите на лукса и обзавеждането на домовете на видинските мюсюлмани. Наследствата дават възможност да се представят видовете платове, тъкани и материи, отделните дрехи и обувки, а понякога и предпочитаните цветове, оръжията на мъжете, украшенията на жените и други предмети на лукса. Във всяко наследство след посочената дреха или предмет е упомената и съответната цена. Съществуват и случаи, в които отделни предмети са групирани и е посочена общата им стойност. Оценителите винаги отбелязват дали костюмът е нов, стар или употребяван. В текста не е посочена паричната единица. Макар че в описанието на облеклото от фонда на Шишманов има костюми, чиято цена е посочена от българските писари в грошове, условно приемам, че стойностите в наследствата са в левове. Допускам, че избраните наследства са на среднозаможни и богати хора. Това става ясно от описаните предмети, както и от тяхната парична стойност. На настоящия етап от проучването си все още не бих могла да направя заключения по финансовите аспекти на темата⁵. За разлика от описанието на облеклото, запазено във фонда на Шишманов, „сиджилът“ невинаги ни дава толкова подробна информация за отделните елементи на дрехите, за начина, по който се носят и комбинират, за изработката им и т.н. В него просто се изброяват вещите на починалите и тяхната парична стойност, но тези сведения биха могли да допълнят определени аспекти от теми, засягащи стопанството, местното производство, търговията, външните влияния, а също и езиковите взаимодействия.

Наследствата като извор могат да бъдат и подвеждащи или ограничаващи изследователите поради различни причини (Faroqhi 2000: 23–28). Вероятно една част от вещите на починалия не са включени в описанието. Разполагаме с такъв пример от „Видинския сиджил“, където откриваме сведения за наследството на Осман бей, син на Мустафа ага. В този случай са описани множество предмети от бита, ежедневието и дейността

⁵ Позволявам си по-долу в текста да посоча част от стойностите, на които са оценени някои от дрехите и вещите, тъй като могат да се използват в бъдещи изследвания, както и за сравнения на цените с информацията за облеклото от фонда на Иван Шишманов.

на починалия, но от дрехите са описани само скъп кожух, палто и множество колани (л. 12б). Може да се предположи, че този богат и авторитетен видинчанин е дарил приживе част от принадлежностите си или неговите наследници са отклонили част от инвентара преди да бъде извършено описанието, за да се избегнат съдебни такси, които са пропорционални на стойността на имуществото⁶ (Gradeva 2007: 773–774). Също така често вещите са групирани като дялове от наследството и не позволяват да се представят паричните стойности на отделната вещ, тъй като е посочена общата цена на изброените дрехи⁷.

За целите на настоящото изследване са разгледани пет наследства на жени, три от тях са на мюсюлманки от Видин, а две – от Лом. Наследствата на мъжете също са пет и са на мюсюлмани от Видин. На базата на тези текстове ще се опитам да представя облеклото, материите и някои украшения, използвани от притежателите на описаното имущество.

Първо ще се спра на това какво, според изучавания документ, носи мюсюлманката от Видинско в края на XIX в. Долните дрехи се състоят от долни гащи (*don*) (л. 7б, л. 92, л. 95, л. 115б) и риза (*gömlek*)⁸ (л. 7б, л. 92, л. 95), изработена от памук или джанфез (араб. *canfes*)⁹, дълга до коленете, а ръкавите – до китките. Следват шалварите (*şalvar*)¹⁰ (л. 92, л. 95б), които са изработени от чоха (перс. *çoka/çuka/çuha/çoka*)¹¹, джанфез, хумаюн (*humayun*)¹². В наследството на Фатма ханъм 2 броя употребявани шалвари от чоха са оценени на 109 лв. (л. 95б). Дъщерята на Хаджи Абдуллах¹³ притежава черни шалвари от джанфез, украсени със сърма, на стойност 69 лв. (л. 92). Шалварите се завързват с парче плат или усукано въженце, наричано учкур (*uçkur*)¹⁴ и задължително се носи пояс. Мюсюлманките из-

⁶ По всяка вероятност починалият Осман бей е един от членовете на Административния съвет и Съвета за жалби и престъпления през 1874 г. (Saraçoğlu 2018: 401–403).

⁷ Най-често те са описани под названието „бохча“ – вързоп, в който се съхраняват дрехи, платове, вълна, прежди и т.н.

⁸ В наследството на [Сибел] ханъм има описани 4 броя нови ризи на обща стойност 110 лв. (ДА „Архиви“ – Видин, ф. 25К, оп. 1, а.е. 78, л. 9б).

⁹ Джанфез – едноцветен тънък копринен плат (ТИБИ 1977: 392; Redhouse 2001: 639).

¹⁰ Шалвари – горни гащи с голямо дъно и широки крачоли, които се стесняват на глезена (ТИБИ 1977: 417; Redhouse 2001: 1110).

¹¹ Чоха – тънък вълнен плат (ТИБИ 1977: 416; Redhouse 2001: 738).

¹² Хумаюн – мека копринена тъкан, използвана за подплата (<http://www.lugatim.com/s/h%C3%BCm%C3%A2yun> – прегледан на 1.03.2020 г.).

¹³ Личното име на жената не е разчетено.

¹⁴ Учкур – тънка връв за връзване на всички видове гащи. Мястото на дрехата, на която се нанизва учкурът, се нарича учкурлук. Нанизването става със специална пръчица от чимшир, абанос и сребърна украса (ТИБИ 1977: 412). В наследството на [Сибел] ханъм 5 броя нови учкури са оценени на 36 лв. (Redhouse 2001: 240).

ползват и пояс, наречен кушак (*kuşak*). Фатма ханъм притежава такъв пояс за 23 лв. и още един от шал¹⁵ за 10,30 лв. (л. 95). Върху ризата се носи антерия (*anteri*)¹⁶ (л. 92), която е от различни материи – басма (*basma*)¹⁷ (л. 96), атлаз (*atlas*)¹⁸, хумаюн. Антериите са дълги до петите или къси до кръста. В зависимост от това дали са употребявани или нови, са оценени на различни цени. Например дългата антерия на [Сибел] ханъм, въпреки че е носена, е оценена на 100 лв. вероятно защото е изработена от скъпа коприна, изрисувана с имитация на мрамор¹⁹ (л. 96). Носи се и престилка, наричана пешимал (перс. *peştimal*)²⁰ (л. 92). Върхните дрехи са кюркове – широки палта, изработени от различни материи. Според изследваните наследства кюрковете най-често са от кашмир. Чисто новият кашмирен кюрк (*kürk*)²¹ на Дервиш ханъм е оценен на 89 лв., а използваният самурен кюрк на Фатма ханъм – на 23,20 лв.; атлазените кюркове варират между 49 и 81 лв. (л. 92). Споменатата Фатма ханъм има зелен атлазен кюрк, струващ 46,20 лв. (л. 95б). Във всички женски наследства са описани жакети (*çeket*), вероятно внесени от Европа, на цени между 20 и 40 лв. (л. 9гр, л. 92, л. 115б). Откривме и едно ватирано атлазено палто на стойност 29 лв. (л. 92). Накрая идва фереджето (*ferace*)²², което покрива цялото тяло на мюсюлманката. Фереджето от чоха на една от мюсюлманките е оценено на 91 лв. (л. 92). Всяка от тези жени е притежавала кашмирено фередже, най-често черно и на стойност 41-42 лв. (л. 95б, л. 115б). В наследството на Фатма ханъм кашмиреното фередже е описано заедно с яшмак

¹⁵ Шал – вид плат, който се използва за изработката на пояси и колани (Redhouse 2001: 1110).

¹⁶ Антерия – дълга дреха, носена върху бельото от жените и от мъжете. Изработвана е от памук, басма, домашно тъкано платно (ТИБИ 1977: 394; Redhouse 2001: 208).

¹⁷ Басма – щампован плат. Украсяването на белите и едноцветни платове с цветни мотиви става с щамповане, наричано „язма“ или „язмаджълък“ и се използва предимно за покривки, кърпи за глава и лица за юргани. Първите платове от памук, лен и коприна с щамповани фигури са внесени в Османската империя от Европа през втората половина на XIX в. и се разпространяват под названието басма (ТИБИ 1977: 388; Redhouse 2001: 328).

¹⁸ Атлаз – копринен или памучен плат с лъскава повърхност (ТИБИ 1977: 387; Redhouse 2001: 136).

¹⁹ Харе/ хара – копринен плат, чиито нишки наподобяват мрамор (Zenker 1967: 401).

²⁰ Пешимал – престилка (ТИБИ 1977: 406; Redhouse 2001: 449).

²¹ Кюрк – кожа от животни с меки и хубави козини, използвана за подплата или украса на върхни дрехи; кожух; палто (Redhouse 2001: 1586).

²² Фередже – широко наметало с яка и ръкави, изработвано от чоха или соф (груб вълнен плат); носено е от жените заедно с яшмак при излизане навън от къщи (ТИБИ 1977: 412; Redhouse 2001: 1370).

(*yaşmak*)²³ (покривалото за главата) – всичко на обща стойност 126 лв., а черното ѝ атлазено фередже струва 30 лв. (л. 95б). Описана е и друг вид забрадка, наричана чевре (*çevre*)²⁴ (л. 92, л. 95б). [Сибел] ханъм притежава две чисто нови такива кърпи на обща стойност 32,20 лв. В наследствата рядко се споменават обувките, но в две от тях се посочват названията папуци (перс. *parıç*)²⁵ (л. 92, л. 95б) и постанти (*postal*)²⁶.

В някои от женските описи се срещат скъпи бижута (например златни пръстени с перли, брилянти и рубини) или се споменават само скъпоценните камъни (л. 3б, л. 9, л. 95). Най-скъпата вещ в прегледаните наследства е именно едно елмазено цвете (*elmaз çiçek*), притежавано от [Сибел] ханъм, което струва 900 лв. (л. 10). От текста не става ясно дали е брошка или друг тип украшение, подобно на егрет²⁷. Фатма ханъм има челенк (*çelenk*)²⁸ за 330 лв. – реплика на перо от чапла от метал или състоящо се от метална част, върху която е закрепено перо. Носило се е на шапката или на диадема (л. 95). Изглежда тези скъпоценности са популярни в Османската империя още от предишните столетия.

В тази връзка подробно ни информира и лейди Монтегю, съпруга на посланик в имперската столица в началото на XVIII в., която има възможност да общува със заможни туркини и да се облича по османски модел. Тя съобщава, че някои туркини слагат на косите си, прикрепени с диадеми, „цветя и други пера от чапла“. „Най-разпространената мода обаче, пише тя, е да се носи голям букет от скъпоценни камъни, направени като естествени цветя (например) от различно оцветени рубини, жасмини от диаманти, нарциси от топази и т.н.“ (Балканите 1979: 93) Ако се съди от това сведение, вероятно [Сибел] ханъм притежава подобен букет от диамантени жасмини.

²³ Яшмак – покривало от тънко платно, с което жените покриват лицата си, с тесен процеп отпред за очите (ТИБИ 1977: 418; Redhouse 2001: 2186).

²⁴ Бродирана кърпа за глава със завити краища (ТИБИ 1977: 415).

²⁵ Папуч/пабуч – обувка – общ термин за обувка в старото османско облекло, с който се обозначават *йемениште*, *кундурите* и *места*. (*Мест* (араб.) – леки и меки обувки, обхващащи прасците, носени от мъжете и жените). Може да означава и чехъл без пета (ТИБИ 1977: 403, 406; Redhouse 2001: 429).

²⁶ Постал – широка, лека и мека обувка без фортове, изработвана от фина кожа (ТИБИ 1977: 407; Redhouse 2001: 457).

²⁷ Егрет (*aigrettes*) – бижу, обсипано с диаманти и рубини. То украсява тюрбаните на османските султани или е част от церемониалната украса на техните коне. Според Гюл Ипероглу егретът е типично ориенталско бижу, което султанките, придворните дами и богатите гражданки също носят, тъй като е символ на ранга, великолепието и властта (Ipeoğlu 2002: 402–404).

²⁸ Челенк – реплика на перо от чапла от метал, носена на диадема или шапка. Изглежда украшението „челенк“ се използва и в парадните униформи на военните, и от техните съпруги, използва се също така и в Западна Европа (Redhouse 2001: 729).

Наследствата ни дават възможност да проследим и мъжкото облекло. Мехмед ефенди, син на Осман, учител в рушдието във Видин, притежава два чисто нови костюма, състоящи се единият от нови кафяви шалвари и джубе (араб. *cübbe*)²⁹ от чоха на стойност 150 лв., а другият от шалвари и джубе от чоха на стойност 201 лв. За сравнение само костюмът, който е употребявал, състоящ се от шалвари и джубе, струва 70 лв., а книгите му са оценени на 139 лв. (л. 102). Джубето е широка, връхна дреха, дълга под коляното, с гладки ръкави. То, в съчетание с бяла чалма, представлява отличително облекло за учените (ТИБИ 1977: 393). Мехмед ефенди притежава и използван кюрк от чоха за 109 лв.

Неговият съименник Мехмед ефенди, син на Халил, има чисто нови минтан (перс. *mintan/ nimten*)³⁰, чашири (*çakşır*)³¹ от чоха и пояс от Триполи на обща стойност 230,30 лв. и елек от шаяк, украсен с гайтан, струващ 60,20 лв. (л. 118б). Минтанът е горна дреха, обличана над ризата. Полите ѝ достигат до прасците на краката, с дълги ръкави. Върху него се обличат елекът, джепкенът (*cebken*)³² и джамаданът. Джамаданът е къс елек без ръкави с двойно закопчаване, а джепкенът е горна дреха с дълги ръкави. Махмуд ефенди, син на Белоградчикли Салих, притежава един от най-скъпите костюми от изследваните наследства. Той има чашири, нимтен и джамадан (перс. *camadan*)³³ от бяла чоха на обща стойност 309 лв.; нимтен и потури от аба за 40 лв.; нова антерия от чоха за 88 лв. и пояс (*kuşak*) за 50 лв.; чифт чизми за 20 лв. (л. 106).

Връхните дрехи на мъжете са кюркове (кожуси), подплатени с кожи. Най-скъпият кюрк от описаните в разглежданите наследства принадлежи на Осман бей, син на Мустафа ага. Посочената цена е 260 лв. и вероятно става дума за подплатен с много скъпи кожи кюрк (л. 12б). Мъжете мюсюлмани носят и палта, изработени най-често от шаяк. Обути са с кундури, а в едно от наследствата се посочват и чифт чизми. Притежават часовници, скъпи аксесоари за пушене, както и вносни оръжия и приспособления за езда. В разглежданите документи липсва информация за носените от мъ-

²⁹ Джубе – широка връхна дреха (Redhouse 2001: 644).

³⁰ Нимтен/ минтан – горна дреха (Redhouse 2001: 1988).

³¹ Чашир – изглежда чашири съществуват в два варианта: къси, завързващи се под коляното и дълги, завързващи се на глезените; и в двата случая са широки, подобно на шалварите и потуриите. Дългият чашир се носи с леки кожени ботуши, което се вижда тук и от наследството на Махмуд ефенди (Redhouse 2001: 706; Zenker 1967: 342).

³² Джепкен – къса до кръста дреха, с ръкави, без яка, закопчавана с копчета. Често краищата около ръкавите, яката и пешовете са бродирани или украсявани със сърма (ТИБИ 1977: 392; Redhouse 2001: 713).

³³ Джамадан – елек, изработван от чоха или кадифе. Деколтетото и гърдите са украсявани с тънки ширити, а по края на горната част се поставят 7-9 плетени копчета (ТИБИ 1977: 392; Redhouse 2001: 636).

жете фесове. Най-често се споменава общото название на всички видове турбани, навивани около каука, кюляха и феса и това е т.нар. сарък.

Наследствата дават възможност да се открият някои от най-използваните платове и материи. Това са чоха, аба, атлаз, кадифе, хумаюн, харе, коприна и памук (Томова 2010: 103–176; Yardımcı 2016: 219–241). Често названията на тъканите, освен вида на материите, обозначават и дрехи и модели, изработени от тях. Например аба се използва и за плат, и за дреха; платовете хумаюн и кадифе се използват и в обзавеждането, най-често за изработката на завеси и калъфки за декоративни възглавници, които се поставят на миндерите. Също така в някои от наследствата са описани определени количества вълна, кожи, памук, мъниста и други, които вероятно жените са ползвали в ежедневието си за изработката на дрехи, на възглавници и запълване на миндери (най-често с вълна от млади агнета), за украса и т.н. Може да се каже, че развитието на модата или промените в облеклото на мюсюлманите във Видинско от края на XIX в. настъпват не толкова във видовете дрехи и начина, по който се съчетават, а по-скоро в употребата на нови материи, които стават популярни.

На базата на наследствените описи не може да се прецени кои части от облеклото са местно и кои чуждо производство, освен ако това не е изрично уточнено в описанието. Според описанието на професиите на видинските граждани от средата на XIX век, изготвено от Гергана Георгиева на базата на т. нар. *теметтуат дефтери*³⁴, християните участват и са водещи сред следните занаятчийски групи: кюркчии (64 д.), абаджии (59 д.), бояджии (57 д.) и терзии (43 д.). Авторката стига до извода, че християните във Видин са тези, които главно се занимават с производството на дрехи в големи количества за пазара. Участието на мюсюлмани в тези занаяти е по-слабо – посочени са 17 терзии и 2 абаджии, а кюркчии, бояджии и калпакчии мюсюлмани според нея няма (Георгиева 2018: 63, 69). Изследваните в настоящата статия наследства са описани почти 40 години по-късно, но ако предположим, че тази картина в развитието на занаятите се запазва или поне има минимална приемственост, вероятно дрехите, носени от видинските мюсюлмани, са произвеждани в работилниците на техните съграждани християни. Представителите на мюсюлманската общност във Видин преди Освобождението са свързани предимно с военните формирования, духовната сфера, търговията и корабоплаването (Георгиева 2018: 66). Не можем да знаем дали и по какъв начин за едно десетилетие в условията на новата българска държава повечето от тях променят начина си на живот. Заниманието с търговия обаче може да бъде индикатор

³⁴Теметтуат дефтерите са османски регистри, в които се описват данъците, имотното състояние, професията и приблизителните годишни доходи на всички данъкоплатци от анадолските и балканските провинции на империята.

за по-висок финансов и социален статус на практикуващите го (Георгиева 2018: 66; Методиева 2018: 415). В наследствата се откриват вносни предмети от Франция и Триполи, както и от вътрешността на българските земи (например от Севлиево). За съжаление, примерите от избраните тук наследства не са достатъчно, за да се направят по-задълбочени заключения в тази посока.

Благодарение на бързия и удобен речен транспорт, който свързва Европа с Балканите, във Видинско се разпространяват много вносни текстилни стоки – памучни, ленени, вълнени платове (Ръждавичка-Кислинг 2018: 85–106). Част от този внос вероятно е резултат на настъпващата модернизация през XIX в. Като пример за това може да се смята наличието на т.нар. жакет в женските наследства. Въвеждането на европейски модни облекла започва дискретно, но тъй като сред мюсюлманския елит в империята са приети и други западни стоки и идеи, облеклото също започва да включва елементи от европейската модна лексика. Тенденцията вероятно е ускорена от приемането на европейските облекла като бюрократична мярка, предприета от султан Махмуд II (Jirousek 2000: 208). Това влияние продължава да се открива и при провинциалния елит, останал да живее след 1878 г. в България. Промяната трудно може да се открие в многопластовото облекло на мюсюлманката, дефинирано от религията, но наличието на жакети и на много връхни дрехи – например от кашмир, който по-рядко се среща в наследствата от предходните столетия – подсказва, че заможните жени предпочитат вносната продукция. В мъжките наследства откриваме западната мода не толкова в дрехите, колкото в оръжията, внесени от Франция, както и в наличието на часовници и очила (л. 126-13).

Дълго продължилата османска власт на Балканите и съвместното съжителство на различните етноси налагат съвсем естествено уеднаквяването на някои от термините, използвани за назоваване на видовете платове и дрехи. Това взаимодействие ясно се вижда при сравненията с текстовете от описанието от фонда на Шишманов. Докато българските заемки в османските документи са по-скоро рядкост (например думата „кожух“), то съвсем разбираемо е по-честото присъствие на османотурска терминология в описанието, предприето от Министерството на вътрешните дела на българската държава.

Темата за традиционното облекло на населението в България от края на XIX в. дава възможност за разработване на различни въпроси, свързани с местната търговия и производство, предпочитанията и вкусовете в облеклото и обзавеждането, за прехода от традиционно към градско облекло, за осмислянето и обособяването на съществуващите етноконфесионални групи и т.н. Сведенията от канцелариите на функциониращите провинциални институции от онова време биха могли да допълнят или осветлят липсващи елементи от ценния масив от документи, които притежаваме благодарение на Иван Шишманов.

78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543
 544
 545
 546
 547
 548
 549
 550
 551
 552
 553
 554
 555
 556
 557
 558
 559
 560
 561
 562
 563
 564
 565
 566
 567
 568
 569
 570
 571
 572
 573
 574
 575
 576
 577
 578
 579
 580
 581
 582
 583
 584
 585
 586
 587
 588
 589
 590
 591
 592
 593
 594
 595
 596
 597
 598
 599
 600
 601
 602
 603
 604
 605
 606
 607
 608
 609
 610
 611
 612
 613
 614
 615
 616
 617
 618
 619
 620
 621
 622
 623
 624
 625
 626
 627
 628
 629
 630
 631
 632
 633
 634
 635
 636
 637
 638
 639
 640
 641
 642
 643
 644
 645
 646
 647
 648
 649
 650
 651
 652
 653
 654
 655
 656
 657
 658
 659
 660
 661
 662
 663
 664
 665
 666
 667
 668
 669
 670
 671
 672
 673
 674
 675
 676
 677
 678
 679
 680
 681
 682
 683
 684
 685
 686
 687
 688
 689
 690
 691
 692
 693
 694
 695
 696
 697
 698
 699
 700
 701
 702
 703
 704
 705
 706
 707
 708
 709
 710
 711
 712
 713
 714
 715
 716
 717
 718
 719
 720
 721
 722
 723
 724
 725
 726
 727
 728
 729
 730
 731
 732
 733
 734
 735
 736
 737
 738
 739
 740
 741
 742
 743
 744
 745
 746
 747
 748
 749
 750
 751
 752
 753
 754
 755
 756
 757
 758
 759
 760
 761
 762
 763
 764
 765
 766
 767
 768
 769
 770
 771
 772
 773
 774
 775
 776
 777
 778
 779
 780
 781
 782
 783
 784
 785
 786
 787
 788
 789
 790
 791
 792
 793
 794
 795
 796
 797
 798
 799
 800
 801
 802
 803
 804
 805
 806
 807
 808
 809
 810
 811
 812
 813
 814
 815
 816
 817
 818
 819
 820
 821
 822
 823
 824
 825
 826
 827
 828
 829
 830
 831
 832
 833
 834
 835
 836
 837
 838
 839
 840
 841
 842
 843
 844
 845
 846
 847
 848
 849
 850
 851
 852
 853
 854
 855
 856
 857
 858
 859
 860
 861
 862
 863
 864
 865
 866
 867
 868
 869
 870
 871
 872
 873
 874
 875
 876
 877
 878
 879
 880
 881
 882
 883
 884
 885
 886
 887
 888
 889
 890
 891
 892
 893
 894
 895
 896
 897
 898
 899
 900
 901
 902
 903
 904
 905
 906
 907
 908
 909
 910
 911
 912
 913
 914
 915
 916
 917
 918
 919
 920
 921
 922
 923
 924
 925
 926
 927
 928
 929
 930
 931
 932
 933
 934
 935
 936
 937
 938
 939
 940
 941
 942
 943
 944
 945
 946
 947
 948
 949
 950
 951
 952
 953
 954
 955
 956
 957
 958
 959
 960
 961
 962
 963
 964
 965
 966
 967
 968
 969
 970
 971
 972
 973
 974
 975
 976
 977
 978
 979
 980
 981
 982
 983
 984
 985
 986
 987
 988
 989
 990
 991
 992
 993
 994
 995
 996
 997
 998
 999
 1000

Наследствен опис на Осман бей, син на Мустафа ага, от Видин, махала
 Елхадж Феррах. ДА – Видин, ф. 25К, оп. 1, а. е. 78, л. 12гр.

Цитирана литература

- Атанасов, Християн 2008. *В османската периферия: общество и икономика във Видин и околността през XVIII век*. София: ИК „Синева“.
- Балканите 1979. *Балканите през погледа на две английски пътешественички от XVIII век. Писма на Мери Монтегю и Елизабет Крейвън* 1979. Предговор, подбор, превод от английски и бележки Мария Киселинчева. София: Издателство на Отечествения фронт.
- Велева, Д. 1959. Архивът на проф. Иван Шишманов. – *Известия на Архивния институт*, 2, 77–119.
- Величкова, Цветана 2005. Документалното наследство на проф. Иван Шишманов, съхранявано в Научния архив на БАН. – В: *Иван Д. Шишманов – форумът: Шишманови четения*. Съст. Румяна Дамянова. Кн. 1. София: Карина М, 277–280.
- Габровски, М. 1941. Организация на съдебната власт в България в периода 1878–1941 г. – В: *60 години българско правосъдие (1878–1941). Юбилеен сборник*. София: Министерство на правосъдието, 73–121. <http://www.sadebnopravo.bg/biblioteka/2016/9/27/-1878-1941> [прегледан 30.01.2020 г.].
- Георгиева, Гургана 2018. Професионален профил на видинското население в средата на XIX век според теметтуат дефтерите. – В: *Изследвания и материали за Видин и региона*. Съст. Пламен Митев и Ваня Рачева. Т. 3. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 55–84.
- Градева, Росица 1999. Кадийският съд в българските земи (XV–XVIII в.) – В: *Българското общество, XV–XVIII в.* Съст. Мария Радева. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 162–204.
- Градева, Росица 2015. На границата на османското пространство: Видин, XV – първата половина на XVIII в. – *Исторически преглед*, 3–4, 36–82.
- Гълъбов, Гълъб 1924. *Мюсюлманско право с кратък обзор върху историята и догмите на исляма*. София: Кооперативна печатница „Франклин“.
- Димитрова, Маргарет, Миглена Иванова 2017. Съвместен проект на СУ „Св. Климент Охридски“ и Института за етнология и фолклористика с етнографски музей – БАН за изследване на облеклото в следосвобожденска България. – *Българска етнология*, 4, 498–499.
- Димитрова, Маргарет, Миглена Иванова, Илина Лулейска 2017. България в края на XIX век: Многообразие в езика – многообразие в облеклото. – *Езиков свят – Orbis Linguarum*, 2, 12–19.
- Иванова, Джени, Цветан Радулов 2018. Описанието на облеклото в края на XIX в. в архивните документи от фонда на Иван Шишманов. – *Исторически преглед*, 5–6, 218–237.
- Иванова, Светлана 2015. Видинският Варош и канун-и серхад (към отношенията между християни и мюсюлмани на османската военна граница през първата половина на XVIII в.). – *Исторически преглед*, 3–4, 83–161.
- Машева, Ивелина 2015. Правосъдието в провинцията – Видинският търговски съд в края на 60-те и нач. на 70-те години на XIX век. – *Балканите – език, история, култура*, 4, 284–293.

- Методиева, Милена 2018. Видин и мюсюлманското реформаторско движение в България, 1895–1908. – В: *Изследвания и материали за Видин и региона*. Съст. Пламен Митев и Ваня Рачева. Т. 3. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 413–426.
- Назърска, Жоржета 1999. *Българската държава и нейните малцинства. 1878–1885*. София: ЛИК.
- Недков, Борис 1966. *Османотурска дипломатика и палеография*. Т. 1. София: Наука и изкуство.
- Първева, Стефка 2016. Щрихи от портрета на наемните работници в чифлиците от XVII – средата на XVIII век. – В: *Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV – средата на XIX век. Сборник изследвания в памет на проф. д.и.н. Елена Грозданова*. София: ИК „Гутенберг“, 285–336.
- Русев, Делян 2019. Етнодемографският облик на Североизточна България през погледа на провинциалната администрация в края на XIX век. – *Българска етнология*, 3, 308–325.
- Ръждавичка-Кислинг, Евелина 2018. Търговският обмен във Видинския еялет през втората половина на 40те и 50те години на XIX век. – В: *Изследвания и материали за Видин и региона*. Съст. Пламен Митев и Ваня Рачева. Т. 3. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 85–108.
- Тодорова, Олга 2004. *Жените от Централните Балкани през османската епоха (XV–XVII век)*. София: ИК Гутенберг.
- Тодорова, Олга 2016. „Нищо друго освен правото на покровителство...“: робската интеграция в Османската империя в светлината на отношенията между господари и роби (по материали от Централните Балкани, средата на XVI – началото на XVIII век). – *Исторически преглед*, 3–4, 22–88.
- Томова, Бисера 2010. Платове и тъкани в изворите от IX–XVIII в. употребявани в днешните български земи (технология, производство, обработка, термини и търговия). – *Интердисциплинарни изследвания (АИМ-БАН)*, 22–23, 103–176.
- ТИБИ 1977: *Турски извори за българската история*. Съст. Николай Тодоров и Мария Калицин. София: БАН.
- Ersoy, Ahmed 2004. A Sartorial Tribute to Late Tanzimat Ottomanism: The *Elbise-i Osmaniyye Album*. – In: *Ottoman Costumes. From Textile to Identity*. Ed. by Suraiya Faroqhi and Christoph Neumann. Istanbul: EREN Press, 253–270.
- Faroqhi, Suraiya 2000. Research on the History of Ottoman Consumption: A Preliminary Exploration of Sources and Models. – In: *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550–1922*. Ed. by Donald Quataert. New York: State University of New York Press, 15–44.
- Faroqhi, Suraiya 2004. Female Costumes in late fifteenth-century Bursa. – In: *Ottoman Costumes. From Textile to Identity*. Ed. by Suraiya Faroqhi and Christoph Neumann. Istanbul: EREN Press, 81–89.
- Gradeva, Rossitsa 2007. On ‘Frenk’ Objects in Everyday Life in Ottoman Balkans: The Case of Sofia, Mid-17th – mid-18th Centuries. – In: *Relationi economiche tra Europa e mondo islamico sec. XIII–XVII*. Toskana: La Tipografica Varese, 771–779.
- Hamdi, Osman, Marie de Launay 1873. *Les costumes populaires de la Turquie en 1873*. Constantinople: Levant times&shipping gazette.

- Ivanova, Svetlana 1994. Masquerade – Imperial Interludes. – *Etudes Balkaniques*, 1, 28–36.
- Iperoğlu, Gül 2002. Der Schmuck der osmanischen Damen – In: *Frauen, Bilder und Gelehrte. Studien zu Gesellschaft und Künsten im Osmanischen Reich. Festschrift Hans Georg Majer*. Hrsg. Sabine Präter & Christoph Neumann. Bd. 1. Istanbul: Simurg, 401–420.
- Jirousek, Charlotte 2000. The Transition to Mass Fashion System Dress in the Later Ottoman Empire. – In: *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550–1922*. Ed. by Donald Quataert. New York: State University of New York Press, 201–241.
- Mattews, Joyce Hedda. Toward an Isolario of the Ottoman Inheritance Inventory, with Special Reference to Manisa (ca. 1600–1700) – In: *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550–1922*. Ed. by Donald Quataert. New York: State University of New York Press, 45–75.
- Redhouse, James W. 2001. *A Turkish and English Lexicon*. 2. Edition. Istanbul: Enes Matbaası.
- Saraçoğlu, Mehmed Safa 2018. Vidin in Print: The Evolution of the Textual Representations of Ottoman Administrative Complex (1868–1877). – В: *Изследвания и материали за Видин и региона*. Съст. Пламен Митев и Ваня Рачева. Т. 3. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 389–412.
- Yardımcı, Kevser Gürcan 2016. Osmanlı Dönemi Dokuma Sanatı Ürünlerinden Örnekler. – *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, 2, 219–241.
- Zenker, Julius Theodor 1967. *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*. V. 1–2. Hildesheim: Georg Olms Verlagbuchhandlung.

**ГРАДСКОТО ОБЛЕКЛО
В КРАЯ НА XVII И ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XVIII ВЕК
СПОРЕД НАСЛЕДСТВЕНИТЕ ОПИСИ –
ЕТНОРЕЛИГИОЗНИ И СОЦИАЛНИ РАЗЛИЧИЯ**

Паулина Андонова

Градът е зона на контакти в публичния и ежедневиия живот на различни етнорелигиозни групи в българските земи в периода на османска власт. Темата за облеклото на мюсюлмани и християни в „българския“ град през XVII и XVIII век почти не е изследвана. Макар да се характеризират с редица особености като оскъдно описание на облеклото или изобщо липсата на такова, наследствените описи на починалите софиянци предлагат примери, на базата на които изследването прави опит да очертае елементите, вида, материите и цветовете на градското облекло въз основа не само на етнорелигиозните, но и на социалните различия от втората половина на XVII и първата половина на XVIII век.

Ключови думи: градско облекло, София, наследствени описи, социален статус, етнорелигиозни особености

**URBAN CLOTHING AT THE END OF THE 17th
AND THE FIRST HALF OF 18th CENTURY
ACORDING TO THE HEREDITARY INVENTORIES –
ETHNO-RELIGIOUS AND SOCIAL DIFFERENCES**

Paulina Andonova

The city is a zone of contact in the public and daily life of various ethno-religious groups in the Bulgarian lands during the Ottoman period. The topic of the Muslim and Christian clothing in the “Bulgarian” city during the 17th and 18th centuries is almost unstudied. Although characterized by a number of specifics, such as limited or non-existent description of clothes, the hereditary inventories of the deceased Sofia residents provide examples on the basis of which the study

attempts to outline the elements, types, fabrics and colours of urban clothing based not only on ethno-religious, but also on social differences from the second half of the 17th and the first half of the 18th century.

Keywords: *urban clothing, Sofia, hereditary inventories, social status, ethno-religious specifics*

Целта на настоящото изследване е да се представят елементите на градското облекло на мюсюлмани и немюсюлмани от втората половина на XVII и първата половина на XVIII в. в българските земи, като се използват наследствените описи на починали жители на град София. Градът в периода от края на XV до началото на XIX в. представлява център на Румелия, европейската провинция в Османската империя, поради което в него наред с обикновеното градско съсловие са съсредоточени голям брой представители и на османския елит – администрация, армия. Това позволява да се обхванат различните социални категории и да се направи сравнение между носените от гражданите дрехи на базата на имотното им състояние и на мястото им в йерархията.

По въпроса за имотното състояние и за аспекти от социалния живот на обществото в различни региони на Османската империя въз основа на данни, извлечени от наследствени описи, съществуват различни публикации. Разглеждат се въпроси, свързани с отделни категории население, но по отношение на облеклото се споменава много малко (Veinstein 1980: 191–204; Establet, Pascual 1992: 373–393; Gradeva 2005: 147–196; Kotzageorgios, Papstamotion 2014: 165–194; Първева 2011: 163–165; Тодорова 2004). Специално върху градското облекло по българските земи в периода през XVII и XVIII в. няма фокусирани изследвания. Съществуват такива за други региони за определен период от време и върху определени категории население (Faroqhi, Neumann 2004), като само част от тях се базират на наследствени описи (Faroqhi 2004: 81–92; Tezcan 2004: 63–80; Neumann 2004: 181–218).

Поради тази причина насочваме вниманието си върху вида на градското облекло както на мюсюлманското, така и на немюсюлманското население в един определен период от време между втората половина на XVII и средата на XVIII в., за който разполагаме с по-голям брой наследствени описи. Особеностите на *терекетата* (наследства), поместени в протоколните книги на кадийския съд (сиджили), са свързани основно с факта, че в редки случаи немюсюлманите прибегвали до услугите на мюсюлманския съд. Това ограничава нашите възможности да открием по-широк и разнообразен набор от документи, в които да са описани носените от християните дрехи. Друга особеност и трудност, пред която се изправяме, е, че поради таксите, дължими към съда, наследствата на най-бедните представители и на двете етнорелигиозни групи също не са вписвани в тези кадийски сиджили. И не на последно място следва да споменем частичното или

изобщо отсъствието на описание на облеклото в редица наследствени описи.

На практика в шериятския съд се регистрират наследствата в определени случаи. Например когато съпругата е бременна към момента на смъртта на мъжа, за да се гарантира дял за детето; когато има неизвестни наследници или такива, които се намират извън населеното място, в което е починал наследодателят; когато има спор между наследниците; когато държавата има интерес и други подобни ситуации, в които се изисква намесата на съда. В други случаи, за да се избегнат съдебните такси, които се определят пропорционално на стойността на наследствената маса, наследниците предпочитат да избягват регистрацията на имуществото в съдебната институция (Gradeva 2007: 774).

Все пак за посочения период сме подбрали примери за представителите и на двете етноконфесионални групи – християни българи и мюсюлманни турци, жители на града. С няколко наследствени описи, които ни служат като модел, ще се опитаме да очертаем елементите и вида на градското облекло въз основа на етнорелигиозния състав на населението в София, цветовата гама и вида на материите, от които са ушити носените от двете конфесионални групи дрехи, обувките и накитите, доколкото разполагаме с подобен род данни. Бихме искали да наблегнем на факта, за който свидетелстват документите, че разнообразието на цветове и материи при дрехите, притежавани от софиянци в края на XVII – началото на XVIII в., се определя и от имотното състояние на гражданите, а не само от етническата или религиозната принадлежност. Изследването на този етап само ще очертае облика на градското облекло, като се предлага само модел за по-нататъшно проучване, тъй като темата сама по себе си е доста обемна, поставя много неизяснени до този момент в историографията въпроси, които следва да бъдат разгледани на базата на по-голям обем примери. Необходимо е и уговорката, че някои елементи от традиционното българско облекло са трудни за идентифициране като се вземат предвид техните диалектни наименования, предадени през османо-турската писменост често чрез различна графика, и отсъствието им в османо-турския речник (Redhouse 1968). Възможно е при даване на описанието на облеклото на християните да са изпуснати някои от тях. За да бъдем по-прецизни, е необходима допълнителна работа с повече наследствени описи на българи християни.

Като следваме очертаните задачи, наследствата ще бъдат разгледани в няколко категории, условно обособени на базата както на етнорелигиозен, така и на социален статус на починалите граждани в периода между 1670 г. и 1750 г. Обикновено богатството се измерва на базата на данните за стойността на движимото и недвижимото имущество, описани в терекетата. Ще бъде възприета за стойност на наследствената маса сумата преди приспадане на таксите и неизплатените задължения на покойния, което дава представа за реалния стандарт на живот на разглежданите жители на града (Gradeva 2005: 163–165; Първева 2011: 361–369).

Отчитаме обезценяването на паричната единица, както и факта, че оценките на наследствата към 70-те години на XVII век и тези от средата на следващото столетие не биха могли да бъдат напълно съпоставими. Някои терекета не представят пълен списък на имуществата на наследодателите, което поставя под въпрос и реалната оценка на имотното състояние. Предвид това предлагаме по-широк диапазон на стойностите, което ни позволява да следваме основната цел на изследването, а именно да разпределим в различни категории подбраните жители на град София на базата на техния жизнен стандарт и социално положение.

Условно приемаме като представители на бедното съсловие онези граждани, оставили наследство в размер до 20 000 акчета, като тук се открояват и няколко подгрупи, като се започне от крайно бедните с наследство под 1000 акчета, следвани от тези до 10 000 акчета и до 20 000 акчета. Хората, попадащи условно в средната категория, които могат да се обособят в две отделни групи – такива с близък до ниския социален статус (между 20 000 и 50 000 акчета) и такива, които са оставили наследство между 50 000 и 100 000 акчета, са определени като средно заможни. В категорията с над 100 000 акчета се открояват и по-богати софиянци, които са притежавали имущество до 500 000 акчета и такива над посочената сума, определени като много богати. Натъкваме се в някои случаи и на милионери, които също ще бъдат разгледани в изследването. Подобна скала за определяне на имотното състояние на софиянци е предложена и от Росица Градева за 70-те години на XVII в. (Gradeva 2005: 163–165).

Гражданите мюсюлмани

Бедни мюсюлмани

Мъжете мюсюлмани, представители на бедното съсловие (до 20 000 акчета), които сме подбрали, са петима, като двама от тях са приели наскоро исляма. Целта е да сравним тяхното облекло с представителите на религиозната група, към която тези доскорошни немюсюлмани са се присъединили. Първият, Юсуф, син на Абдуллах, е оставил твърде скромно наследство, оценено само на 797 акчета, което предполага, че и като мюсюлманин е живял на прага на крайната бедност (S 12, 73–II). Неговото облекло се е състояло от износени дрехи – *кюрк* (kürk)¹ – 66 акчета, *риза* (gömlək) и *долни гащи* (don) (Redhouse 1968: 309) – 87 акчета, *капама* (kapama)² – 15

¹ Вид горна дреха, шуба, кожух (Redhouse 1968: 698).

² Вид връхна дреха, която се закопчава отпред (Redhouse 1968: 597).

акчета, както и *къошак* (kuşak)³ – 15 акчета, *забун* (zibin)⁴ – 58 акчета, *кавук* и *сарък* (kavuk ve sarık)⁵ – 41 акчета.

Много интересен е случаят с Ебубекир, син на Абдуллах. Стойността на неговото наследство се равнява също на скромна сума от 8 198 акчета (S 312/4, 101–II). Той притежавал само два коня на стойност 2 400 акчета, не са описани къща, земя или други имоти, както е и при Юсуф. Но останалата част от стойността на наследството на Ебубекир представлява неговото облекло – 5 798 акчета. Наред с износените *два чакшира* (çakşır)⁶ – 15 и 260 акчета, и *капама* – 166 акчета, но пък и значително по-високо оценени от тези на Юсуф, откриваме по-нови и разнообразни дрехи – *овчи кюрк* (122 акчета), друг *износен овчи кюрк*, но пък по-скъп (316 акчета) и не на последно място *светлосин кюрк с кожа от главата* – 1 450 акчета, нов *кюрк от камилска кожа* – 2 760 акчета. Въпреки ниския си жизнен стандарт, Ебубекир е влагал пари в своето облекло, което не може да бъде сравнено с други мюсюлмани, оставили наследство на стойност до 20 000 акчета, или попадащите в категорията на тези с нисък социален статус.

Например облеклото на куция Осман, чието имущество е оценено на 15 609 акчета (S 12, 50–I), включва *два тюрбана* (10 акчета), *износен кюрк* (158 акчета), *долама* (dolama)⁷ – 6 акчета, друга *долама от аба* (21 акчета), *едноцветен чакшир* (12 акчета), още един *чакшир* (10 акчета) и *кавук* (11 акчета). Общата стойност на дрехите възлиза на 228 акчета. За сметка на бедното облекло Осман притежавал малък чифлик в с. Долно Чепинци и плодова градина в с. Батковци, общо на стойност 11 010 акчета, които съставлявали 73% от наследството му.

Осман, който се обличал твърде скромно, може би ни представя типичното облекло на бедното съсловие, което се потвърждава и от другите двама мюсюлмани, включени в изследването. Мехмед, син на Махмуд, оставя наследство от 10 515 акчета (S 12, 75–I). Той притежавал къща в махалата, в която живеел, „Хаджи Хамза“, лозе в с. Кумарица и скромно количество зърнена продукция (7 килета), които представляват 82% от наследствената стойност. Подобно на Осман, той притежавал имоти, съответстващи на социалното му положение, но не и скъпи дрехи (общо оценени на 820 акчета) – *светлосиня капама* (200 акчета), *тъмнозелено фередже* (ferace)⁸ – 400 акчета, *шалвари* (20 акчета), *бял забун* (30 акчета), *кюрдие* (50 акче-

³ Колан (Redhouse 1968: 690).

⁴ Вид горна дреха (Redhouse 1968: 1283).

⁵ Вид тюрбан (Redhouse 1968: 622, 987).

⁶ Панталон с тесни надолу крачоли (Redhouse 1968: 237).

⁷ Дълга горна дреха (Redhouse 1968: 308).

⁸ Широко манто с дълги ръкави и висока яка, което стига до петите (Redhouse 1968: 365).

та), *риза с долни гащи* (50 акчета), *сарък и тюрбан* (по 10 акчета), *джубе* (cübbe)⁹ – 50 акчета. Интересно е, че Мехмед е бил женен за немюсюлманка, която наскоро е приела исляма – възможно е при встъпването в брак с Мехмед. Не е изключено и самият Мехмед да произхожда от второ поколение новоприели исляма.

И последният мюсюлманин, Али, син на Мехмед (S 12, 50–II), чието наследство е оценено на едва 1 809 акчета, притежавал *износени забун и капама* (35 акчета), също *износен едноцветен чакшир* (54 акчета), *кебе* (kebe)¹⁰ – 29 акчета, *кюрк* (80 акчета). Срещаме още *сарък и кавук* (73 акчета), *къошак и друг кавук* (17 акчета) и едно *джубе* (19 акчета). Стойността на дрехите е общо 305 акчета, като подобно на двамата новоприели исляма граждани не са регистрирани имоти в наследствения опис на Али.

Богатите и най-богатите мюсюлмани

При богатите мюсюлмани се натъкваме на далеч по-скъпи материи на облеклото. Преобладават скъпи кожи от различни животни и разнообразни цветове. Представяме наследството на бившия мютеселим, силахдар Ессеид Мехмед ага (S 17, 15–II), който за времето си може да се определи като милионер (1 395 256 акчета): *седем антерии от кермуд и шал* (3 600 акчета), *аленочервен биниш*¹¹ *от груба чоха* (3 000 акчета), *шарен чантал (çantal)*¹² *от атлаз, два износени забуна* (600 акчета), *стар биниш от бяла чоха* (600 акчета), *стар чакшир от соф* (120 акчета), *червена риза от чоха* (240 акчета), *посребрена хашиа от лилава чоха* (240 акчета), *шуба-биниш от кермуд и от кожа на степна лисица* (1 800 акчета), *кюрк от петнисти катерици* (4 200 акчета), *черен и зелен износен кюрк* (2 400 акчета), *кюрк от червена чоха и кожа от корема на рис* (8 400 акчета), *стара шуба-джубе от кожа от краката* (480 акчета), *шуба-биниш от син кермуд и кожа от рис* (4 800 акчета), *кюрк от соф с тъмен цвят и кожа от катерици* (3 000 акчета), *шуба-биниш от кермуд и кожа от корема на степна лисица* (5 400 акчета), *шуба за цял ръст от жълта чоха и кожа от опашката* (13 200 акчета), *шуба от лилава чоха и кожа от врата на бяла лисица* (12 000 акчета), *чакшир от соф* (600 акчета), *биниш от бяла чоха, стара хашиа от Баня Лука* (480 акчета), *старо джубе от бяла чоха* (240 акчета), *стара шуба-джубе от степна лисица* (600 акчета), *стара*

⁹ Широка връхна дреха до коляното (Redhouse 1968: 232).

¹⁰ Къс кожух от кече (Redhouse 1968: 628).

¹¹ Кожух, шуба, носени само от високопоставените (Redhouse 1968: 181).

¹² Дрехата се среща и в наследството на християнина Йован, като и в двата случая е изписана *çantan*, но в речника откриваме *çantal* – *вид наметало, мантия, халат* (Redhouse 1968: 239).

шуба-джубе от хермелин (600 акчета), *кафтани и пояси*. По отношение на обувките откриваме пет чифта *истанбулски ботуши* на обща стойност 1 200 акчета, *истанбулски мест*¹³ 6 чифта (750 акчета) и 6 чифта *обикновени мест* (360 акчета). В наследството са описани платове и кожи като тези, от които са изработени дрехите на Мехмед ага – хермелинова кожа, нова кожа от корема, предназначена за пояси, разнородна кожа от главата и други. Платовете са предимно червена или аленочервена чоха, като има и такава, донесена от Франция (между 2 и 5 лакти всяко парче). Бившият мютеселим притежавал къща в махалата, в която живеел, на стойност от 150 000 акчета, както и чифлик в с. Илиянци – 120 000 акчета, животни, налична зърнена продукция в хамбарите, воденица и баничарска фурна на пазара Пиринджилер. През живота си раздавал много заеми на представители на двете съсловия – рая и аскери, мюсюлмани и християни, както и на цели села, събирал и джизиеото и други данъци от селската рая. Въпреки високия жизнен стандарт, Мехмед ага нямал големи задължения, натрупани приживе, и след приспадане на таксите и дължимите суми оставил на наследниците си над милион в имоти и покъщнина.

Срещаме и други случаи. Макар и да бил представител на висшия османски елит, ако се съди от почетната титла, с която бил удостоен, Мустафа ага, син на Якуб чавуш от махала „Кара Шахин“, оставил наследство в размер на 610 216 акчета (S 21, 16–I), той не притежавал скъпи дрехи, които да съответстват на високия му жизнен стандарт. Вероятно влагал средствата си в имоти – три чифлика в селата Калканджи (Дървеница), Обрадовци, Хюсеинлу, в които имал и работници, като се занимавал и с откупуването на данъци. От друга страна, той натрупал големи дългове, които надвишавали стойността на наследството, като в това число поемал и дълговете на покойния си брат, с когото притежавали общо недвижимите имоти. Може да се допусне, че все пак е живял доста охолен живот предвид натрупаните дългове, но определено дрехите не свидетелстват за него. Не е изключено скъпите дрехи да са взети от неговите наследници, преди да се състави описът, тъй като са били наясно, че няма да получат нищо от наследството. Сред описаните дрехи откриваме само стар чакшир (37 акчета), *кюрк* (1 800 акчета), *долама от тъмнозелена чоха* (330 акчета), *долама от червена чоха* (412 акчета), *везан кюрк от червена чоха* (3 900 акчета), *кюрк от катерица* (4 000 акчета), *риза* (195 акчета), *кюрк* (220 акчета), *долни гащи* (33 акчета), *сарък* (190 акчета), *сарък и кавук* (255 акчета), *пак сарък и кавук* (810 акчета), *риза* (195 акчета), *кафтан везан* (660 акчета), *везан лилав кюрк от кожа на самур* (6 050 акчета), *долни гащи* (399 акчета), *учкур*¹⁴ (18 акчета), *друг учкур* (24 акчета), *пак долни гащи* (400 акчета), *долни гащи* (36 акчета).

¹³ Леки и тънки кожени обувки (Redhouse 1968: 763).

¹⁴ Връв за връзване на панталон (Redhouse 1968: 1194).

Наследството на Шабан, син на Мухарем, който вероятно е бил все още млад, когато е починал, ако се съди по факта, че оставил съпруга и само един непълнолетен син като наследници, възлиза на 516 943 акчета (S 12, 82–I). Той притежавал имоти – къща в махала „Кара Шахин“, чифлик в с. Слатина, лозе в с. Войняговци и други. Разполагал и с две жени робини. Шабан, син на Мухарем, се е занимавал и с други дейности. Сред тях е лихварството, за което свидетелстват многобройните заеми, дадени от чифликчията на отделни мюсюлмани и немюсюлмани, аскери и рая, както и на жителите на цели села. Всички дългове към него възлизат на 182 247 акчета. Прави впечатление големият брой огнестрелни оръжия, описани в неговото наследство и оценени на около 10 000 акчета. След приспадане на натрупаните дългове остават за наследниците 346 003 акчета. Предвид високия жизнен стандарт на Шабан, облеклото, включено в описа, подобно на гореспоменатия Мустафа ага, е твърде скромно – *кюрк везан* (3 020 акчета), *стар джелайн* (320 акчета), *стар светлосин забун* (75 акчета), *старо кереке с орнаменти* (670 акчета), *стар кюрк с орнаменти* (1 145 акчета), *стар забун* (40 акчета), *стара риза* (61 акчета), *стара долама от лилава чоха* (991 акчета), *къошак* (221 акчета), *стар кюрк* (570 акчета), *червен чакшир с учкур* (611 акчета), *нова риза* (135 акчета), *светлосин кюрк* (283 акчета), *сарък и кавук* (251 акчета).

На базата на данните от подбраните примери може да заключим, че при бедните мюсюлмани преобладават стари и износени дрехи без скъпи кожи, цветовата гама е изключително ограничена – бял, син или в най-добрия случай червен цвят, изработени от едноцветна чоха, без орнаменти. При представителите на малко по-заможното съсловие срещаме вече по-разнообразна цветова гама, някои кожи – овчи и камилски. Богатите и много богатите предпочитат цветното облекло – червено, лилаво, светлосиньо или тъмнозелено. Не всеки представител на висшето съсловие е разполагал със скъпи дрехи към момента на съставяне на описа. Всъщност в някои наследства не присъства цялото имущество на починалия. Документи в кадийските сиджили свидетелстват, че част от имотите са дарявани или продавани преди смъртта (Gradeva 2007: 773–774). По отношение на дрехите, особено скъпите, сме по-склонни да приемем, че те са разпределени между наследниците и не са вписани в описите, за да се избегнат съдебните такси.

Като цяло, независимо от материята и цветовете, може да се заключи, че типичното градско облекло на мюсюлманите включва риза, кюрк, долама, джубе, капама и забун, шалвари, сарък и кавук. Срещаме също кереке и джелайн. Очевидно високият стандарт за облекло съответства на кюрк от кожа на лисица, рис, камила, самур, катерици. По-високо оценени са тези кожи от корема, главата и опашката на въпросните животни. Всъщност видът на кожата свидетелствал за имотното и социалното положение (Tezcan 2004: 64–65). Шуби-биниш срещаме само при най-богатите и високопоставени мюсюлмани.

Мюсюлманките

Бедните мюсюлманки

Започваме с три наследства на бедни мюсюлманки, които са оценени до 5 000 акчета. Айше, дъщеря на Ахмед (1 935 акчета), разполагала с 2 *риз* (91 акчета), 2 *чифта долни гащи* (60 акчета), *хърка* (*hırka*)¹⁵ (10 акчета), *забун* (26 акчета), *къошак* (20 акчета), *фередже* (80 акчета), *махрама* (12 акчета), *чифт златни обеци* (300 акчета) (S 12, 97–III).

С ниска стойност е и наследството на Умигюлсюм, дъщеря на Рамазан (2 193 акчета), като включва подобно облекло – *стар кюрк* (15 акчета), *къошак* (6 акчета), *стари долни гащи*, *стара антерия* (33 акчета), *пак антерия* (31 акчета), *стар забун* (6 акчета), *шалвари от кадифе* (200 акчета), *ямурлук* (16 акчета), 2 *чифта мест и чифт папуци* (43 акчета), *парче памучен плат (биз)* (20 акчета), *парче коприна (ирек)* (15 акчета) (S 312/9, 6–I).

В наследството на Зелиха, дъщеря на Куркут, откриваме само *капама и забун* (16 акчета), 2 *броя кавук* (3 акчета), *стар кюрк* (84 акчета), 2 *риз* (28 акчета), *долни гащи* (4 акчета), *кебе с орнаменти* (76 акчета). За разлика от другите представени мюсюлманки, тя притежавала и къща в махала „Хаджи Байрам“ на стойност 1 800 акчета, като по този начин описаното наследство възлиза на 5 383 акчета, но след приспадане на дълговете за наследниците остават едва 1 095 акчета (S 12, 99–III).

Средно богати мюсюлманки

Фатма, дъщеря на Мехмед, с наследство на стойност от 23 094 акчета, притежава къща в града на стойност 11 000 акчета, но пък изключително малко дрехи. Откриваме *червен терпош* (35 акчета), *забун от бял атлаз* (96 акчета), *фередже с орнаменти* (1560 акчета). Няколко парчета плат – *бяла коприна атлаз* (400 акчета), *валенче*¹⁶ (80 акчета), *пак атлаз* (580 акчета) (S 12, 97–II). Фатма е имала и платове от различен вид коприна, което не може да се срещне при по-бедните от нея мюсюлманки. Но и тук, както при богатите мъже мюсюлмани, които представихме, следва да се запитаме защо отсъства облеклото в нейното наследство – едва ли е имала един комплект дрехи, както виждаме от описа.

Подбрали сме и наследството на Айше, дъщеря на Хъфъз Мехмед ефенди (84 563 акчета), попадаща в категорията, която условно определяме като средно богати граждани, но с далеч по-високо оценено имущество от това на Фатма. Тя притежава две къщи на обща стойност 15 000 акчета. Облеклото включва *тъмнозелено кебе* (91 акчета), *кебе* (13 акчета), *кюрдие от*

¹⁵ Кожух от вълна (Redhouse 1968: 480).

¹⁶ Вид плат от Валенсия от едната страна мъхест.

зелена чоха (168 акчета), *фередже от тъмнозелена чоха* (620 акчета), *червена коприна антерия* (300 акчета), *аладжа (шарена) капам* (725 акчета), *фередже от чоха с орнаменти* (1 200 акчета), *риза* (131 акчета), *кафтан в тъмен цвят* (909 акчета), *кафтан от зелен атлаз* (850 акчета), *забун* (280 акчета), *жълт кафтан* (1 010 акчета), *няколко броя кьошак, украсени със сребро, махрама за глава* (22 акчета). Сред бижутата са описани *златни обеци* (780 акчета), *златен синджир* (6 800 акчета), *златни спираловидни гривни 17 броя* (5 910 акчета), има и *златна посуда* (S 12, 123–I).

Тенденцията, която наблюдаваме при Фатма, се потвърждава и от облеклото на Айше, а именно появата на дрехи, изработени от коприна. Може да допуснем, че кафтаните са носени от по-заможните мюсюлманки, тъй като такъв вид дрехи не срещаме при жените с наследство около и по-малко от 20 000 акчета. При Айше, дъщеря на Хъфъз Мехмед ефенди, са описани вече и дрехи в зелен и жълт цвят с орнаменти. Златните накити очевидно също са носени от по-заможните мюсюлманки, макар да откриваме и чифт златни обеци при бедната Айше, дъщеря на Ахмед, разбира се далеч по-евтини от тези на средно заможните.

Богатите мюсюлманки

Хадие, дъщеря на Мехмед ага, с наследство от 121 552 акчета, е разполагала със сребърна и златна посуда, *два синджира и 2 чифта обеци* (14 акчета), *позлатен кьошак* (28 акчета), *кюрк от кожа на самур без украса* (4 200 акчета), *алено женско фередже* (1 410 акчета), *стари островърхи ботуши от басма* (240 акчета), *женско фередже с орнаменти* (1 475 акчета), *червен плат валенче* (76 акчета), *черкезка носия със сребърна бродерия* (500 акчета), *бял плат валенче* (160 акчета), *тъмнозелено кебе* (63 акчета), *стар тъмнозелен кюрк* (390 акчета), *старо кебе* (5 акчета), *тъмнозелен кюрк от чоха и кожа на белка* (3 000 акчета), *зелен чоха кюрк* (930 акчета), *лилав кафтан* (815 акчета), *2 чифта долни гащи с орнаменти* (815 акчета), *кафява махрама* (156 акчета), *кафтан от атлаз* (1 420 акчета), *кафтан от зелен атлаз* (1 000 акчета), *3 махрами* (530 акчета), *старо червено кебе* (40 акчета), *старо кебе* (120 акчета), *светлосин кафтан* (1 005 акчета), *лилаво фередже* (800 акчета), *терпош от кадифе* (510 акчета), *кьошак, украсен със сребро* (1 670 акчета). Интересно е, че наред със златните обеци и огърлици Хадие притежавала и *златни гривни* на стойност 16 200 акчета (S 12, 146–I).

Хава, дъщеря на Елхадж Хюсеин, се нарежда също сред по-заможните мюсюлманки с наследство от 156 107 акчета (S 12, 36–I). Макар да не е дъщеря и съпруга на висши османски служители, тя притежавала дрехи от скъпи коприни. Описани са *стара капам* (89 акчета), *нова риза (gönlek) от коприна tafta* (300 акчета), *два броя учкур с бродерия* (155 акчета), *стара риза* (127 акчета), *терпош от кадифе* (219 акчета), *бял сарък* (195 акчета), *долни гащи* (40 акчета), пак *терпош* (140 акчета), *зелен забун*

(225 акчета), *стара махрама* (38 акчета), *старо тъмнозелено фередже* (350 акчета), *алено фередже* (1 810 акчета), *тъмнозелено фередже* (1 310 акчета), *ален кюрк* (5 320 акчета), *кебе* (2 900 акчета), *кебе* (4 010 акчета), *шарен кафтан* (900 акчета), *кафтан от светлосиня коприна атлаз* (440 акчета), *друг кафтан огненочервен* (980 акчета), *лилав кафтан* (350 акчета), *друг аладжа кафтан* (610 акчета). Бижутата се състоят от две златни *огърлици* и *обеци*, някои с *рубини*, *перли* и *диаманти*. Откриваме и парчета плат *коприна* (ирек).

Следващата богата мюсюлманка, чието наследство е два пъти по-високо оценено (307 725 акчета), Хадидже, дъщеря на Сюлейман, е била женена и за по-висшестоящ османски служител, съдейки от титлата, с която бил удостоен – Селим *ага*. Сред нейните дрехи са описани *къошак*, *украсен със сребро* (560 акчета), *кафтан от светлосиня коприна атлаз и антерия* (1 170 акчета), *зелен шал* (150 акчета), *фередже* (300 акчета), *махрама* (30 акчета), *5 кадифени терпоша* (200 акчета), *учкур* (10 акчета), *махрама* (20 акчета), *риза* (200 акчета), *кюрк* (30 акчета), *кафтан от бяла коприна атлаз*, *украсен със златни копчета* (5 600 акчета), *други 8 кафтана от атлаз* (16 000 акчета), *бяло кебе* (200 акчета), *бял кафтан* (1 500 акчета). Сред бижутата на Хадидже откриваме *огърлици*, *златни обеци с перли*, *рубини*, *златен пръстен с три камъка*, *кафтан с перли*, *пафта със скъпоценни камъни*, *златни и сребърни копчета* (S 12, 25–II).

Наред с копринените дрехи, наследствата на богатите мюсюлманки се отличават с ярките цветове – жълт, зелен, тъмнозелен, дори кафяв. Запазва се тенденцията, че богатите жени мюсюлманки носели главно кафтани. Най-скъпите били от коприна и кадифе. *Тафтата* се смятала за евтина коприна, докато кафтаните от атлаз са далеч по-скъпи. Белият кафтан също е по-скромен от цветните и богато украсените (Faroghî 2004: 84–85). *Кюркът* бил изработен от скъпи кожи и както при мъжете качеството и вида на кожата зависели от имотното състояние. Колкото по-богата била мюсюлманката, толкова по-богато украсени били нейните дрехи, включително със златни копчета и перли. Перлите, рубините и други скъпоценни камъни били достъпни само за богаташките съпруги и дъщери на висшия османски елит.

Християните

Интерес представляват наследствата на християните, жители на града. Тази етнорелигиозна група е представена с по-ограничен брой имуществени описи. Подбрали сме данни за един християнин-българин, който е оставил наследство в размер на 137 725 акчета, както и за двама, чието наследство е оценено на значително по-скромните суми от 4 542 акчета и 6 390 акчета. Ще започнем именно с тях, за да проследим облеклото на преобладаващата част от по-бедните граждани християни.

Бедни християни

Йован, син на Киро, е бижутер, който се занимавал с изработката на сребърни бижута. Основната част от наследствения опис включва сребърни обеци, гривни и колиета, от които се формира и по-високата стойност на наследството, но те не са предназначени за ползване от въпросния Йован или неговата съпруга. Йован не разполагал с каквито и да е имоти, включително и къща. Неговото облекло включвало *бяло кебе* (60 акчета), *бял калпак* (20 акчета), *червен калпак* (180 акчета), *фередже от лилава чоха* (600 акчета), *долама с орнаменти от чоха* (400 акчета), *едноцветен чакшир с орнаменти* (60 акчета), *1 чифт мест* (30акчета) (S 12, 99–I).

Следващият християнин с по-ниско оценено наследство е Петър, син на Михаил. Той разполагал с имот в града и няколко коня, сечива, чиято стойност (5 235 акчета) формира 80% от наследството. Останалата част са дрехи, предимно от аба – *стар забун от аба* (10 акчета), *кюрк от бяла аба* (150 акчета), *калпак от бяла аба* (30 акчета), *долама от бяла аба* (120 акчета), *стара роба (дими)* (30 акчета), *стара риза* (10 акчета), *стари шалвари* (15 акчета), *стари папуци от аба* (15 акчета), *червен чантал* (60 акчета) (S 12, 75–II). В сравнение с наследството на бижутера Йован, това на Петър е по-високо оценено заради инвентара, животните и имота, включени в описа, но е видно, че неговото облекло е далеч по-бедно и просто.

Може да допуснем, че християните от бедното съсловие са използвали именно такива дрехи, като в зависимост и от професията наред с по-евтината материя аба са носели и дрехи от чоха. Като цяло обаче облеклото остава предимно едноцветно, бяло, червено или лилаво в по-редки случаи, както е при Йован. Тук остава въпросът защо при бижутера липсва къща и къде точно е живял. Не е изключено той да е бил под наем, както е и в други случаи с бедното градско съсловие, в това число и представените по-горе бедни мюсюлмани (Gradeva 2005: 178).

По-богатите християни

Следва обаче християнин, който е оставил завидно за етнорелигиозната си принадлежност, особено в периода от втората половина на XVII в., наследство. Рано, който живеел в мюсюлманската махала „Джамиатик“, притежавал дюкян там, лозе в с. Панчарево, зърнена продукция в хамбара и животни – коне, крави. В наследството му откриваме дългове към него, направени от представители на двете съсловия аскери и рая от София, както и на жители на близките села. Това предполага, че е разполагал с пари, които е раздавал като заеми, а и също, че е имал добър жизнен стандарт. Макар да не може да се сравни облеклото му с това на богатите мюсюлмани, все пак откриваме значително по-скъпи дрехи – *кюрк от светлосиня чоха* (800 акчета), *кюрк от лилава чоха* (200 акчета), *къс кюрк с орнаменти* (900 акчета), *бял забун* (20 акчета), *стар къошак* (20 акчета), *стара капама*

(50 акчета), *долама с орнаменти от чоха* (900 акчета), *червен джандан* (80 акчета), *бял забун* (47 акчета), *четири ризи* (на стойност между 30 и 135 акчета), *червен калпак* (140 акчета), *стара риза* (26 акчета), *светлосини шалвари* (26 акчета), *други светлосини шалвари* (180 акчета), *2 стари забуна* (10 и 36 акчета), *чакшир от лилава чоха* (50 акчета) и други (S 12, 73–I).

Както се вижда от описанието на Рано, преобладават светлосиният и лилавият цвят в облеклото – шалвари, кюрк, чакшир, както и дрехи от чоха, за разлика от Петър, чието облекло е изработено изцяло от аба. Отсъстват скъпи кожи, които вероятно биха могли да си позволят само най-богатите мюсюлмани и техните съпруги, което е видно от посочените по-горе примери. И тук остава въпросът дали цялото облекло присъства в описа.

Християнките

Християнките, оставили наследства в разглеждания период, са не само малко на брой, но и със стойности до 20 000 акчета. Често при наследствата липсва описание на дрехите, липсват и имоти, което прави стойността на наследството твърде ниско. Подбрали сме описите на Велика и Магда, които предлагат сравнително по-богато описание на облеклото. Велика, жителка на махала „Язаджъзаде“, притежавала *чифт чорапи* (15 акчета), *стар забун* (60 акчета), *стар къошак* (15 акчета), *стар кюрк от памучен плат на райе* (buhas) (120 акчета), *старо джубе от чоха* (240 акчета), *стар кюрк от чоха* (480 акчета), *друг стар забун* (60 акчета), *стар минтан* [връхна дреха до прасците] (30акчета), *чифт сребърни гривни* (600 акчета) (S 312/9, 18–I).

Магда, дъщеря на Никола, оставила наследство с по-висока стойност (11 489 акчета), което включвало и имоти за 6 713 акчета. Сред дрехите, които притежавала християнката, са описани *чифт чорапи* (15 акчета), *друг чифт чорапи* (9 акчета), *ченак/ чапак* [вероятно нещо като сукман, носия] (9 акчета), *пак ченак* (30 акчета), *стар учкур* (15 акчета), *колан* (60 акчета), *3 махрами* (по 21 акчета), *махрама за глава* (90 акчета), *чифт мухатин* (вид платнени обувки) (45 акчета), *стара хирка* (360 акчета), *няколко парчета памучен плат* (biz) (две по 15 и едно 30 акчета) (S 312/9, 18–II).

Християнките, жителки на София, притежавали износени и бедни дрехи, в съответствие със социалния си статус. Както и при други наследства, на които спряхме вниманието си, и тук откриваме липсващи елементи на облеклото. Прави впечатление, че и двете християнки носели чорапи като типичен елемент на традиционното облекло. Докато при Велика присъстват горни дрехи, то при Магда няма описани такива. Въпросът с християнското облекло, особено при жените, изисква допълнително проучване, тъй като откриваме както елементи на традиционното българско облекло, част от които на този етап остават неразчетени и неидентифицирани, така и много елементи на градското облекло, срещано и при мюсюлманите.

Въз основа на описите, използвани за модел при очертаване на елементите на градското облекло, се оформя хипотезата, че в града дрехите на християните не са се отличавали значително от тези на мюсюлманите, следвайки имотното състояние и категорията, в която те попадали на базата на социалния си статус. В историографията се посочва, че въпреки съществуващите ограничения до XIX в., външният вид на християнките и еврейките в публичното пространство в града не се отличава много от вида на мюсюлманите (Faroqhi 2004: 24). Богатите християни, доколкото съществували такива, разполагали с дрехи, типични за всички градски жители, независимо от етнорелигиозния произход – чакшир, кюрк, риза и други, за което ни свидетелства наследството на Рано. Дрехите на бедните мюсюлманки и на бедните християнки остават изключително семпли, износени. Не толкова по модела, а по материята, украсата и цвета се отличавали дрехите. Зеленият цвят бил носен единствено от мюсюлманите и бил забранен за дрехите на немюсюлманите. За последните било позволено черно, светлосиньо и синьо облекло (Faroqhi 2004: 25). Християнските дрехи в представените описи са предимно бели и светлосини, като се срещат и червени орнаменти с бродерия. Но разгледаните наследства сочат още, че цветовете като зелен и тъмнозелен срещаме вече при средно богатите мюсюлмани и мюсюлманки, а не при бедните, макар че този цвят се нареждал след други по-скъпи цветовете. Цветовете си имали „цена“ – най-скъп бил аленочервеният, следван от виолетов, розов и винен цвят (Faroqhi 2004: 27). Жълт и кафяв цвят дрехи са носени от богатите и много богатите. Дрехи с различни нюанси на тези цветовете се откриват основно при османския елит, дори при везирите (Neumann 2004: 191). Скъпи кожи от различни животни и коприни са също срещани материи при богатите мюсюлмани. При християнките срещаме памучни платове наред с чоха и аба. Разбира се, наред с белите дрехи с бродерии както при християните, така и при бедните мюсюлмани се срещат по-евтините цветовете червен и син. При Рано обаче срещаме и лилавия цвят вероятно защото е бил по-заможен.

При бижутата срещаме сребърни обеци и гривни при средно заможените гражданки, докато златото било за богатите. Бедните рядко притежавали дори сребърни бижута. Най-заможните мюсюлманки имали златни огърлици, гривни и обеци с различни скъпоценни камъни – перли, рубини. Дори с тях украсявали кафтаните си. Бижутата и украсата, използвана за главата, включително махрама, шал за главата или за кръста, къошак, колан в различни цветовете и украси, следва да бъдат допълнително изследвани. Може да споменем и че те зависели от имотното състояние, а покриването на главата и от етнорелигиозния статус.

Цитирана литература

- Първева, Стефка 2011. *Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век. Овластяване и организация на аграрното и социалното пространство на Централните и Южните Балкани под османска власт*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- Тодорова, Олга 2004. *Жените от Централните Балкани през османската епоха (XV–XVII век)*. София: Гутенберг.
- Gradeva, Rossitsa 2005. Towards the Portrait of „the Rich“ in Ottoman Provincial Society: Sofia in the 1670's. – In: *Provincial Elite in the Ottoman Empire*. Anastasopoulos, Antonis (ed.). Rethymno: Crete University Press, 147–196.
- Gradeva, Rossitsa 2007. On 'Frenk' Objects in Everyday Life in Ottoman Balkans: The Case of Sofia, Mid-17th – mid-18th Centuries. – In: *Relationi economiche tra Europa e mondo islamico sec. XIII–XVII*. Toscana: La Tipografica Varese, 769–779.
- Etablet, Colette, Jean-Paul Pascual 1992. Damascene Probate Inventories of the 17th and 18th Centuries: Some Preliminary Approaches and Results. – *International Journal of Middle East Studies*, 24/3, 373–393.
- Faroghi, Suraiya 2004. Female costumes in late fifteenth-century Bursa. – In: *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*. Faroghi, Suraiya, Christoph Neumann (eds.). Istanbul: EREN, 81–92.
- Faroghi, Suraiya 2004. Introduction, or why and how one might want to study Ottoman clothes. – In: *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*. Suraiya Faroghi, Christoph Neumann (eds.). Istanbul: EREN, 15–48.
- Kotzageorgis, Phokion, Demetrios Papastamatiou 2014. Wealth Accumulation in an Urban Context. The Profile of the Muslim Rich of Thessaloniki in the Eighteenth Century on the Basis of Probate Inventories. – *Turkish Historical Review*, 5, 165–194.
- New Redhouse Turkish-English Dictionary*. Istanbul: Yayinevi Redhouse Press, 1968.
- Tezcan, Hülay 2004. Furs and Skins owned by the Sultans. – In: *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*. Faroghi, Suraiya, Christoph Neumann (eds.). Istanbul: EREN, 63–80.
- Veinstein, Gilles, Yolande Triantafyllidou-Baladié 1980. Les inventaires après-décès ottomans de Crète. – In: *Probate Inventories: a New Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development*. Advander Woude, Anton Schuurman (eds.). Wageningen: Afdeling Agrarische Geschiedenis, 191–204.

Извори

- Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – НБКМ.
Сиджил S 12 (1671–1678 г.) с. 25 – док. II (25–II); 36–I; 50–I; 50–II; 73–I; 73–II; 75–I; 75–II; 82–I; 97–II; 97–III; 99–I; 99–III; 123–I; 146–I.
Сиджил S 17 (1750 г.) с. 15 – док. II.
Сиджил S 312/4 (1738 г.) с. 101 – док. II.
Сиджил S 312/9 (1756 г.) с. 18 – док. I (18–I); 18–II.

**НИКОЛАЙ ПАВЛОВИЧ И АЛБУМЪТ
„СТАРИТЕ ОБЛЕКЛА В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ“ (1863)**

Особености на изворите

Надежда Александрова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Статията разглежда участието на българския художник Николай Павлович в албум, който е продукт на локалните форми на ориентализъм през XIX в. Книгата се смята за първа колекция на облекла на управляващия елит с облекла на управляващия османски елит, който използва западни образци на изображение, но е дело на турски автор. Този автор е маршал Ариф Мехмед паша. Докато турските историци на изкуството на Танзимата не знаят кои са авторите на рисунките към книгата, то българските изследователи на делото на Павлович знаят, че художникът е участвал в начинанието, но пък често представят това през националистическа призма или го подминават. Настоящото изследване за пръв път среща двата типа източници – турски и български – за да установи деловите отношения между пашата и Павлович и да оповести значението на този рядък албум за общата ни преднационална история.

Ключови думи: албум, облекла, еничари, Николай Павлович, литография, ориентализъм

**NIKOLAY PAVLOVICH AND THE ALBUM
“LES ANCIENS COSTUMES DE L’EMPIRE OTTOMAN” (1863)
Characteristics of the Sources**

Nadezhda Aleksandrova

Sofia University St. Kliment Ohridski

The article explores Nikolay Pavlovich’s participation in an illustrated album, which can be regarded as a product of the local forms of 19th c. orientalism. It is considered as the first album of costumes of the Ottoman ruling elite, in

which a Turkish artist has used Western artistic approaches in the depiction of the figures. The name of the author is Arif Mehmed Paşa. While the Turkish art historians dealing with the Tanzimat period do not know the actual painters of the lithographic images, the Bulgarian art historians know about the participation of Nikolay Pavlovich in this album but depict it in nationalistic key or do not consider it important. The present article combines the two types of sources – Turkish and Bulgarian – in order to announce the significance of this rare album for the common pre-national history.

Keywords: *album, costumes, janissaries, Nikolay Pavlovich, lithography, orientalism*

Споменем ли името на Николай Павлович, мнозина от нас се сещат за неговите исторически картини, вдъхновили възрожденския театрален зрител и предизвикали разнообразни оценки в тогавашните вестници. Приносът му в изкуството на литографията и портрета, както и усилията му да създаде българско художествено учебно заведение, също са добре известни и му осигуряват значимо място в родното изкуство (Иванова 2006). На фона на тези черти от биографията малко известен е фактът, че първият наш академично школуван художник Николай Павлович участва в рисуването на албум с илюстрации на облеклото и длъжностите на османския военен, религиозен и административен елит в периода до началото на Танзимата. В настоящото изложение ще спрем вниманието си именно на особеностите на изворите, които правят трудно реконструирането на ситуацията на ангажирането на Павлович с албум, посветен на историята и етнографията на османците. Българският художник допринася за художественото оформление на изданието „*Les anciens costumes de l’Empire Ottoman depuis l’origine de la monarchie jusqu’à la reforme du Sultan Mahmoud, recueillis par S. Ex. Le Muchir Arif Pacha, Tome 1er*“ („Старите облекла в Османската империя от създаването ѝ до реформата на султан Махмуд от негово превъзходителство маршал Ариф паша, том първи“). Степента на участието му в изработката на цветните изображения и съдбата на целия проект не са изяснени напълно и пораждат множество въпроси. Все пак благодарение на усилията, положени за съхраняването на паметта на Николай Павлович, данни за участието му в проекта на силистренския валия се съдържат още в първите му биографии (Павлович 1907: 176–183) и до началото на 80-те години на ХХ в. вече е установено кога, къде и по чия поръчка Николай Павлович изработва илюстрациите на костюми от военното минало на османците (Райнов 1955; Павлович 1955; Ацева 1967; Ацева 1980).

Макар и с известна тенденциозност, все пак повечето български изследователи на делото на Павлович обръщат внимание на взаимоотношенията на Ариф Мехмед паша и Николай Павлович. Доколкото ни е известно, не стои така въпросът в турската история на османското изкуство от епохата на Танзимата. Според нея и замисълът, и реализацията на албума принад-

лежат на османския маршал Ариф Мехмед паша. Не са познати неговите сътрудници, макар художниците да оставят своите инициали върху картините. В историята на турското изкуство този албум с облекла се сочи като „първият турски албум с цветни илюстрации“, който представя личностите по фигуративен начин (Karagöz 2019; Serin 2020). Приписват му почерк, който съчетава източни и западни образци в областта на албумите с характери от османския живот (Turan, Sertoğlu 1986: 13) и го свързват с тенденцията за пренаписване на миналото и с началото на музейното дело в Османската империя (Shaw 2003). Този текст ще играе ролята на мост, който ще направи първи опит да съвмести познатото от източниците за Ариф паша и неговия албум с източниците, върху които се основават биографите на Николай Павлович.

Албумът „Старите облекла в Османската империя“

Установено е, че между юни 1862 и февруари 1863 г. Николай Павлович работи в Русчук по албум, чийто замисъл принадлежи на тогавашния управител на Дунавска област Ариф Мехмед Паша (Ацева 1980: 315). Това намерение е вълнувало пашата близо четиридесет години и е представлявало мащабен проект от дванадесет тома с изображения и описания към тях. По-късно вече като валия в Русчук той започва да подготвя три тома, но в крайна сметка е отпечатан само първият от тях. Той излиза двуезично през 1863 г. Първо е турското му издание, отпечатано в типографията на вестник „Tasfir-i Efkâr“, редактиран от Ибрахим Шинаси. Заглавието е „Mestua-i tesavir-i Osmaniyye“ („Колекция от османски костюми“). В същата година в Париж в известната печатница Льомерсие излиза и превод на турското издание на френски език, придружен с кратки уводни думи и биография на Ариф паша, както и негов портрет, подписан от литографа Julien M. По обем текстът е един и същ, но поради обстоятелствеността в обясненията на френски той прераства от шестнадесет на четиридесет и седем страници. Илюстрациите към отделните описания следват номерата на описаните в наративната част костюми и длъжности. Общият брой на описаните фигури е осемдесет. Изображенията им са разделени на групи, съответстващи на определени рангове и длъжности във военната, дипломатическата или религиозната йерархия и отпечатани като литографии върху шестнайсет страници от албума. Под всяка от илюстрациите има указания с номера на арабика и на френски за точното название на всеки чин. Още един любопитен елемент е, че албумите имат по-скъпа цветна версия от осемдесет франка и по-евтина чернобяла – за четиридесет франка. Албумът днес е библиографска рядкост, защото от него са останали шест екземпляра – в Анкара, Букурещ, Париж, Виена, Лондон и Пловдив (Ацева 1976: 485–486). Екземплярът в Пловдив, притежание на Народна

библиотека „Иван Вазов“, е от отпечатаните на османотурски с цветни илюстрации*.

По думите на брата на художника Димитър Павлович през осемте месеца в Русчук, докато Николай Павлович работи върху албума заедно със свой колега „немец от Виена“, повикан от него, за да успеят с поръчката от пашата, заедно те „правили снимки на яничарски вещи; сцени из яничарския живот, военните походи и пр. От тия снимки и композиции са били изработвани от Н. П. и от немца прекрасни и изящно колорирани във фолиатна големина картини, които пашата издал към своята история в отделен атлаз“ (Павлович 1907: 181). Изследователите на творчеството и подписа на Николай Павлович твърдят (Павлович 1955: 113; Ацева 1980: 464), че от 16 табла с цветни литографии на костюми, само едно носи подписа на Павлович (картина номер 5, описваща флотата) и две други не са подписани (вж. приложение 1 в края на текста).

А останалите тринайсет са дело на ръка, подписала се като A.S. Това вероятно е виенският колега, когото Павлович извиква да се включи в изработката и да помага в рисуването. Въпреки че не всички от изобразените фигури са непременно еничари – в картините присъстват султани, религиозни лица, учители и дипломати при Високата порта – този албум е познат сред наследниците на художника като „История на еничарите“. Възможно е самият художник да е имал по-голямо участие в частите от този проект, които не са видели бял свят и които са били фокусирани върху йерархията в еничарския корпус. Възможно е също българинът да е изпълнявал подготвителни работи, които виенският литограф да е довършвал и подписвал. Засега не можем да открием причината само едно от шестнайсет табла да носи подписа на Николай Павлович, тъй като кореспонденцията от него до други лица за този период не е налична. Но пък от оставените данни знаем, че българският художник е бил нает за дадения период, работил е усърдно, ползвал се е с благоволенieto на пашата при работата си и след завършването на поръчката се е завърнал в Свищов.

Кой е Ариф Мехмед паша?

За този турски сановник (1807–1865) се знае, че достига висока военна позиция на маршал. Син е на истанбулски религиозен учител, който му дава добро образование. Приет е да служи в новата армия на Махмуд II, където е писар. Както е известно, тази армия заменя еничарската платена войска

* Изказвам благодарност на екипа на колекцията “Уникални и ценни издания” към Пловдивската библиотека за осигурения достъп до оригинала и възможността да направя собствено копие на литографията на Н. Павлович в албума - бел.ав.

след 1826 г. Тя се създава по европейски образец със снаряжение и униформи, които заменят еничарските разнообразни облекла и оръжия. Ариф паша става свидетел на тази генерална промяна. За заслуги по време на Гръцкото въстание е повишен, а като ръководител на строежите и укрепленията той служи в Египет, Скопие, Косово. Бил е каймакамин в източните имперски провинции Харпут и Ерзурум, а после губернатор в европейските – в Силистра и Одрин. Издига се до дивизионен генерал и вицепрезидент на военния съвет в Цариград. Давайки му орден „Ат-Меджидие първа класа“, султанът го изпраща за управител на Силистра, както посочва българският „Цариградски вестник“ през 1861 г. От друга, по-ранна дописка пак в същия вестник от 1851 г., се разбира, че заема длъжността управител на военния арсенал, а също, че има намерение да издаде история на еничарите, „украшена и обогатена с 300 рисувани образа, изписани от изкуснаго образописца, която да бъде посветена на великия везир Али паша.“ Според биографията на Ариф паша във френското издание на албума самият султан Абдул Меджид е благословил проекта за такава книга през 1855 г., но поради някакви препятствия тя не могла да излезе тогава (Muchir Arif Pasha 1863: 3). Тези свидетелства говорят за явната колекционерска страст на Ариф паша да събира стари облекла и снаряжение от времето преди реформите на войската. Изследователите търсят връзки между неговите намерения и изградените по времето на същия султан Абдул Меджид две музейни колекции – музей на оръжията и музей на еничарите, за които са поръчани манекени и костюми от Виена (Karagöz 2019: 34). Тези колекции първо се помещават в някогашната византийска църква „Св. Ирина“, а по-късно и в отделна сграда, но през Републиканския период експонатите им се загубват (Shaw 2003: 45–58).

Възможно е рисунките и „снимките“, с които разполага Ариф паша в Русчук и по които Николай Павлович и колегата му изготвят албума, да са продукт на тези по-ранни колекционерски практики в Истанбул, в които като високопоставен и награждаван от султана офицер Ариф паша е участвал. Изследователите търсят връзка между неговия албум и издадените по-рано в същата печатница в Париж – Льомерсие, албуми с османски облекла на италианеца Джовани Жан Бриндеси (Brindesi 1855, Brindesi 1860). Нещо му е попречило да отпечата изданието си през петдесетте години, но вече в началото на 60-те години на века той е решен да го реализира, докато е валия и живее в Русчук. Изготвя първите три тома, но през 1864 г. е назначен за управител в Одрин и в тази нова обстановка се обостря неговото дихателно заболяване, от което и умира през декември 1865 г.

Вероятно е добър калиграф, щом е назначен за войсков писар, но дали сам той е бил „изкусен образописец“, или е поръчвал на художници да изготвят рисунките? По-скоро подкрепяме втората гледна точка, въпреки че понякога турските източници назовават Ариф паша като художник. По-сигурно е да го наречем етнограф, историк и интелектуалец, който же-

лае да представи на Запада достъпен и красив ориенталистки образ на Османската империя от началото ѝ до Махмуд II, а художествените качества на изданието ще припишем на българина Николай Павлович и на неговия засега неизвестен немски колега.

Николай Павлович в Русчук

Архивите, събрани и проучени от Верка Ацева, поправят някои неточности в предходните фрагменти по този казус у биографите Николай Райнов, Николай Д. Павлович и д-р Димитър Павлович, за да утвърдят, че по време на пребиваването си в Търново, където рисува портрети на местните български чорбаджии, той е поканен да се яви в най-скоро време при русенския валия Ариф паша („без забава“), защото това би било в негова изгода. За това свидетелства писмо от 22 март 1862 г., изпратено от преводача и секретар на Силистра на име Кируш (Ацева 1980: 315).

За изгода споменава и брат му Димитър Павлович в едно писмо (от 6 юли 1862 г., Виена) с настояване да му пише по-скоро и по-пространно за живота си при пашата. Той дава съвети на Николай да се възползва максимално от финансовата страна на въпроса с изпълнението на тази поръчка. Съветва го, че така може финансово да се подсигури, ако бъде само „доволно спекулативен“. Също така е известно едно писмо от периода в Русчук, от което става ясно, че през лятото на 1862 г. Павлович боледува тежко, поради което пропуска сватбата на сестра си в Свищов. Още няколко писма от същия период до Павлович показват, че той се е ползвал с уважение от пашата и е ходатайствал по различни въпроси. Например в писмата си Никола Михайловски и Цветан Радославов молят Николай да се застъпи пред пашата за техни познати или за вземането на решение в тяхна полза. Ето какво гласи писмото на Цветан Радославов от 10 август 1862 г.:

„След поздравлението ми ида да ва известна за някоя напасна случка, която ми са случи тук чрез новия мюдюрин, който са мачи чрез ираде на... да ми стовари бела на главата. И от зетя ми Георги ще научите по-добре, и Ви моля тоа да гу представите на вали паша. [...] Също и пашапорта ми да му покажете защо не ма познава понеже научавам за францушките поданици, че са прехвърлени нему, а не на господин Калиша, за което Ви моля това да го издействовате да даде през носа вали паша на мюдюрина, защо много работи направи мюдюринът безредни, как е дошъл.“ (Ацева 1980: 323–324)

На този фон се открояват разказите на роднини и познати на Павлович, които разказват тази история по-скоро в стила на Захари-Стояновите „Записки по българските въстания“, изковавайки образа на художника

като жертва на милостта на пашата и пленник в дома му, докато нарисува поръчаната „История на еничарите“ (Райнов 1955: 166–167). Това са свидетелства и анализи, в които са засилени националистическите краски на антагонизма между поробители и революционери.

Поръчка или принуда

В пространната си монография българският писател, теолог и критик Николай Райнов се стреми да представи Николай Павлович в светлината на национално-освободителното движение. В частта от книгата, озаглавена „Отражение на класовата борба“, се твърди, че художникът е съчувствал на революционерите, участвал е в създаването на Софийския революционен комитет и е бил затварян от турците. А художникът е оставил в своя архив и една бележка, която гласи: „Мене, Николая Павлович, затваряха на 1867“ (Райнов 1955: 147). С оглед на този имидж на народния художник са приведени в бележка към книгата на Райнов спомени на Лука Касъров и на племенницата на художника Лада Константинович, според които Николай Павлович е симпатизирал на четите на Панайот Хитов и Филип Тотю, заради което през 1867 г. е бил затворен, но после пощаден със застъпничеството на една от великите сили. По това време в Русчук вече управител е Мидхат паша.

Интригуващи са спомените на Лада Константинович, която цитира чичо си в увлекателен и авантюрен разказ за това, как той бил държан в русенския кауш заедно с други заподозрени за съучастие в бунтовете. Изправени пред пашата, те били разделяни в две групи – едните за съд, другите за заточение в Диарбекир. Но след разпита на Павлович, който разказал с какво се препитава, пашата го отделил настрана и го накарал да рисува споменатата „История на еничарите“:

„и казал на живописеца, че иска да състави атлас с еничарски облекла и оръжия, обяснил му как да бъдат нарисувани фигурите и го запитал наема ли се да ги нарисува по негови указания. Павлович, не ще и дума, казал, че се заема, и бил съпроводен веднага с едно запитие до Свищов, за да вземе „алатите“ си. А понеже валията бързал с атласа, Павлович поискал помощник – един свой бивш съученик от Виена, когото пашата извикал. Но тоя немец не стоял дълго в Русе, защото не можал да привикне на местните условия на живот, та си заминал. По-полезен се оказал той отпосле като художествен редактор на атласа при отпечатването му. Щом нарисувал каквото трябвало за атласа, живописецът Павлович бил освободен от валията и се прибрал в Свищов.“ (Райнов 1955: 167)

Николай Райнов с присъща вещина установява, че случилото се с атласа и пашата не може да е по времето на Мидхат, а по-рано, при Ариф паша, с което дава началото на разкриването на този биографичен детайл от живота на Павлович. Но по-любопитното тук от гледна точка на биографията е доколко постфактум художникът или неговите роднини гледат да изличат наличието на такава поръчка. Дали върху този разказ повлиява собственото желание на Павлович на стари години да изкриви биографията си, дали той самият смесва две събития, случили се в конака на пашата в Русчук, но от историята на Лада Константинович, приведена от Райнов, се вижда стремеж за представянето на ситуацията като принуда на турците върху революционно настроения Николай Павлович. Особено предвид неговата връзка с изработването на историческите картини, свързани с историята на българската държава, с които той се утвърждава като родолюбец и национално ангажиран творец, може би се е сметнало, че такова участие в албум за облеклата на еничарите в миналото би внесъл противоречив нюанс във възрожденските години на живописеца.

В архива на художника се намират и кратки автобиографични бележки от 1882 г., но в тях Николай Павлович не споменава поръчката на пашата. Текстът съдържа по-ранни дневникови откъси, които в късна възраст художникът преписва на чисто и обобщава. Но те са ценно свидетелство за нас, защото показват неговото отношение към централните моменти в живота му. За такива той смята обучението си във Виена и Мюнхен и сътрудничеството си с Петър Берон върху рисунките в неговия „Космографически атлас“. От бележките личи, че Павлович оценява високо взаимодействието с покровителя му Петър Берон, но не намира за нужно да включи сътрудничеството с османския управител Ариф паша. Такъв приоритет е напълно логичен в стремежа на българите след Освобождението да изтъкнат своите контакти с неоспоримо важните личности на Възраждането и да пренебрегнат и подминат връзките си с представители на османската власт, които могат да поставят сянка върху родолюбието им.

Ако през 50-те години на ХХ в. режимът се нуждае от идеологическа реабилитация на дейците от времето на Възраждането в ключа на революционното движение и „класовата борба“, то по-късно, когато възрожденските идеали са адаптирани за социалистическа употреба, на преден план излиза жанрът на романизираната биография (Ничев 1980: 174–188). Такава пише Драган Тенев, като влага в образа на Павлович вродено пренебрежение към турците (Тенев 1970). Решена като диалог между стария художник и една млада госпожица, сцената с Ариф паша е представена с презумпцията за изостаналостта на турците и с реакцията на изненада у Павлович, че валията може да е цивилизован.

„Трябва да ви кажа госпожице, че високият турски сановник ме смути с начетеността си и безупречното си държание. Той беше истински европеец в обноските си с мене, оказваше ми всякакво внимание и с нищо и никога не си позволи нито дори малка нотка на господарски тон“ (Тенев 1970: 146–147).

На учудването на българина от познанията му, Ариф отговаря: „Аз завърших френския лицей в Цариград, Павлович ефенди – въпреки предубеждението на българската интелигенция понякога и някои от нас също отиват напред.“

Личи, че посоченият диалог в този фикционален текст е основан на събраните дотогава данни за Павлович. Авторът едновременно трябва да оповести биографичните факти, но и да изтъкне преимуществото на своя главен герой. Образите от романизираната биография изглеждат контрастни на разказа за ареста на Павлович, останал в спомените на роднините му. Ала те отиват в другата крайност на същото националистическо махало. То все така поставя в центъра родолюбивия художник и утвърждава неговото интелектуално превъзходство пред управляващия го турчин.

Без украсата на фикцията и тежестта на идеологията, могат конспективно в заключение да се кажат няколко неща. За Николай Павлович историческите сцени и костюми представляват траен интерес още от престоя му в немските художествени училища, а по-късно и при пребиваването му в Белград и Одеса (Динова-Русева 1968: 120; Иванова 2006), но това не му пречи като професионалист да приема поръчки, свързани с други национални проекти и друга етнография. Защото става дума за изпълнение на поръчка, осигуряваща препитание, от което художникът се нуждае.

Също така образът на еничарите и техните облекла в онзи исторически период застива като ориенталистско клише, свързано с невъзвратимо минало. Това вече не са войниците, които убиват султани, а пременени за маскарад манекени, които западни пътешественици описват с любопитство. В процеса на пренаписване и разпространение на историята за края на еничарите участват също български книжовници като Гавраил Кръстевич, Георги Раковски, Васил Друмев, Нешо Бончев и др., с мнозина от които Николай Павлович е в близки отношения. В тази връзка българският художник е част от цяла тенденция за изучаване на османската история не като история на потисника, а като история на миналото, подлежаща на етнографско проучване с цел да се представи по-пълна и по-изчерпателна негова картина. Жалко е, че засега не са открити повече от нарисуваните табла с подписа на нашия художник. Неизвестните моменти от този биографичен епизод могат да бъдат разрешени най-добре с обединени общобалкански изследователски усилия.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Николай Павлович Табло 5 – Флотата. В средата е фигурата на капудан-паша – великия адмирал (фиг. 17). До него отдясно баш-чаушъ (фиг. 18), адютант на пашата (фиг. 19), морски офицер от ротата на голите моряци (фиг. 20), още един от голите моряци, който придружава адютанта на адмирала (фиг. 21), офицер оглан-чаушъ (фиг. 22) и началник на пажовете (фиг. 23).

Цитирана литература

- Народна библиотека „Иван Вазов“, ф.1, Николай Павлович, а.е. 245, л. 61–66.
Ариф паша, управител на военните арсенали. – *Цариградски вестник* 6, бр. 30/ 7 април 1851, с. 117.
- Разни новини. – *Цариградски вестник* 12, бр.12/18 март 1861, с. 48.
- Ацева, Верка 1980. *Архив на Николай Павлович. 1852–1894*. София: БАН.
- Ацева, Верка 1967. Една рядка и ценна книга в Народна библиотека „Иван Вазов“ – Пловдив. – *Известия на Народната библиотека „Кирил и Методий“ и Софийския университет*, 7/13, 461–485.
- Динова-Русева, Вера 1968. Неизвестен албум на Николай Павлович. – *Известия на института за изобразително изкуство при БАН*, 11, 91–124.
- Иванова, Благовеста 2006. *Николай Павлович 1835–1894 [Мултимедия]*: каталог на основните колекции в България. София: Национален музей на българското изобразително изкуство.
- Ничев, Боян 1980. Романизираната биография, или малко произшествие с Щастливеца. – В: Ничев, Боян. *Критика и литературна история*. София: Български писател, 174–188.
- Павлович, Николай Д. 1955. *Николай Павлович 1835–1894*. София: Наука и изкуство.
- Павлович, Димитър 1907. Бележки от живота и дейността на първия български исторически живописец Николай Павлович (1835–1894). – *Българска сбирка*, 3, 176–183.
- Райнов, Николай 1955. *Николай Павлович, график и живописец*. София: БАН – Институт за изобразителни изкуства.
- Тенев, Драган 1975. *Николай Павлович. Един живот за бъдещето*. София: Народна младеж.
- Ârif Pasa 1863. *Mecmua-i Tesavir-i Osmaniyye*. Istanbul: Tasvir-i Efkâr Matbaası, Cilt I.
- Brindesi, Jean 1855. *Elbicei Atika–Musée des anciens costumes turks de Constantinople*. Paris : Lemercier.
- Brindesi, Jean 1860. *Souvenirs de Constantinople*. Paris : Lemercier.
- Karagöz, Ensar 2019. *İkbal yıldızının resmini çizmek. Arif paşa'nın kâtiplikten müşirliğe uzanan ilginç hayat hikâyesi ve eserleri*. İstanbul: Ketebe yayınları.
- Muchir Arif Pacha 1863. *Les anciens costumes de l'Empire Ottoman depuis l'origine de la monarchie jusqu'à la reforme du Sultan Mahmoud, recueillis par S. Ex. Le Muchir Arif Pacha, Tome 1er* Paris: Lemercier.
- Serin, Muhittin 2020. *Ârif Mehmed Paşa. İslam ansiklopedisi. Türkiye dianet vakfi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/arif-mehmed-pasa> [прегледан на 6.03.2020].
- Shaw, Wendy M. K. 2003. *Possessors and possessed: museums, archaeology, and the visualization of history in the late Ottoman Empire*. Berkeley and Los Angelis: University of California Press.
- Turan, Ihlami, Midhat Sertoğlu 1986. *Osmanlıkıyafetleri.Fenerci Mehmet Albümü. Ottoman costume book.Fenerci Mehmet*. Istanbul: Vehbi KocVakfi.

IV.
ФЕЛИКС КАНИЦ
И ОБЛЕКЛОТО НА БЪЛГАРИТЕ

ОБЛЕКЛОТО – НАЧИНИ НА ВИЖДАНЕ

Николай Чернокожев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Статията посочва и коментира някои от начините на съзиране и представяне на облеклото от Феликс Каниц в капиталния му труд „Дунавска България и Балкана“.

Ключови думи: облекло, поглед, изобразяване

CLOTHING – WAYS TO SEEING

Nikolay Chernokozhev

Sofia University St. Kliment Ohridski

This report points out and comments on some of the ways in which Felix Kanitz perceives and presents clothing in his main work „Danubian Bulgaria and the Balkans“.

Keywords: clothing, look, depiction

Пътешествениците, откриващи непознати или не особено познати земи и хора, гледат с любопитство всичко ново. Те наблюдават, виждат много, на отделни неща се любуват, когато обаче видяното трябва да бъде преведено на езика на думите, т.е. записано – описано, възниква и въпросът, който за читателя не е актуален, в каква степен конструираният в съзнанието на читателя визуален образ е доближаващ се до, сходен, идентичен с видяното.

За XIX век ситуацията, която може да потисне това напрежение, предполага наличието на едно място, по едно и също време, на пиещ и художник (в много експедиции човекът на молива и четката е задължително предвиден), а в идеалния случай на един човек, който описва и изобразява – съчленява словесно и визуално.

Такъв е Феликс Каниц, който си създава първоначално име на илюстратор, а по отношение на Балканите (в книгите за България и Сърбия) съвместява двете роли, без да бъдат споменавани и възможни други негови изпълнения.

За неговия усет към и вгледаност в детайлите основанията могат да се потърсят още в издадената през 1869 г. и претърпяла до 1891 г. четири издание книга „Katehismus der Ornamentik. Leitfaden über die Geschichte, Entwicklung und die charakteristischen Formen der Verzierungstile aller Zeiten von F. Kanitz. Vierte, verbesserte Auflage. Mit 131 in den Text gedruckten Abbildungen und einem Verzeichnis von Spezialwerken zum Studium der Ornamentstile. Leipzig, Verlagsbuhhandlung von J. J. Weber, 1891“.

В предговора към първото издание Каниц подчертава, че ревностното изучаване на античните паметници още в началото на XIX век решително е допринесло за напускане на „завърнкулчестото рококо и за съживяване на един по-изискан художествен вкус“. Авторът обобщава в двете странички на предговора промените, настъпили в архитектурата – сакрална и профанна, нейната украса и потребността от „хармонично съзвучие между бляскавата външност на нашите нови постройки и вътрешното оформяне“.

Амбицията на Каниц е да организира достъпното нему знание и да го предложи на „художествената индустрия“.

Когато обикаля земите на Балканите, той предлага на (западно)европейските читатели детайлни визуални образи, в които и облеклото е внимателно обглеждано. Несъмнено винаги стои въпросът за степените на охудожествяване при изобразяването на екзотични, неевропейски костюми, за онези фактори, сили и стереотипи, които може да изкушават, а и да владеят окото, ръката, въображението на художника да добавя или отнема.

Когато през 1939 г. Стоян Романски издава „България в образите на Феликс Каниц. Издава се с иждивението на Жак Каниц“, то той разпре-

СЪДЪРЖАНИЕ	
Угодни бележки	7
Образи отъ Балгария	
I. Прарода	21
II. Градове и крепости	23
III. Живакът и черквата	29
IV. Села и селския живот	105
V. Балгарския битов живот	113
VI. Турския бейт и войводи	131
VII. Мостовете	141
VIII. Разни старини	149
IX. Имя Балгарската стара и нова история	157
X. Около Освобождението	173
XI. Лични изживявания на Каница	177
XII. Карти	180
Появления	181
Образи въ текста	
1. Давидът на Стрѣло при Каролов	20
2. Провадийските училища	21
3. Никърскияят армолия предъ Черкезкияя манастиръ	28
4. Витлата при гр. Враца	40
5. Никърското училище при Нарлуково	47
6. Училището на Пана при Саломия	44
7. Северния манастир на Сръбия Старо-павани	48
8. Сръбия Старо-павани около Габрово и Софиево	48
9. Царският манастир на Балкана предъ Никърския Балкан	48
10. Селата и селския живот	50
11. Балгарския битов живот	50
12. Руския живот при Орхолово	53
13. Манастиръ на Дунав	53
14. Селото на Дунав	54
15. Валонскияят градъ Русе	55
16. Русе на Дунав	57
17. Селото на Дунав	58
18. Укрѣпенията предъ Стрѣло	59
19. Халбата и Голубата ладанка на Рокрѣд	72
20. Дворъ на Никѣричанскияят крепост	74
21. Върхушки селото на селския живот при Никѣричанския	77
22. Градъ Враца и неговият живот	79
23. Царя на Черна мори	80
24. Князя на Черна мори	82
25. Черкезскияят селския градъ Мисолия	84
26. Петричанскияят градъ Карлово	88
27. Тревненския манастиръ	89
28. Княския манастиръ при Калояръ	93
29. Черквата на Св. София	96
30. Манастиръ предъ Св. София	98

деля/групира образите по следния начин. (Интересно е, че Романски настоява заглавието на труда на Каниц да не е „Дунавска България и Балкана“, а да гласи „Дунавска България и Стара планина“. Именно в този му превод го използва той в книгата си.)

Преди това искам само бегло да погледна към някои визуални представления на българите в исторически план в немскоезичната книжнина.

Оставям настрана любопитните рисунки в книгата на Саломон Швейгер и други отпреди XIX век, за да покажа само три: от книгата на Хелвалд и Бек (Hellwald und Beck 1878-79) – езичници дунавски българи (в проблематиката, свързана с облеклото, е любопитна и предизвикалата полемика във възрожденския печат работа на Николай Павлович „Аспарух на път към Дунава“), от самия Каниц – от първото издание на „Дунавска България и Балканът“, както и във френския превод на книгата – атакуващите Константинопол българи през 813 г. и „един българин“.

DER BULGARISCHEN ANGRIFFE AUF KONSTANTINOPEL
IM J. 681.

I.
ZUR GESCHICHTE
DER
ULGAREN.

Spuren niedergangener Völker auf bulgarischem Boden. —
Völker vor der römischen Epoche. — Zug des Darius. — Geten.
— Odysser. — Philipp, Alexander, Lysimachos. — Kolten und
Bastarnen. — Thracien und Mäcedonien durch Rom erobert. — Römischer Reichthum an der unteren Donau. — Aevellian. — Völkerstämme. — Gothen, Hunnen, Avaren. — Valens. — Auftreten der Sarmato-utischen Bulgaren. — Der erste Sitz. — Ihre Erscheinung in Mäcedonien. — Verheerung des byzantinischen Reiches. — Justinian und Belisar. — Wanderung der Slaven in die unteren Donauländer. — Ihre Unterjochung durch die Bulgarenherrscher Kossar und Asparuch.

Един българин (Berghaus. 1847, Bd. 2, 314)

И така, в предговора на своята книга Романски подчертава, „че за Каниц рисуването по време на пътуването е било не само дълг на изследовател, но и удоволствие на художник“ (Романски 1939: 16), за да добави „Застанал на височината на Шипчанския проход, той не могъл да се начуди на различията между природата от север и от юг на Стара-планина, които „правели всяко описание смешно. Човек се мисли пренесен по магьосен начин от средна Европа в Мала-Азия или попаднал в една „Dissolvingviews“ – панорама“ (Романски 1939: 16). Особен акцент Романски поставя върху нишката, която тематизира потенциалното присъствие на жанровия живописец.

Като изхождаме от предложените от него групи, нека погледнем няколко от работите на Каниц, представящи облекло. Макар че от общия знаменател „облекло“ могат да бъдат обединени много повече „кадри“.

Специално в част V „Български битови сцени“ Романски включва: „Българско хоро“, „Селска носия в Байрамдере и Кьопрюкьой“, „Носия в с. Големи-Ченгел“, „Плещане данък в Горна Оряховица“, „На кладенеца в Дервиш Иван“, „Кладенец на колело при Карлъбей“, „Български уред за напояване при Витбол“, „Българска диканя на Огоста“, „Султанска военна шаячна фабрика в Сливен“, „Български земеделец“, „Български кожар в Берковица“, „Ковачите в Габрово“ (Български народен календар, VII, 1875), „Гайтанджийска работилница в Трявна“, „Дестилация на розово масло в Трявна“, „Розобер при Казанлък“.

Повечето от посочените работи на Каниц са вгледани в сектора на труда и технологичната и техническата креативност на българите.

Първите три обаче, както и последната, показват облекла, носии, костюми, някои от които разказът описва и в тяхната хроматична изпълненост.

„Подир обяд биде използван за посещение на близкия манастир Св. Богородица. Той е любимо място за излет на свищовския свят в неделни и празнични дни, а също и инак бива охотно посещаван от християни и от мюсюлмани като климатично лечебно място за съвземане на боледували от треска. –

Преди обяд ходят в черква, след обяд зелената морава пред нея се преобръща на весело място за седене и хорá със селски сцени à la Watteau. Мало и голямо яде и пие//гуляе, играе, пее и веселото хоро на селяните радва играчи и гледачи, догдето късната вечер повелително подкани за връщане у дома!“

„Когато на 21. юлий [1872г.] в ранната утринa, която изливаше светналото слънчево злато в изтегналото се от И на З село Байрамдере, стъпих на чардака на чорбаджийската къща... младото женско поколение се връщаше вече с пълни ведра и котли от кладенеца и ми даде възможност да се удивявам на гъвкавостта на неговите движения, докато практическият смисъл на мъжете се прилагаше на двора в поправки на извънредно красиво изплетената от цепени прътове ограда. Ослепител-

но бялата риза, развяната забрадка и отдире увисналите везани пояси стоеха добре на момичетата. Мъжете носят тук по турски скроени гащи от жълта аба, шарени надлъж, отворени къси елеци и обвит около феса черен плат, чиито крайща с ресни падат на гърба. Тия известни по Камчия многобройни варианти в облеклото издават често подчертавания от мене смисъл у българина за рисунък и багра“.

„Майката ми позволи да нарисувам необикновено спретнатото облекло на хубавата мома. Нейният син елек, подхванат с пояс, бялата ѝ дълга като рокля риза и украсата на косата напомняха нашето традиционно облекло на Гретхен; изображението на Мара и братовчед ѝ Тодор ми спестява тук описанието на мъжката носия“.

Освен това е максимално уплътнена връзката с празника, а и трудът също е празнично ритуализиран, доколкото може да се съди по наличните женски украшения. Подчертаването на празничността особено във връзка с розобера може да се види в работата на Винценц Кацлер, публикувана в „Über Land und Meer“ (Über Land und Meer, 1878, N 41, 852). А самият Кацлер е сътрудничил на Каниц в оформянето на третия том от второто издание на „Donau-Bulgarien und der Balkan“, а спецификата на конструиране на неговия, на Кацлер, „Розобер в България“ и въздействието на образите на Каниц съм коментирал другаде (Чернокожев 2016: 398–404).

Иска ми се обаче да обърна внимание на представената пищност на облеклото и в екстремни ситуации. Става дума за изселвания, преселвания и отвличания.

Три от работите на Каниц са особено представителни – „Черкезки приселници“, „Български изселници“, „Грабене на български девиси от черкези“.

TSCHEKESSISCHE EINWANDERER.

Много са акцентите – не само в облеклото – които са поставени в тази творба, особено в разполагането на мъжките и женските фигури. Изселваните и придошлите са разделени от представителя на властта. Откроени са и представителни различия в облеклото. А осветлението неслучайно пада върху жената, носеща делва на глава. Може да се каже, че това лице е представително за образа на българките, какъвто го моделира Каниц.

Изселниците българи в следващата илюстрация са изцяло лишени от привлекателност, те са просто едни обезличени – и в своето облекло – люде.

BULGARISCHE AUSWANDERERGRUPPE.

Raub bulgarischer Mädchen durch Tscherkessen.

От своя страна, отвличаните български моми са лесно разпознаваеми и от читателите българи – най-красивите са откъсвани направо от хорото.

И понеже започнах този текст с откъси от книгата на Каниц за орнаментите, искам да го завърша с визуален образ от книга, също посветена на орнаментите, но наблюдавани по облеклата в южното славянство и предназначени да стимулират художествената индустрия.

На с. 7 от „Südslavische Ornamente“ (Lay 1871) се вижда женска фигура, а под нея надписът – „Южнославянска носия“.

(Дали може да се говори за „южнославянска носия“ по принцип е отделен въпрос.)

ЮНОСЛАВИСЧЕ ТРАСИТ.

Вижда се показателен стереотип в представянето на жената, независимо за кои области на Европа става дума – тя преде, а изобразената е и с делва на глава.

Така словесното и/или визуалното представяне на облеклото могат да се противопоставят, т.е. облеклото може да бъде разпъвано между сглобени обобщителни и обобщаващи образи и основаващите се на конкретните, детайлни специфициращи и специализирани изобразявания.

Цитирана литература

- Романски, Стоян 1939. *България в образите на Феликс Каниц*. София: Държавна печатница.
- Чернокожев, Николай 2016. *Видяна България. Визуални образи на страната/землята и хората в немскоезичната книжнина*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Berghaus, Heinrich 1847. *Die Völker des Erdballs nach ihrer Abstammung und Verwandtschaft, und ihren Eigentümlichkeiten in Regierungsform, Religion, Sitte und Tracht*. Geschildert von Dr. Heinrich Berghaus, Professor in Berlin und Director der geographischen Kunstschule in Potsdam. Mit einhundertundfunfzig naturgetreuen colorirten Abbildungen. Zweiter Band. Brüssel und Leipzig: Carl Muquardt, 314.
- Hellwald, Friedrich, v. und L. C. Beck 1878–1879. *Die heutige Türkei*. Leipzig: Verlag Otto Spamer.
- Kanitz, Felix 1875/1877/1879. *Donau-Bulgarien und der Balkan* I, II, III Band.. Leipzig: Verlagsbuchhandlung von Hermann Fries.
- Kanitz, Felix 1882. *Donau-Bulgarien und der Balkan*. Zweite neu bearbeitete Auflage. Leipzig : Renger'sche Buchhandlung. Gebhardt & Wilisch.
- Kanitz, Felix 1891. *Katechismus der Ornamentik*. Leitfaden über die Geschichte, Entwicklung und die charakteristischen Formen der Verzierungsstile aller Zeiten von F. Kanitz. Vierte, verbesserte Auflage. Mit 131 in den Text gedruckten Abbildungen und einem Verzeichnis von Spezialwerken zum Studium der Ornamentstile. Leipzig: Verlagsbuchhandlung von J. J. Weber.
- Lay, Felix 1871. *Südslavische Ornamente: gesammelt und gewidmet den Ländern und Völkern zur Förderung der Kunstindustrie und nebst einer Abhandlung über die Verbreitung und Cultur der Südslaven*. Herausgegeben von Felix Lay Der ornamentale Theil ist ausgeführt von Friedrich Fischbach. Selbstverlag von Felix Lay in Essegg und Friedrich Fischbach in Hanau a.M.
- Über Land und Meer, Bd. 39–40, N 41, 1878, 852.

ТРАДИЦИОННО БЪЛГАРСКО ОБЛЕКЛО В ДИГИТАЛНИ КОЛЕКЦИИ НА НАУЧНИЯ АРХИВ НА БАН

Дарина Илиева

Научен архив на БАН

Възможностите на съвременните технологии предпоставят развитие на инициативи за обединяване на усилия и дейности за съвместна работа по дигитализация на най-значимите образци на книжовното културно-историческо наследство. В редица случаи те са подкрепяни от изследователски проекти за формиране на открита комуникационна среда за популяризиране на културните ценности на дадено общество с възможност за използването им като обекти за научни изследвания, изворов материал в образователния процес, изложби, издателски инициативи, при участие в национални и международни форуми. Усилията на много културни и образователни институции на настоящия етап са насочени към постигането на конкретни резултати, а именно – разрастване и утвърждаване на виртуално хранилище за електронни записи на културни артефакти от нашето минало.

Докладът представя постиженията на НА БАН в последните години при осигуряването на дигитален достъп до три различни колекции.

Ключови думи: архив, изследователски проект, фотографии, документи, дигитални копия

TRADITIONAL BULGARIAN CLOTHING IN THE DIGITAL COLLECTIONS OF THE SCIENTIFIC ARCHIVES OF THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

Darina Ilieva

Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences

The resources of the modern technology presuppose initiatives to unite the efforts and activities for digitalization of the most important pieces of cultural and historical heritage. In a number of cases they have received the support of scholarly projects for the creation of an open communication environment with a

purpose of promoting the cultural values of the community and with the possibility of using them as research objects, source material in the educational process, exhibitions, publishing initiatives, participation in national and international forums. The efforts of many cultural and educational institutions at this stage are aimed at achieving concrete results, namely – expanding and consolidating a virtual repository for electronic records of cultural artifacts from our past.

The report presents the achievements of the Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences in the recent years in providing digital access to three different collections.

Keywords: *archive, research project, preservation, photos, documents, digital copies*

Съвременните технологии предлагат на всеки изследовател широк достъп до различна информация. Дигиталното пространство предоставя не само научни тези и разработки, но и богат емпиричен материал, който обаче невинаги е подреден и удобен за ползване по дадена тема. Затова се налага всяко изследване да започне с преглед на специализираната архивна база. Развитието, особено на хуманитарните науки, е немислимо без използването на документални извори и всяко научно изследване започва с тяхното издирване и задълбочено проучване.

В последните десетилетия все повече архивни институции се стремят да направят по-достъпни масивите, които съхраняват. С дигитализирането на документите се постига не само тяхното опазване, но се увеличава възможността за използването им от по-широк кръг читатели. Възможностите на съвременните технологии водят до разрастване и утвърждаване на виртуално хранилище за електронни записи на културни артефакти от нашето минало. Изследователите вече имат не само възможността да ползват архивни източници в оригинал, но и да получават информация през мобилни устройства с отдалечен достъп.

В този аспект на постиженията на професионалната архивна общност Научният архив на Българската академия на науките (НА БАН) не прави изключение. В последните години работата по дигитализирането на документални извори е подкрепена от изследователски проекти. Успешно реализирани и вече достъпни за изследователите са няколко дигитални колекции, създадени с архивен материал, съхраняван в НА БАН. Този текст се спира на две от тях, които съдържат рисунки и снимки на традиционно българско облекло, направени през XIX и първата половина на XX век.

Художествените образи и книжовното наследство на Феликс Каниц принадлежат към най-ценните елементи от материалната ни и духовна култура. В перспективата на приобщаване на българското общество към европейското те трябва да бъдат достоверно представени в научното пространство, а чрез новите комуникационни технологии да бъдат достъпни и в интернет. С уточняването и разширяването на познанията върху живота

и делото на Каниц, с дигитализирането и издаването на страници от неговия документален архив е свързан съвместният проект на Научния архив и Централната библиотека на БАН.

Общият изследователски проект „Изработване на художествено–документален албум по творби на Феликс Каниц“ има своята роля и значение за приобщаване на българската култура към европейската среда. Картината на България, нарисувана с думи и молив от Ф. Каниц преди повече от век, допринася за опознаването на нашия народ от европейската общественост, за утвърждаването стабилността на един нов ред след Освобождението, обрисова дълбоката жизненост на народ, събудил се при различни условия на очертала се вече собствена държавност. С право Феликс Филип Каниц си извоюва мястото на най-големия познавач на България и защитник на нейните интереси в цяла Европа.

Реализираните в резултат на проекта албум и дигитално хранилище предизвикват сериозен интерес не само сред българската научна колегия, но и в широк европейски контекст. Увеличават се и възможностите за бъдещи интердисциплинарни проучвания. Това е приносът на академичния архив и академичната библиотека към културното разнообразие на Европа и света в исторически и съвременен план.

Феликс Каниц и неговото оригинално съчинение „Дунавска България и Балканът“ (Каниц 1995)¹ имат необикновена стойност за опознаването на българския народ от европейския свят. Пътешествията му из българските земи продължават близо 16 години. Той изминава стотици километри, събира информации от населението, прави описания и рисунки на множество български селища, съставя и чертае карти на върхове и местности, изучава фолклора, етнографията, топонимията и старините от различни кътчета на нашата страна – всичко това при изключително тежки условия на работа. Резултат от пътешествията му са уникални трудове с исторически, етнографски и географски характер². За нас, българите, особено ценна е монографията на Каниц „Дунавска България и Балканът“, която е първи опит за представяне на България в образи. Невероятен гравьор и изключително прецизен картограф, с почти фотографска точност той рисува видяното, изработва карти на изминатите от него маршрути. Ф. Каниц пресича 18 пъти Стара планина, за да може подробно да опише земите между Дунав и Балкана, Розовата долина, Софийското поле и Черноморското крайбрежие. Трудът на Каниц обаче остава почти неизвестен за българската етногра-

¹ Трите тома на „Дунавска България и Балканът“ излизат в две издания, 1875 и 1882 г., и са посрещнати с голям интерес от европейската общественост. През 1876 г. следва руският превод на книгата. В България са преведени и публикувани отделни части от труда на Каниц. През 1995 г. излизат пълните три тома на книгата.

² За Каниц и неговото дело вж. Вапцарова, Илиева, Атанасова 2013: 35–40.

фия и фолклористика и не оказва влияние върху развитието им (Киселов 1902–1903). Той съдържа изключително ценни и оригинални материали за България, илюстрирани богато с документални скици и рисунки. Изнесените от Каниц автентични сведения коригират много от познатите дотогава данни за страната и допринасят да се създаде в средите на европейската общественост и наука по-точна и вярна представа за етническия характер на българите (Романски 1939). Неговата цветна етнографска карта „Дунавска България и Балканът“ е първа по рода си. Показана е на Парижкото изложение от 1878 г., на което той е председател на Австрийската етнографска секция, и повторно през 1879 г. на Антропологичния конгрес в Москва.

Книгата на Каниц изобилства от многобройни и разнообразни сведения за поминъка на населението, главно земеделието и животновъдството, за индустриалните занаяти и процъфтяващите по това време занаятчийски центрове под Балкана и Дунавската равнина, от подробности за носията на българското население. Той спира погледа си върху жилището на българина, състоянието на пътищата в обходените от него области, социалното устройство, народните обичаи и вярвания. Отнася се с голяма и искрена симпатия към българския народ, реалистично рисува голямата му изостаналост, но същевременно с възхищение и любов говори за неговото трудолюбие, патриархалния домашен бит и съчувства на борбата му за културно издигане и политическа свобода. В някои отношения дори го поставя по-високо от останалите балкански народи, които също е имал възможност да проучи. Неговите гравюри и картини, поместени в съчинението, също отразяват вярно наблюденията му върху обществения живот, материалната и духовната култура на българите. Богатият етнографски и фолклорен материал, който предлага книгата на Каниц, е особено необходим на съвременния изследовател за съхраняване и възраждане на родните обичаи и поддържане на народностното съзнание (Динеков 1942). Заради тези негови заслуги в издирването, описанието и запазването на българския бит и традиционна култура, Каниц се нарежда до най-големите имена в българската наука (Златарски 1904).

Едва ли може да бъде посочен друг чужденец, който така добре да е усетил духа на България и на българина с неговите вековни традиции. Заслугите на Каниц към българския народ и младата българска наука са високо оценени и през 1884 г. той е избран за почетен член на Българското книжовно дружество (днес Българска академия на науките) (НА БАН, ф. 1к, оп. 2). Ф. Каниц завещава своя архив и библиотека на Академията – те постъпват в Научния архив на части през 1929 и 1936 г. Изпратени са от изпълнителя на завещанието, неговия племенник Жак Каниц, чрез посредничеството на българските легации във Виена и Будапеща (НА БАН: Дело).

Тази безценна колекция от акварели, рисунки, скици, карти, фотографии и ръкописи на Ф. Каниц продължава да предизвиква интереса и вни-

манието на изследователите. По най-различни поводи в научни издания и в пресата през годините са публикувани материали за Каниц, но нито едно от тях няма претенцията за пълно и задълбочено проучване на живота, творчеството и заслугите на учения (Фехер 1936: 168). Налага се изводът, че е дошъл моментът за едно съвременно издание, което да покаже художествено-документалното наследство на Каниц и едновременно да припомни на българите за него. Ето защо НА БАН съвместно с Централната библиотека на БАН пристъпи към реализирането на споменатия общ изследователски проект „Изработване на художествено-документален албум по творби на Феликс Каниц“, чиито цели съвпадат напълно с целите и задачите на Академичния архив, а именно: опазване и разпространение на българското културно-историческо наследство.

Тази статия представя и работата по изследователски проект, спечелен от Научния архив на БАН и одобрен от Британската библиотека. Проектът цели опазване на културно-историческо наследство в риск чрез сканиране. Програмата не е предназначена за подпомагане на консервационна работа в техническия смисъл на думата. Тя има за цел да запази целостта на архивите, да ги отстрани от опасна или небрежна среда и да ги премести при безопасни условия на съхранение, както и да ги копира и да ги направи по-достъпни за ползване. Проблематиката е с национален приоритет и заема съществено място в европейския интеграционен процес.

За проекта са използвани две колекции на НА БАН, които са фото и графични илюстрации на епохата на доиндустриалното развитие на страната. Целта на проекта е да се дигитализират тези две колекции, съдържащи общо 5150 фотографии, скици, карикатури, шаржове и карти с малки, средни и големи размери. Първата колекция се състои от 3100 черно-бели стари фотоси, карти и скици. Втората колекция съдържа 2050 стари фотографии, скици, карикатури и шаржове с молив и туш.

Двете колекции са целенасочено и съзнателно създадени свидетелства за преиндустриалното общество на България и участието ѝ в три войни. Авторът на едната е офицер в две войни и Началник щаб на армията през Първата световна. Създателят на втората е военен кореспондент и художник по време на фронтовите действия. Двата са членове на Българска академия на науките. Документите отразяват военното ежедневие на фронта и в тила в драматична епоха от национално, балканско и европейско значение. Те притежават изключителна историческа и информационна стойност, но физическото им състояние затруднява научната употреба.

Документите са създадени преди век при полеви условия. Пренасяни са многократно. Като частно притежание са пазени непрофесионално при променящи се температура, влажност и светлина, били са изложени на влиянието на прах, инсекти и гризачи. Процесът на разрушаването им е продължителен и дълбок. Подложени са на спасителни процедури след постъпването им в НА БАН. Негативните въздействия обаче не са прео-

долени, а само временно спрени. Групирани тематично и описани, те се съхраняват в общи кутии и пликове, в помещение заедно с други архиви – фотоленти, картини и пр. Материалът за дигитализиране е фотографска хартия и паспарту с различно качество и дебелина, вид и произход; листове от скицници; употребявани листа от плакати, театрални програми, ресторантски менюта и др.; вестникарска хартия от началото на XX век. Най-ранният документ е от 1880, а най-късният е от 1930 г., а основният документален масив обхваща периода 1900–1920 г.

Първата колекция е създадена от полковник Петър Дървингов (Минчев 1990: 13), висш офицер и началник-щаб на Българската армия, главнокомандващ окупационния корпус в Моравия (днес в Сърбия и Чехия). Непосредствен участник в събитията, той заснема моменти от бойните действия, водени на територията на Балканите и в Средна Европа по време на три войни – Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война (1912–1918). Полковник Дървингов създава обемен снимков материал от различни фронтове: позиционни снимки на пехотни и артилерийски части, бойни походи, санитарни поделения, фронтови паради и молебени, авиационни и моторизирани части, моменти от провеждане на тактически учения, изграждане на окопи, прокарване на пътища и телефонни връзки, изгледи от селища и др. Запазени са и портретите, групови и индивидуални, на целия команден състав на българската армия от войните. Фотографиите регистрират военното ежедневие не само на фронта, а и в тила: лагери и биваци, облекло, снабдяване, военна техника и бит на българския войник. На много от гърбовете на снимките има пояснителни бележки, които носят допълнителна информация за конкретни събития и личности.

Втората колекция съдържа фотографии, карикатури и шаржове, създадени от известния художник и фотограф Александър Божинов (Божинов 2017). Той е един от първите български карикатуристи на XX век със световно значение и е военен кореспондент. В неговия архив са запазени значителен брой снимки от Първата световна война от военни позиции, различни от регистрираните в първата колекция. Документиран е и социалният живот на обществото в селата и градовете на Балканите по време на бойните действия: всекидневен бит, трудова дейност, календарна и празнична обредност. Фотографиите са създадени с подвижна полева техника на терен и регистрират изключителни исторически моменти от национално и европейско значение. Портретните снимки на авторите, на техните семейства и на видни български учени, писатели, хора на изкуството, политици, общественици и военни лица от тези години допълват палитрата на обществото от преиндустриалния период на България. Студийните портрети от страната и Европа носят допълнителна полезна информация за развитието на фотографията през този период.

Творческите материали от колекцията на Божинов, скици и карикатури, са както в оригинал, така и публикувани в албуми и вестници от началото на XX век. Екземплярите от хумористичния вестник „Българан“, чий-

то автор, издател и художник е Александър Божинов, са запазени в цялост в тази колекция. Архивът му съдържа също оригинални рисунки с молив и туш в скициници, върху отделни късове хартия, на гърбовете на ресторантски менюта, театрални програми и др.

В състава на предложените за дигитализация документи като част от колекциите са включени ограничен брой фотографии, създадени преди 1900 г. и след войните докъм 1930 г.

Двете колекции, с които кандидатствахме в програмата „Застрашени архиви“ на Британската библиотека³, се нуждаят от специално внимание поради недоброто им общо състояние още при постъпването им в БАН преди повече от 50 години. Тогава са предприети спасителни действия, които са недостатъчни. Те само задържат негативните процеси, но не преодоляват влошеното им качество. Физическото състояние на материалите ги поставя в риск, а голямата им историческа стойност наложи спешни съхраняващи процедури, за да не бъдат безвъзвратно изгубени. Голяма част от фотографиите са с избледняло изображение, а други са с угасващ емулсионен слой. Някои снимки са с пречупени ръбове, орфани краища, прегъната основа и с петна от влага или с петна с неустановен произход. Пояснителните авторови текстове на отделни кадри са нанесени с молив или с избледняло мастило. Екземплярите от в. „Българан“ не могат да бъдат ползвани в оригинал, защото хартията се рони. Задълбочаващият се процес на разрушение на документите от колекциите възпрепятства научната им употреба и популяризация в България, на Балканите и в Европа. Тъй като са автентични и носят изключително богата допълнителна информация под формата на текст, автографи, датировка, събитийност, географски и селищни наименования и др., те са уникални документи за своята епоха.

В резултат на проекта този ценен изворов материал е спасен от безвъзвратно загубване. Като дигитален продукт с разгърнати метаданни той е предназначен за изследователския и образователен процес, насочен към разкриване на сложния и динамичен исторически период в развитието на България, Балканите и Европа. Този масив може да се ползва на място в читалнята на Академичния архив или на интернет страницата на Британската библиотека. Всяко изображение е отделено и описано с прилежащите му метаданни като самостоятелен обект. Сканираните изображения се съхраняват на дисковете на компютрите и се дублират на мрежовото външно дисково устройство (NAS). Изградената база данни ползва същото мрежово устройство за съхранение на информацията. Комуникациите между компютрите, NAS, скенерите и принтерите се осъществява основно през локална компютърна мрежа, като бяха предвидени и преносими външни дискове и флашдрайв устройства.

³ EAP 894, 2016–2017.

Научният архив е научно–информационно звено на БАН. Неговият документален масив е с напълно свободен достъп. Правилникът за устройството и дейността му не разрешава изнасянето на оригиналите извън помещенията за ползване. Създаването на дигитални копия дава възможност за работа с тях от дистанция и предпазва оригиналите от допълнително увреждане. Копираните документи изграждат своеобразен застрахователен фонд, а институцията има възможност да излъчва научна информация чрез различни форми на популяризиране на фондовете – изложби, презентации и др.

С дигитализирането на документалното наследство на Феликс Каниц, полковник Петър Дървингов и акад. Александър Божинов информационният масив се приведе в известност.

Цитирана литература

- Божинов, Александър 2017. *Минали дни*. София: Изток–Запад.
- Вапцарова, Габриела, Дарина Илиева, Даниела Атанасова 2013. Приносът на Феликс Каниц за българската наука и култура. – *Наука*, 4, 35–40.
- Динеков, Петър 1942. Към въпроса за отношението на българите към делото на Феликс Каниц. – *Списание на БАН*, 63, с. 91, 117.
- Златарски, Васил 1904. Феликс Ф. Каниц. – *Летопис на Българското книжовно дружество*, 4, 110–114.
- Каниц, Феликс 1995. *Дунавска България и Балканът*. София: Борина.
- Киселов, Георги 1902–1903. Феликс Каниц (по случай 73-та му годишнина). – *Периодическо списание*, 63, 463–467.
- Минчев, Димитър 1990. *Военнореволюционната дейност на Петър Дървингов (1898–1918)*. София: Военно издателство.
- Романски, Стоян 1939. *България в образите на Феликс Каниц*. София: БАН.
- Фехер, Геза 1936. *Феликс Ф. Каниц – живот, пътувания и научно дело*. София: Петър Глушков.

Цитирани архивни фондове

- НА БАН, ф. 1к, оп. 2, а.е. 27.
- НА БАН, Дело на фонд 6 к.

V.

**ОБЛЕКЛО, РЕПРЕЗЕНТАЦИИ, МОДА
ПРЕЗ XIX И XX В.**

БЪЛГАРСКОТО ТРАДИЦИОННО ОБЛЕКЛО И НЕГОВОТО ПРЕДСТАВЯНЕ НА ПЪРВАТА РУСКА ЕТНОГРАФСКА ИЗЛОЖБА

Мира Маркова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Всяка етнографската изложба представя творенията на народната култура пред публика. Тя ни дава възможност да се докоснем до автентичния предмет (с анонимен автор), който винаги има етнически характеристики. Затова нерядко в етнографското наследство се търси обосновка на политически идеи и доктрини. Народната култура е един от класическите белези при дефиниране на идентичност, а етнографията се превръща в сериозен аргумент в междудържавните отношения. Конкретен пример в тази посока е първата руска етнографска изложба от 1867 г., която е обект на настоящото изследване. Българите получават за първи път самостоятелно представяне пред европейската общественост именно на тази изложба. Два костюма от Търновско са запазени и експонирани отново през 2007 г. в Руския етнографски музей в Санкт Петербург. Статията акцентира върху облеклото като видим знак на народната култура. Коректността и прецизността са ресурси, с които трябва да се говори за народната култура, защото тя е безспорен и желан елемент от съвременната културна комуникация.

***Ключови думи:** облекло, народна култура, етнографска изложба, етничност*

TRADITIONAL BULGARIAN COSTUME AND ITS PRESENTATION AT THE FIRST RUSSIAN ETHNOGRAPHIC EXHIBITION

Mira Markova

Sofia University St. Kliment Ohridski

The ethnographic exhibition presents the folk culture to the public. It allows us to touch the authentic object which is always with ethnic characteristics. Therefore, it is not uncommon for ethnographic heritage to seek justification for political

ideas and doctrines. Folk culture is one of the classical examples in defining identity. Ethnography is a serious argument in international relations. A specific example in this direction is the First Russian Ethnographic Exhibition, which is the subject of the present research. At this exhibition the Bulgarians received their first official presentation to the European public. Two of the costumes from Tarnovo region, which were presented at the First Russian Ethnographic Exhibition, were preserved and exhibited again in 2007 in the Russian Ethnographic Museum in St Petersburg. This article focuses on folk costumes as a visible sign of popular culture. Honesty and precision are a resource that needs to be discussed in relation to popular culture. It is undisputable and desirable element of contemporary cultural communication.

Keywords: *folk costume, popular culture, ethnographic exhibition, ethnicity*

Всяка етнографската изложба представя творенията на народната култура пред публика. Тя ни дава възможност да се докоснем до автентичния предмет (с анонимен автор), който винаги има етнически характеристики. Затова нерядко в етнографското наследство се търси обосновка на политически идеи и доктрини. Народната култура е един от класическите белези при дефиниране на идентичност, а етнографията се превръща в сериозен аргумент в междудържавните отношения. Конкретен пример в тази посока е първата руска етнографска изложба, която е обект на настоящето изследване.

Първата руска етнографска изложба е открита на 23 април 1867 г. в сградата на московския манеж и на нея за първи път публично са представени източните, западните и южните славяни в сравнителен план. Използвана е научната методология на етнографското познание. Предисторията на това голямо събитие ни отвежда към двадесетте и тридесетте години на XIX век, когато се заражда идеята за осмислянето на славяните като целокупна общност. Павел Йозеф Шафарик и Ян Колар описват славяните като „цялостна система“, неделима от културната карта на „стария континент“. Появата на подобни настроения сред европейската научна мисъл е естествен резултат от започналите през разглеждания период процеси на еманципация на славянските народи в Централна и Югоизточна Европа. Тези процеси включват движенията за национално възраждане, формирането на славянските литературни езици и началото на национално–освободителните борби на славяните, живеещи в Османската империя и Австро–Унгария. Още от края на XVIII век получава разпространение идеята за самостоятелното развитие на славянските езици като задължителен белег за народностна идентичност. Тази идея намира потвърждение в трудовете на В. Караджич, Б. Копитар, Я. Колар, Л. Гай, В. Априлов, Ф. Прешерн. Чешкият учен Ян Херкел въвежда през 1826 г. термина „панславизъм“ като разграничаване на славянския свят от германския. Идеята за доминация на славяните в Европа е възприета и от представители на руския елит.

Привържениците на т.нар. славянофилство противопоставят православния славянски свят на „болната Европа“. Такива възгледи защитават М. П. Погодин, И. Аксаков, А. С. Хомяков, И. В. Киреевски. Военните и политическите успехи на Русия през двадесетте и тридесетте години на XIX век стават основа за реализирането на желанието на руския политически елит да превърне Руската империя в обединителен център на всички славяни и естествено в техен хегемон. Постепенно се прокрадва намерението да се представи руският свят през призмата на народната култура, в която да се търси основание за първенстващото място на руската култура сред останалите култури и народи в руската империя. Видният руски антрополог и професор от Московския университет Анатолий Петрович Богданов подема инициатива за организирането на първата руска етнографска изложба, която да обоснове тези идеи и частично да ги материализира на практика. Самият император Александър II приема ентузиазизирано това предложение, което пасва на политическите му цели. Затова той желае изложбата да се превърне в грандиозно събитие, на което да се представи пъстрият и необятен свят на империята, пречупен през етнографското наследство. Императорът утвърждава програмата на изложбата, а почетен председател на организационния комитет става третият му син, великият княз Владимир Александрович.

Изложбата е посетена от императорското семейство веднага след откриването ѝ – още на следващия ден, 24 април 1867 г. Императорът с гордост демонстрира познанията си за бита на селяните от различни региони на Русия, коментирайки експонатите пред наскоро пристигналата в Русия княгиня Мария Фьодоровна, съпруга на престолонаследника Александър Александрович (Калашникова 2008: 13–14). Своеобразното „заиграване с народа“ цели да привлече вниманието върху етнографското наследство с особен акцент върху славянската култура. Тези факти подчертават огромното значение, с което е натоварена изложбата като част от политиката на централната власт в Русия. Обективността изисква да се посочи прецизността и научният подход при представянето на народната култура на изложбата. Авторите професионално акцентират върху локалните и етническите особености на артефактите. Представени са много от семейните и календарни празници, елементи на стопанството и традиционния бит на различните славянски народи, а и на неславянските народи от Руската империя. Фолклорът е представен като важен елемент на колективната идентичност. През XIX век знанието за фолклора се превръща в елемент на т.нар. „висока култура“, а самият фолклор – в ценност. Според Николай Папучиев веднъж формирана като ценност тази представа устоява през целия XX век (Папучиев 2012: 6), а днес получава „ново възрождане“. Ревитализацията на народната култура показва всъщност нейната устойчивост и динамичност.

Постановъчно и идейно изложбата се състои от три раздела: етнографски, общ етнографски и антропологически. Първият раздел е основата на

изложбата и включва „групи и племена, населяващи Русия и съседните на нея славянски земи“ (Иванова 1972: 124; цит. по Калашникова 2008: 13). Представени са сцени от фигури – манекени, отразяващи антропологическите черти на отделния народ, а също автентични предмети от бита, сцени от празниците и ритуалите. Работата по изпълнението на манекените и сцените е поверена на художниците И. Л. Севрюгин, Я. М. Яковлев, С. П. Закревски, А. М. Любимов и Гейзерт, а на скулптурите – на Н. А. Рамазанов и С. И. Иванов. Вторият и третият раздел на изложбата са предназначени за специалистите. Те включват снимки, албуми, рисунки от натура, отделни части на различни традиционни костюми, музикални инструменти, детски играчки, части от постройките. В третия раздел са изложени и някои археологически материали. Цялата изложба включва около 300 манекена, 450 комплекта костюми и детайли от тях, 1100 предмета от бита и 1600 фотографии (Калашникова 2008: 13). Машабността на изложбата е търсена нарочно. Политическата доктрина на Русия се стреми да демонстрира дълбоки връзки между многочислените народи от евразийското пространство, влизащи в състава на империята. От друга страна, се търси оправдание за рускоцентристката доминанта в управлението. Набляга се върху славянските корени в духа на панславизма. Науката е политически обвързана с държавническите интереси и етнографската изложба от 1867 г. отразява общото ниво в развитието на етнографията в Русия през XIX век. Правителството подкрепя развитието на етнографската наука, която се отделя като самостоятелен клон от историческото познание в началото на XIX век, защото етнографията трябва да даде доводи на руската имперска политика при постигането на стратегическите ѝ цели. Етнографските изследвания в Русия се провеждат от няколко авторитетни организации, а именно от етнографския отдел на Императорското Руско географско общество в Санкт Петербург, етнографския отдел на Императорското общество на любителите на естествознанието, антропологията и етнографията при Московския университет, Историко–филологическото общество при Харковския университет, Обществото за история, археология и етнография при Казанския университет и Руското географско общество. Последната организация работи над идеята за създаване на Общ руски етнографски музей (наричан Всерусийски) още от своето основаване през 1845 г. (Калашникова 2008: 16).

Първата руска етнографска изложба става и повод за провеждането на Втория славянски конгрес в Москва, който по думите на Михаил П. Погодин трябва да открие нова епоха в историята на цялото славянство (Жакова 2009: 14). В тази връзка при подготовката на изложбата се появява предложението да се покажат характерните черти и на останалите славянски народи. С реализирането на това предложение е натоварен професор Нил А. Попов, който е известен със своя интерес към славянските народи и с пътуването си с научна цел из техните земи през 1864 г. (Тодоров 1989:

185). Нил Попов смята славяните за необходимата база, с която трябва да се сравни руският народ в хода на изучаването на народната му старина и при представянето му на изложбата (Етнографическая выставка 1878: 84). По този начин русите разширяват хоризонтите на своята идентичност, асоциирайки се и като част от общия славянски свят. Сред някои представители на руската наука се прокрадва идеята, че русите са водещата народност в славянството. При откриването на изложбата руският славист В. И. Ламански дори вдига тост за приемането на руския език като общославянски (Керимова 2009: 38). Идеята в крайна сметка не намира подкрепа сред останалите славянски народи, които твърдо се обявяват срещу унифицирането и евентуалното русифициране на славянството. В този контекст поляците отказват да вземат участие на конгреса; не са представени и на изложбата.

Активна дейност по събирането на материали за славянския отдел на изложбата от 1867 г. развиват и българите. Сред организаторите са български студенти в Москва и Одеса, членовете на Одеското българско настоятелство Васил Рашеев и Николай Палаузов, Найден Геров като руски консул в Пловдив, руският консул И. П. Златарев в Одрин, доктор Васил Караконовски (лекар при руското консулство в Истанбул) и особено Стефан Веркович, който организира свои сътрудници из югозападните български земи за набавяне на необходимите материали за културата на местните българи. През 1866 г. той лично посещава селата Горно Броди в Серско и Пирин в Неврокопско (Арnaudов 1968: 348–349), а на следващата година – Крушево, Райковци, Сингелово, Леово, Петрово, Белово, Неврокоп, Търлис, Старчища, Калапот, Ковачевица, Просочен, Топлян и Сяр (Тодоров 1989: 185). Веркович е съвестен събирач и е напълно убеден в българския произход на местното население. Така той изпраща в Москва 12 цялостно комплектувани мъжки и женски носии, както и някои народни инструменти като гайда, гъдулка, кавал, свирка, тъпан. Общият брой на събраните предмети е около 100. Веркович прави някои уточнения за етническия произход на носителите на културата, свързана с тези предмети – например „мъжки мървашки костюм на българин от Македония“ или „женски миячки костюм на българка от Македония“ (Тодоров 1989: 186). Уточненията на Веркович още в онази епоха потвърждават максимата, че облеклото е „видимата идентичност“ на отделния човек, която прави ясни личностните и груповите отношения чрез знаковата си определеност (Дечева 2009: 109). На тази база то фокусира етнически специфичното, съхранявайки локалните особености и варианти на културата (пак там).

В руската наука е тиражирано становището, че Веркович изпраща в Москва етнографски материали, принадлежащи на „македонските българи“. При експонирането тези костюми са обозначени като „македонски“ – уточнение, което има не регионален, а етнически смисъл. Сведенията се отнасят за костюмите от региона на Битоля (с. Смилево), от левия бряг

Представяне на българите в битова сцена в носии от Търновско,
изпратени от доктор Васил Караконовски

на р. Струма и от с. Горно Броди в Неврокопско (Карпова 2008: 235–236, 245). Що се касае до самия Веркович, той навсякъде в своите съчинения и кореспонденция акцентира именно върху българското самосъзнание на изследваното от него население в споменатите области (Веркович 1970). Посоченият термин в руската книжнина до голяма степен е повлиян от общата представа за измеренията на българското пространство, която

руският елит притежава. За изконно българско пространство се възприема единствено региона между Стара планина и р. Дунав, населяван от т. нар. „придунавски българи“ (Калашникова 2008: 24). Последният термин е употребен и от доктор В. Караконовски, когато обозначава произхода на изпратените от него два празнични костюма (мъжки и женски) от Търновско. Цялостната колекция на Караконовски наброява общо около 180 предмета от Средна Северна и Източна България (Никополско, Свищовско, Търновско, Габровско, Дряновско, Тревненско). Подготвени са 10 пълни костюма, обозначени като костюми на „българи от източните части на Българското княжество“ (Тодоров 1989: 186). При комплектуването на тези костюми се набляга на техния славянски произход. Някои автори изказват становището, че те

са допълнително „очистени“ от ориенталски влияния, за да се впишат в желаната славянска рамка на мислене, характерна както за изложбата, така и за конгреса от 1867 г. (Дечев, Вуков 2010: 250). Това, разбира се, е съвсем нормално, ако се отчитат политическите нагласи сред възрожденския елит на повечето славянски народи, а и самата политическа среда, в която се развиват тези народи от средата на XIX в. Влияние оказват също така настроенията в самата Руска империя. При срещата си с делегатите на Втория славянски конгрес, проведена на 14 май 1867 г. в Царско село, император Александър II ги посреща с думите: „Приветствам ви родни братя славяни, на родната славянска земя!“ (Жакова 2009: 19). Иван С. Аксаков многократно подчертава, че силата на славяните е в Русия, а на самата Русия – в нейното славянство (Жакова 2009: 22).

Освен посочените колекции българите изпращат още над 200 фотографии, рисунки и художествени скици (Тодоров 1989: 187). Присъстват също така материали, принадлежащи на българите, живеещи в рамките на руската империя. Значимостта на изпратеното е огромна не само за историята на българското етнографско знание, но показва още желанието на самите българи да познаят себе си като отделен народ и като част от славянската култура. Това е в съзвучие с общото ниво на социално–политическите процеси, протичащи в българското възрожденско общество. През шестдесет-

Двупрестилчена носия, изпратена от доктор Васил Караконовски

те години на XIX в. националната идея набира все повече привърженици. Българите разбират необходимостта от това да осмислят себе си като общност, надделявайки над регионализма и локалните традиции. Българските материали в изложбата от 1867 г. обхващат сравнително пълно цялата българска етническа територия. Така недвусмислено българите дефинират параметрите на „българското пространство“. Заслужава внимание и още един факт. На Втория славянски конгрес в Москва (както бе споменато, той се провежда паралелно с руската етнографска изложба) българите са представени от Иван Богоров. Чрез него нашата народоука за първи път демонстрира самостоятелно присъствие на подобен авторитетен международен форум. Богоров произнася реч пред представители на Московския университет и още 18 научни и художествени общества, чрез които се стреми да получи подкрепата на славянските народи за българската кауза. Апел към славяните, и най-вече към руския народ, отправя и българският студент в Москва Райко Жинзифов (Тодоров 1989: 188). Той поддържа кореспонденция и с Нил Попов, когото агитира за българското дело (Минкова 2009: 92). Търсенето на помощ (предимно от Русия) за осъществяването на националноосвободителните идеали на българите е в съзвучие с настроенията сред българската възрожденска интелигенция през петдесетте и шестдесетте години на XIX век. Българското националноосвободително движение все още не е достигнало своята зрялост и идейна завършеност.

Първата руска етнографска изложба от 1867 г. и провежданият важен славянски форум стават повод за първото официално представяне на българите в „славянското семейство“. При това българите са включени в групата на южните славяни. Експозицията включва мъжки костюм от Търновско със светла горна част и тъмна долна част с димии. Костюмът може да бъде причислен към т.нар. преходен тип. Женският костюм от Търновско е с риза бърчанка и две богато украсени престилки. Бърчанката е с триъгълна раменна ставка, изработена от различна материя (вълна). Това е характерно за този тип риза от Средна Северна България (Комитска, Борисова 2005: 7). Заслужава внимание косичникът, който е добре съхранен и до днес. Състои се от 6 нишки, с мъниста и бисери, пера и монети. Българите от Търновско са представени в битова сцена, свързана с работния им ритъм. Женският костюм от с. Смилево (Битолско), експониран в изложбата като македонски, е изпратен от С. Веркович и се състои от пишна сая с червена престилка с ресни и масивни пафти. Ризата е богато украсена с червено вземо и ресни – елемент характерен за миячките ризи (Комитска, Борисова 2005: 19); именно ресните са част от изяществото на костюма. Забраждането е сокаено. Странно е, че този костюм е определен като македонски, доколкото изследователите на традиционното българско облекло са категорични в общата структура на саяния костюм за цялата българска етническа територия.

Българските материали от изложбата са и първите наши етнографски материали, които се съхраняват в музейни сбирки (Тодоров 1989: 188).

Носии от с. Смилево (Битолско), изпратени от Стефан Веркович с изрично посочване, че става въпрос за носии на „българи от Македония“

След закриването на изложбата (19 юни 1867 г.) двата костюма от Търновско са изложени в Московския публичен „Дашковски“ музей, а от 1948 г. се съхраняват в Руския етнографски музей в Санкт Петербург (Калашникова 2008: 36). През 2007 г. женският костюм от Търновско е експониран отново във връзка с отбелязването на 140 годишнината от първата руска етно-

Сая от с. Смилево (Битолско)

графска изложба. В каталога от 2007 г., отразяващ съвременното състояние на изложбата от 1867 г., носиите, предоставени от Веркович, вече изрично се посочват като „македонски“ (Les Slaves 2008: 53–54) – факт, отново свидетелстващ за политическата обвързаност на етнографията.

По примера на първата руска етнографска изложба могат да бъдат направени и по-широки обобщения относно ролята на етнографската изложба като специфична форма за представяне на народната култура. Класическата етнографска изложба, малко позабравена в нашата технологична съвременност, ни дава възможност да се докоснем до автентичния предмет, носещ винаги етнически характеристики. Един и същ елемент на културата, поставен в различен

контекст, неизменно има специфично, но и точно обособено етническо звучене. Националните образователни институции, занимаващи се с етнография/етнология, трябва да акцентират върху адекватното познаване на собствената ни култура (за развитието на Националния Етнографски музей вж. В. Ковачева-Костадинова 1997). Така ще се получи и по-добро опознаване на света. Класическата етнографска изложба не е загубила своята актуалност и днес, както се вижда и от руския опит от 2007 г., когато е възстановена и реекспонирана с изключително голям успех част от изложбата от 1867 г. Актуалността на този тип изложби до известна степен е закономерна благодарение на това, че те са винаги национално мотивирани. В традицията се търси оправдание на съвременността – идеология, която пасва на съвременните стратегии за оцеляване.

Интересът към познаването на традиционното народно облекло се възражда. Една от причините е желанието за себепознаване у съвременния човек, който търси кодовете на историческата си и културна памет. Облеклото, като видим белег на етничността, отразява степента на стопанското развитие, структурата на социалните взаимоотношения, културната матрица и влиянието на екологичната ниша върху човека на даден исторически етап. Според Мирелла Дечева облеклото е „културният двойник на човека в системата на материалното“ (Дечева 2009: 109). Много автори (Дечева 2000; Дечева 2009; Комитска, Борисова 2005; Ганева 2003) определят облеклото и като второ „аз“ или „паспорт на човека“ в традиционното общество. Темата за етнографската изложба извежда на преден план също

така и проблема за ролята на учения, който трябва да предостави експертното знание за експонирането и интерпретирането на народната култура (вж. повече у Папучиев 2012: 147). Коректността и прецизността са онзи ресурс, с който трябва да се говори за народната култура, защото тя е безспорен и желан елемент от съвременната културна комуникация.

Цитирана литература

- Арnaudов, Михаил 1968. *Веркович и „Веда Словена“: Принос към историята на бълг. фолклор и на бълг. възраждане в Македония с неизвестни писма, доклади и други документи от 1855-1893 г.* София: БАН.
- Веркович, Стефан 1970. Народни песни на македонските българи. – В: *Изследвания за историята на българския народ*. Т. 1. *Българската история в трудовете на европейските учени*. Съст. С. Лишев, А. Пантев, В. Паскалева. София: БАН, 399–409.
- Ганева, Радослава 2003. *Знаците на българското традиционно облекло*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Дечев, Стефан, Николай Вуков 2010. От калпака до цървулите: как се създава българската национална носия. – Във: *В търсене на българското: мрежи на национална интимност XIX–XXI век*. Съст. Стефан Дечев. София: Институт за изследване на изкуствата – БАН, 159–255.
- Дечева, Мирелла 2000. *Чертог на българката чародейка*. София: Свят „Наука“.
- Дечева, Мирелла 2009. Етнографски институт с музей при Българската академия на науките – център за събиране, съхраняване, експониране и изследване на българското народно облекло. – В: *Россия и славянският мир на Етнографическата изложба 1867 г.* Съст. В. М. Грусман, Е. Е. Герасименко, Н. М. Калашникова. Санкт-Петербург: Навигатор, 109–118.
- Этнографическая выставка 1878. Этнографическая выставка 1867 года Императорского Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Императорском Московском Университете. – *Известия Императорского Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском Университете*. Т. XXIX, вып. 1. Москва.
- Жакова, Н. К. 2009. Славянские гости на Этнографической выставке 1867 года. – В: *Россия и славянский мир на Этнографической выставке 1867 г.* Съст. В. М. Грусман, Е. Е. Герасименко, Н. М. Калашникова. Санкт-Петербург: Навигатор, 14–24.
- Калашникова, Наталия 2008. Первая этнографическая выставка России. – В: *Славяне Европы и народы России*. Ред. Н. М. Калашникова. Санкт-Петербург: Славия, 12–45.
- Карпова, Ольга 2008. Зарубежные славяне. – В: *Славяне Европы и народы России*. Ред. Н. М. Калашникова. Санкт Петербург: Славия, 234–254.
- Керимова, М. М. 2009. Всероссийская этнографическая выставка 1867 г. – В: *Россия и славянский мир на Этнографической выставке 1867 г.* Съст. В. М. Грусман, Е. Е. Герасименко, Н. М. Калашникова, Санкт-Петербург: Навигатор, 29–42.

- Ковачева-Костадинова, Вера 1997. Едно столетие Национален етнографски музей (Минало и настояще). – *Родина*, 1–2, 26–291.
- Комитска, Анита, Веска Борисова 2005. *Български народни носии*. София: Анико.
- Минкова, С. Л. 2009. Нил Александрович Попов и възрождение болгар. – В: *Россия и славянският мир на Етнографическия изложба 1867 г.* Съст. В. М. Грусман, Е. Е. Герасименко, Н. М. Калашникова, Санкт-Петербург: Навигатор, 85–97.
- Папучиев, Николай 2012. *Фолклор и национална култура*. София: Кралица Маб.
- Тодоров, Делчо 1989. *Българската етнография през Възраждането*. София: Издателство на БАН.
- Les Slaves D'Europe 2008. *Catalogue de l'exposition Les Slaves D'Europe*. Saint-Petersburg: Slavia.

МОДАТА В БЪЛГАРСКИТЕ МОДНИ СПИСАНИЯ ОТ 1930-ТЕ ГОДИНИ: ПОПУЛЯРНИ РЕФЛЕКСИИ НА МЕЖДУВОЕННИ КУЛТУРНИ ТЕНДЕНЦИИ

Надежда Стоянова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Статията се фокусира върху някои от най-популярните български модни списания от тридесетте години на XX век. Основната теза е, че тези издания обективират в образи (и вещи) „високите“ културни идеи на своето време. При това те не просто представят откритостта и бързата рефлексивност на популярната култура, но в контекста на променените разбирания за изкуство през тридесетте години, носят потенциала да онагледяват житейската функционалност на българския модернизъм и придават цялост и завършеност на модерната българска култура. Конкретните тематични акценти, които са разгледани, са: грижата за тялото, родното и карнавалът.

Ключови думи: мода, модни списания, българска култура, модернизъм, тридесетте години на XX век, гимнастика, родно, карнавал

FASHION IN BULGARIAN FASHION MAGAZINES OF THE 1930S: POPULAR REFLECTIONS ON INTERWAR CULTURAL TRENDS

Nadezhda Stoyanova

Sofia University St. Kliment Ohridski

The article focuses on some of the most popular Bulgarian fashion magazines of the 1930s. The main point is that they objectify in images (and things) the elite cultural ideas of their time. Not only do they present the openness and rapid reflectiveness of popular culture but they have the potential to illustrate the vitality of Bulgarian modernism in the context of the new understanding of art in the

1930s and give wholeness and completeness to the modern Bulgarian culture. The specific thematic highlights of the article are: the care for the body, the native and the carnival.

Keywords: *fashion, fashion magazines, Bulgarian culture, Modernism, 1930s, gymnastics, native, carnival*

Голям е броят на периодичните издания за мода, които излизат в междувоенните десетилетия. Техните профили са подобни, макар причини от икономически, социален и технически характер през различните години да определят обема и илюстративния материал в книжките. Сред заглавията, които могат да се изредят, са: „Вестник на жената“ (1921–1944); „Парижки красиви моди“ (1920), „Еlegantна красота“ (1920), „Женско огледало“ (1923–1926), „Модерна домакиня“ (1924–1942), „Домакинство и мода“ (1928–1932), „Домакиня и майка“ (1933–1940), „Огледало на жената“ (1933), „Съвременна домакиня“ (1933), „Мода“ (1937), „Мода и кино“ (1938–1939), „Българка“ (1938–1939), „Мода и култура“ (1941–1942) и др. В малко от тях се срещат текстове, които да свидетелстват за по-задълбочена хуманитарна рефлексия върху явлението „мода“. Изключение прави „Вестник на жената“ – издание, осигуряващо пространство за различни полемични гласове, които активно участват в превръщането на модата в един от значимите културни дебати за междувоенните години, макар това почти да не е отразявано в по-късни литературно и културноисторически изследвания¹. Различна обаче е задачата на модните списания от тридесетте години на ХХ век, които ще бъдат обект на настоящата статия – при тях не е видима необходимостта от поставянето и обсъждането на въпроса за легитимността на модата като културно явление; те по-скоро стъпват на вече утвърдената ѝ значимост и започват да изпълняват своята популяризаторска роля, което се състои не просто в опита за разпространение на различни модни тенденции сред българското общество, но и в стремежа за разширяването на различните обществени сфери, където модата има своето въздействие.

В тази статия се защитава тезата, че модните списания от тридесетте години на ХХ в. представят популярна интерпретация на значими „високи“ модерни и модернистични тенденции от междувоенните десетилетия: изданията *обективират в образи (и вещи) културните идеи на своето време*. И макар при това тези идеи да се тривиализират, а често и идеологически манипулират, списанията представят откритостта и бързата рефлексивност на българската популярна култура от този период. В контекста на променящите се разбирания за културата и изкуството през тридесетте години

¹ Този въпрос съм разгърнала по-пространно в две по-ранни свои публикации (Стоянова 2015; Стоянова 2013).

обаче, анализът на интересуващите ме издания не би следвало да стига само до факта на тривиализацията, но и да постави въпроса дали модните образи в тях не могат да се осмислят като част от функционирането на по-различната естетическа система през това десетилетие, ориентирана към „целесъобразността“ и приложността на художествените творби. Защото ако за човека от третото десетилетие на XX в. изкуството следва да участва в „хода на живота“ (вж. Кръстев 2014), то може да се каже, че списанията имат потенциала да онагледяват житейската функционалност на „високия“ български модернизъм, да осмислят неговата „реална стойност“ в контекста на „антропоцентричния“ уклон на българската култура от тези години.

В специализираната литература модата се представя най-вече като явление на модерността и се разпознава през динамичната промяна на тенденции в различни житейски области. Темпоралните характеристики на модата са давали неведнъж основание тя да бъде успоредявана с модернизма и авангарда (Benjamin 1999: 63, 64/ [В 1а,1]; Lehmann 2002), но за тази статия не е толкова от значение съотнасянето на модернизма и модата, нито взаимната им интеграция (вж. например Martin 1989; Martin 1998), но най-вече как модата се превръща във форма за функциониране на самия модернизъм в неговите по-късни проявления. Основанията за това в голяма степен могат да бъдат открити в статията „Биологичен поглед върху изкуството“ (1933) на Кирил Кръстев, където се настоява за необходимостта от разширяването на границите на изкуството и от разчитането му не през определена нормативистична естетика, а през неговото „конструктивно участие в изграждането на живота“ (Кръстев 2014: 101), през неговия виталистичен потенциал и близост до другите прояви на човека. В този смисъл, модата, редом с архитектурата и танца, се определя като „изкуство–вещ“ – представителна форма за новото разбиране за изкуство. В средищната категория между „изкуството–вещ“ и „изкуството–образ“ (включващо литературата, живописата, скулптурата) се полагат популярните изкуства – киното и „увлекателната“ литература, които според автора са в състояние да допринесат за „простата жизнена радост, удоволствието, освежаването“ (Кръстев 2014: 105). Тази група – с освободеността си от „субективния авторов елемент“ (Кръстев 2014: 102) и възможността да провокира специфична психическа ответна реакция – предполага обогатяване и с други родствени по характера си явления, каквито могат да предложат популярните сред широката аудитория модни списания. Не по принцип, а тъкмо в контекста на тридесетте години на XX век културното присъствие на модата и модните списания може да бъде обяснено не само чрез прагматични – комерсиални или идеологически – подбуди. Предвид характерното за това десетилетие обръщане към делничното, към баналното, към времево нетрайното и към освобождения от рафинирана художествена и/или философска култура среден човек, списанията за мода добавят съществен щрих върху разбирането на българската междувоенна култура.

Модни списания през тридесетте години на XX век

Списанията за мода от това десетилетие имат разнородно съдържание, което включва информация за модните линии, кухненски рецепти, здравословни съвети, художествени текстове, отзиви за различни събития и др. В настоящото изследване е включен материал от няколко списания.

Списание „Модерна домакиня“ (1924–1942) е определено като „ежемесечно списание за моди, бельо, детски дрехи, ръкоделия, кухня, домакински съвети и четиво“. Редактирано е от Анастасия Митева д-р Карамисева. Най-разпознаваеми са рубриките за модно облекло, за моден интериор и за рецепти. Една от отличителните характеристики е публикуването на художествени текстове и отзиви от театрални постановки.

Списание „Домакинство и мода“ (1928–1932) има подзаглавие „Модно, ръкоделно и домакинско списание“. В редакционния му екип влизат Пелагия Видинска, А. Шайтанова-Генева, Викторина Паскалева, Х. Хенинг-Берова, Ст. Христова, д-р К. Евстатиев и д-р Ф. Кисьов. Оформят се тематични рубрики за съвременни тенденции в облеклото, в интериора, за детски болести, полезни съвети, готварство и др. Акцент се поставя и върху кратката проза.

Списание „Домакиня и майка“ (1933–1940) е „Месечно списание за мода, ръкоделие, домакинство и култура“ с редактори Лили Масопуст и инж. Янакиева. За разлика от другите издания, тук се поставя акцент върху чуждестранната мода. Появяват се още рубрики за готварство и за обзавеждане на дома. Има практични съвети за поддържането на здравето и на самочувствието на дамите. Трябва да се открие, че в това списание се публикуват аналитични текстове за мястото и ролята на жената в дома и обществото. Коментират се въпроси, засягащи психологията на жената и възпитанието на детето.

Списание „Българка“ (1938–1939)² е „месечно списание за мода, домакинство и битова култура“. То има кратък живот, но за сметка на това е много разпознаваемо като идеология и визия на фона на останалите издания. Списват се следните отдели: „Моден“, „Плетива“, „Ръкоделия“, „Български шевици и килими“, „Готварство“ и др. Специален акцент се поставя върху стилизираните български национални костюми.

„Мода и култура“ (1941–1942) също излиза за кратко, но се отличава от останалите издания с опита си да осъществи връзка между популярна и „висока“ култура. Списанието е редактирано от Кирил Каранов, а сред сътрудниците му са Михаил Арnaudов, Елисавета Багряна, Дора Габе, Васка Емануилова и др. В него акцентът пада не толкова и не само върху модните тоалети и практически приложимата информация, а най-вече върху художествените текстове и отзивите от културните събития.

² Със същото заглавие излиза друго списание между 1896 и 1904 г.

Спрямо изданията от двадесетте години на XX век, се открояват акцентите върху отношенията между модата и обществото и върху развиването на модна култура³. Сред интересните теми, които се откриват във всички посочени издания, са телесното, родното и карнавалното. Те ще бъдат представени накратко в следващите страници.

Модата като обществен ангажимент

Изданията от началото на двадесетте години – „Парижки красиви моди“, „Елегантна красота“, „Женско огледало“, модните рубрики във „Вестник на жената“ от този период – последователно извеждат чуждестранните тенденции и открития в модата и по-слабо представят българската мода в облеклото или интериора. За разлика от тях, списанията от тридесетте години акцентират върху новите линии у нас. Дори когато публикуват текстове за европейската мода (вж. например Ирина 1933а; Ирина 1933б; Worth 1933), те настояват на интерпретацията, а не на дословното заимстване. По-съществена разлика обаче е тази, че в изданията от тридесетте години модата започва да се осмисля като вид обществен ангажимент. Такава социална рефлексия в публикациите от началото на предното десетилетие, пък било то и в модните отдели на „Вестник на жената“, трудно би се разпознала. В уводната статия „Към читателките“ на „Домакинство и мода“ съзнанието да бъдеш моден е изведено като същностно за българката, която „сочи пътя на бъдещия български гражданин“. Модната дреха е форма на заявяване на себе си и ангажимент към общността: „Времето, когато българката смяташе за гордост да каже, че е могла да носи един и същ костюм години наред, е отдавна запратено в далечното минало. Днес облеклото – модното, но прилично и естетично облекло – е една необходимата нужда за всяка културна жена, но и един дълг – дълг към себе си и дълг към ония, между които се движи“ (Редакционна 1928). Като част от разбирането за обществената мисия на самите издания е и една от задачите, която се открива пред тях – създаването на „модна култура“, която да е резултат от творческия потенциал на субекта и от намереното съответствие между отделните елементи и форми: „Модната култура няма нищо общо с култа към модата, т.е. само с безсмисленото подчинение на една воля за формите. Модна култура има само там, където дарбата и уменията се стремят да създадат една хармония между структурата на отделното тяло и формата на облеклото“ (Вернекинк 1941).

³ Една от особеностите във визуалното оформление на списанията от тридесетте години на XX век е включването на фотографията при представянето на модните силуети.

„Високата“ култура постепенно изтиква в периферията своите популярни форми, които обаче в годините на появата си са много по-разпознаваеми като гласове и много по-ясно показват, ако не новите, то поне затвърждаващите се тенденции в обществото. Модните списания от тридесетте години отразяват тъкмо такива тенденции, в които се смесват идеологическите и естетическите доминанти на времето.

Грижата за тялото

Темата за спорта има ясни идеологически импликации през междувоенните години, свързани с възходящите национализми. Интересът към гимнастиката, към карането на ски и към туризма е отчетлив по страниците на модните списания от тридесетте години и е лесно обясним в контекста на тогавашната историческа ситуация в Европа. Заглавия от рода на „Физическата красота – пазителка на расата“ (Г. М. 1938) и статии, обосноваващи туризма като значителен фактор за подготовката на бъдещите майки (Бончев 1939), показват идеологическата посока на някои от изданията. Вниманието към удобните и лесни за придвижване дрехи обаче, към грижата не толкова за силното, колкото за гъвкавото тяло (вж. Без автор 1938а; Без автор 1939а) и неговата еластичност (Г. М. 1939), за изправената стойка (Без автор 1939б) може да се разчете преди всичко като реализация на характерния за човека от междувоенните години „бунт на тялото“ (вж. Шейтанов 1928) – един „бунт“, носещ в себе си „високия“ авангарден уклон към примитива, към варварина с неговия физически потенциал да овладява бъдещето и да се трансформира, да излиза извън себе си и да бъде друг. И това обръщане към некултурено човешкото е не еднократен ексцентричен акт на субекта от двадесетте и тридесетте години в популярните издания, а е представено като методично провеждано и непрестанно усилие (Без автор 1938б).

Родното е модно

Обръщането към темата за родното започва още в годините на войните (1912–1918). След това обаче се превръща в една от основните посоки на „високата“ българска междувоенна култура. В началото на двадесетте години особено активно се разглеждат от българските автори възможностите за декоративна стилизация на родното в художествените творби. Тази проблематика получава и своята популярна модификация в облика на дрехите и на интериора от втората половина на двадесетте и през тридесетте години. Тя се разгръща най-вече като ответен жест на характерните за периода агресивни опити за хомогенизиране на европейската култура. През 1934 г. Константин Гълъбов в своята статия „Психология на модата“ се усъмнява във възможността да се наложат дълготрайно опитите за интеграция на

български фолклорни елементи с европейското градско облекло: „Те обаче са несполучливи и ще бъдат най-често несполучливи, защото нашите носии и западното женско облекло са в два различни стила, които не търпят съжителство. Известно примиряване на тия два различни стила ще бъде възможно само при някоя изключителна мода, близка до формите на народните носии. Но и тогава постигнатото няма да бъде трайно“ (Гълъбов 1934: 55). Информацията в модните списания обаче свидетелства, че подобна тенденция се запазва в облеклото и в интериора почти две десетилетия, а през тридесетте години е водеща. Обръщането към фолклорните мотиви за този период означава отгласване от безкритичното заимстване на чуждото, но не предполага възпроизвеждане на националната носия с етнографска точност. Напротив, акцентира се върху необходимостта от стилизация, от художествено преработване на родното (вж. Редакцияна 1938а). Фолклорните мотиви се превръщат в орнаменти, в своеобразни символни образи на съвременния човек през тези години. Два по-специфични тематични фокуса могат да бъдат набелязани тук – селото и шевицата.

Един от лайтмотивите на литературата и културата от 1930-те е селото, но в детайли неговата интерпретация тук няма да бъде разглеждана. Онова, което обаче трябва да се изведе, е, че рядко през тези години селото се представя като идиличен топос. Неговият образ е вече повлиян от промените, на които модернизацията неизбежно го е подложила. То присъства не толкова като форма на регресивно завръщане към реалистичното изображение, а най-вече като опит за декоративно/символно представяне на новия образ на българското. Подобна е и посоката на разглеждане в популярните модни издания. Особено последователна в този аспект е редакционната политика на сп. „Българка“, където дори се оформя отдел „Страница за селото“. Статии като „Днешното село и облеклото на селянката“ (Редакцияна 1938б) и „Запазване на националното облекло в селото“ (Редакцияна 1939) стъпват на безвкусното заимстване на „градски“ мотиви в селските дрехи, което превръща облеклото на селянката в културно недоразумение. Според редакторите на списанието обаче облеклото на селяните носи паметта на нацията, поради което и то следва да бъде съхранено. Това все пак не би трябвало да означава завръщане към конкретиката на миналото, а стремеж към естествено преливане на миналото в настоящето.

С оглед на интереса към стилизираното присъствие на фолклорното в модерната дреха специално внимание се обръща на шевицата. Списанията са всъщност само една от посоките на широкия научен и обществен интерес към този вид фолклорна декорация. За подобен интерес свидетелстват още двуезичният албум „Български народни шевици“ (т. 1, 1913, т. 2, 1928) на Ст. Л. Костов и Евдокия Петева, инициативите на сформирания комитет „Български накит“, различни прояви на Художествената академия и др. (вж. Нелла С-ка 1929). За списание „Домакинство и мода“ съхраняването на българската шевица е редакционен ангажимент, но и обществена кауза,

доколкото за тях е важно опазването ѝ да се превърне в част от националната културна политика (Нелла С-ка 1929; Без автор 1930). Видимо от публикациите в различните издания е, че шевицата е основно средство, чрез което се осъществява стилизацията на фолклорното в модната дреха от двадесетте и тридесетте години на ХХ в. Могат да се разпознаят две посоки на интерпретация на фолклорната декорация. Едната е насочена към динамичната променливост на родното съобразно европейските влияния. При нея фолклорната декорация се превръща в детайл върху вещи, принадлежащи на модерната градска култура (дамски чанти, покривки за маси, декоративни възглавници и др. – вж. „Домакинство и мода“, 1929, бр. 8 и 9). Другата е свързана с музеификацията на родното, застопоряването му като образ на миналото. Това е тенденция към съхраняване на автентичността на фолклорното и отказ от модернизация, който се открива в интереса към своеобразните „музейни“⁴ кътове в съвременните домове от междувоенните години: „Въпреки новото, което всеки век носи – освен в музеи и частни дворци, почти всяка заможна къща е приютила в един ъгъл или стаичка по една сбирка – колекции от стари мебели, килими, шевици и др. изделия на народа“ (Без автор 1929). Един от емблематичните примери, който е даден, е с дома на художника Никола Танев.

Различните аспекти на усвояване на родното в модните списания от тридесетте години на ХХ век са отглас от значими тенденции на междувоенните години, свързани както с реконструкцията на националната памет, така и с модернизационната трансформация на родното. Не би могло да се каже, че популярните модни списания задават по-различна посока на интерпретация от познатите, но акцентът върху визуалния образ на вещта чертае процеса, от една страна, на „функционализация“ и утилизация на високите културни залози, а от друга страна, бележи един процес на естетизация на модерния човек (през дрехата) съобразно зададените като необходимост художествени хоризонти.

Карнавалът и творческият потенциал на „средния човек“

Едно от големите светски събития за междувоенния човек е годишният карнавал на Сирни Заговезни. По тази причина болшинството от февруарските броеве на списанията са посветени на карнавалните костюми и на променената идентичност на човека във времето на празника: „Карна-

⁴ Като „музей“ тези кътове са определени в самите публикации: „Още преди десет години той усилено събираше, поправяше и редеше всичко старинно в къщата си, като я превърна в малък музей.“ (Без автор 1929)

валът, една дума, която заинтригува, опиянява. Във вихъра на карнавала, прикрити от маската или изменени от необикновеното облекло, нашият живот става веднъж в годината на шампанско, едно лудешко настроение, в което изпиваме чашата с кипящите радости, възникнали в шемета на музиката, танца, флирта...“ (Редакцияна 1930). Не толкова вниманието върху състоянието на човека по време на карнавала е това, в което дават своя принос модните списания, колкото възможността, която разкриват чрез карнавалния костюм масовият субект/ „средният човек“ да реализира своя творчески потенциал и да се превърне в автор на самия себе си: „Но с течение на времето и възрастта ние се вживявахме в ролите и простите средства намериха своето художествено изпълнение, което започна да се манифестира през дните на карнавала“ (Редакцияна 1930).

Ето някои аспекти, през които може да бъде осмислен карнавалният костюм през двадесетте и тридесетте години:

Карнавалният костюм се явява *своеобразен „костюм на времето“*, представящ онази проблематична положеност и несигурност на междувоенния човек в собственото му настояще. Така едновременно с пищните рокли, показващи влияние от Романтизма и викторианската епоха („Модерна домакиня“, 1934–35, кн. 5 и др.), се появяват футуристични костюми на авиатори и машини (вж. образа на авиатора в сп. „Домакинство и мода“, 1929, бр. 6, както и на аероплана в сп. „Домакиня и майка“, 1936, бр. 26).

Карнавалният костюм е *интернационален*. Като такъв той се явява провокация към и алтернатива на отявлените националистически тенденции в българската култура от тридесетте години и е своеобразна алтернатива. В списанията се срещат африкански (вж. сп. „Домакиня и майка“, 1936, бр. 26), руски, английски, испански, американски и френски костюми, представящи автентичен изглед на различните национални култури (вж. „Домакинство и мода“, 1930, бр. 5; „Домакиня и майка“, 1933, бр. 6).

Карнавалният костюм много често изразява опита на междувоенния човек *да излезе извън себе си и собствената си природа*, което е видимо в интереса към костюми, възпроизвеждащи обекти от флората и фауната (дървета, животни, насекоми – вж. „Домакиня и майка“, 1936, бр. 26) или космически обекти и природни явления – звезда, луна, дъга и др. (сп. „Домакинство и мода“, 1929, бр. 6 и др.), и то съвсем не са само при дрехи, предвидени за деца.

Любопитна посока задават и костюмите, представящи *човека като вещ (и вещта като човек)*. Срещат се ексцентрични облекла – например „Торба брашно“, „Кукла“, „Макара“, „Аероплан“ (сп. „Домакинство и мода“, 1929, бр. 6; „Домакиня и майка“, 1933, бр. 6, сп. „Домакиня и майка“, 1936, бр. 26, и др.). Те представят играта с десубективизацията на човека в изпълнения с машини и вещи свят на модерния град.

Карнавалът не е само едно от усмихнатите лица на междувоенната криза с идентичността в различните нейни измерения. Чрез интереса към

веществената култура, която е видима тенденция при костюмите, той се реализира също така като форма на игра с *кризата на човешкото*, започваща в годините на Първата световна война и стигаща своя апогей след началото на Втората световна война.

* * *

В междувоенните години модата е едно от измеренията на българската национална култура. От една страна, популярните списания през тридесетте години на XX век представят модата в нейните най-масови форми и по този начин показват процеса на усвояване, трансформиране, отразяване от средната публика на някои от най-актуалните тенденции в обществото и изкуството. От друга страна обаче, тези издания се вклиняват като неизменна част в българската култура от тридесетте години, доколкото онагледяват нейния стремеж към „целесъобразност“ и „полезност“ в контекста на променените представи за художественост. И макар разглежданите списания сами по себе си да не се отличават съществено като концепция и характер от десетки други български модни списания през десетилетията, в контекста на междувоенните години, и в частност на тридесетте години на XX век, те се превръщат в *необходимост* за функционирането на модерната българска култура с по-различните ѝ приоритети, придавайки *цялост* и *завършеност* на нейния образ.

Цитирана литература

- Без автор 1929. Българска обстановка. – *Домакинство и мода*, 4, 24–25.
- Без автор 1930. Българските народни шевици. – *Домакинство и мода*, 4, с. 3, с. 22 [поради унищожаване на част от броя е невъзможно да се разбере кой е авторът на статията].
- Без автор 1938а. Здраве, спорт, красота. – *Домакия и майка*, 51, с. 6.
- Без автор 1938б. Здраве, спорт, красота. – *Домакия и майка*, 53, с. 23.
- Без автор 1939а. Здраве, спорт, красота. – *Домакия и майка*, 62, с. 6.
- Без автор 1939б. Здраве, спорт, красота. – *Домакия и майка*, 55, с. 6.
- Бончев, д-р Дим. 1939. Трябва ли жената да прави туризъм? – *Българка*, 1, с. 24.
- Вернекинк, Лоте Зиберт 1941. Мода и култура. – *Мода и култура*, 2, с. 3.
- Г. М. 1939. Гимнастика. Добиване на линия. – *Българка*, 5, с. 20.
- Гълъбов, Константин 1934. Психология на модата. – В: Гълъбов, Константин. *Орнаменти*. София, 44–71.
- Ирина 1933а. Модни съобщения от Виена (Писмо до редакторката). – *Домакия и майка*, 2, с. 3.
- Ирина 1933б. Модни съобщения от Виена (Писмо до редакторката). – *Домакия и майка*, 3, с. 3.
- Кръстев, Кирил 2014. Биологичен поглед върху изкуството. – В: Кръстев, Кирил. *Манифести, статии, есета: 1922–1939*. Съст. Иво Милев. София: Изд. център „Боян Пенев“, 97–107.

- Нелли С-ка 1929. Нашата народна шевица (По случай 50 години от Освобождението ни). – *Домакинство и мода*, 8, с. 3, с. 21.
- Редакцияна 1928. Към читателките. – *Домакинство и мода*, 1, с. 2.
- Редакцияна 1930. Карнавал. – *Домакинство и мода*, 5, с. 3.
- Редакцияна 1938а. Редакцияна. Народното в модата. – *Българка*, 1, с. 19.
- Редакцияна 1938б. Днешното село и облеклото на селянката. – *Българка*, 2, 32–33.
- Стоянова, Надежда 2013. Мода и време (Върху критически текстове от 20-те и 30-те години на XX век). – *Български литературен модернизъм*, http://bgmodernism.com/Nauchni-statii/n_stoyanova [прегледан 04.03.2020]
- Стоянова, Надежда 2015. Полемични гласове по страниците на „Вестник на жената“. – *Библиотека*, 1, 34–43.
- Т. М. 1938. Физическата красота – пазителка на расата. – *Българка*, 2, с. 14.
- Шейтанов, Найденов 1928. Бунтът на тялото. – *Златороз*, 1, 41–46.
- Walter, Benjamin 1999. *The Arcades Project*. Cambridge, Mass.: Belknap Press.
- Lehmann, Ulrich 2002. *Tigersprung: Fashion in Modernity*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Martin, Richard 1998. *Cubism and Fashion*. New York: Metropolitan Museum of Art: Distributed by H. N. Abrams.
- Martin, Richard 1989. *Fashion and Surrealism*. 2nd ed. London: Thames and Hudson.
- Worth 1933. Интересни подробности върху модата от някои големи модни къщи в Париж. – *Домакия и майка*, 4, с. 3.

ЕПИСТОЛАРНИТЕ ИЗВОРИ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА БЪЛГАРСКОТО ОБЛЕКЛО В КРАЯ НА XIX И ПЪРВИТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА XX В.

Дария Василева

Институт по етнология и фолклор с етнографски музей – БАН

Настоящото изследване се опира на документи, съхранявани във фонда на академик Никола Енев Начов в Научния архив на БАН. Представена е темата за облеклото в писмата на две девойки, които са сроднички, но младостта им преминава в различни епохи – Българското възрождане и Българския модерн. Сходствата в техния житейски път позволяват да направим интересни сравнения по отношение на темата за облеклото и аксесоарите в писмата им в период, обхващащ приблизително половин столетие.

В писмата се открива разнообразие от названия на дрехи, платове, аксесоари, цени, предпочитания към определени видове облекло, сведения за изработката – домашна и специализирана, както и за функциите на тоалета и значението му за социалните мрежи.

Ключови думи: облекло, аксесоари, изработка, социални функции, социални мрежи, Българско възрождане, Български модерн

EPISTOLARY SOURCES FOR THE STUDY OF THE BULGARIAN GARMENTS AT THE END OF THE 19TH AND THE FIRST DECADES OF THE 20TH CENTURY

Daria Vasileva

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum –
Bulgarian Academy of Sciences

The study is based on documents stored in the archives of academician Nicola Enev Nachov in the Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences. The topic of clothing is represented in the letters of two Bulgarian young ladies from different epochs – Bulgarian Nation Building Period and Bulgarian Modern. The

resemblances in the lives of these two relatives allow for interesting comparisons about the topic of clothing and accessories in their letters for a period including approximately half a century.

In the letters we find a diversity of names of clothes, materials, accessories, prices, preferences for a distinct type of garment, data about manufacturing – done at home or specialized – as well about the functions of the outfit and its importance in the social nets.

Keywords: *garment, clothing, accessories, manufacturing, social functions, social nets, Bulgarian National Revival, Bulgarian Modern*

Настоящото изследване се опира на документи, съхранявани във фонда на акад. Никола Енев Начов в Научния архив на БАН. Този набор от документи, състоящ се от над 830 архивни единици, представлява в огромната си част писма от хора на различна възраст, които са представители на различни поколения и социални слоеве. Той е истинска съкровищница за изследователите на българската историческа етнология (Василева 2016). Целта тук е да се илюстрират (без амбиции за изчерпателност) възможностите, които дава архивът на Начов за изследване на българското облекло в края на XIX и началото на XX в.

Ще разгледам конкретно темата за облеклото и аксесоарите в писмата на две девойки, живели в две различни епохи, разделени от половин столетие: Елена Дойнова, биологична леля на Начов (но приблизително равна нему по възраст и негова звателна сестра), и Живка Начова, негова дъщеря.

Елена Дойнова е една от по-малките дъщери в многодетното семейство на Начо Дойнов от Калофер, който е заработил сам богатството си и доброто си име сред съгражданите. Дядо Начо се вписва успешно в „доброто общество“ на възрожденския Калофер със свои лични усилия и с добре подбраните си сватовски съюзи. Семейството му поддържа тесни връзки със семействата на вече омъжените му дъщери и включва в себе си някои от членовете на тези семейства. Такъв е и бъдещият академик Никола Начов – внук на Начо Дойнов от дъщеря му Донка, а по-късно и негов звателен син¹.

Никола Начов произхожда от „доброто общество“ на възрожденския Калофер и получава съответното възпитание. В известна степен обаче на него също му се налага да възстановява и препотвърждава социалния си статус сред съгражданите си. През 1875–1876 г. той учи в габровската гим-

¹ Звателното родство е слабо изучен феномен в българската традиционна култура (Reichard 1938: 450–451, 458; Вуков 2008). То се установява по взаимно съгласие на страните чрез назоваване със съответните термини за родство. За разлика от останалите видове символично родство, звателното родство не се подкрепя със специален ритуал или писмено потвърждение и затова с лекота може да бъде прекратявано или променяно от всяка една от страните.

назия, а след закриването ѝ работи три години в голям магазин в Пловдив, обучавайки се същевременно на двойно счетоводство – връх на икономическата наука, достъпен в българските земи по това време. През 1879 г. младият търговски помощник напуска работа и пътува до Цариград, Бурса и из Княжество България. Той успява да уреди максимално успешно (в рамките на възможното) сложните наследствени и семейни отношения в Маноловия род, към който принадлежи биологичният му баща. Това му осигурява признание и достъп до елита на калоферската диаспора и средства, за да завърши пълно средно образование – висок образователен ценз за българските земи през осемдесетте години на XIX в. (Начов 1934: 3–106).

През следващото десетилетие Начов става гимназиален учител в София, което го прави член на столичния елит. Това свое положение той укрепява чрез научните си и литературни трудове, както и чрез сватовски съюз – съпругата му е сестра на Михаил Савов – подполковник и началник на Военното училище, а по-късно генерал и военен министър. Поради бързото покачване на образователния ценз на българската интелигенция Никола Начов има низходяща професионална учителска кариера, а двете национални катастрофи се отразяват пагубно на държавните финанси и на заплатите и пенсиите на държавните чиновници. Сравнително рано овдовял, той отглежда сам дъщеря си с много обич и грижа. Тя е единствено дете в семейството, но е заобиколена от плътна роднинска мрежа от преуспяващи калоферски семейства, преместили се в столицата. Все пак ежедневната компетентна женска грижа е необходимост за една девойка от онази епоха, поради което Никола Начов в началото на 20-те години на XX в. изпраща дъщеря си Живка да учи в ловешкия протестантския девически колеж с пансион.

Писмата на Елена Дойнова и Живка Начова дават информация за девойки, които са представителки на две последователни поколения, живеещи в различни епохи – съответно Българското възраждане и Българския модерн. Те имат сходно социално положение, което в периода на писане на писмата им се влошава: и дядо Начо, и прекият му наследник Донко Дойнов, и академик Никола Начов се сдобиват със сериозни финансови проблеми. И двете девойки имат добро за своето време образование, но то не е придобито с цел професионална кариера. Семействата им очакват по-скоро наследничките им да сключат подходящи бракове, да създадат и възпитат достойно потомство. Сходствата в житейския път на двете сроднички Елена Дойнова и Живка Начова позволяват да направим интересни сравнения по отношение на темата за облеклото и аксесоарите в писмата им в период, обхващащ приблизително половин столетие.

Въпреки че облеклото е собствено женската сфера на стопанството, в писмата на Елена Дойнова темата за него е много слабо застъпена в сравнение с общите стопански въпроси. Младата жена често и компетентно коментира развитието на земеделските култури и на продуктивните до-

машни животни, споменава за цени и дава преценки за доходността на селскостопански и занаятчийски имоти. Съобщенията, свързани с облеклото, обаче са сравнително редки и кратки – става въпрос за това, че от бащиния дом изпращат на ученика по кираджийи отделни елементи от облекло и покъщнина: чорапи, риза, елек, чаршаф (НА БАН, ф. 63, а.е. 276, л.1–2, 3–4). Те са точно изброени в писмата на сестрата, защото акуратността в материалните вземания и давания са част от възпитанието в калоферското общество. От Никола Начов несъмнено се е очаквало в писмото си да изброи какво е получил, а и да сравни данните с тези от писмото на сестра си. Независимо от пълното доверие в честността на кираджиите, използвани от калоферци, отчетността е на голяма висота; тя се възпитава в семейна среда и е от голяма важност както за мъжете, така и за жените.

Отделните податки за облеклото в писмата на Елена Дойнова са свързани с празниците и най-вероятно с традицията за (поне частичното) подновяване на облеклото по Коледа и Великден. Тя например изказва голямото си съжаление, че не са успели навреме, т.е. за Коледа, да изпратят на Никола елек, но пък е горда да му съобщи, че за Великден му шият „френска риза“ (НА БАН, ф. 63, а.е. 276, л. 28–29).

Тази фраза, както и споменаването на елека ни подсеща, че Н. Начов е започнал живота си на гимназист в чужд град, облечен в традиционното за Калофер облекло, каквото с гордост носи и звателният му баща дядо Начо, който е голям традиционалист (Начов 1908: 194–203). Съобщението за поевропейчването на облеклото на гимназиста според мен е в несъмнена връзка с информацията на сестрата, че общинарите са писали на брат ѝ „бедел“ (данък) 26 гроша. „Френската риза“ говори не само за европейски модни влияния, но е схващана и като социален знак. Никола Начов за първи път в живота си ще получи риза алафранга, каквато се полага на младеж, който вече учи извън родното си място (т.е. пратен е на „чужбина“ в широкия смисъл на това понятие) и е вече включен от общинарите в данъчните списъци като признат за пълнолетен, макар все още да не е такъв по законите на Османската империя (Начов 1934: 97).

Мъжката „френска риза“ се изработва във възрожденския Калофер в домашни условия. Подобен начин на приготвяне на облекло, особено женско, е широко застъпено в града и след Освобождението, както може да се съди от обсъждането на темата за изпращане на платове от големия град Пловдив към Калофер. През април/май 1878 г. Никола Начов праща от Пловдив на домашните си подарък басма и на 16 май 1878 г. пристига благодарствено писмо от сестра му Елена – много му благодарят, защото в изгорения до основи Калофер те имат нужда от всичко (НА БАН, ф. 63, а.е. 276, л. 21–22).

За изпращане на плат за рокля от Пловдив, от големия търговски център, се споменава и в кореспонденция от 1879 г. В писмото си Елена Дойнова завоалирано, но подробно описва бедността на семейството след де-

лежа на наследството. Тя завършва посланието си с „една бизумна работа“: сестрата иска да си шие нова рокля, при това не каква да е, а от синя коприна, която да пада меко. Семейството е обедняло, но тя е мома за женене и домашните смятат, че трябва да ѝ се осигури представителен официален тоалет, съответстващ на старото социално положение на фамилията. При дележа на наследството майката иска парите от един запис като преференциален дял за дъщерите си, които са на възраст за женене, за да им направи дрехи, представяйки искането си като нещо обещано от самия дядо Начо (НА БАН, ф. 3, а.е. 276, л. 38–40).

Поръчването на синята коприна се оказва проблем, защото такъв представителен плат, какъвто желае Елена Дойнова, не може да се купи в Калофер и няма как да прати мостри. Това е косвена податка, че женското облекло, дори и официалното, в 1879 г. в Калофер все още се изработва у дома. Ако в града съществува професионално шивашко ателие, намирането на мостри (ако не за цвета, то поне за качествата на материята) не би представлявало проблем. Дойнова, която все пак не се решава да се довери напълно на добрия вкус и търговската опитност на брат си, е принудена да го помоли да мине през чаршията, да потърси нещо подходящо и да прати мостри, а те, като одобряват предложеното, ще му пратят пари от Калофер да направи покупката. Описваният многостепенен процес на закупуване на плата показва колко взискателни са калоферските моми от „доброто общество“ към официалните си тоалети и колко внимателно следят за детайлите.

Девојката описва бедността в дома си, но се вижда облечена в рокля от скъпа коприна. Какво да се каже? Това, което казват други българи гурбетчии и планинци – родопчаните: „Куприва ша идем, куприна ша носим“. За семейство Дойнови е твърде важно да крият бедността си пред съгражданите, а и Елена е добър дипломат. Може би тя малко се бои от реакцията на брат си и затова бърза предварително сама да окачестви проекта си като „безумна работа“, а и му оставя вратичка за елегантен отказ – с всичките задачи по плата за роклята тя го товари с условието: „[...]аку имаш времи и аку ти уйдиса“ (ако ти е удобно – б.м.) (НА БАН, ф. 63, а.е. 276, л. 43–44).

От Никола Начов се очакват само посреднически услуги, а не заплащане на скъпата материя. Към датата на писмото той вече разполага с едно малко наследствено богатство от биологичния си баща в размер на 80 турски лири и е пълнолетен по законите на Османската империя, от която Източна Румелия все още е част. Семейството обаче, съобразно с българската традиционна соционормативна култура, счита ученика за непълнолетен и го е освободило напълно от грижите по издръжката на овдовялата майка и неомъжените сестри. Начов трябва да мисли само за ученето си. И Елена Дойнова също смята така, но не може да се съдържи напълно да не му пише за новата за нея мизерия в домакинството.

Четиридесет години по-късно в кореспонденцията на Живка Начова с баща ѝ битовите проблеми заемат много по-голямо място, което ни дава

възможност да направим някои наблюдения върху градското облекло и допълненията към него в 20-те години на XX в. При това общото икономическо положение на семейството е оставено без внимание. Трябва обаче да се вземе под внимание фактът, че писмата до гимназиста през 70-те години на XIX в. пристигат без контрол от страна на училището, докато писмата до девицата от 20-те години на XX в. минават през училищна цензура. Споменаването за икономически проблеми уронва престижа на колежанката Живка Начова. Въпреки тези съображения, настойчивостта, с която дъщерята изисква от баща си да следва определени стандарти в поддържането на облеклото и обзавеждането на дома, навяват мисълта, че девойката не е в състояние да осмисли в дълбочина материалните проблеми на семейството. Така от нейните писма научаваме за потреблението, но не и за източниците на доходи за семейството.

Споменавания по отношение на облеклото присъстват често в писмата на Живка Начова. Най-коментируваният елемент от него са чорапите, защото от тях се появява най-редовна нужда и те трябва да са хубави и здрави. Очевидно и при чорапите има мода: в столицата могат да се намерят разновидности на този артикул, които не могат да се купят в средно-големите провинциални градове като Ловеч, поради което младото момиче моли баща си да купи за нейна другарка от пансиона „чорапи като на мис Николова“ до определена цена, но без да знае за това ръководителката на училището мис Блякбърн. Писмото с тази молба заобикаля училищната цензура. Очаква се модните чорапи да постъпят по същия канал и през същия човек, който е приносител на писмото. Срещат се също така оплаквания, че чорапите са слаби и бързо са се скъсали (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л. 2, 6, 77–78). Всичко това позволява да се мисли, че става въпрос за тънки дамски чорапи. Същевременно необходимостта да се заобиколи училищната цензура показва, че управата на пансиона допуска, но не насърчава особено модните увлечения на възпитаничките си.

Живка Начова моли също така за 160 лв., с които да си купи сандали „хубави и здрави“, тъй като има превръзка на крака и не може да обува обувки. В следващото писмо дъщерята вече моли и за обувки, тъй като краката ѝ са пораснали. Тя придружава молбата си с точни указания какви да бъдат обувките и при кой обушар да бъдат поръчани (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л. 2, 7–8).

Скоро след пристигането в пансиона дъщерята се хвали на баща си, че е подносила новата рокля. В градска среда все още е запазено традиционното схващане за обличането на нова дреха като специално събитие в живота, както и строгото разграничаване между официално и ежедневното облекло, макар че официалното облекло след известен период започва да се носи като ежедневно. В случая този период не е съвсем ясен, но е минимум половин година. Хвалбата на Живка обаче е начало на едно лавинообразно нарастващо оплакване: „...да ти се похваля, че подносих новата рокля, понеже другите са невъзможни за носене. Изглежда, че още

един месец ще има с какво да се облеча, а после Бог знае какво ще правя. Да знаеш на кой хал съм. Жива да ме оплачеш.“ (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л. 7–8). Последните фрази изразително подчертават важността на подходящото облекло за колежанката.

Предприемчива и добра в ръкоделията, Живка Начова шие и плете, умее също сама да изработи или да поправи рокля. Тя пише на баща си да ѝ изпрати розова вълна, хасе, плат за рокля: „Тук може да се работи много, та аз гледам да използвам... Не струва само да ям, да уча и да дебелея, трябва и друга работа да върша.“ (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л. 13, 14, 15, 16–17, 20). По това време уменията за изработване на облекло в домашни условия все още са важна част от образователната програма дори и на средните училища за момичета. Американският колеж в Ловеч е подходящо оборудван за целта. Той представя на ученичките си възможности да ползват машините и пособията и извън класните занимания.

Подмяната на гардероба за Ж. Начова е спешна включително и поради промяната на фигурата на девойката, но финансите на семейството са много недостатъчни, поради което тя се опитва да компенсира с личен труд. В няколко последователни писма девойката напомня за обувките и за материалите за ръкоделие, но баща ѝ не бърза да я удовлетвори, тъй като и при трудовото участие на дъщеря му за изготвяне на облеклото, му е непосилно да го направи за момента. Все пак ученето е приоритет и трябва да се заплатят 300 лв. за частни уроци по латински. Така Живка се вижда принудена да се откаже от материалите за ръкоделие. Дъщерята обаче продължава настойчиво да напомня за нуждите си от облекло и обувки, които са и важен белег на социален престиж сред пансионерките, както и обект на състезание и съизмерване на родителската любов и материални възможности: „На Вена изпратиха колет с обявена стойност 3500 лв., 10 кила. Изпратиха ѝ две нови рокли, обуца, галоши и сандали все нови“ (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л. 22).

Очевидно семейството на Вена е заможно. Неговите представи за нуждите на една пансионерка от обновяване на гардероба ѝ са: по един чифт от основните видове обувки и две рокли (това не се отличава много от традиционния български модел за сезонно подновяване на облеклото); не се трупат множество елементи от един и същи вид. Сравнението на стойността на колета (3500 лв.) със сумата за сандали от 160 лв., за която моли Живка (като се отчете и фактът, че в колета освен дрехи и обувки несъмнено има и лакомства за ядене), все пак предполага, че облеклото и обувките на Вена са значително по-скъпи. Материалният статус се демонстрира не чрез размера на гардероба, а чрез луксозността на отделните елементи в него.

Писмата показват запазване на традицията Великден да се посреща с ново облекло. Дъщерята на Никола Начов шие сама, но е възискателна към материалите: „Купи ми хубав английски шевиот от 300–350 лв. метър два метра, за Великден да си направя рокля и да си дойда с нея, защото

роклята, която си ших на тръгване не струва. Но за предпочитане е да ми изпратиш пари и аз да си купя тук“ (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л. 35–36). Вероятно в предлагането на платове от различно качество пазарът на средноголемите градове е сходен със столичния. Дъщерята може би се бои, че въпреки конкретните ѝ наставления, баща ѝ може да се опита да направи икономия за сметка на качеството на плата. Облеклото ѝ бързо се износва, тъй като елементите от един и същ вид са ограничени на брой. Впрочем осигуряването на нов тоалет за Великден е особено важно, защото именно за този празник Ж. Начова ще се върне в София и ще се представи пред роднини и приятели. В крайна сметка за Великден тя получава от баща си плат за рокля от японска коприна – щедър и изискан подарък (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л. 24–25, 71).

Посрещането на Коледа с нова дреха обаче като че ли не е задължително, което е в разрез с българската традиция. Н. Начов се чувства длъжен да изпрати на дъщеря си за Коледа подарък кутия с бонбони. Тя ги обича много и си го признава, но все пак се опитва да склони баща си да промени вече установената практика. Момичето споделя, че определено има слабост към сладкото и ще изяде всичко веднага, но би предпочело като подарък нещо полезно и трайно, което да го връща към спомена за празника: „...ако обичаш прати ми нещо, което ще бъде полезно и което ще мога да запазя за по-дълго време. Но то не значи, че не трябва да ми пратиш нищо за ядене, напротив, сега само можеш да ми пратиш подобни неща, не изпускай случая. Малко съм нахална, но нали съм сама, няма друг, който да иска, аз се прощavam, вярвам, че и ти не ми се сърдиш. Ти знаеш как се чака Коледа“ (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л. 156–157). Постепенно дъщерята разкрива истинското си желание. Тя иска да получи за Коледа жилетка, купена от точно определен магазин на ул. „Цар Освободител“ срещу Военния клуб. Местоположението на магазина в самия център на столицата несъмнено го определя като магазин за модни луксозни стоки. Но това не е достатъчно за девойката и тя настоява жилетката непременно да бъде избрана не от баща ѝ, а от така Мици. Последното изискване според мен е във връзка с факта, че така Мици (Савова – бел. моя) наскоро се е върнала от Париж и е в крак със световната мода. На финала на писмото дъщерята отбелязва, че няма да е зле да получи и пари. Така традиционният бащин коледен подарък от кутия бонбони се трансформира с нежна настойчивост в модна жилетка, кулинарни специалитети и джобни пари. Тонът на писмото е самата противоположност на императивното изискване за коледен подарък златен часовник от предната година. Определено Живка Начова знае „и две, и двеста“. На следващата година тя отново опитва да използва коледните празници, за да поднови гардероба си. Бащата обаче е труден за манипулиране. Дъщерята получава шалче, което очевидно приятно я изненадва, но без хранителни подаръци, което я разочарова. За пари не се споменава нищо. През 1923 г., преди Коледа, Начова пише на баща си: „Одри-

павях много. Не ме оставяй като миналата година. Поне с това гледай да ми направиш удоволствие, за да не почувствам мъка... Бъди по-внимателен и не ме поставяй в безизходно положение“ (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л. 156–157, 164, 91–92).

Само месец след Великденските усилия за набавяне на празнична рокля трябва отново да се правят разходи за ежедневно облекло. Нужен е плат за рокля – нещо по-тънко, защото времето се е затоплило и не е за шевиотена рокля. Трябва и тъмен сатен за престилка, защото ушитите от Ж. Начова от предварително купувани платове са все светли. Баща ѝ трябва да организира преобядисването на червеното плетено палто и да го прати. Осигуряването на подходящи за сезона елементи от облеклото става в последния момент. Това важи както за роклите, обувката, така и за дребните аксесоари, които не са толкова скъпи. Например дъщерята пише на баща си да ѝ изпрати ръкавици едва на 11.12.1922 г., когато зимните студове вече са започнали.

По-съществено е набавянето на подходящи тоалети за важните празници, за което тя подсеща бащата предварително, макар и с не особено голям времеви толеранс от 2–3 седмици. Представителната функция на облеклото определено се цени от Ж. Начова по-високо от утилитарната, а празничността е по-важна от сезонността. По-лесно ѝ е да понесе измръзването на ръцете, отколкото снизхождението или пренебрежението на съученичките или на приятелките си. Това показва, че доминацията на представителната функция на облеклото над утилитарната важи не само за нея, но и за съученичките ѝ, а може би за цялото ѝ поколение (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л. 24–25, 71, 91–92).

Живка Начова трябва лично, с помощта на познати и роднини, а и на специалисти, да преправя гардероба си. Понякога преправянето изисква солидни професионални умения, защото представлява по същество ушиване на ново облекло чрез вторична употреба на плата: „...дай ми черното манто на Мина и кажи да ми направи пола от него“ (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л. 94–95). Поправянето и преправянето на дрехи и обувки тя намира в реда на нещата, но все пак не пропуска да отбележи, че дрехите и обувките, изпратени на съученичката ѝ Вена, са все нови (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л. 43, 45, 48, 94–95). Поддържането на гардероба на госпожица Ж. Начова изисква непрекъснати вложения: поради смяната на сезоните, заради изискванията на правилника на пансиона, поради разширяване на сезонните вариации на дрехите или похабяването на материите. Вероятно с всичките си настоявания тя поддържа гардероба си около необходимия минимум, но не без личен труд, усилия и изобретателност, както и с подкрепата на роднините. След неколкочратни молби и натяквания за обуца младото момиче получава прекрасни обуца, подарък от братовчедка ѝ от Париж. Но елегантността също създава проблеми – обувките са с високи токове и Ж. Начова се притеснява дали ръководството на пансиона ще ѝ позволи да

ги носи. Затова девойката иска от баща си да помоли настойчиво директорката за разрешение. В случая евентуалната му намеса вероятно не е свършила работа, защото три седмици по-късно дъщерята е написала: „Вярвам, че няма да ме оставиш пак с дълг и без обувца“. От друга своя братовчедка, която живее в Берлин, Ж. Начова получава плат за рокля (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л. 65–66, 71). Добре работещата роднинска социална мрежа позволява европейската мода и лукс да достигат макар и частично до младите госпожици с по-ограничени финансови възможности.

Представителността на облеклото е важна не само за дамите, но и за мъжете. Компромисите с качеството не са особено желателни. Ж. Начова държи баща ѝ да бъде представителен: „Аз мисля, че ще е по-добре да оставиш костюма, за който ми пишеш, да го шиеш като си дойда аз, защото ти можеш да вземеш някой прост плат“ (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л. 73–74). Компромиси с качеството на горното облекло не бива да се допускат дори и при стеснени финансови възможности.

В последната година на обучение в Ловеч проблемите с представителността на облеклото на Ж. Начова изглеждат решени, макар и на необходимия минимум. Тя съобщава на баща си, че обувките ѝ са пробити и, леко сконфузена от успеха си в училище, от който може да се желае повече, меко настоява баща ѝ да ѝ избере хубави лачени обувки. След 12 дни тя получава обувки, които много харесва, при това по-хубави отколкото е очаквала. В писмото до него тя едновременно изразява гореща благодарност за подаръка и съобщава, че е изпълнила своето основно задължение – настигнала е другарките в уроците: „Много, много ти благодаря... Като ти благодаря още един път целувам ръката ти“ (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л. 105, 107). Подобен израз на традиционна синовна почит в писмата на Ж. Начова се появява много рядко. Очевидно дъщерята е изненадана от неподозирано добрия вкус на баща си и най-вече е трогната от неговата щедрост и великодушие по отношение на оценките ѝ – великодушие, което тя се е постарала вече да заслужи. Н. Начов за пореден път в живота си показва, че знае кого и как да авансира, как да насърчи.

Постигането на необходимия и достатъчен минимум от представителност на облеклото на колежанката Живка Начова е резултат от предвидливост, комбинативност, изобретателност и личен труд, както и от отзивчивостта на баща ѝ в рамките на възможното. Момичето съобразява, че превръщащата се в традиционен великденски подарък японска коприна за рокля трябва да се купи по-рано, защото вносът е забранен и цената ще се вдигне. Организира чрез баща си също така пребоядисването и преправянето на палтото си. Поръчва дори кой да го стесни и върху коя от приятелките ѝ в София да пробва, а желателно е и да се модернизират модният му фасон.

Ж. Начова владее поне основни умения по изработване на калоферска дантела, има собствен цилиндър и совалки за плетенето ѝ и неколкократно

напомня на баща си да ѝ ги изпрати в Ловеч. На това акад. Н. Начов не откликва с бързина и готовност, както въобще на исканите от дъщерята материали за ръкоделия. Би могло да се мисли, че той не се чувства много уверен при избора си в тази сфера, но още по-вероятно е, че се бои ръкоделията да не отнемат от времето за учене. Баштата обаче урежда изработване на калоферски дантели за дъщеря си и за г-жа Върбанова (преподавателка в колежа) от професионални калоферски дантелиерки (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л. 107, 139, 144, 183–184, 210, 213).

Дъщерята получава пантофки за разходка и пантофки за домашна употреба, за които е наемнала (или по-скоро натвърдила) на баща си, но все пак не е поискала императивно. За завършването на колежа тя се подготвя своевременно само с бяла рокля и обувки, което като че ли е под очакванията на баща ѝ като разходи за облекло за такъв случай. Вероятно е ушиването на роклята да е нейно дело, защото тя е молила настойчиво баща си да ѝ изпрати модели за рокли от столицата. Все пак специалният случай изисква пълна синхронизация с модата. А и абитуриентското облекло от 20-те години на XX в. не е тоалет за един ден. Бялата рокля трябва да е в тон със столичната мода именно защото впоследствие ще бъде носена в столицата от девойка, която вече излиза на брачния пазар.

Като цяло тонът на писмата на Ж. Начова във връзка с облеклото плавно се променя. Тя е по-малко настойчива, по-деликатна в исканията си и по-щедра в благодарностите и признаването на отличните качества на облеклото и аксесоарите, които получава от баща си. Може да се каже, че Американският колеж в Ловеч и добрата семейна и роднинска среда успяват да изградят една изискана млада жена.

Като жител на голям град Н. Начов е привикнал да изпълнява поръчки за модни стоки за облекло. Дъщеря му е отзивчива като самия него към нуждите на съученички, учителки, познати и възлага на баща си поръчки за тях. Все пак, за да се презастрахова, освен че дава наставления за цвета, размера, модела, тя моли баща си да бъде придружен от някоя от братовчедките, наскоро завърнали се от Европа, и да направи покупката само с тяхното одобрение. Тя моли и за половин метър бяла стъклена батиста за учителката си – софийска приятелка ще му покаже какво точно да купи. Н. Начов, някогашният признат в рода и сред приятелите естет-експерт по облеклото, вече получава супервайзъри от дъщеря си или тя сама се заявява в ролята на такъв.

Понякога Ж. Начова възлага на баща си поръчки и просто защото се надява в столицата те да струват по-евтино (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л., 148, 175–176, 181, 237, 246–247). При това осъзнава, че баща ѝ е твърде зает, за да ѝ пише толкова често, колкото тя би желала, но това не я спира да го товари с поръчки за покупки. Очевидно Ж. Начова е усвоила от баща си готовността да бъде в помощ на другите. Като пансионерка тя упражнява това най-вече за снабдяване на съученички и преподавателки с облекло и аксесоари и много рядко за решаване на други проблеми.

Вече бе споменато, че Живка Начова се опитва да подсигури за своя съученичка чорапи, същите като на една от преподавателките в пансиона. Този пасаж от писмото ѝ е доста двусмислен по отношение деленето на облеклото по възрастова категория и мястото на пансионерките-среднистки във възрастовата стратификация на българското общество. Поръчването на чорапи като на преподавателката предполага, че пансионерките се стремят и може би очакват да имат възможност да се обличат като госпожици. Тайното вкарване на чорапите в пансиона предполага обратното и вероятно цели възможността чорапите да бъдат представени пред директорката като изпратени от родителите. Очевидно директорката мис Блякбърн трябва да лабира между представите за ученическа дисциплина, изразяваща се и в определени изисквания към облеклото, и възпитаването на ученичките за живота от родителите им, което ще рече, че веднага след завършването си те трябва да бъдат госпожици, подготвени за омъжване със съответните умения за обличане и за поведение в обществото. Политиката на пансиона по отношение на облеклото на ученичките по необходимост трябва да е гъвкава. Те нямат униформено облекло в строгия смисъл на думата, но трябва да носят престилки предимно в тъмни цветове, както и задължително черна връхна дреха при извеждане от пансиона. Същевременно за по-дребните аксесоари се правят отстъпки – те може да са модни, но само с разрешението на родителите.

Младата госпожица Начова има ясно и категорично, лично изстрадано схващане за представителните функции на облеклото. Ето какво пише тя на баща си в писмо, изпратено, като се заобикаля цензурата на колежа: „Тази година съм добра и възпитана, а миналата лоша и невъзпитана. Това прави парата и дрехите. Най-ясен е примерът с мен. Миналата година бях дрипава и лоша и всички се подиграваха с мен. Тази година съм по-откъмена и ето за всички съм добра, всички ме уважават, всички идват при мен, даже и ученичката, която миналата година ме презираше... Въобще ако ми прашаш по-хубави неща ще бъде по-добре“ (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л. 56–58).

Една година по-късно дъщерята отново подхваща тази тема в писмото си: „Тук важи много тоалета. Ако не си хубаво облечен, хоп бележката по-малка с една единица“. Една от учителките ѝ е направила забележка за чорапите: „Аз се засрамах. Ако ще ме оставиш за смях, то по-добре ме прибери“ (НА БАН, ф. 63, а.е. 577, л. 94–95).

Дали облеклото влияе на оценките в пансиона? Едва ли и в никакъв случай конкретно по отношение тъкмо на Живка Начова, защото баща ѝ е в тесни връзки с преподавателките. Девойката просто е твърде афектирана от това, че публично са я засрамили заради чорапите ѝ. Струва ми се, че умното и изобретателно момиче иска също така да засегне една от най-чувствителните струни на баща си – тази за успеха ѝ в училище – за да получи своето.

Писмата на двете дами от рода на дядо Начо от Калофер показват и сходства, и значителни разлики, отразяващи приемствеността и промените

в един сегмент на българската градска култура. Госпожицата от гурбетчийски Калофер от 70-те години на XIX в. има много по-ясна представа за икономическите възможности на семейството си, отколкото столичанката от 20-те години на XX в. И двете се стараят да създадат чрез облеклото си илюзия за икономическа стабилност, а представителната функция на дрехите е много важна. Елена прави това с добре пресметнато, бързо и решително действие, докато на Живка са необходими две години, за да постигне задоволителен резултат. Разбира се, трябва да се отчете и усложняването и обогатяването на гардероба в модерната епоха. При скъсяването на тоалетите допълненията към облеклото – чорапи и обувки – придобиват все по-голямо значение за елегантността и за представителността. Представителните функции на облеклото нарастват и за мъжете, и за жените – вероятно поради това, че обществената оценка за дрехите в модерната епоха се изразява по-директно.

Традицията за подмяна на облеклото във връзка с големите традиционни празници Коледа и Великден все още се запазва отчасти заради самата традиция, отчасти заради утилитарното ѝ удобство като свързана със сезонните промени, но явно търпи нарастващото влияние на функцията представителност. В ограничената социална среда на пансиона Коледа може да се посрещне и с по-скромнен тоалет, докато за Великден се полагат специални усилия именно защото на този празник ученикът/ученичката се завръща у дома и предстои представяне пред широки роднински и лични социални мрежи.

Самите роднински социални мрежи проявяват нарастващ стремеж да подпомогнат достойното вписване на своята членка в обществото. Мъжете, които управляват семейните финанси, са склонни да проявяват щедрост към дамите при създаването на официално облекло, но все пак в рамките на разумното и постижимото, т.е. без да влизат в дългове. Разбираемо е, че най-големи разходи се правят във връзка с излизането на девойките на брачния пазар – това е добре запазена традиция.

Личното участие в изработването на облеклото продължава българската народна традиция, а в модерната епоха служи и за запълване на пазарни или икономически дефицити. От домашен занаят обаче то все повече се превръща в развлечение и хоби. Постепенното изместване на този труд при изготвяне на облеклото от пазара и професионалните услуги повишава ролята на жените в избора на дрехи и аксесоари за всички членове на семейството. Същевременно от признат познавач в сферата на модата и елегантността за своите съграждани в прехода от Възраждането към модерността, Никола Начов все повече се превръща просто в изпълнител на поръчки, заплащан избор, направен от по-компетентните жени. В подготовката на градската госпожица за живота по-голяма тежест придобиват успехът в учението и умението да се държи в обществото, отколкото умението ѝ да шие.

Писмата могат да намерят широко приложение като извор за облеклото в изследванията на историческата етнология. В тях се откриват разнообразни названия на дрехи, платове, аксесоари, цени, предпочитания към определени видове облекло, сведения за изработката – домашна и специализирана, както и за функциите на тоалета и значението му за социалните мрежи.

Цитирана литература

- Василева, Дария 2016. Академик Никола Енев Начов и неговият архив в Научния архив на БАН като извор за етнологията. – *Есенни четения Сборяново. От находката до витрината*, 11, 166–191.
- Вуков, Николай 2008. *Родствените отношения в българския юнашки епос*. София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“.
- [Начов, Никола] 1908. Спомени. – В: *Сборник на Калоферска дружба*. Съст. Никола Начов. Т.1. София: Печатница и лит. на Григор Т. Паскалев, 192–237.
- Начов, Никола = Донкин, Нанчо 1934. *До Бруса и назад (пътни бележки)*. София: Факел.
- Reichard, Gladys 1938. Social life. – In: *General Anthropology*. Ed. Franz Boas. Boston: D. C. Heath and Company, 450–451, 458.

ЗА ФЕСА НА ЕДИН БУНТОВНИК

Фесът като език в повестта „Чичовци“

Десислава Узунова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Статията разглежда как фесът се превръща в своеобразен „бунтовнически“ език за героите на повестта на Иван Вазов „Чичовци“.

Ключови думи: фес, Иван Вазов, повест, „Чичовци“

A FEZ OF A REBEL

The Fez as a Language in Ivan Vazov's Novel "Uncles"

Desislava Uzunova

Sofia University St. Kliment Ohridski

The paper examines how the fez becomes a particular "rebel's" language for the characters in the novel "Uncles" by Ivan Vazov.

Keywords: fez, Ivan Vazov, the novel "Uncles"

В тази статия ще направя опит за поглед в ретроспекция към традицията, която налага едно или друго облекло именно като традиционно, народно, а своеобразен извор за наблюденията ми ще бъде един художествен текст – излязлата през 1885 г. повест на Иван Вазов „Чичовци“.

Ще започна изложението си с едно наблюдение на Симеон Янев. За разлика от нас преките Вазови читатели от неговата епоха ясно са виждали в повестта „Чичовци“ собствените си предосвобожденски бит и нрави, неотдавна преживяното от тях. Те добре са разпознавали пародирания в

текста културен модел, който за нас е чужд, и (отново за разлика от нас) са го чели не като битова повест, а като пародия (Янев 1989). Тук ще се опитам да покажа, че облеклото на чичовците също по един или друг начин се вписва в пародийния пласт на текста – така например качулката на подидаскал Мироновски буквално изразява неговите философски тези и „говори“ своеобразен философски език (глава „Какво казваше една нощна качулка“). Тук ще приведа (и то – накратко) като примери за намесата на облеклото в пародийния пласт на повестта необичайните употреби на фесовите на чичовците.

Историята на тази придобила изключителна популярност в Османската империя през XIX в. шапка започва в мароканския град Фес, по името на който тя е наречена. За първи път фесът е упоменат в документи през XVII в. от Илия Челяби. По това време обаче все още традиционна за облеклото на османските турци шапка е чалмата, която освен всичко друго чрез формата и украсата си показва социалния статус на притежателя си. Едва в началото на XIX в. министърът на войната Нюсреф паша въвежда феса в униформата на един от османските военни корпуси. Султан Махмуд II (1808–1839) прави сериозни опити за реформи на империята и за модернизация на османското общество. По негово време фесът се превръща в неизменен елемент от цивилното облекло в Османската империя – това е модерната шапка, която заменя традиционната чалма. През 1840 г. фесът официално става част от османската военна униформа. Интересно е, че в Османската империя дори е създадено Министерство на феса, а фесът продължава своето победно шествие, като става част и от европейската мода¹.

Известно е, че образите и бита на чичовците са съчетание между все още доминиращите патриархални модели и навлизащите в средата им промени. Изглежда носените от тях фесове са белег на модерността в епохата на Танзимата, в която те живеят. А фесовите им се „намесват“ в повествованието по необичайни начини, като се превръщат в част от тяхната идентичност и своеобразен паразит. Тук ще коментирам два такива случая в повестта.

Известно е, че дрехата е част от човешката идентичност – чрез нея се изразяват принадлежност към дадена общност, социален статус и т.н. От друга страна, в културен и литературен план смяната на дрехата (травестията) е смяна (или опит за смяна) на идентичност.

В повестта „Чичовци“ има един изключителен случай на пародия на травестия, в който са замесени фесовите на героите, приети от тях като част от идентичността им.

¹ Благодаря на Теодора Бакърджиева, уредник в РИМ, Русе, за предоставената от сайта <https://www.fikriyat.com/galeri/tarih/fes-osmanliya-nereden-geldi> информация и за превода.

Две знаменателни събития в иначе бедния откъм събитийност живот на чичовците „злощастно“ съвпадат. Веднага след като господин Фратю произнася своята знаменита реч („Братя, въздухът трепери!“) пристига пратеник на бея, който вика даскал Гатю (глава „Въздухът трепери“). В настъпилата суматоха даскалът тръгва с Хасан ага, като вместо своя фес (който остава на дървото) взема феса на хаджи Смион. Тук ще приведа част от последвалия диалог между чичовците:

- *Какво дириш там, Хаджи? – попита Мирончо.*
- *Феса си.*
- *Сега до него ли е останало? Ела!*
- *Защо?*
- *Да се съветваме какво да правим.*
- *Аз бягам.*
- *Бягаш ли?*
- *Бягам.*
- *Ти си полудял!*
- *Не съм полудял!*
- *Ами ние всички остаяме.*
- *Аз бягам.*
- *Сам?*
- *Не, с феса си (курсивът мой – Д. У.) – каза той, като диреше.*
- *Как? Ами булката и децата – попита хаджи Атанасия.*
- Хаджи Смион го погледна смаяно.*
- *Коя булка и кои деца?*
- *Твоите!*
- *Моите? Ах, добре каза, не бягам никъде; дето обесят тях, там и мен... Но де ми фесът? Чорт! И той хвана да гледа по главите на другарите си, после каза: – Трябва да го е откраднал оня.*
- *Да, даскалът го взе – отговори Головратът.*
- *Ами неговият?*
- *Ей го там на клона... вземи го, Хаджи, па да вървим – каза Мирончо.*
- *Вземи го, се едно.*
- *Луд ли съм? Фесът на бунтовник! Ух! – И той се хвана за главата.*

В патриархалния свят на чичовците идентичността на отделния човек е свързана с принадлежността му към рода. Именно към тази забравена от хаджи Смион родова идентичност (булката, децата) се опитва (и дори за кратко успява!) да го „завърне“ хаджи Атанасий. Но в този „сублимен“ момент хаджи Смион вече мисли за себе си като за заподозрян бунтовник и в пародиен план пресъздава себе си като реален бунтовник, който според добре познатия модел на преследвания заради свободата и идеалите си човек е свързан с идеята за изгнаничеството (планината, „тежка чужбина“), а не с рода. Хаджи Смион приема като белег на своята нова бунтовническа

идентичност именно феса, без който не може да избяга. Впрочем, едва ли точно навлезлият чрез облеклото на поробителя фес е най-сполучливият избор за тази нова идентичност на бореца за свобода срещу поробителството – това е избор, който е сред изворите на комизъм в текста. А и самият хаджи Смион си противоречи. Той отказва да вземе „феса на един бунтовник“ (визирайки даскал Гатю) – очевидно, защото се опасява, че чрез феса ще приеме и идентичността „на един бунтовник“. Прави опит и да „вмени“ тази идентичност на Иванчо Йотата чрез размяна на фесовете (но Йотата отказва). Ироничното в случая е, че фесовете са еднотипни шапки – те не се различават особено една от друга. И чрез двата образа – даскал Гатю и хаджи Смион – Вазов пародира високите идеали на времето на чичовците, „прочетени през“ и „сведени до“ техния дребен бит. Приемането на нова идентичност чрез (по същество) същата шапка е пародия на травестия – всъщност нито хаджи Смион, нито Иванчо Йотата, нито който и да било от чичовците е по същността си бунтовник и не може да приеме идентичността на бунтовник. В техния свят има стихия от реч и слово – заявка за действие, но не и реално действие. И често заявеното действие и неговият резултат са в съотношение, което води до пародиен ефект.

Фесът се превръща в своеобразен бунтовнически (пара)език и в главата „Не само инженерите правят лоши мостове“. Двата героични бегълци от „агарянско гонение“ хаджи Смион и Иванчо Йотата трябва да преминат придошлата буйна река. – Пръв минава смелият Иванчо Йотата, който героически пада в реката. Тук повествователят отбелязва: „В това време Хаджи Смион правеше всевъзможни усилия, за да помогне на бедния си приятел: викаше, махаше му с ръце, скачаше отчаяно, хвърли си феса на Иванча, за да се хване за него, и псуваше строителите на този калпав мост“. Както е видно, хаджи Смион прави буквален опит да комуникира с попадналия си в беда приятел и да му помогне да изпълни своята мисия на бягащ от преследванията бунтовник чрез... феса си. По този начин фесът се намесва в повествованието като своеобразен параезик – бунтовнически параезик.

Както показва и проучваният по проекта „Местно производство, облекло и езиково богатство (принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“ архив², макар и в конкуренцията на традиционния за българското мъжко облекло калпак и модерната, навлязла от Европа шапка (особено в градовете), фесът все още е част от народното облекло и на българите в следосвобожденската епоха. Както вече

² В проекта, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ под номер ДН 10/12, участват екипи на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН. Настоящата статия е част от работа ми по проекта.

чухме, изпратените до министъра рапорти, съхранявани в архива на Иван Шишманов, са от 1888 г. – тоест проучванията са правени едва три години след излизането на Вазовата повест „Чичовци“. А Вазов дава възможност на своите следосвобожденски читатели, част от които все още носят фесове, да погледнат с усмивка към дребното в своето недалечно минало, когато фесът и в градовете е бил неизменен елемент от облеклото на българите.

Цитирана литература

Янев, Симеон 1989. *Пародийното в литературата*. София: Наука и изкуство.

ДАНТЕЛАТА В ОБЛЕКЛОТО НА БЪЛГАРКАТА

*Процесите на промяна след Освобождението,
отразени в периодичния печат в края на XIX
и началото на XX век*

Бистра Писанчева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

В статията се изследва употребата на дантела като украса в традиционната дреха и ролята ѝ в процесите на модернизиране на облеклото на българската жена. Проследява се приносът на първия български моден журнал „Мода и домакинство“ за усвояване на умения за изработване на дантела.

Ключови думи: употреба на дантела за украса в облеклото, обучение в изработване на дантела, следване на модни тенденции

LACE IN WOMEN'S CLOTHING

*Processes of Change after the Liberation,
Reflected in Printed Media at the End of the 19th
and the Beginning of the 20th Centuries*

Bistra Pisancheva

Sofia University St. Kliment Ohridski

The article studies the application of lace as decoration in traditional dress and its role in the processes of modernization of Bulgarian women's clothing. It explores the contribution of the first Bulgarian fashion magazine "Moda i domakinstvo" (Fashion and Household) for acquisition of lacemaking skills.

Keywords: uses of lace for clothing decoration, lacemaking skill teaching, following fashion trends

Дантелата (от фр. *dentelle*, което е от *dent* ‘зъб’) е материя, изградена от рехави и плътни участъци. Появата ѝ като елемент от облеклото е отразена в портретите на благородниците от XIV до XX в., а специфични пролуки в тъканите се откриват още от XII в. Историята на дантелата следва неотменно историята на изкуството и на костюма. След широкото разпространение на този вид украса през епохата на Ренесанса употребата ѝ достига такива измерения, че няма място в дрехата и интериора, където да не се използва. В края на XIX и началото на XX в. в модата настъпва промяна на самата идея за облекло и започва да се цени удобството и свободата за човешкото тяло. Това води до опростяване на моделите, както и до търсене на една различна елегантност, постигната с нови материи, сред които дантелата няма място.

При опит да се проследи развитието на този процес в България се установява липса на информация. Несъмнено дантелата се появява сравнително късно в облеклото на българката. Изследователи на българския традиционен костюм отдават това на чуждестранно влияние, а дантелата е категоризирана като привнесена и заместваща постепенно характерната везбена украса: „Повсеместно разпространено, като етап от развитието на ризата в първите десетилетия на XX в., е отпадането на везмото и заменянето му от ръчно плетени бели дантели“ (Комитска 2005: 13). Не се откриват точни описания за технологията на изработване, каква е стилистиката на изобразените фигури, къде се поставя като украса върху дрехата. Фактът, че думите, с които се назовава, не отразяват същността, а предназначението на готовите изделия (пупки, кене, китки, зарафлъци), също доказва, че у нас украсата с дантела няма такова място, както в други страни.

Дантела в дрехите има, макар да не се нарича така и да не се осъзнава като специфична материя с рехави и плътни участъци. В годините на Възраждането тази материя се разпознава само в определени райони и включва няколко вида дантела, шита с игла; докато в периода след Освобождението, т.е. в годините след приобщаването към европейската културна норма за обличане, дантелата изобилства в женските и детските дрехи.

Като източници за описания на дантелата в облеклото за двата различни периода са разгледани, от една страна, две повести от българската възрожденска литература, „Българи от старо време“ на Любен Каравелов и „Женитба“ на Цани Гинчев, и от друга страна, първият български моден журнал „Мода и домакинство“. Те са несъизмерими помежду си. Несравнимо е и отношението на хората към промяната на дрехата и следването на модата в посочените периоди. Такава е и промяната – консервативна и динамична.

Дантелата и традицията

Сведения за дантела в традиционната носия на българската жена във втората половина на XIX в. се откриват като кратко споменаване от Любен Каравелов в издадената през 1867 г. повест „Българи от старо време“: „Лила била облечена във вълнен домашен сукман, който бил нашарен с копринени кенета; контохчето ѝ било от червена чоха и било нашарено така също с бели копринени кенета“ (Каравелов 1977: 65). Кенето е вид дантела, която се шие с игла. За човек, който не е от този край, кенета не означава нищо. „Дребни плетива за украса“ (Вакарелски 1977: 615–616), каквото е определението за кене на Христо Вакарелски в „Етнография на България“, вече означава нещо, но също не провокира визуализиране на дантелата като вид тъкан. В българския език няма дума, с която се назовава материя, изградена от плътни и рехави участъци.

В детайлното описание на подготовката за сватба в повестта „Женитба“ на Цани Гинчев (Гинчев 1986: 199–219), освен изобилие от кухненски рецепти и етнографски сведения, при представянето на облеклото на хоро се споменават названия на материали, етапи от процеса на създаване на облеклото, отделни елементи. Когато се изброява прикята на невестата и дарове за сватбарите, се описва: външният вид на торби (*шарени, на очички*); какво е предназначението и какви именно дрехи или покъщнина имат хората, какви са материалите, от които са направени или какъв е процесът на изработване (*пешкири късани, шити чукмани*). Наред с готовите изделия се подарява и принадлежност за ръкоделие – „един игленик с игли и сто драма варена препредена коприна за конци“. Не се споменава дантелено изделие върху риза или като материал, когато се представя пазаруването преди подготовката на женитбата.

Обичайното в облеклото по принцип е поднесено многократно в пълни подробности. Ако дрехите са украсени с дантела, тя би била описана. В този край (авторът е от Лясковец) украсата на облеклото с шита дантела кене не е позната. Доказателство за това е и липсата на подобно описание.

Цвета и дружките ѝ „изнесоха шарените сандъци пълни с дарове и прикя, и като ги извадиха, изсипаха и взеха да ги разтърсват и да ги дилпят и нареждат...“; те пеят и наричат, като описват частите на облеклото и къщната наредба. В песните се откриват процесите на създаване на облеклото: „Тъкала, китила, валяла, кроила, тъкмяла, късала кърпи, стъкмяла...“, „Щу за ръка беше, Цвято, таз твойта ръчичка, че китец си тури, Цвято, между всяка жичка“; на възглавницата: „Мама ме е умно научила да я шеря с очи гледах, с пръсти я кичих...“; на постилката „ни е от бога паднала, ни я купец донесе, най ме е мама учила, тъй мека да я направя“; на престилката: „От де намери тез есен шарки, та я нашари като небето с ясни звездици, като градина с лале и калина, смесена китка“; на ризите: „тъкани и шити, бели, треперят с кенари от свила и от коприна, със

шевовете като смесна китка, обкичени със свила и със коприна, с шарени шити ръкави, шити пазви, огърли, и от налѝма (коприна) мрежица, бели, шарени и шити, мама ме е учила ръкави да им ошеря, пазвите и огърлите, с всякаква боя – коприна, та да приличат на смесна китка шерена“. Деве-ровата риза е различна: тя е *„шарена риза с бели ръкави, шарено огърле и коприняни мрежи“*.

Тази информация за процесите на приготвянето на тъканите и дрехите свидетелства и за високото качество на изработка. Естетическото удоволствие от носенето на красива дреха, която дава самочувствие, проличава и в споменаването на красотата на престилката: *„да се повивам като павун“* и любимият *„да ме гледа и да се радва“*.

Потребността от облеклото се състои в запазване на човешкото тяло от студ и топлина, но е важна и радостта от красивата дреха: *„скъпа злата премяна и сирмени чехли червени“* в сватбения ден: *„като павуни и павуници..., като черешня, обкичена с цветове..., като трендафил в градина“* и с още един цитат от Цани Гинчев, който позволява да се погледне по различен начин на увлечението към красотата на облеклата от един следващ период: *„Да се премениш, да се натруфиш като царица-кralица и който те види...“*.

Дантела в модерната дреха

В българската литература от началото на ХХ в. не се откриват образи на хора, облечени в дантела, и на хора, които създават дантела или облекло с нея. Съществува обаче богат на описания на дрехи с дантела източник – периодичният печат. Навлизането на европейските начини на обличане е една от темите в първия български „моден журнал“ „Мода и домакинство“ с издател Елена Ушева (1872–1941). Вестникът е списван в София от 1897 до 1906 г. В него има описания на реално съществуващото облекло на населението, а също съвети и предложения как да изглеждат бъдещите дрехи.

В проучените броеве от 1897–1902 г. вече се отразява (особено в края на периода) отливът на интереса към употребата на дантела като един от материалите за украса на облеклото. Двадесет години по-късно в рубриката „Най-новото в дамското облекло“ на „Вестник за жената“ от всички модни предложения в броевете за 1923 и 1924 г. само в едно е вложена дантела. Предпочитанията са към бродерията. Това показва, че промяната у нас е в синхрон с европейските модни процеси. Тази тенденция се забелязва и в предлагането на изделия предимно за интериора от ръчно правената совалкова дантела, която е известна у нас като „калоферска дантела“ (Радулова 1994: 10–11).

Хората, обществото, общността

Усвоеното у дома („Най ме е мама учила...“) вече не е достатъчно. Предишните поколения, предаващи опита си, така ценен в миналото при възпроизвеждане на традицията, са заменени от нова фигура – тази на учителката и приятелката. Тя е запозната с нововъведенията в облеклото и с предвижданията за вида на дрехите, които да си приготви съвременната жена.

Като ментор авторката на публикации във „Вестник за жената“ може да въздейства на всяка отделна читателка, особено ако тази авторка е с опит от Европа. Достигането до голям брой абонатки, част от които професионални шивачки, води до разпространяване на информацията сред още по-широк кръг от населението. Това прави новостите в модата популярни, а предложенията жадно се прилагат и следват, съобразно с моделите. Така постепенно обликът на облеклото на българката се доближава до европейските модни тенденции. Осъществява се общуване, а не просто копиране и публикуване на образци на дрехи и аксесоари. Издателката несъмнено се съобразява и с обективните условия, в които се прилагат препоръчаните модели. В журнала се долавя желание за диалог с хората, които ползват дантела, за да я вложат в изработване на дреха за себе си или за свои клиенти. Препоръките са практични, дадени със съзнанието, че това са желани съвети, които ще бъдат чути. От една страна, тонът е човечен, интимен, окуражава със съпричастност и с разбиране, но присъства и самочувствието на знаещ, който формира отношение и вкус. Така деликатно се обезсмисля негативната нагласа, наследена от патриархалното общество, към промяната и желанието да бъдеш в крак с модата и същевременно се съобразява и морала, и икономическото състояние. Макар че всяка от абонатките е в дома си, без да са се срещат и да се познават, те са заедно в своеобразна общност. Този пръв по рода си журнал е съизмерим със съвременните социални мрежи, в които интересуващите се от облекла хора актуализират и разменят информация или усвояват нови ръкоделни умения.

В редакторското обръщение „Моден преглед“ се дават отговори на зададени от читателките въпроси. Мнението на редакторката Елена Ушева: „Модата, прочее, не трябва да бъде един каприс, а наука, добре обмислена“ (1898, бр. 17 и 18: 10)¹, заявява готовността на екипа на журнала да въведе абонатките в една нова сфера на познания. В беседа за споделяне на знания освен тънкости, се откриват съвети за „*економия и пестеливост*“ (1900, бр. 24: 1), преправяне и поправяне на стари дрехи, ловко променяне на демодирани модели, за да може да се продължи използването им, практични съвети как сами да си направим украсата, за да стане красива и „*ефтена*“.

¹ Цитираните откъси, които следват, са от в. „Мода и домакинство“.

Журналът формира вкус, окуражава с умереност да се вземе обмислено решение. Могат да се намерят указания как да се подберат правилните модели, а не да се следва сляпо модата: *„Ний не даваме от тези модели, понеже всякога сме се резервирали и сме се старали да изберем и поместим в журнала си модели, подходящи за страната ни, вкусът ни, главно за средствата ни“* (1898, бр. 17 и 18: 10). Категорично се поощрява личното мнение с формиране на ценностна система, която подкрепя индивидуалните предпочитания: *„Тези жени с вкус не стават роби на чужди идеи: те я поправят, преработват, приспособяват я, с една дума правят от нея нещо свое, нещо оригинално“* (1898, бр. 17 и 18: 10). С какво да се съобразят при избора си читателките: *„Избирайте от модела ония части, кои биха ви приличали и не се страхувайте да протестирате, ако шивачът или някой близък ви принуждават да предпочетете това или онова, което вий сте уверени, че ще ви погрози“* (1898, бр. 17 и 18: 10).

Позицията на ментор е подкрепена с критичен анализ на новите предложения, диктувани от световната мода: *„... рядко вече се срещат гладки горни фусты, почти всички се украсяват с по няколко реда галони, бродерия, дантела и пр. Ний не можем да не съжаляваме за гладките фусты – ако те един ден съвсем изчезнат – тъй като те стоят по-добре и на слаби, и на пълни жени... тяхната практичност в отношение на... носене е неоспорима“* (1899, бр. 23: 1).

Известна изненада предизвиква критичното отношение към някои нововъведения, явно повлияно от личните предпочитания на редакторския екип: *„Модата понякога създава такива, кроежи, образци на шапки и пр., които трябва непременно да се избягват. Тя не е задължителна тъй, както е представена, и всяка дама може да измени нещо, което не отговаря на телосложението ѝ... стига да има малко вкус и умение, а това се добива лесно, като се следи с око кое как стои и като се прави сравнение с хубавото, което привлича и това, което отблъсква. ... тоя фасон не отива на всяко лице“* (1898, бр. 16: 1).

Професионалните шивачки би трябвало да приемат като свое задължение постигането на хармония и привлекателност между дреха и фигура. Изтъква се тяхната отговорност за добро представяне на всяка възраст и всеки размер: *„Модата много рядко мисли за възрастните госпожи, а това често пъти ни кара да мислим по два три дена, докато намислим как да скроим една рокля... В това, вярваме, ще се съгласят с нас и всички, които получават чуждестранни модни журналы. Преди всичко, трябва да имаме предвид телосложението и да се съобразяваме с него, защото, с напредването на възрастта, то се обезформява. (...) Наша длъжност е, прочее, да направим дрехата такава, щото да не погрози повече телосложението“* (1901, бр. 11: 3). Задачата обаче никога не е представена като невъзможно начинание – напротив, внушава се лекота и свобода при справяне с проблемните случаи и се изтъква, че единствено важно е да се увеличават и използват собствените знания и умения.

Съветите за съобразяване със съществуващата етикеция за облеклото имат практическа насоченост за конкретните поводи: „*Майката на невестата и майката на младоженека, ако са млади още, могат да си изберат за свадбена рокля черна хубава дантела, положена на атлас или желт, зеленикав, лилов. В по-напреднала възраст майките трябва да предпочетат за рокля гладко кадифе, брокат на големи цветя или атлас с кадифена рисунка – разбира се, тъмни цветове*“ (1901, бр. 3: 7). При представяне на модели за траур читателите придобиват представа и за отразяване чрез облеклото на различни степени на жалеене, които зависят от възрастта на носещия дрехата, близостта или отдалечеността в родствените отношения от починалия, а също така колко време се носи дълбок или полу-траур. При това в журнала се намират модели за всички възрасти.

Критичността на редакторката често противопоставя понятията скъпо и красиво, за да подчертае високите качества и да демонстрира предпочитания към евтината, но хубава дреха: „*Но за да станат и те евтини и по-хубави, изисква се умение и вкус. Често пъти една съвсем евтина и проста дреха привлича вниманието ни, когато други по-скъпи дрехи не правят она ефект, даже, напротив, огрозняват и лицето, що ги носи. (...) Да се подбере най-приличното украшение...*“ (1898, бр. 17 и 18: 10). Всичко това сочи ориентиране към по-голямата част от тогавашното общество, което не разполага с излишни средства.

За да не се пропусне промяната, се напомня: „*Връзките, краватите, жабо се позабравиха малко и се заместиха с нови яки, от които ще дадем образци в идущия брой*“ (1901, бр. 11: 2).

Изненадата от нахлуването на новостите понякога е позитивна: „*Фустата на тия костюми сега се прави къса – почти да се виждат столовете на обувките... не губи от хубостта си или фасона. Такъв костюм е твърде практичен за разходки по полета, или по баури. Говори се, че... костюмите английски фасон... да не допират до земята даже, както се носеха по-рано, но това не е сигурно още*“ (1902, бр. 9: 1).

Реалността

Комбинативността се поощрява по подходящ начин: „*Като говорим за новите платове, не трябва да забравяме, че подновяването на една стара рокля, най-вече копринена, която се носи по-дълго време и следователно модата ѝ се изменява, ще направи по-голямо удоволствие на една икономка-домакиня, отколкото една нова рокля*“ (1899, бр. 24: 2). Съветите за възможно спестяване на средства със сигурност предизвикват симпатия сред абонатките с по-скромни възможности, а и се дава разумна възможност за спестяване на излишни разходи: „*да не се изоставя някоя вехтичка дреха, която още може да ни служи*“ (1900, бр. 24: 1).

„Економичност“ внушават практичните предложения за изобретателност, породени от разбиране на нуждата от пестеливост. „...по кроежа си представляват голямо удобство на преправяне стари рокли“ (1899, бр.10: 7); „Колко скъпи и хубави дрехи, излезли от мода, гният из сандъците или висят из гардеробите, само защото домакинята не умее да ги поправи или направи друга от тях. А пък каква економия има в това, всяка домакиня, която веднъж е направила сполучлива поправка, може да си даде сметка... Нека кажем също, че и по-старомодните дрехи, щом са здрави и чисти, можем с една малка поправка да ги доизносим“ (1897, бр. 21: 4). Същевременно се изтъква, че абонаментът е препоръчителен: „Кройките, които даваме с всеки брой, могат да служат за поправки и преправки тъй добре, както и за нови платове, стига домакинята да умее и да иска да се ползува от тях...“ (1900, бр. 24: 1). Някои предложения разкриват недвусмислено как да се спаси скъсана дреха: „Под пасмантерията се скриват шевове и даже крѝпки“ (1900, бр. 24: 1).

Многократно се заявява подкрепа за начинаещите. Този педагогически похват е актуален и днес. Дори най-сложни процеси и елементи са представени като достъпни за всеки, който има желание. Това по свой начин се противопоставя на широко разпространената ревност към предаване на знанията („занаят се краде“) и е социален принос към привличането на нови последователи – не само като професия, но и сред домакините, работещи за себе си и семействата си: „Разумява се, че опитността се добива постепенно, но трябва да се направи първата стъпка. Която никога не се решава да скрои и съшише една дреха, никога няма да се научи“ (1898, бр. 17 и 18: 10).

ЕЗИКЪТ

Журналът следва модела на подобните чуждестранни източници. Невъзможно е да се преведат термините от френски на български език, тъй като понятията не съществуват до този момент и думите нямат аналог. Усеща се желанието на автора на текста да бъде разбран по отношение на назоваване на материи и материали, елементи на облеклото, конструкции на модела, техника на работата. Особеното предназначение на рубриката за мода не е единствено предаване на информация с превеждане на текста от чужд език. Читателите трябва да получат преведени сложни инструкции, но и да ги разберат и да успеят да направят това, което ги съветват. В едно и също изречение понякога са употребени няколко варианта на една и съща дума, които са само транскрибирани; забелязват се думи, които са буквално преведени, дословно преписани или с посочено в скоба оригиналното изписване; те са обяснени с няколко думи (турски думи и турцизми); често пъти една и съща нова дума е написана по няколко раз-

лични начина. Въпреки езиковата нищета, находчивите обяснения с малко съответстващи думи показват високата компетентност на преводача и редактора.

Дантелата в облеклото

Видовете дантела, които вероятно се предлагат от търговците в периода на издаване на журнала, са: *„валенцийска дантела, среда-дантела, апликационна дантела, бяло и чернокремова тюл-дантела, шантилийска, кремова гипюр среда-дантела, хубава желта тюлева дантела, лека дантела „дюшес“, „здрава“ дантела.*“ При представяне на моделите се прави разграничаване между начина на производство, вкл. с указания за конкретно количество закупена на метър или ръчно изплетена. Като различия във вида на материята и характерни със специфична стилистика на фигурите се споменават *„тюл, валенцийска, гипюр-дантела, шантилийска, дюшес, луксзой“*. Различия според предназначението и използването (в зависимост от мястото на поставяне в дрехата спрямо плата) се сочат *„край-дантела и среда-дантела“*. Според размера дантелите са широка и тясна, а по гъстотата на тъканта се използва диференциацията между рядка и ефирна, тюлена и по-плътната креп-дантела.

В процеса на употреба рядко се разпознават особените характеристики на технологията на изработка. Все пак има разграничаване между ръчно изплетената (най-често на една кука) домашна дантела и купената „на метър“, без да се прави допълнително уточнение, че това е машинно изработена дантела, която наподобява оригиналната ръчна дантела. Представени са техниките фриволите, шита дантела, поан лас, люксзой, плетене на ширит на фуркет, „на шишче“. За изработването на някои от моделите са дадени конструктивни съвети, други само са описани. Дантела на совалки, известна у нас като „брюкселска“ или „калоферска“, не е спомената нито веднъж.

Рядко се уточняват технологиите за създаване на дантела, целта е да се посочат начини за употребата ѝ в конкретни модели, на подходящи места. *„...тесни дантелки, или ред панделка, ред дантелка. Ако искаме да направим такава гарнитура за край, зашиваме и на една край край-дантелка“* (1900, бр. 24: 2).

Дантелата е монтирана или пришита навсякъде, където може човек да си представи, някъде и по два пъти. В ранните броеве има модели, при описанието на които думата дантела се споменава 7–8 пъти с указание да се постави на различни места. Предложени са модели, покрити целите с дантела. По начина на използване дантелата е в апликация, инкрустация, прилага се *„накръстосвана, набрана, прикачена, украсена, покрита, драпирана, околоръст нашита, положена“*. В някои модели препоръчаното за закупуване необходимо количество е 8–10 метра.

Дантела има във всички видове представителни облекла, а сред моделите се откриват *„вечерна рокля или корсаж, венчална, свадбена, церемониална, матине, блуза за театър“*. Има и облекла за други извънредни случаи като например *„траур, визитна, приемна, бални рокли и подобни“*, също и *„домашни, нощна риза, бели принадлежности или бели дрехи (днес бельо), роба (домашна дълга дреха), рокли за пълни талии“*.

С дантела се украсяват аксесоари като *„крават, престилки и връзки“*, принадлежности, като *„носови кърпи, горни пелени за покриване, за спане, за носене на бебета“*, срещат се предложения за *„люлка за малки деца и писмовник“*, дантелата се споменава също и във връзка с различни принадлежности, както и като украса в интериора.

В края на разглеждания период дантелата намира още едно приложение – вместо апликирана, тя се използва *„инкрустирана“* (1902, бр. 4: 6). Това предлага ново възприемане на ефирната материя: *„Когато подплата е цветна, проглежда се през дантелата и придава хубав изглед на роклята“* (1902, бр. 9: 3).

Особено ценни за мен като изследовател на хората, които правят дантела, са инструкциите как да се направи ръчна дантела, още повече, че издания, които имат за цел обучение в правене на дантела, се появяват по-късно. В публикуваните в журнала инструкции се заявява положително отношение към всички активни и способни читателки, като се изтъква богатството от варианти: *„...толкова разнообразни, хубави и лесни, че всяка дама може да си приготви в къщи такава гарнитура“* (1900, бр. 24: 1), с готовност да се помогне, без съмнение във възможностите, сръчността и способността: *„Подобна гарнитура може да се направи в къщи... С една дума ръчната работа днес играе важна роля в тези галони и твърде се ценят“* (1902, бр. 7 и 8: 2). Достъпно – това е ключовата дума: *„Друго едно лесно и хубаво украшение за блузи и рокли е ръчната дантела. Звездички или търкалца, среда дантела или край. Яки, маншетки и разни гарнитури може да се образуват от малки плетени търкалца ... Има една особенна лъскава тирия за тези дантели и колкото тънка, толкова по-хубава става работата“* (1902, бр. 7 и 8: 2). Представяне на информацията с позитивна нагласа съблязнява: *„особенно хубава дантела, е съставена от два реда ширитче, от фриволите, а цялата долна част – киртиците – са правени с игла. Който умее да плете фриволитето, което се плете с помощта на една сувалчица, и да прави дантела с игла, може да направи прекрасни дантели“*; *„Лесна и хубава дантела от ширитче ... По форма на търкало се навива ширитчето ...“* (1902, бр. 7 и 8: 2).

Усвояването на дантелени техники е по-бързо при директно обучение. Неоспорим факт е, че описани с думи, движенията на ръцете изглеждат по-сложни, отколкото са в действителност. *„Начинът, по който се плете фриволитето и правенето на дантели с игла, е твърде обикновен, обаче*

трябва да се види, за да се разбере; описан, начинът ще изглежда труден и неразбираем“ (1899, бр. 4: 7). Начинаещите се насърчават като способни: „лесни за направяние, тъй щото една малко опитна ръка, с повечко внимание...“ (1898, бр. 21: 5) и се въвеждат с подходяща информация в различните принципи на конструиране на дантелата: „фриволите се плете посредством една сувалка, на която са навити конците“ (1897, бр. 7: 4); „Които знаят да работят фриволитето, много хубави работи могат да си направят. (...) Горе на гърба и отпред фриволите едно до друго във вид на платка, около платката буклички. Под платката пък на гърба и отпред са наредени и зашити на панделка фриволитени търкалца“ (1900, бр. 3: 8).

В следващото описание се открива опростено, но ясно обяснение за вид шита дантела, известна днес с името „слънчева“ или „тенерифе“: „От плоско тясно копр. ширитче или пък кордонче са образувани квадратчетата всички еднакви. Вътрешната част на квадратчетата е изпълнена с напречни конци в вид на паяжина с бял или черен ибришим. В средата конците се завръзват с конец посредством иглата, тъй както са кръстосани и, като се обиколи няколко пъти с конец средата, за което се прекарва иглата отдолу и отгоре на напречните конци, образува се в средата на квадратчето рисунка като парица“ (1899, бр. 6 и 7: 8).

Предположението ми е, че инструментът за тази техника в съвременното ни се описва като плетене на вилка или фуркет: „Плетен с шишче галон за украсение на блузи. Тоя галон, или по-добре дантелка...“ (1899, бр. 6 и 7: 8). Друг начин за изграждане на дантелена материя е известен у нас и до днес като „поан лас“: „...с дантела point-lace... Дантелата е направена с ширитче, с което се образуват рисунките; вътре те се придържат с разни бодове с игла, които украсяват също дантелата. Образец от такава дантела сме дали в премията за 99 год.“ (1900, бр. 7: 6). Разновидност на описаната технология е изграждането с употреба на плоска лента: „Твърде на мода е дантелата Луксвой. Тя се прави от особено, възкремаво ширитче с което се правят рисунките“ (1901, бр. 3: 7).

Когато се положат лични усилия, употребеното време не се калкулира, а се получава нужен резултат, за който не е необходимо да се отделят средства. В обобщение за ръкоделието може да се каже: „Тази дантела излиза евтино, работата е лесна и бърза, но пак се иска умение и търпение“ (1901, бр. 3: 7).

Ако сравним описаните практики с работата с хора и предаването на уменията в ръкоделните техники със съвременните, то днес те се разглеждат от различен ракурс. Макар излязла от мода преди повече от век, употребата на дантелена материя е измерима не само като продукт. Стойността ѝ се запазва в практикуването – и като процес на правене, и като творчески осмислена човешка дейност.

Оттегляне на дантеленото изобилие

При хронологично разглеждане на всички налични броеве на вестника лесно се открояват тенденциите на смяна на облика на облеклото. В периода от 1897–1900 г. употреба на дантела обяснимо липсва само в зимните броеве. С навлизането на новото столетие постепенно се променя и заглавната страница, и графичното оформление; на няколко пъти се разместват по важност рубриките в журнала. Дрехите не само стават по-семпли, а и вече са представени като централен обект, без допълнителни илюстрации на пейзажи и интериор. Освен това по-често са нарисувани, без да се представя цялостно човешката фигура и илюстрират описанията наредени, сгънати, групирани по видове.

В препоръките за материали, с които да се изготви украса, дантелата вече не е единственото предложение, а и често отстъпва първенството си. В умалителното „дантелка“ в едно с указанието, че е нежна, тясна, къса или малка ивица, често се открива нотка на досада и пренебрежение.

Още едно доказателство за това, че дантелата отстъпва, е появата на комплименти за дрехите без дантела. Не се цели пищен и тържествен вид на облеклото, а предпочитанията са към семплото, което е подкрепено с квалификации като „хубаво“ и „елегантно“: *„проста и хубава рокля; мъжки фасон ... тия ризи се носят винаги с връзка мъжки фасон и с семпла горна фуста“* (1900, бр. 2: 2); *„семплъ и хубава есенна блузичка; семплъ и елегантна рокля за млади момичета“* (1900, бр. 8: 6).

Стойността на удобството се изтъква многократно: *„Това, което се знае, е, както всяка година през летния сезон, тъй и тази блузите се носят много, като по-удобна дреха; ... отново започнаха да се носят фустиите, които се носеха преди няколко години – украсени напреки. Може да се направи с тегели само, може с галончета или тегели или тегели и по едно галонче под тегелите“* (1900, бр. 15: 5).

Интересни предложения, изключващи изцяло дантелени елементи, които се срещат еднократно в журнала, са: *„роба американски фасон, риза в ориенталски вкус, рокля руски фасон, костюм английски фасон; рокля за расходка, рокля за пързаяне, костюм за гимнастика* (1900, бр. 2: 2), *мода за господата* (1900, бр. 3: 5), *кройка за пардесю за мъж, баща, брат и пр...; и две хубави домашни блузи, удобни и за трудни жени“* (1900, бр. 11: 6). Забележителна е илюстрацията на дама с велосипед, която е облечена в спортен костюм, включващ шапка с периферия, сако и дълга до петите пола (1900, бр. 2: 3).

Историята на костюма преминава и през цялостното отхвърляне на дантелата в началото на ХХ в. Пример за тази тенденция е Коко Шанел, която цени удобството на дрехата. За разлика от повечето европейски дизайнери, творящи по това време, Шанел определя жената като истинското същество на дрехите (Писанчева 2019: 97)

В модния журнал се препоръчват материали, с които се приготвя украса, заместваща дантелата: „страусови пера, дантела, тюл, хубави батистени и кадифени цветя, тафта, панделки, бродерия по тюл, муселин, цветя, ... боа (около шията) от муселин гъсто плисирани, украсени с кадифени тесни панделки“ (1901, бр. 20: 7).

Апликации и аксесоари се изготвят с нови способности, предизвикателство е читателките да се справят с подръчни средства и находчивост: „Едно ново украшение за блузи и семпли корсажи е връзка от панделка, нарязана на парчета. Краищата на панделката се пхват в едни валчести или конусообразни метал. висулки. Понеже тези висулки не се намират у нас, ний препоръчваме на читателките си следния способ...“ (1902, бр. 7 и 8: 2).

Иновации в производството на материали

Жаждата за нови приложения е отразена в коментирането на едно откритие в текстилната индустрия, каквото е вискозата. Новите възможности – обещани и достъпни нововъведения с богато приложение, по-лъскави, лесни за употреба, практични и изобилни – привличат вниманието на създателите и потребителите на модната индустрия.

„Всички тези имена са стари и читателките ни вероятно ще помислят, че и украшенията са пак старите. Обаче тези галончета, които сигурно ще се донесат и тук, са нещо ново, благодарение на едно индустриално твърде интересно откритие. Представете си, че са намерили средство да фабрикуват от ликата и корите на дърветата коприна по мекка и по лъскава от същинската коприна. Именно от тази коприна са направени поменатите галончета и твърде разнообразни – тесни ширитчетата назъбени, зиг.заг, листенца, цветенца, вълнообразни панделчици, фестон (криволици) и пр. и пр., които може да се разпъват, прегъват, разширяват, стесняват! Тъй че може да се образуват различни рисунки по дрехите с тях. От същата коприна са направени и по-скъпи фини украшения дантеловидни (вероятно това е нов продукт, наподобяващ дантела), ажурени в вид на галон с прави, зъбчати и неправилно криволини краища. (...) В серията бродирани галони има едни от бяла тафта на дупчици като дантела, около които криволичат гирлянди от цветенца художествено осенени или апликация изрязана във форма на охлювчета и бродирана. (...) Не по-малко хубаво украшение на поменатите рокли е банд от кадифе, от двете страни по края с едно от модните съвсем тесни зъбчати галончетата“ (1902, бр. 7 и 8: 2). Това изобилие от нови материали за украса, един от друг по-привлекателни, разнообразни и интересни, е мощна конкуренция на поомръзналата дантела.

В заключение

В предложенията за правене и носене на модни дрехи, публикувани в периодичния печат от края на XIX и началото на XX в., могат да се проследят процесите на опростяване на облеклото и изчезването на дантелата като излишен елемент на разкош и каприз.

Устойчивостта във времето и липсата на резки промени в облеклото през първата половина на XIX в. се дължат на характерната за периода изолираност между населението в различните район. Разликите между отделните регионалните варианти на народната носия са съществени, а при смяната на поколенията спецификите остават почти непроменени по места. Характерно за модерността е смяната на темпото: бързата промяна, довела до днешната нагласа за нова дреха, ако не всеки ден, то поне всеки сезон. Успоредно с желанието за промяната и следване на европейските модели, вродената пестеливост и практичност на българската жена, която още често прави дрехите у дома, следва модерната днес идея за многократна употреба и етично отношение към произведените материали.

Дантелата като украса на облеклото се появява късно в България и се използва в женската дреха от всички възрасти за всякакви поводи. В началото на XX в. като етап от световния процес на опростяване на облеклото дантелената материя постепенно изчезва като моден елемент. В същия период и ръчно направената, и машинно произведена дантела, се пренасят в народната носия на някои райони на страната ни.

Цитирана литература

- Вакарелски, Христо 1977. *Етнография на България*. София: Наука и изкуство.
- Гинчев, Цани 1986. *Избрани съчинения в два тома*. Том 2. *Женитба*. София: Български писател.
- Каравелов, Любен 1977. *Българи от старо време*. София: Библиотека за ученика.
- Комитска, Анита 2005. *Български народни носии*. София: НЕМ-БАН.
- Писанчева, Бистра 2019. Дантелата и модата. – В: Кюркчиева, И., Б. Писанчева (Съст.). *Кой създава и кой използва дантела. Електронен каталог*. София: ИЕФЕМ-БАН. http://iefem.bas.bg/wp-content/uploads/2019/12/Catalogue_Who-Make-and-Uses-Lace.pdf [прегледано на 20.02.2020]
- Радулова, Величка 1994. *Ръководство по калоферска дантела*. Пловдив: Атина Палада.
- Вестник „Мода и домакинство“, броеве от 1897 до 1902 г. в пет тома. НА БАН.
- „Вестник на жената“, броеве от 1923 до 1924 г. в два тома. НА БАН.

**ЖЕНСКИЯТ КОСТИОМ
ОТ СЕЛО ЕКЗАРХ АНТИМОВО, КАРНОБАТСКО**
Между локалната памет и националната идентичност

Галин Георгиев

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН

Статията разглежда процесите на модернизация в облеклото на омъжените жени в село Екзарх Антимово, Карнобатско, на базата на теренни проучвания, осъществени през 2014 и 2015 г. по проект „Живата памет – съхраняване, възраждане и предаване на културното богатство на Карнобатския край“. Обръща се специално внимание на факта, че облеклото на омъжените жени в първата половина на ХХ в. е градско по тип, докато облеклото на момите и мъжете е по-скоро традиционно.

***Ключови думи:** традиционно облекло, градско облекло, женско облекло, село Екзарх Антимово, Карнобатско*

**THE FEMALE COSTUME FROM THE VILLAGE
OF EKZARH ANTIMOVO, KARNOBAT REGION**

Between local memory and national identity

Galin Georgiev

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum –
Bulgarian Academy of Sciences

The article reveals the processes of modernization with a view of the clothes worn by married women in the village of Ekzarh Antimovo, Karnobat Region. The conclusions are based on fieldwork research done as part of the work on a project entitled “Living Memory – Preservation, Revitalization and Transmission of Cultural Heritage from Karnobat Region” in 2014 and 2015. The author pays

special attention to the fact that the clothes of the married women in the first half of the twentieth century are of an urban type, while the clothes of the unmarried women and of the men are rather traditional.

Keywords: *traditional clothes; urban clothes; women's clothes; village of Antimovo, Karnobat Region*

Периодът на седемдесетте и осемдесетте години на ХХ в. е особено ползотворен за различни по вид проучвания на Карнобатския край, сред които етнографските заемат приоритетно място. Особена роля за това изиграват организационният талант и загрижеността към родния край на проф. д-р Делчо Тодоров от тогавашния Етнографски институт с музей – БАН. Проф. Тодоров е родом от с. Черково – едно от селата в този район. В резултат на проведените етнографски експедиции се натрупва масив от данни, съхранен в архива на Историческия музей в гр. Карнобат, а учените от екипа написват и публикуват серия от изследвания върху различни аспекти от всекидневната култура и бита на населението от дванадесет села. На базата на тези данни от 1991 до 1994 г. излизат четири тома под заглавие „История и култура на Карнобатския край“.

Част от научния колектив, който осъществява посочените изследвания, е и Марина Черкезова – дългогодишна сътрудничка на Етнографския институт с музей – БАН (днес ИЕФЕМ – БАН) и безспорна познавачка на народното облекло както в Карнобатско, така и в по-обширния ареал на югоизточните български земи (вж. Черкезова 1996: 159–195). В своята студия „Традиционни народни тъкани и облекло в Карнобатския край“ в том трети от споменатата поредица Черкезова описва женския костюм в Карнобатско в периода ХІХ – средата на ХХ в. и обръща внимание на следните негови разновидности: 1. Сукманената носия на най-старото население от северните селища в региона – т.нар. загорци; 2. Градският възрожденски костюм на преселниците от Котленско в северозападните карнобатски селища; 3. Носията на преселниците от Харманлийско (наричани главанци, гочета или кутрици); 4. Саичният тип носия на преселниците от Чирпанско и облеклото на загарците от южните села на района (Черкезова 1993: 313–314). Това разнообразие от форми и елементи, свързани с традиционната женска дреха, отговаря напълно и на разнородния състав на населението в Карнобатския край. То включва групи, които в едно по-далечно минало са се заселили тук от североизточните български краища, но и такива, които идват от югоизточните части на етническата ни територия, включително от територии, останали отвъд днешните ни граници.

Следва да се отбележи, че селищата от северната част на сегашните Карнобатска и Сунгурларска община и тези от южния им дял, между които като разделителна линия в по-късно време преминава и жп линия, значително се различават по своя историко-демографски и етнокултурен характер. В част от публикациите в резултат от работата по проект „Жи-

вата памет – съхраняване, възраждане и предаване на културното богатство на Карнобатския край¹, в рамките на който през 2015 г. се осъществи последното по-мощно етноложко проучване в района, вече е изтъкван по-еднородният произход и културните специфики на жителите на т.нар. севернокарнобатски села. Тук през началните векове на османската власт компактно се настанява старо мизийско население, проникнало по старопланинските проходи от Провадийско, Шуменско, Новопазарско и настанило се чак до околностите на Одрин и Цариград. Това население, известно в науката с наименованието „загорци“ (по-рядко като „полянци“), обитава днешните села Сигмен, Зимен, Невестино, Огнен, Искра, Лозарево, Подвис, Прилеп, Костен, Климаш и Терзийско, а също така и няколко села от Сливенско, Ямболско, Бургаско и по северните склонове на Странджа². Всички те образуват северния пояс и т.нар. загорски клин – понятие, въведено за пръв път от акад. Любомир Милетич, което провокира десетилетни научни спорове в областта на диалектологията и етнографията (за тях срв. Георгиев 2013)³. Силно смесени със старо балканско население в миналото са загорците, които живеят в селата от западната част на Стара планина и Котленския балкан (Черкезова 1982: 33).

Важно е становището на автори като Милетич (Милетич 1902: 34) и Анастас Иширков (Иширков 1925), че не са редки случаите, когато българското население отсам и оттатък старопланинската верига се обозначава едно спрямо друго все с названието „загорци“. Това ясно показва не местния, а външен за посочената група загорски селища произход на името, с което те са добили известност. Всъщност така са наричани те от „рупците“ – старото местно население в Странджа, с чиито селища загорските граничат в северните склонове на планината. Някои изследователи, например местни краеведи, установяват, че в миналото терминът загорци се среща сред населението в Карнобатско за обозначаване на момите жетварки (*загорките*), които слизат на групи от балканджийските села (т.е. от района на Великотърновско, Габровско и пр.) и се наемат у по-богати стопани за

¹ Проектът, който беше ръководен от доц. В. Тепавичаров, се осъществи по договор с Община Карнобат в периода 2014–2015 г.

² За точната локализация на селата с преобладаващо загорско население в миналото и днес вж. например Райчевски 1991; Черкезова, Райчевски 1996: 19; Василева 1993; Василева 2008 и посочената там литература.

³ В крайна сметка в съвременните лингвистични изследвания се налага мнението за очертаване „характеристиката на говорната група на загорците в контактната зона на североизточните и югоизточните български говори“ (Колева 2008). За тази формулировка се изхожда от една по-обща и неотчетена навремето закономерност от именитите ни диалектолози Любомир Милетич и Беньо Цонев, с която се отличава развоят на езика в по-старите периоди, а именно вокално-консонантното взаимодействие (Кочев 1991: 76–77; срв. и Бояджиев 1991).

летния стопански сезон (Милетич 1902: 30; Банчева 1992). Прав е Милетич обаче, че тук става дума за две различни общности (срв. Момчилов, Кръстева–Чакърва 2013).

Доста по-пъстра е етнодемографската картина на населението от южните села на карнобатския край. Техните жители са потомци основно на придошлите най-вече по време на руско–турските войни преди Освобождението от Старозагорско, Новозагорско и Чирпанско групи българи. Те са известни с наименованията загарци и чирпанлии, които се срещат и в някои съседни краища на Югоизточна България⁴. С групонима тронки се обозначава население, проникнало в изучаваните села от Елховско и Странджа⁵. Тук се срещат още балканджии, наричани и загорци, както и т.нар. маджури – название, с което са познати преселниците от Одринска и Беломорска Тракия, настанени в района след Балканските войни⁶.

Своеобразен микромодел на динамичните демографски и етнокултурни процеси в тези южни части на района представлява едно от най-големите и стари селища тук, а именно с. Екзарх Антимово. До 1934 г. то се нарича Ачларе. Най-ранният открит документ, който сочи съществуването на селище с това име в близост до днешното му местонахождение, е османотурски регистър от 1609/1610 г. (Калев 2013: 11–12). Авторите на краеведското изследване за селото описват отделните махали и родовете, които ги населяват, сочейки присъствието на: стари жители (основно в Чорбаджийската махала); преселници от карнобатските села Невестино, Сигмен, Огнен и др. и от Одринска Тракия след Балканските войни

⁴ За селищата с преобладаващо загарско и чирпанлийско население в района вж. Василева 1993: 163–164; Момчилов, Кръстева–Чакърва 2013: 21–23. Освен в изучаваните тук селища, загарците проникват и се настаняват в по-обширния ареал между днешните градове Ямбол, Грудово, Елхово и Сливен (Черкезова 1993: 313; Берова, Ангелова 2007).

⁵ За тронките като една от групите население (или т.нар. етнографски групи), разположени в селищата на Странджа и околните райони, вж. Черкезова, Райчевски 1996.

⁶ За съжаление в студията си за народните костюми от Карнобатско М. Черкезова не отделя специално място за облеклото на това население, макар че в предадените от нея теренни етнографски материали в архива на Историческия музей – Карнобат се открива информация и за носията на преселниците. Така например интересна група са жителите на с. Крушево, Димотишко, които пренасят и самото селищно име от мястото, откъдето се преселват компактно в периода около Освобождението. В изследвания район това население е известно с названието качулки. По данни от седемдесетте години на XX в. информаторите извеждат названието от особеностите на облеклото в по-старо време: мъжете носили на главите си качулки от шаяк, завързани с връзки, а жените – синя шаячна булчинска дреха, за която също казвали: „Туй мий качуля“ (Нсп Ф, Инв. № 233 – Исторически музей, Карнобат, с. 31). За облеклото на населението от това село ще стане дума и по-нататък.

(най-вече в Маджурската махала); на родове от Чирпанско, Старозагорско и Новогагорско (в Турлашката махала и Чатарлъка), от Странджа и от Котленско (в Чатарлъка), и от другаде (Славова, Праматаров, Калев и др. 2013: 462–469).

Настаняването на разнородни маси от жители в Ачларе става след изселването на част от местните хора в Бесарабия по време на Руско-турската война от 1828—1829 г. Съществуващият тук огромен чифлик, пише Руско Калев, „изисквал многобройна работна ръка“. Разположен в район с богата земя и с добри възможности за препитание, чифликът привлича много българи от западните части на Тракия. Не е за пропускане фактът, че освен тях през тридесетте и четиридесетте години на XIX в. и най-вече след Кримската война тук се настанява неизвестно откъде и гръцко население. През 1860 г. по икономически причини се заселват също 60 семейства „австрийски“ или „банатски“ немци, благодарение на които чифликът се модернизира. По думите на Калев „в резултат се получава единственото по рода си карнобатско село – подобие на близкия град: пъстър етнически състав и етнографски конгломерат...“ (Калев 2013: 17–18).

При такова многообразие от групи население, придошли в селото от различни области и държави, би могло да се очаква и спомен за съответна пъстрота в традиционното женско облекло поне в първата половина на XX в., когато то все още съществува като относително цялостно и единно за много селища в региона (Черкезова 1993: 313). От друга страна, може да се предположи и утвърждаване само на един от костюмите, чиито носители в селището доминират като брой и присъствие. Още при първите ни срещи обаче по време на теренното етнографско проучване в селото в края на 2014 г. и началото на 2015 г. отговорите на респондентите и наблюденията ни показаха друго развитие. Кольо Чанев (р. 1950 г.), кмет на селото споделя:

„Това е интересното, че нямаме в селото определена носия. Селото е заселено от много преселници и носиите са разнородни. Котленско, Новогагорско, Чирпанско, Невестино, Сигмен, Искра, отвсякъде идват хора. Всеки си идва с носията! Като видят жените, че една жена носи нещо по-хубаво, айде и тя го прихване да сложи на нейната носия. И така носията се опорочава. Няма автентична сега“⁷.

Друга респондентка от селото (Гинка Георгиева Димитрова, р. 1946 г.), разказва:

⁷ Интервю на Ваня Ангелова – магистър по етнология, участничка в експедицията в селото през месец декември 2014 г. Всички цитирани в статията теренни материали са събрани по време на етноложките експедиции във връзка с проекта от края на 2014 до началото на 2015 г. и повечето са предадени в архива на Историческия музей – гр. Карнобат.

„Еми..., моето село е..., то си е градско село. При нас дори нямаме тая битова носия, при нас има градско, с тефтяните, с набраното. Аз моята баба не я помня с такива битови дрехи. Селска жена, пак дълга пола долу с волани, набрано. И на мен специално ми беше много интересно, имахме една съседка, която беше от Козаре, сукмените поли на хармоника, и долу с ивица от кадифе. Ние, и поначало, и говорят ни е ... Ние на тези от другите съседните села, ние им казваме загърци. (...) Значи Добриново, Смолник, Житосвят, надолу. Те говорят диалектно. Вече в по-ново време, когато започнаха да закриват училища, те идваха в Антимово да учат. Много ни беше интересен в началото говора му на някой. В началото не можехме да ги разбираме. (...) Докато в моето село сравнително литературен език се говори. Само ние, дето якаме. Старите хора – ряката. На „я“. При нас възрастните якат.“

Информацията се повтаря и в думите на Маринка Темелкова (р. 1943 г.) от с. Екзарх Антимово. Акцент отново е липсата на традиционно, старо, селско и характерно само за селището облекло:

„При нас нямаши официална носия. Някои, които дойдаха от другите села, си праиха тъй по-разкроени.“

Възрастни информатори от съседни на с. Екзарх Антимово селища също изтъкват по-особения характер на женското облекло там. Разговорът ни с баба Руса Костадинова (р. 1924 г.) от с. Добриново ясно свидетелства и за различния говор на „загарците“, както и за разликата между тяхното сукманено облекло и „гражданските поли“ на антимовските жени в миналото:

„В Антимуу, там по-градску селу. И имаши рабута, там съ заселяа... (Г. Г.: А защо по-градско, казваш?) Еми, по-тарикат. По-гуляму селу. Има рабутъ. Имаши свиниферма, имаши кравифермъ. Ощи гъ имъ. Имът Текеесе ощи. А пък тука нямъ, я. (Г. Г.: А антимовци по-рано с какво ходеха жените им?) А-а, те се с таки рокли одя, граждански, с поли. (Г. Г.: Вижда ли си ги?) Виждала съм. Кък няа дъ ги видъ. Дъщиря ми уженянь във Антимуу. (Г. Г.: А какво представляваха техните поли в по-старо време?) Е-ее, ами плат. Синильчан плат. Ушит. Шивачки шият. Койту мой си ги ший, койту ни мой – давъ ги нъ шивачки. И със таковъ, със ръкави, пълтенць, ей тъй илечить. И носят си ортъ. (Г. Г.: Само антимовци ли бяха по-градски, наоколо тука между селата?) Ами, антимовци бяа по-тарикат. Там беши главната линия на Текеесету. Антимуу. По-бяа тъй, тъкъви, бригадири уттам бяа. Читувудитили... (Г. Г.: А при частното все тъй ли беше?) Пак тъй съ били ортъ. Имахми руннинъ, пък със пули, пристилки – дъртити баби. Тъй, дет съ куту меня. Младити съ по-тарикат. (Г. Г.: Ама нямаха сукмани като вас?) Нямът, нямът. Ас ни съм ги запомняль със сукмани...“⁸

⁸ Интервю на Галин Георгиев, както и на студентите по етнология в Софийския университет Станислава Василева и Валентина Палабоюкова, декември 2015 г., с. Добриново.

От приведените цитати става ясно, че спомените за женското облекло в селото от началото и средата на XX в. (времето, за което могат да свидетелстват разказите на информаторите в наши дни) очертават тип градски костюм, който е доста различен от преобладаващата сукманена носия в околните села. На настоящия етап от проучването сведенията за това облекло са твърде оскъдни. За съжаление през седемдесетте години на XX в., когато извършва своите теренни проучвания в Карнобатско, Марина Черкезова не посещава село Екзарх Антимово и то остава извън полезрението на изследователката в нейното иначе представително проучване за облеклото в Карнобатско. Това едва ли е пропуск на самата авторка, тъй като посочените тогава от нея 12 селища са обект на интереса и на останалите учени от екипа и явно са били предварително заложиени в работната програма.

Теренната работа във връзка с цитирания по-горе проект на тема „Живата памет – съхраняване, възраждане и предаване на културното богатство на Карнобатския край“ даде възможност в по-ново време да се попълни тази празнота. От друга страна, с оглед на ограничените срокове за извършване на етноложките експедиции в набелязаните за изследване селища и за публикуване на научните резултати от тях, не беше възможен разгърнат и задълбочен анализ. Ето защо целта тук е както да се изнесат някои данни за женското облекло в с. Екзарх Антимово, останало непроучено до този момент в науката, така и да се илюстрира съвременният поглед към него: избледняването на спомена за костюма от миналото и изграждането на интересната представа, че в „селото официална носия няма“.

Освен събраната устна информация, данните се допълват и от фотографиите, които можахме да разгледаме и копираме по време на теренното ни проучване в селото. Именно по повод на една от снимките на женския хор за многогласно пеене от седемдесетте години на XX в., която разгледахме в дома на учителката и бивша кметица на селото Славка Христова, бе провокиран и разговорът за особеностите на местното женско облекло и най-вече за интересната му съдба в по-късно време. Всеки от тези два проблема сам по себе си заслужава вниманието на изследователите етнологи. Първата тема – за точния произход, състава, структурата и функциите на женския костюм в с. Екзарх Антимово в миналото – е особено интересна, но на този етап от проучването трябва да се задоволим само с някои по-общии описания и констатации. Вторият проблем засяга не просто налагането в по-късно време на представата за отсъствие на „официална“ (или още „битова“, „автентична“ и т.н.) носия в селото и възприемането най-вече на женското облекло, както и на облеклото като цяло, като важен идентификационен знак, който в различни периоди, общества и региони проявява специфичен смисъл и функции в зависимост или не от постъпателната смяна на моди и форми; на различните нива на преплитане между „градско“ и „селско“, „старо“ и „ново“ и пр. Доколкото културното наследство се мисли като динамичен модел на взаимодействие и взаимовлияние между отделни групи и общности (вж. Лулева 2012; Христов 2013; Касабова 2013; Дни на

наследството 2014), а не като застинал конгломерат от строго определени етнически черти, норми и особености, то тук облеклото се разглежда като един от свързаните с това културно наследство образи – исторически променлив или устойчив; моделиран, но и стоящ между локалната памет и националната идентичност.

Както вече посочих, ограничените теренни данни и наблюдения не дават възможност за навлизане в по-задълбочен анализ на пътищата за влияния, проникване и употреба на облеклото в изследваното село. Казано най-общо, то носи белезите на градска дреха от следосвобожденския период.

Макар че е характерно за широк кръг селища в проучвания ареал, използването на т.нар. котленски престилки (за тях вж. Черкезова 1993; Чешмеджиева 2013) в костюма от с. Екзарх Антимово не е за подминаване:

„Тука котленски престилки, тъчаха ги женити... (Г. Г.: Ама те носиха ли ги с тия дългите поли?) Тях ги носиха вкъщи, ей така като да им топлят, защото е вълненичко. А пък иначе, на официални, са обличат тънки престилки, хубаво ушити, нагласени ...“⁹.

Разговорът със Славка Христова допълва представата за женското облекло на антимовки в миналото с още щрихи, от които става ясно, че то се състои от дълга и разкроена в долната си част пола в тъмен цвят, наричана *фуста*; от тъмни престилки, изработени от купени платове и представляващи фина тънка материя. Информацията сочи и използването на рокли, наричани *роби*, под които са носени фустите. На главите си жените са забраждали по-тъмни кърпи – *вали* (или по-обикновената кърпа, наричана *сарпа*), а в работно време – бели *ръченици*. Връхно облекло са били *контошчетата*, обточени с кожи:

„(Г. Г.: А ти като малка виждала ли си такива неща?) Ами сичките баби така ходеха. Наши жини, възрастните жини ходеха с дълги черни поли, широки обаче долу. Разкроени долу. С такива тъмни пак престилки. Поли и престилки. (Г. Г.: А плата за тези поли какъв беше?) Полите бяха плат, който са го купували. Те бяха тънки такива платове. Английски платове са внасяли тогава много в България. Аз знам майка ми с какви цикламови костюмчета беши, фино вълнен жаржет. (Г. Г.: Майка ти ходеше ли с такива дълги рокли?) Мама не ходеше с дълги рокли. Баба ми е починала, гат баща ми бил на шес годинки. Аз без баба раснах и много неща ми липсват. (Г. Г.: Но други баби помниш?) Другити баби от махалата ги помня сичките. Изправени, не като нас прегърбена сега с бастуна. На главата ей сега ще ви покажа, с какви кърпи ходеха (показва снимка). По-тъмни кърпи, наплетени със нещичко.“

⁹ Интервю на Галин Георгиев и Димитър Василев, декември 2014 г., информатор Славка Славова (р. 1937 г.) – учителка, бивша кметица.

От събраната информация става ясно, че женските носии обикновено са се изработвали от специални шивачки:

„(Г. Г.: А интересно е дали тези дълги, тъмни дрехи, поли, са ги шиели при шивачка?) Сигурно при шивачка, защото не можеш да съединяваш на ръка така, с иглата да седниш... Тва тряя съ минът, те няколко, широки отдолу бяха тия фусти... (Г. Г.: Фусти ли им казваха?) Ами фусти, поли ... Ей тука ина баба Денка имахми, на Слави Неделчев баба му, с туй съм ги запомнила старите хора. При нас няма. Е, в съседното село с тия къдравите поли, Тас тепе, черковци са по същия начин. Другаде сукмани по-нататък носят. Няма сукмани...“

Информацията, дадена от Гинка Г. Димитрова, а и от други респонденти в селото, сочи наличието и на *официални дрехи*, които за разлика от всекидневното облекло се обличали при посещение в църквата, за празници и пр. Те „били по-раздвижени, с дантелени украски, жилетките се заменят със сако, обикновената забрадка с копринена вала, окантена с наплетена дантела или закупена такава“.

От данните за женското облекло, събрани до момента в проучваното село, особено впечатление правят и данните за сватбените булчински рокли, известни в миналото с названието *гелиници*. За илюстрация отново ще предам думите на респондентите ни от Екзарх Антимово Славка Христова, Радка Друмева и Тодорка Славова:

Радка Друмева (по-нататък Р. Д.): А пък едно време геленици съ казвало на тия, на сватбите, дето са им правила... Славка Христова (по-нататък С. Х.): Дрехити, шивачки... Р. Д.: Мойта баба... (Г. Г.: Как съ е казвало?) Р. Д.: Гилиник... С. Х.: Сватбената рокля на булката. Р. Д.: Булченската рокля и то от хубави платове. С. Х.: Коприна обикновено. И дълги, с много тука плисенца, с бастии... С украшения такива. С бели такива бродирани якички. (Г. Г.: Ама, вий помните ли ги, виждали ли сте такива?) Р. Д.: Ний сме ги виждали като отворят раклата й... И дрехите им са наредени, мойта баба, аз оттам съм ги виждала. С. Х.: Аз съм взела от най-старите жени два геленика. Единия беши в розово, на баба Вангела. На бай Деню тука, баба Йовка. (Г. Г.: А те пазеха ли си така?) С. Х.: Пазят си ги, разбира съ. Даже свекръва ми пазеше ризата, с която първата вечер е легнала със свекър ми. Чаршафа си пази, дето е петното. За ковчега съ слагат тия неща. (Г. Г.: Сложихте ли й го?) С. Х.: Сложихме й го, разбира съ ... (Г. Г.: Тя така каза...) С. Х.: Тя за т'ва си го държи в сандъка. Те знаят, че с каквото на първата вечер са били, с него тряя си отидат на оня свят. (Г. Г.: А погребваха ли ги с гилиниците?) С. Х.: Гелиниците сега не мога да си спомня, защото тия жени бяха живи и съм ги носила в Бургас на шивашко ателие, като шиеха тия зелените ни дрехи. На певческата група дрехите и по тях ги ушиха. Само че не можах да намеря такъв цвят. Модела занесах и даже откраднах единия гиленик. (Г. Г.: А тия гиленици кой им ги е правил тогава?) С. Х.: Шивач-

ки са им ги правили... В града сигурно, защото селските шивачки бяха баба Дачка, баба Коцкарка..., друга? Р. Д.: Много модерни, разкроени. Аз съм гледала по филмите ... Отзад като куйрук ... Те са финни, английски платове са внасяли тука. Много хубави дрехи са носили. С. Х.: Абе, нащо село от край време си е било градско село. Тука сичко градско се е внасяло. Даже, когато закриват училището по време на Априлското въстание, българското училище, 76-та година, за две-три години го затварят училището, те са били вероятно уплашени и някои казва от ученичките са отишли в Карнобат да продължат. Будни, будни хора (...) Тодорка Славова: Горната част на гюлюника. Гюлюника ѝ в керемидено червено. Много хубав фин вълнен плат, може би английски. Тогава е имало в Карнобат, имало е евреи, които са продавали хубави платове. Горната част не е толкова запазена – с плетень дантелена яка. С копчанца отпред, с разни бастички. Значи дваиси и осма година¹⁰.

В раздела за сватбата от споменатото вече краеведско изследване на селището Тодорка Славова дава следното описание на тази интересна сватбена дреха: „В началото на ХХ в. гюлениците били изработвани от едноцветен фин вълнен или копринен плат в права линия, в долната част трапец – дълъг до глезените. Горната част била украсявана с декоративни елементи: копчета, декоративни тегели, бастички, дантелена яка, жабо от фин сатенен плат. Някои булки предпочитали гюленика да бъде от две части – блуза и пола в същата кройка. Долната част била украсявана с декоративни тегели и обшита с ширити. Предпочитаните цветове били керемиден, кафяв в различни нюанси, зелен (маслено), лилав“ (Славова 2013: 446–447).

Тук особено впечатление прави начинът на изписване на названието като „гюленик“. Възможно е този фонетичен вариант също да се е употребявал в селото, но при нашите теренни записи вариантите, които регистрирахме, бяха само *гелиник* и *гилиник*. Допускам, че в цитирания по-горе писмен текст е направена връзка с някаква по-позната и приемлива форма, каквато е думата гюл (роза). Всъщност названието *гелиник* и *гилиник* произлиза от друга турска дума, а именно *gelinlik* със значение булчинска премяна (производно от *гелин* ‘булка’; в говора на изследваното селище същата тази дума се произнася като *гелина*).

Тук отново се докосваме до проблема за произхода на женското облекло на антимвци и по-точно за възможните пътища на проникване и налагане на тази мода в селото. Евентуални заемки или влияния биха могли да се допуснат заради присъствието на гръцко население в с. Ачларе, което идва тук неизвестно откъде заедно с българите през тридесетте и четридесетте години на ХІХ в. и най-вече след Кримската война. За отбелязване е и гръцкото училище в годините 1850—1853 (Христова 2005), както и

¹⁰ Интервю на Галин Георгиев, м. декември 2014 г. и м. април 2015 г., с. Екзарх Антимово.

местното предание, че християните в селото са имали параклис още преди войната от 1828–1829 г., но в средата на XIX в. в него се е проповядвало на гръцки език. Постепенно срещу Освобождението, както пише и Р. Калев, българската общност надделява (Калев 2013: 18). Към предположението за гръцко влияние върху облеклото насочва също изказването, което записахме от Славка Христова:

„Грацка носия казваха. Грацка или гръцка – доста сме умували дали грацка или гръцка са казвали (...) Или гръцко, или градско – много сме спорили със секретаря, който беше на кметството. Той беше учител също и той ми е братовчед. От рода на Кулевите и той.“

Тук ще добавя информацията на Кольо Чанев за неговата баба, която е ходила на гръцко училище – най-вероятно в съседното село Тас Тепе (дн. Смолник), известно и като Гърцко Тас Тепе (Момчилов, Чакърва-Кръстева 2013: 215–216):

„Да, на гръцко училище е ходяла тука в селото, я. И оттам използваше много гръцки думи..., в разговора там с... нейната итърва ли, как се казва, която всъщност на дядо на брат му съпругата. С нея много гръцки думи използваша. Те бяха горе-долу набори.“

Според неговата информация баба му е употребявала думата „роба“ за носените от нея дълги тъмни рокли.

Следва да се отбележи, че самата дума „фуста“ е от гръцки произход и означава ‘пола’ (Грънчарова 2006). Във връзка с утвърждаване на модернизационните тенденции и межкултурните контакти в селището през втората половина на XIX в. трябва да се има предвид влиянието и на банатски немци, които също живеят тук няколко десетилетия.

Към информацията на нашата основна респондентка Славка Христова и тълкуванията, които прави тя, бихме прибавили и още една линия в интерпретацията за произхода на изследваното облекло. Тази линия обаче отразява по-скоро съвременните търсения на общи исторически корени и континуитет в селищната история:

„Защото 1830 година Дибич Забалкански като идва тука и го срещат с разтворени обятия. И смятът вечи с Турция е приключено. Чифлишките зими ши могат дъ си вземат, да работят, да живеят свободно вече. Обаче става така, че сключват примирието¹¹ и го призовават и той си заминава нататък. И хората изплашени вечи, защото знаят какво ги чака след туй, и збирът багажити и тръгват ... (Г. Г.: Да, това го четохме в книгата, ясно, въпросът е за носиите...). За носиите сега искам да ви

¹¹ Става дума за Одринския мирен договор от 1829 г. (за преселването на ачларци в Бесарабия вж. Калев 2013: 14 и сл.).

кажа... Понеже една голяма част отивът вечи и навлизат там¹². На тях не им харесва, те необработени земи и тъй нататък. И според Тодор Балкански, той издирва и ми каза къде съ намират ачларци – отивайги и си търсети хората. В Силистренско. Граничар ... Но така и не намерихме време. Тези наши носии много напомнят от филма „Донските казаци“, Аксиния, помните ли я... С това финното горе, прищъпнати ръкавити. Тука в кръста прищипнати също. Тука с разни украсени шивички ...“¹³.

Приведеният цитат напълно отговаря и на написаното от местния учител и общественик Иван Христов Сяколов (р. 1929 г.), който през седемдесетте години на XX в. оставя в архива на Исторически музей – гр. Карнобат следната информация: По повод изселването на ачларци в Бесарабия, което става заедно с населението на с. Жеравна, Котленско, той казва: „Носията на жеравненци и антимовци е почти еднаква – антимовката няма битова носия, имала е само докато се омъжи, а след това се е обличала с градски дрехи. В същото време мъжката носия е битова – потури¹⁴, пояс, риза с ниска яка и извезана шевица, елек, салтамарка. Елекът е изчезнал към 1920 г., а на негово място е навлязла антерията. Зимна дреха – тежка шуба, празнична дреха, ямурлук – работна зимна дреха, калпак – астраганен, навои, черни връви и цървули. Лятно време капели гарсонетки“ (Нсп Ф „Клуб на краеведа“ – Исторически музей, гр. Карнобат, инв. № 112, с. 25).

Може би тук е мястото да се подчертае засиленият интерес към историческото и културното минало на селото от страна на редица негови жители, част от които са и автори на споменатото вече краеведско изследване за Екзарх Антимово. Освен тази книга, за развитието на различни сфери в живота на селото са издадени и документални сборници, а също така няколко книги с разкази. От години към местното читалище излиза и вестник „Екзархантимовска светлина“. В едно от тези издания, чийто автор е Слави Н. Славов, се намира колоритно описание на местното женско облекло, вплетено в интересен трагикомичен сюжет. Описвайки поведението на възрастна своя съселянка по време на погребение, авторът привежда

¹² Става дума за южните земи на тогавашната Руска империя в района на Бесарабия.

¹³ Интервю на Галин Георгиев и Димитър Василев, с. Е. Антимово, м. декември 2014 г.

¹⁴ Тук трябва да отбележим информацията на някои от респондентите ни за разликата между формата, изработката и начина на носене на мъжките потури у антимовци и околното население. Байчо Праматаров (р. 1930 г.) например свидетелства за изработването им от антимовци от по-fino изпредена вълна и за това, че са били стегнати и не толкова широки и дънести, каквито са били у загарското население. Той описва и богатата украса от гайтани по потурите, капациите в долния им край, поради което тези потури носят и названието капаклии. Всичко това говори за по-спретнатия, стегнат и градски силует на мъжкото облекло в селото.

данни за стария женски костюм като включва и още един елемент, който неминуемо показва неговия градски характер – долните гащи. Той говори за това как фустата на възрастната жена се развяла от вятъра, надигнала се и оттам се показали долните ѝ гащи, които размели всички на тъжното събитие (Славов 2002: 113 и сл.)¹⁵.

По-горе отбелязахме липсата на подробни етнографски материали и разработки за облеклото в с. Екзарх Антимово. Един архивен материал от фонда на Историческия музей в Карнобат обаче е особено ценен източник в това отношение. Негов автор е учителката Атанаска Янева – дългогодишна ръководителка на кръжок по етнография в с. Прилеп, общ. Сунгурларе, и една от изследователките краеведки в района. През 1989 г., когато посещава с. Екзарх Антимово по повод програма на Карнобатския музей за събиране на теренна етнографска информация, тя разпитва следните негови жителки: Каля Стаматова Йовчева (р. 1924 г.) от рода на Сякуловите по бащина линия; Пенка Митева Стойкова (р. 1922 г.) от рода на Ангел Велков; и Тодорка Русева Димова-Тончева (р. 1911 г.) от рода на Пейо Иванчовите (Драката). В представените биографични данни за последната своя събеседничка Янева споменава и това, че „по майчина линия са преселници от с. Гердели (Невестино) преди Освобождението“ и че „майка ѝ е носила рокли, поли, блузи, но бабата е ходила с чукман“ (Нсп Ф, инв. № 92 – Исторически музей, гр. Карнобат, с. 1).

Наред с казаното особен интерес в материалите буди фактът, че макар те да са посветени на темата за пролетната календарна обредност, много добросъвестно и прозорливо (най-вече от гледна точка на съвременното състояние на спомените и данните за облеклото) авторката дава допълнителна информация за женските носии в по-старо време. По този начин днес разполагаме с малко, но изключително ценни сведения. Така например, когато описва облеклото на персонажите в кукерската дружина, Атанаска Янева отбелязва, че „булката е облечена с герделийски чукман, накичена като лазарка...“. Тук следва изречение, подчертано в края с три удивителни: „Носят само герделийски чукмани, защото това е старата носия в селото!!!“ (Нсп Ф, инв. № 92 – Исторически музей, гр. Карнобат, стр. 1).

На страница 4 от материала намираме подробно описание на костюма на лазарките: „Ризата е нашита. Сукманът е дюс (цял), не е на плисета, с две чупки. Запазва се с една престилка (някои викат ута), кованец, завързва се пазвеник (пазва). Забраждането е с ръченик, наричан синджеклиян, с два пръста наплетена дантела. Информаторите са чували за търпош

¹⁵ В изследванията на Ганка Михайлова за възникването на възрожденското облекло в Панагюрско особено внимание предизвикват данните за появата на долни гащи в новия женски костюм от средата и края на XIX в. Тяхното разпространение обаче, пише тя, е ограничено само сред по-интелигентните жени и дори в началото на XX в. те не намират приложение в селата (Михайлова 1967: 97).

(качул). Върху ръченика се слагат булски пера, овосъчени, купувани от Карнобатските панаири. Слагат се още екьове рязани коси (плитки) с панделки, завързани с връва през главата. В по-старо време се слагат шапки с козирки – търпош, после слагат само тези, които са преселници от севернокарнобатските села или поддържат роднински връзки с тях, оттам са си вземали пера. Лазарките се кичат с обеци, с висулки по слепоочията. На челото слагат ред-ред парички, нашити на червен плат. Отново не всички имали такива, а само преселниците...“ (Нсп Ф, инв. № 92 – Исторически музей, гр. Карнобат, с. 4).

В описанието дотук прави впечатление няколкократно уточнение за използването на редица елементи от лазарското облекло само или до най-късно от преселниците от северните карнобатски села. Освен това, пише Янева, „большинството информатори твърдят, че старата носия била герделийската (от с. Невестино) и лазарките обличали плисирани чукмани с белки и телени ути!!!“ Това изречение отново завършва с три удивителни, явно поради факта, че авторката открива данни, както пише и самата тя, за облекло и накити, „идентични със загорските“¹⁶ (Нсп Ф, инв. № 92 – Исторически музей, гр. Карнобат, стр., 4—5). То обаче показва, че още по време на нейната теренна работа в с. Екзарх Антимово през 1989 г. данните за по-старото местно облекло не са съвсем убедителни и че известна част от респондентите ѝ не са потвърдили факта, че то е идентично с герделийската сукманена носия. Най-вероятно това са потомци на преселници от други места. Като по-важна причина обаче за такова колебание в случая трябва да се изтъкне сравнително отдалеченият период на отпадане на сукмана и замяната му с друг вид облекло. За това свидетелстват както споменатите данни за майката на една от респондентките на Ат. Янева, която в началото на ХХ в. вече е ходила с рокли, поли и блузи, така и информацията на авторката, че за Великден всички се обличали с нови дрехи и че в „Екзарх Антимово със стара носия отдавна не ходят“ (Нсп Ф, инв. № 92 – Исторически музей, гр. Карнобат, 7 стр.). Тук следва въпросът кога е станала промяната в облеклото и то при женския костюм, защото при мъжете се запазват по-устойчиви „битови“ черти (както видяхме от описанието в материала на Иван Сяколов по-горе)?

Марина Черкезова пише, че в Карнобатско „съществените, качествените промени в традиционните носии проличават главно след тридесетте години на ХХ в.“ (Черкезова 1993: 316). Тогава започват да се появяват т.

¹⁶ Нека отново да уточним, че с термина *загорски* авторката е обозначила културните специфики, включително и в облеклото, на населението от северните карнобатски села, известни отдавна в науката с групонима *загорци*. Вероятно като представител на едно от големите селища на тази група в Карнобатско – с. Прилеп, Ат. Янева е била впечатлена, че намира идентично облекло, накити и обичаи и в с. Екзарх Антимово.

нар. рокли, фусти или поли от домашна тъкан (Чешмеджиева 2008: 85–91). Антимовки обаче заварват тази промяна вече със своя градски тип облекло и най-вероятно това е причината те да не се повлияят толкова от преходните полуградски форми (напр. т.нар. пергелени фусти, исерлиска рокля, масурена рокля и т.н.), които като местна разновидност показват „първоначална обща и верижна връзка с носиите от Сливенско и Ямболско“ (Черкезова 1993: 316). За по-ранни периоди отново би могло да се допусне общо развитие с облеклото от Сливенския край, особено като се имат предвид сведенията на Сяколов за еднотипния женски костюм в Екзарх Антимово и Жеравна, но за да се потвърди това са необходими допълнителни източници и проучвания. Думите на Тодорка Славова ясно свидетелстват за разграничението между старото антимовско женско облекло и носиите у околното население през целия двадесети век:

„Мойте баби са родени края на XIX век и за целия двасти век мога да кажа какво помня и какво е. Всъщност тука носии няма. Носии са носили може би, когато са съ приселвали, когато са душле в Антимово да живеят. Но тука облеклото е под влиянието на града. То има и от Карнобат преселени, мойта баба е от Карнобат душла, прабаба. Ходят с поли, блузи и котлянска пристялка, тя беши задължителна при това поколение, което е живяло... При мъжети са запази облеклото – потури, пояс, салтамарки, интирии и калпаци. Тъканоу, думашноу. Жинити ходят с поли, със блузи. Или с рокли. Ходяха със по-тъмни дрехи. Кафяви забрадки на главата. В Смолник си имаха тяхна носия – пръчници – поли, куйту плисирани, надиплини, пръчници съ казват. И чарковци имаха такива, но при нас...“

С оглед на сведенията, с които разполагаме до момента, трудно могат да се установят конкретните причини, довели до ранната замяна на сукманеното облекло с такова с фусти (или рокли) – разновидност на наложилото се по-късно повсеместно в селата от региона градско облекло. За постепенното променяне на женските носии особено значение най-вероятно имат по-тесните контакти и продължителното градско (в това число и гръцко, както вече бе коментирано в самите данни от теренното проучване) влияние върху населението от изучаваното село в етнокултурен план.

Облеклото е важен маркер за обществено положение, социално-икономическо развитие и външни влияния, взаимоотношения и заемки (вж. Ганева 2003). Протичащи с особена интензивност от епохата на Възраждането, тези тенденции в развитието на костюма водят до конкретни негови модификации и „разновидности“ в редица градски центрове на Балканите и в прилежащите им райони (Михайлова 1967; 1972; 1983: 286–287; Грънчарова 2006). Като една от тях може да се разглежда и женската градска носия в изследваното село. Съпоставката с малкото, но ясно фиксирани по-ранни податки за появата на носии с фуста в с. Алфатар, Силистренско

(срв. Михайлова 1967: 97), в с. Левка, Свиленградско (Дечева 2000: 208), в района по поречието на р. Струма (Грънчарова 2006) и др., насочва към хронологичния отрязък от края на XIX в. като начало на промените и в изследваното тук селище.

Обобщавайки тенденциите към промяна в женското облекло през Възраждането, Мария Велева пише, че „най-често горната дреха е с двуделен състав от пола и блуза, предимно от тъмноцветна домашна тъкан...“. „Така се стига до трансформация на горната дреха във фустан с кройка вече от градски тип – обикновено двуделен, съставен от безръкавна или ръкавна дреха за горната част на тялото и набрана широка пола“ (Велева 1983: 45, 48; срв. Михайлова 1967: 97). Ганка Михайлова също говори за тенденциите в модификацията на облеклото, като посочва възникването на качествено нов, възрожденски женски костюм. Изследователката обособява няколко етапа в развитието на градското и селското облекло, отразени най-общо в появата на т. нар. бръчник, който започва да заменя сукмана; широките набрани рокли, последвани от плисирания фустан вече от фабричен вълнен плат и роклята с дълги ръкави и набрана пола (Михайлова 1983: 286; 1967). Тя се спира и на основните причини, довели до тези промени, които извежда в новите икономически условия и миграционните движения от XVIII и XIX в., обхванали районите най-вече на Тракия и Добруджа (Михайлова 1972: 153–155; Михайлова 1983: 286–297).

От изложеното дотук е видно, че модерните градски влияния навлизат сравнително рано в културата на хората от с. Екзарх Антимово. Следва да се изтъкне, че те се наблюдават преди всичко при женското облекло. В известен смисъл това сякаш е в противоречие с тенденциите на развитие, влияние и промени, засягащи по правило най-вече мъжките носии. За определен период от време модифицирането на женското облекло и по-голямата му близост до градската мода става на фона на по-„традиционния“ и по-„селски“ силует при мъжете. За това ясно пише и Иван Сяколов в своя материал: „мъжката носия е битова“.

Тук трябва да се имат предвид изследванията на Г. Михайлова, според която отпадането на мъжкото белодрешно облекло и възприемането на чернодрешно е „онзи по-съществен етап от възрожденски промени в мъжкия костюм, който по-късно в по-завършен вид настъпва при жените“. Поради това, допълва авторката, „при по-нанатъшното развитие на занаятите и търговията то се оказало все още достатъчно подходящо и не се нуждаело, както например женското, от цялостно обновление“ (Михайлова 1969: 143). Тези данни напълно подкрепят тезата на Радослава Ганева за предимството на градското влияние и модата върху начина на обличане пред турското облекло (бихме добавили и всякакво друго чуждоетнично облекло – б.а.) до Освобождението (Ганева 2003: 164–166, бел. 4).

Такова, каквото го „заварваме“ на терен в разказите на информаторите, а също така документирано по снимки и някои писмени източници от началните десетилетия и средата на XX в., изследваното облекло вече се

възприема като специфичен идентификационен маркер за по-градските маниери у антимовци. Към този период то се превръща в етнокултурна граница с и за „другите“ – загарското и чирпанлийското население от околните селища. В тази връзка ми се ще да обърна внимание и на още един любопитен факт от материалите, които през 1989 г. Атанаска Янева е регистрирала в селото. Описвайки обредните действия на Спасовден, тя отбелязва следното: „На този ден всички дрехи се изнасят навън, да ги напече слънцето, ръсят се с нафталин, по-рано – с орешов лист. Пак се правят хора на мегдана, хората се обличат в загарски дреи (старата загорска носия) – фусти, блузи, кадифяно елече, вземат ги от Добриново или от Тас тепе“ (Нсп Ф, инв. № 92, стр. 10). Сам по себе си този факт предизвиква любопитство по отношение на спасовденската традиция, като свидетелства вероятно за по-късни нейни модификации. Най-вече той е показателен обаче за ролята на облеклото като важен идентификационен знак между групите население и селищата в района, който функционира до сравнително късен период. Интересната практика за употребата на „загарски дреи“ на Спасовден още веднъж свидетелства, че и по-късният, вече преходен тип облекло у околното на Екзарх Антимово население, също се възприема за „друго“, „чуждо“. Това потвърждава тезата, че промяната на женския костюм в селото става по-рано и независимо от тази в другите села на района. Възможно е при бъдещи по-плътни и детайлни проучвания тя да бъде регистрирана и на други места в Карнобатско, включително и да се уточнят споменатите от някои местни автори паралели в облеклото от изследваното селище с костюма на жеравненци в миналото, с градската мода в самия Карнобат, ролята на чужди етнически влияния и т.н.

В своите архивни материали за облеклото от с. Крушево, Карнобатско, М. Черкезова описва роклен тип носия (пола и елек), който първите жители пренасят, идвайки от района на гр. Димотика, и който съществува в селото от времето на преселването около 1878 г. до 1935–1940 г. (Нсп Ф, Инв. № 233 – Исторически музей, Карнобат, стр. 15–17). Това ясно свидетелства за още един случай на промяна в женското облекло от края на XIX в. – началото на XX в. в изследвания район, причина за която обаче е пристигането на население от територия, където досегът с града и с гърците като проводници на мода е оказал своето влияние (за района на Одринска Тракия и промените в облеклото там, срв. напр. Георгиев, Ангелова 2016).

Всичко това поставя и по-общия въпрос за традицията, но не като съставна част, а като функция на културата, както и за взаимовръзката ѝ с идентичността като исторически и социално-политически обусловени феномени за формиране и изява на принадлежност. В унисон със съвременните теории за идентичността и традицията все повече се третира като ситуативна и динамична категория. Това предполага да се държи сметка за нейните промени в исторически план спрямо различните условия (Лучев 2009: 80; срв. и Христов 2013: 10–11).

На фона на засиления интерес към културно-историческото минало на с. Екзарх Антимово в наши дни, на издирвателската краеведска дейност и популяризаторска работа на редица негови жители особено внимание буди фактът, че в пространното изследване за селото няма дял за облеклото на неговото население. В местния музей и краеведска сбирка, уредена още през шестдесетте години на XX в., образци от тази носия също не са запазени в пълен и комплектован вид.

Един от моментите в разговора със Славка Христова връща вниманието ни към посочения по-горе проблем за съдбата на женския костюм от с. Екзарх Антимово в по-късно време, когато вече е отпаднал от масова употреба. Респондентката ни прави опит да го възроди за нов живот:

„(Г. Г.: А защо казваш, че тия носии на снимката на жените от хора тука са стари, ами те не са стари?) С. Х.: Те сега сме ги шили, но с такива носии ходеше местното население. Дълги черни поли, такива тънки престилки... Аз съм зимала от жени, най-старите жени в селото, и съм ги носила в Бургас да възстановят тия носии. Там ни ги ушиха, но нямаха никакъв друг цвят...“

След разпадането на големия четиригласен смесен хор в края на седемдесетте години на XX в. към читалището се сформира женска певческа група с корепетитор акордеонист, която изпълнява предимно народни песни. Славка Христова е сред основните инициатори за ушиването на сценични костюми за участниците в групата по модела на старата антимовска женска носия и по-точно въз основа на два от гелиниците – запазените сватбени рокли на възрастни жени в селото. Христова описва тази своя дейност и в книгата, посветена на читалищното дело в Екзарх Антимово: „Спомням си на един такъв преглед в гр. Бургас, председателят на журито Филип Кутев – големият радетел на българската народна песен, съзателят на Държавния ансамбъл за народни песни и танци. Той се изказа ласкаво за песните ни, но не одобри цвета на костюмите ни“ (Праматаров и др. 2010: 122). Тук тя изтъква по-специалното отношение, което Филип Кутев проявява към костюмите-реплики на старото женско облекло, и отдава неговата реакция само на неподходящия цвят, който в цеха са имали за направата на облеклата.

Всъщност причината за подобно отношение вероятно се корени в по-общата, формирана вече и на местно равнище представа, с която се сблъскахме още в първите ни срещи от теренното изследване в селото – за липсата, по думите на повечето респонденти, на „определена“, „битова“ и „автентична“ носия. Тук става дума за известно разминаване между представите за местното облекло и спомените за него с изградения по-късно образ за националния (народния) костюм като културно-историческа емблема, съдържащ непременно характеристиките „селски“, „стар“ и в (само) този смисъл „автентичен“.

Авторите на сборника „В търсене на българското. Мрежи на национална интимност (XIX–XXI в.)“ добре подчертават формираните вследствие дейността на художници, интелектуалци, учени и др. още от епохата на Възраждането насам идеи за богатството и ценността на красивите и пъстри български „национални“ носии (срв. обобщено у Дечев, Вуков 2010 и Папучиев 2012). Установено е, че отделни фрагменти от локалните образци биват съчетавани и обявявани за елементи на единен национален стил, т.е. те биват въввлечени в процес по „издигането“ им от конкретни знаци в системата на културата до нейни символи (Дечев, Вуков 2010).

От една страна, съвсем естествено с отпадане на всекидневната му употреба споменът за старото облекло в с. Екзарх Антимово избледнява, а същевременно все по-интензивно се изгражда образът на друг тип костюм – обобщен, представителен и официален и в такъв смисъл „национален“. Така се стига и до ситуация, в която нишката се губи – една оригинална локална културна форма, която (въпреки че носи значението на съществен идентификационен белег за селището и неговите жители в миналото) по-късно отстъпва място на друг, вече формиран в по-широк национален контекст, образ на „традиционното“ облекло. Разбира се, тук не става дума за употребата на женското облекло във всекидневния живот на селото, което в известна степен запазва своите местни характеристики до седемдесетте и осемдесетте години на XX в., а за представителната употреба на нов тип носии за нуждите на художествената самодейност по време на обществени мероприятия, празници и пр.:

„Те, нямаше кой да питаме вече, когат съ наложи да спорим и да уточняваме нещата. Нямаше ги вече тия хора. Те са починали и те си отиват тия хора. Остават другите. Ето майка ми вече никога не е носила такава пола.“

Главно по време на представителни обществени мероприятия все повече започва да се възприемат, както и на много други места, „официалните“ форми на „автентично национално“ облекло. На доста от снимките на участници в театралните постановки, в певческите състави от художествената самодейност, в различни празници в селото и т.н. по-често се забелязват ушити или взети специално за случая костюми, отколкото да се използват старите местни костюми. Така постепенно се стига и до пълното препокриване между локално и национално и по-точно до насищането на местните културни реалии с „висока“, национална стойност. За това ясно говори употребата на изрази като „национални костюми“ от самите ни респонденти днес. По време на разговор с едни от най-възрастните и сладкодумни жители на селото – Байчо Праматаров, р. 1930 г., и Христо Друмев, р. 1922 г., те прибягват именно до това определение, говорейки за дрехите, в които се преобличат участниците в маскарадните игри по Сирни заговезни:

„(Димитър Василев: Какви маски слагате? Как се маскирате?) Христо Друмев (по нататък Х. Д.: Маскираме се да кажем, не с тези дрехи... Байчо Праматаров (по-нататък Б. П.): Национални дрехи... Х. Д.: Национални дрехи, потури, с калпак, лицето ти закрито и не можах да ни познаят, най-важното, което е. Отидохме у Стоян Йорданов, там със жената бяха големи приятелки, и не можах да ни познаят хората.“

За отбелязване е, че селската сукманена носия („чукманът“ с интересното забраждане „качул“) от с. Подвис – едно от големите селища в северната част на изследвания тук район – става основа за първото представително облекло на Държавния ансамбъл за народни песни и танци на Филип Кутев (Кьосев 1992: 335; вж. и Георгиев 2013). Така се стига до обобщения и стилизация, които се усещат и в научните изследвания за облеклото от Карнобатско. Дори и в такова качествено изследване например, каквото е обширният и задълбочен труд на Марина Черкезова – безспорна познавачка на облеклото в района, се говори за „карнобатска етнографска култура“, в която характеристиките на носията у загорската група доминират, особено по отношение на обредните ѝ функции (Черкезова 1993: 316 и сл.). Това създава впечатление не просто за влияния и заемки, които естествено протичат между групите население в района, но и за известно нивелиране и подценяване на спецификите помежду им.

През призмата на проучвания тук женски костюм от с. Екзарх Антимово се очертава многостранна и сложна картина на преплитане и взаимна рецепция на разнообразни визии за традицията и културата, за тяхната старина, истинност, принадлежност, корени или пък липса на такива. Една от основните задачи на етнологите е именно да разпластяват изградените през различни периоди и под различни влияния образи на културно-историческото наследство, но също така да ги откриват паралелно, понякога огледално дори, отразени и отразяващи се в едни и същи, но и в съвсем разнообразни културни обекти. Следователно проучването на техните характеристики и конкретно-историческите им параметри трябва да се прави във възможно най-широк хронологичен диапазон и в зависимост от различните локации и обществената среда.

Цитирана литература

- Банчева, Елена 1993. „На романия“ в Карнобатско. – В: *История и култура на Карнобатския край*. Т. 2. Съст. Иван Радев, Димчо Момчилов. София: Издателство на БАН, 174–180.
- Берова, Добрина, Динка Ангелова 2007. Загорци в Ямболско. – *Известия на музеите в Югоизточна България*, 23, 123–138.
- Бояджиев, Тодор 1991. *Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

- Василева, Маргарита 1993. Традиционни календарни и семейни обичаи в Карнобатско. – В: *История и култура на Карнобатския край*. Ред. Делчо Тодоров. Т. 3. София: Издателство на БАН, 163–234.
- Василева, Маргарита 2008. „Загорска“ идентичност в традиционната обредност на севернокарнобатското население. – В: *Култура на севернокарнобатското население – традиция и съвременност*. Съст. Маргарита Василева. Варна: Издателство „Зограф“, 32–43.
- Велева, Мария 1983. Облекло. – В: *Етнография на България*. Том 2. Отговорен редактор Георги Георгиев. София: Издателство на БАН, 235–256.
- Ганева, Радослава 2003. *Знаците на българското традиционно облекло*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Георгиев, Галин 2013. В търсене на „загорците“: преображенията на традицията в съвременния всекидневен живот на група селища от Карнобатско и Сунгурларско. – В: *История и култура на старопланинското население (по примера на общините Етрополе и Сунгурларе)*. Съст. Виолета Коцева. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 199–249.
- Георгиев, Галин, Динка Ангелова 2016. Женското облекло у гагаузите от Одринско – един случай на модернизирание или етнизирание. – В: *С етнографията в търсене на смисъла. Сборник в чест на 80-годишнината на доц. д-р Ганка Михайлова*. Съст. Валентина Шарланова. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 43–65.
- Грънчарова, Камелия 2006. *Традиционно народно облекло по поречието на река Струма*. София: Синева.
- Дечев, Стефан 2010. Въведение. Интимизиране на изобретеното: национална държава, национална идентичност и символи на всекидневието XIX–XXI век. – Във: *В търсене на българското: мрежи на национална интимност (XIX–XXI век)*. Съст. Стефан Дечев. София: Институт за изследване на изкуствата – БАН, 5–127.
- Дечев, Стефан, Николай Вуков 2010. От калпака до цървулите: как се създава българската национална носия. – Във: *В търсене на българското. Мрежи на национална интимност (XIX–XXI век)*. Съст. Стефан Дечев. София: Институт за изследване на изкуствата – БАН, 159–255.
- Дечева, Мирелла 2002. Облекло. – В: *Сакар. Етнографско, фолклорно и езиково изследване*. Ред. Рачко Попов и др. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 187–210.
- Дни на наследството 2014: *Дни на наследството 2013*. Отг. ред. Лозанка Пейчева. София: АИ „Проф. М. Дринов“.
- Иширков, Анастас 1925: Областното име Загоре или Загора в миналото и сега. – В: *Известия на Народния етнографски музей в София*, 5, 80–88.
- Калев, Руско 2013. Село Екзарх Антимово от създаването до Освобождението. – В: *400 години село Екзарх Антимово*. Гл. ред. Стоян Георгиев. Бургас: Божич, 12–24.
- Касабова, Анелия 2013. Теми и методи в етнологията. (Само)Критичен поглед. – *Българска етнология*, 1, 15–27.
- Колева, Красимира 2008. Езиковата ситуация в севернокарнобатските загорски села. – В: *Култура на севернокарнобатското население – традиция и съвременност*. Съст. Маргарита Василева. Варна: Издателство „Зограф“, 182–194.

- Кочев, Иван 1991. Любомир Милетич и проблемите на българското езикознание. – *Македонски преглед*, 14/2, 15–22.
- Кьосев, Желязко 1992. *Подвис. Географски, исторически и етнокултурен очерк*. София: Издателска къща „Иван Вазов“.
- Лулева, Анна 2012. Етнография/етнология на съвременността – четиридесет години по-късно. – В: *Етнологията в България – история, методи, проблеми*. Съст. А. Лулева, В. Васева, И. Петрова, П. Христов. София: АИ „Проф. М. Дринов“, 18–29.
- Лучев, Детелин 2009. Аспекти на проблема за идентичността на банатските българи в България. – В: *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“*. Исторически факултет – Специалност Етнология. Т. 2. Съст. В. Тепавичаров, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 70–84.
- Милетич, Любомир 1902: *Старото българско население в Североизточна България*. София: Държавна печатница.
- Михайлова, Ганка 1967. Възникване на възрожденско женско облекло в Панагюрище и Панагюрско. – *Известия на Етнографския институт с музей*, 10, 77–127.
- Михайлова, Ганка 1969. Промени в мъжката традиционна носия от района на Същинска Средна гора през епохата на Възраждането. – *Известия на Етнографския институт и музей*, 12, 111–146.
- Михайлова, Ганка 1972. Обща характеристика на промените в българското облекло през Възраждането. – В: *Първи конгрес на Българското историческо дружество*. Т. 2. София, 153–156.
- Михайлова, Ганка 1983. Градско облекло. – В: *Етнография на България*. Т. 2. Отговорен редактор Георги Георгиев. София: Издателство на БАН, 281–285.
- Момчилов, Димчо, Кръстева-Чакърова, Наташа 2013. *Местните имена в Карнобатско. Материали за български топонимичен речник*. Велико Търново: ИВИС.
- Папучиев, Николай 2012. *Фолклор и национална култура*. София: Кралица Маб.
- Праматаarov, Байчо 2010. *Огнище на много огънове*. Бургас: Издателство „Божич“.
- Райчевски, Ст. 1991. Етнографските (регионалните) групи в Странджа. – *Българска етнография*, 2, 34–40.
- Славов, Слави 2002. *Писателят и родният край*. Пловдив: Б.и.
- Славова, Тодорка, Байчо Праматаarov, Руско Калев и др. 2013. *400 години село Екзарх Антимово*. Гл. ред. Стоян Георгиев. Бургас: Издателство „Божич“.
- Славова, Тодорка 2013. Народни обичаи. – В: *400 години село Екзарх Антимово*. Гл. ред. Стоян Георгиев. Бургас: Издателство „Божич“, 434–444.
- Христов, Петко 2013. Традиция и идентичност в условията на европейска трансгранична мобилност. – *Българска етнология*, 1, 7–15.
- Христова, Славка 2005. *135 години българско училище в с. Екзарх Антимово*. Бургас: Меценат издат.
- Черкезова, Марина 1993. Традиционни народни тъкани и облекло в Карнобатския край. – В: *История и култура на Карнобатския край*. Ред. Делчо Тодоров. Т. 3. София: Издателство на БАН, 235–316.
- Черкезова, Марина 1996. Облекло. – В: *Странджа. Материална и духовна култура*. Ред. Марина Черкезова, Рачко Попов. София: Издателство на БАН, 159–195.

- Черкезова, Марина, Стоян Райчевски 1996. Историческа и етнографска характеристика на Странджа от средата на XIX до началото на XX в. – В: *Странджа. Материална и духовна култура*. Ред. Марина Черкезова, Рачко Попов. София: БАН, 7–22.
- Чешмеджиева, Русанка 2008. Традиционно народно облекло на населението от севернокарнобатските села през тридесетте – четиридесетте години на XX в. – В: *Култура на севернокарнобатските села – традиции и съвременност. Сборник в памет на проф. д-р Делчо Тодоров*. Ред. Маргарита Василева и др. Варна: Издателство „Зограф“, 85–91.

Архивни материали

- Нсп Ф, Инв. № 233 – Исторически музей, Карнобат: Научно-спомогателен фонд – Исторически музей, Карнобат, запис на Марина Черкезова, 1972 г.
- Нсп Ф, инв. № 92 – Исторически музей, гр. Карнобат: Научно-спомогателен фонд – Исторически музей, Карнобат, Експедиция` 89 год.; запис на Атанаска Янева, с. Екзарх Антимово, 1989 г.
- Нсп Ф („Клуб на краеведа“) – Исторически музей, гр. Карнобат, инв. № 112: Научно-спомогателен фонд („Клуб на краеведа“) – Исторически музей, Карнобат, автор Иван Христов Сяколов и др.

ПРИЛОЖЕНИЕ*

Възстановка на сватбен обичай, около 50-те – 60-те години на XX век

Възстановка на обичая Лазаруване, 70-те години на XX век

* Снимките, публикувани като илюстрации към статията, са преснети с фотоапарат от автора по време на теренни проучвания в с. Екзарх Антимово. Оригиналите се съхраняват в с. Екзарх Антимово, в личните архиви на Гинка Димитрова и Славка Христова, както и в архива на местното читалище. Авторът използва възможността да благодари на г-жа Димитрова, г-жа Христова и на читалището за възможността да преснеме изображенията и да ги използва като илюстрации към настоящия текст.

Женската певческа група с възстановените по местни образци костюми, 70-те години на XX век

Из семейния албум на Гинка Димитрова, с. Екзарх Антимово, 70-те години на XX век

Из семейния албум
на Гинка Димитрова,
с. Екзарх Антимово,
30-те години на XX век

Из семейния албум
на Гинка Димитрова,
с. Екзарх Антимово,
40-те години на XX век

Из семейния албум
на Гинка Димитрова,
с. Екзарх Антимово,
средата на XX век

Из семейния албум на Славка Христова – с родственици по майчина линия
от с. Невестино, 20те – 30-те години на XX век

с. Екзарх Антимово,
1942 г.

Сватба,
с. Екзарх Антимово,
средата на XX в.

с. Екзарх Антимово,
средата на XX в.

Семейство Праматарови, 1918 г., с. Екзарх Антимово

Част от музейната експозиция, с. Екзарх Антимово

VI.

ИЗОБРАЖЕНИЯ НА ОБЛЕКЛО: ФРЕСКИ, РИСУНКИ, СНИМКИ

ОБЛЕКЛОТО НА ОСТОЯ РАЯКОВИЧ: НЯКОЛКО ДУМИ ЗА КТИТОРСКИЯ ПОРТРЕТ ОТ ОХРИДСКИЯ ХРАМ „СВ. БОГОРОДИЦА ПЕРИВЛЕПТА“

Кристиян Ковачев

Югозападен университет „Неофит Рилски“

В статията се разглежда изображението на Остоя Раякович, разположено в нартекса на охридския храм „Св. Богородица Перивлепта“. Специално внимание е обърнато на особеностите на облеклото му, анализирани в контекста на възникване на фреските. Приложен е и сравнителен анализ със сходни примери от XIV в.

Ключови думи: облекло, Охрид, църковна живопис, Сърбия, Остоя Раякович

THE CLOTHES OF OSTOJA RAJAKOVIĆ: THE DONATOR'S PORTRAIT IN THE THEOTOKOS PERIBLEPTOS CHURCH IN OHRID

Kristiyan Kovachev

Southwestern University “Neofit Rilski”

The article analyses the image of Ostoja Rajaković, located in the narthex of Ohrid's church “Theotokos Peribleptos”, and in particular, the clothes, viewed in the context of the appearance of the murals. A comparison is made with similar examples from the fourteenth century.

Keywords: Ostoja Rajakovic's clothing, Ohrid, church art

Изкуствоведът Никола Мавродинов (1904–1958) отбелязва, че „Охридската школа е една от най-интересните и най-важните в историята на цялата източнохристиянска живопис“ (Мавродинов 2013: 378). В нея се

визуализират идеите за запазване на религиозната идентичност на съответната общност предвид латинската заплаха. В същото време в нея проличават и взаимните влияния между Изтока и Запада, осъществими и благодарение на географското разположение на Охрид на *Via Egnatia*. Неслучайно един от изследователите на охридската църква „Св. Богородица Перивлепта“ Иван Заров припомня, че „с формирането на Латинската империя в Константинопол, както и на латинските феодални владения на територията на бившата Византийска империя, настъпва един процес на взаимопроникване на западната и византийската култури във всички сфери, особено в изобразителното изкуство (преди всичко живописата) и приложните изкуства“ (Заров 2009: 6). Охридската живопис свидетелства и за конфликтната динамика на периода XI–XIV в., свързан с включването на тези земи към Ромейската империя, минаването през тях на норманите и кръстоносците, присъединяването им към българската държава, а през XIV в. и към Сърбия. По този начин именно в образната система се отразяват спецификите на времето, които ясно могат да бъдат открити и видени в дребните детайли, включително и в облеклата.

Примерът, който е анализиран в тази статия, е изображението на Остоя Раякович, разположено в нартекса на храма „Св. Богородица Перивлепта“ в Охрид. Култовата сграда отразява едни от най-добрите традиции на ромейското изкуство в края на XIII в., което съвпада с времето на династията на Палеолозите. Зографите представят най-актуалните богословски размишления за XIII–XIV в., характеризиращи ромейската култура в период на преход (Заров 2009: 3). Процесът на създаване на канонични творби на православни апологети и светци и зографисването на ликовете им в охридските храмове е инспириран от променената настъпателна политика на Папството за възвръщане на отнетите му през VIII в. балкански земи. Те свидетелстват и за стремежа към запазване на религиозната (православна) идентичност на общността. Оттук следва, че и художественият израз във византийския свят започва да се идентифицира с православието (Заров 2009: 6). Виждайки започналия процес по преоткриване на античната гръцка култура, възприемана от християните като езическа, църковната институция решава да визуализира своите идеи в „Св. Богородица Перивлепта“, като въвежда сцени, които са не толкова с историческо, колкото с доктринално значение (Walter 1974: 32) – например сцената с тържествуването на апостол Петър над проснатата фигура на Хадес.

В същото време в „Св. Богородица Перивлепта“ освен имажинерното, но изпълнено с доктринално значение и натоварено с послания, насочени към гледация, важно място заема и представянето на реално историческото. В нартекса на храма е изобразен Остоя Раякович, застанал в молитвена поза пред Богородица с Младенеца. Над тази визуална композиция е изписан надгробният му надпис от 1379 г. Там той е назован като „сродник на крал Марко“ (Иванов 1931: 39, Овчаров 1994: 73, 101). За личността му

не са известни други извори освен ктиторския портрет и неговото изображение в разглеждания охридски храм. За личността на Остоя ктиторският надпис за разширяването на храм „Св. Богородица Перивлепта“, издялан само едно десетилетие по-рано, не съобщава нищо. Поради това изследователите се съсредоточават в малкото извори, с които разполагат, за да изградят – доколкото е възможно – своите хипотези за личността на Остоя Раякович.

Приема се, че изразът *погоусломь оугарчик*, видим в надгробния надпис, трябва да означава „син на унгарец“. Изследователите приемат, че чрез това лице, което – видимо от надписа – е в роднинство с крал Марко, са установени връзки с Унгария (Панов 1985: 245). След смъртта на сръбския крал Стефан Душан и отслабването на държавата му унгарците показват желанието си да бъдат фактор на Балканите и започват опити за намеса в сръбската политика: заздравяват властта си в Мачва и оказват помощ за обособяването на Браничевското княжество (Димитров 1998: 233). Вероятно като част от това желание и тази политика е и поддържането на отношения с крал Марко посредством неговия сродник Остоя Раякович. В същото време унгарските земи са един от „граничните мостове“ между Изтока и Запада, посредством които се осъществява взаимният културен допир между тези два различни „свята“. Видимо силно вталената кройка на облеклото на Остоя е характерна за западния костюм и откриваема във фрески от XIV в. от италианските земи (напр. Верона). Надгробният надпис също е важен в поставянето на въпроса за евентуално западно влияние, защото – според Яков Джорджевич – в него е използвана „характерна западна формулировка“, чрез която се представя паметта¹: „Моля ви, братя мои любими, които четете, простете на Божия раб, защото и вие може да станете като мен, а аз като вас – никога.“ (Đorđević 2018: 21). Тази формула следва и старите латински надписи от типа „Аз бях [жив], но вече не съм, вие сте, но няма да бъдете“ (Urban 1849: 383).

Разглежданото изображение е разположено в специално оформена ниша с арка (аркосолий), където вероятно са били положени и тленните останки на Остоя Раякович. Самата ниша е богато украсена с геометрични елементи (тип катона шевица) и с растителни мотиви, напомняйки по този начин за небесния Рай, към който средновековните хора вярват, че се устремява душата на праведника. Образът е разположен под допоясните изображения на св. св. Козма и Дамян. Въпреки арката с ктиторския надпис, явяващ се една своеобразна разделителна линия, предполагаме, че мястото на портрета на Остоя Раякович не е избрано случайно. Според жи-

¹ Đorđević, J. *Hybrid Memory? Two Inscriptions from the Fourteenth-century Balkans*. Достъпно на https://www.academia.edu/31907491/Hybrid_Memory_Two_Inscriptions_from_the_Fourteenth_century_Balkans. [видяно на 14.1.2020 г.]

тието на двамата светци те лекували даром, заради което получили името си „безсребреници“. Те са известни сред народа като „Светите Врачове“, а имената им се споменават в средновековни молитви против различни заболявания (Иванов 2010: 452). Особеното разпространение на почитта към двамата лечители започва с времето на император Юстиниан, който пренася мощите им в Константинопол, а култът към тях се разпространява из цялата територия на Ромейската империя (Гергова 2015: 45). Бихме се съгласили със заключението на разглеждащата стенописния ансамбъл на храм „Св. Пантелеймон“ в с. Горно Нерези Яна Гергова, че чрез изображенията на „Светите врачове“ поръчителят е искал да изрази своята благодарност за изцеление или възстановяване от болест (Гергова 2017: 125). Не трябва да се забравя, че в средата на XIV в. познатият европейски свят – включително и Балканите – е обхванат от чумна епидемия, в резултат на която цели области са обезлюдени. Тя се разпространява не само сред нисшите слоеве на обществото.

В разглежданата сцена Остоя Раякович е заел молитвена поза към Пресвета Богородица, държаща Младенеца и седяща на трон. Христос в светли одежди държи свитък. Богородица подава своята десница към Остоя Раякович, за да го отведе към Христа. Интересен е подходът, с който е изобразена готовността на Богородица да поеме подадената ѝ от Остоя дясна ръка. По този начин визуалният допълва словесния образ и сведението в надписа за смъртта на аристократа. Подобен похват се среща често в църковното изкуство от сръбските земи. Изкуствоведът Бисерка Пенкова дава пример с Милешево, където Богородица води крал Владислав към Христос (Пенкова 2017: 9).

Трябва да се отбележи, че ликът на Остоя Раякович не следва вече съществуващ иконографски облик за разлика от други примери от охридския храм „Св. Богородица Перивлепта“, където някои от изобразените светци преповтарят характеристиките на образа на евангелист Матей (Георгиевски 1999: 5). Остоя Раякович е изобразен младолик, на средна възраст, с лека брада, гологлав (подобно на деспот Деян от Земенския манастир), без диадема, с тънка талия. Дългата къдрава коса е грижливо спусната зад ушите и достига до раменете. Реконструкторът и изследовател на средновековното облекло Калина Атанасова забелязва, че аристократът ктигор от Земенския манастир също е изобразен с къдрави кичури зад ушите (вж. Атанасова, електронен ресурс). Примерът със Земенския манастир не е случайно избран, тъй като в историографията се смята, че ктигорът на манастирския храм – деспот Деян – е свързан със сръбския владетелски двор, а медиевистът Христо Матанов допуска вероятността Деян да е „управлявал като сръбски наместник“ и територията му да е „обхващала на изток областите около Велбъжд и Земен“ (Матанов 1986: 39). Т.е. чрез образите на Остоя Раякович и на други сръбски благородници от времето на XIV в. може да се проследи тенденцията за визуалното представяне на късносредновековния сръбски аристократ.

Остоя Раякович е облечен в аристократични одежди – в червеникава туника със сложна кройка. Яков Джорджевич ги определя като „пищно бродирани“ (Đorđević 2018: 20). Най-горната част на туниката (бие), както и ръкавите са богато украсени, вероятно с апликирани бисери. Известно е, че аристократичните слоеве на ромейското общество са носели дрехи, украсени с бисери, скъпоценни камъни и т.н. (Джамбазова 2017). Украсите на бието и ръкавите явно са характерни за времето си. С подобни украси е изобразен и влашкият владетел Иванко I Бесараб от храма в Куртя де Арджеш. Туниката на Остоя Раякович в „Св. Богородица Перивлепта“ е препасана с богато орнаментиран пояс, който е достатъчно дълъг, за да се видят и двата му края, висящ свободно до земята. Поясът наподобява този на жупан Браян от Бялата църква в сръбското село Каран (XIV в.) и на Йоан Оливера от Лесновския манастир (XIV в.), макар че последният е слабо украсен. Според Силвия Аризанова в облеклото от XIV в. поясът служи „както за прикрепяне на облеклото, така и за украшение“ (Аризанова 2014: 483).

В горната част на туниката са забележими поне два кръга, върху които не може да бъде изяснено какво е изобразено заради разположението на ръката. Ако ги сравним с изобразеното в кръговете от долната част на туниката, може да предположим, че на тях е изобразен двуглав орел. В долния си край туниката се разширява. На нея се виждат две редици, едната с три, а другата с четири кръгли медальона, еднакви по големина и разделени от жълта линия. Изобразени са животни, които според нас наподобяват на двуглавия орел – символ на имперската власт. Б. Пенкова отбелязва, че „мотивът с изображения на животни в кръгли медальони определено има знаков характер“ и „се среща много често върху платове, от които са изработени части на владетелски костюм или платове от дворцовата среда“ (Пенкова 2017: 11). Византийският двуглави орел е усвоен от средновековна Сърбия. Извезаните на одеждата орли видимо следват ромейската традиция. По този начин орелът символизира двете начала на властта: светската и духовната. Образът на двуглавия орел се синхронизира със сцената, в която е включена светската фигура на Остоя Раякович. Той е поставен до *Вместилището на невместимото* и до *Логоса*. От богословска гледна точка орелът може да бъде разгледан и като символ на Бог-Отец, а двете му глави като препратки към Сина и Светия Дух. Паралелно с това християнската образност и средновековното мислене натоварват орлите с още по-голяма символика, отреждайки им да бъдат птиците, чието събиране накуп ще предвещава „пришествието на Сина Човечески“ и Божия съд (Матей 24: 28). Двуглавият орел може да бъде видян и върху украсата на одеждите на Йоан Оливер от 1349 г., върху част от изобразените одежди от храм „Богородица Левишка“ (Атлагић 2009: 181), при изображенията на Оливер, Деян, Братан и Константин във Велучкия манастир (XIV в.), при тези на Йоан Оливера и царица Мария от Лесновския манастир (XIV в.), при това на Йоан Оливера от охридската „Св. София“ (при стенописния пласт от

XIV в.) и при образа на деспот Константин от Лондонското четириевангелие (XIV в.).

Долната част на туниката на Остоя Раякович е разделена от процеп, обкантен с жълт ширит. Предназначението му вероятно е за украса. Процепите на полите се възприемат за „заемка“ отвън – западна мода, усвоена на Балканите (вж. Вулета 2018). Познати са и други сръбски благородници с подобни одежди – например изобразените в сръбския манастир Добрун.

Начинът на изобразяване на Остоя Раякович от храм „Св. Богородица Перивлепта“ е допълнителен аргумент в полза на тезата, че Балканите са ареал, в който се осъществяват различни културни контакти както от ромейския център, така и от латинския Запад.

Цитирана литература

- Аризанова, Силвия 2014. Функции и значение на облеклото в средновековна България (XIII–XIV в.). – *Bulgaria Mediaevalis*, 4–5, 479–489.
- Атанасова, К. Прическите на средновековните българи. <<http://badamba.info/BySource/hairstyles.html>> [прегледан на 18.01.2020].
- Атлагић, Марко П. 2009. Одређивање националних хералдичких симбола на примјеру Срба и Хрвата. – *Зборник радова Филозофског факултета*, 39, 179–188.
- Вулета, Татјана 2018. Страни елементи у одежди каранских ктитора – Отисак света као симбол етноса, I део. – *Патримониум*, мк 11/16, 223–242.
- Георгиевски, Милчо 1999. *Галерија на икони – Охрид*. Охрид: ДОО „Коста Абраш – Графопак“ – Охрид.
- Гергова, Яна 2015. От здравеносните божества до светците безсребърници (по примери от Югозападна България). – В: *Изследвания на културната памет, културното наследство и идентичности*. Съст. А. Лулева, Ив. Петрова. София: „Гутенберг“, 44–63.
- Гергова, Яна 2017. Култът към светци безсребърници в Македония. По примери от Скопие и Охрид. – В: *Проекции на културните традиции: България – Македония*. Съст. Л. Пейчева, Гр. Григоров. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 121–133.
- Джамбазова, Мая 2017. Средновековното българско облекло като отражение на модата през Античността. – *Българска наука*. <<https://nauka.bg/srednovekovnoto-balgarsko-obleklo-kato-otrajenie-na-modata-prez-antichnostta/>> [прегледан на 19.01.2020].
- Димитров, Христо 1998. *Българо-унгарски отношения през Средновековието*. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“.
- Заров, Иван Кл. 2009. *Манастирската църква „Св. Богородица Перивлепта (св. Климент)“ в Охрид – история, архитектура и иконография на живописиста в наоса от XIII в.* (Автореферат на дисертацията за присъждане на образователна и научна степен доктор). София.

- Иванов, Йордан 1931. *Български старини из Македония*. София: Държавна печатница.
- Иванов, Милен 2010. От култа към Асклепий към култа към светците лечители Панталеймон и Козма и Дамян: Някои предположения за културно-историческа приемственост в днешните български земи – В: *Studia Classica Serdicensia*. Т. I. Musarum Semper Amator. Съст. М Славова, В. Герджикова, Др. Вълчева, Н. Шаранков. София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 450–457.
- Мавродинов, Никола 2013. *Старобългарското изкуство: Изкуството на Първото българско царство*. София: Изток-Запад [Първото издание на книгата: Мавродинов, Н. 1959. *Старобългарското изкуство: Изкуството на Първото българско царство*. София: Наука и изкуство].
- Матанов, Христо 1986. *Югозападните български земи през XIV в.* София: Наука и изкуство.
- Овчаров, Николай 1994. *Проучвания върху Средновековието и по-новата история на Вардарска Македония. Ново след Йордан Иванов*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Панов, Бранко 1985. Охрид и Охридско во периодот на развиениот феудализам – В: *Охрид и Охридско низ историјата*. Кн. 1. Ред. Ал. Стојановски. Скопје.
- Пенкова, Бисерка 2017. Ктиторските портрети в Боянската църква като свидетелство за историјата и културата на своето време. – *Проблеми на изкуството*, 1, 9–16.
- Dorđević, Jakov 2018. Macabre Goes East: A Peculiar Verse among Funerary Inscriptions of the Orthodox Christians in the Late Medieval Balkans – In: *Migrations in Visual Art*. Eds. J. Erdeljan, M. Germ, I. Pr. Pavičić, M. V. Matijašić. Belgrade: Faculty of Philosophy, University of Belgrade, 19–32.
- Dorđević, Jakov. *Hybrid Memory? Two Inscriptions from the Fourteenth-century Balkans*, достапно на https://www.academia.edu/31907491/Hybrid_Memory_Two_Inscriptions_from_the_Fourteenth_century_Balkans. [прегледан на 14.1.2020 г.]
- Urban, Sylvanus 1849. *Gentleman's magazine*. Vol. XXXI. London: John Bowyer Nichols and Son.
- Walter, Christopher 1974. The triumph of Saint Peter in the church of Saint Clement at Ohrid, and the iconography of the Triumph of the Martyrs. – *Zograf*, 5, 30–34.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Остоя Раякович, стенопис от охридския храм „Св. Богородица Перивлепта“, XIV в.
Снимка: Кристиан Ковачев

ЦЪРКОВНАТА ИКОНОПИС КАТО ИЗВОР ЗА ПРОУЧВАНЕ НА ТРАДИЦИОННОТО БЪЛГАРСКО ОБЛЕКЛО

Анелия Милушева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Цел на статията е да покаже присъствието на традиционно българско облекло в църковната живопис от XIX–XX век и да анализира стенописите като извор за неговото проучване. Образите на светии и други фигури, облечени в народни носии, имат специфични исторически и национални характеристики и предизвикват по-особени естетически и нравствени възприятия.

Ключови думи: икони, църковни стенописи, носия

CHRISTIAN ICONOGRAPHY AS A SOURCE FOR THE ANALYSIS OF BULGARIAN TRADITIONAL ATTIRE

Aneliya Milusheva

Sofia University St. Kliment Ohridski

The purpose of this paper is to illustrate the presence of traditional Bulgarian clothing in church iconography of the 19th and 20th centuries. The images of saints and other figures, dressed in folk costumes, have specific historical and national characteristics and evoke more specific aesthetic and moral perceptions.

Keywords: icons, church paintings, traditional Bulgarian costumes

Иконата е произведение на изкуството и неразделна част от храмовия и духовен живот на източноправославния свят и българското многовековно културно наследство. В историчен план с налагането на християнството за официална религия в България през 865 г. се възприема и почитта към църковните изображения като проява на религиозност. Въпреки че в

иконописата неминуемо се спазват определени църковни правила, тя има своите художествени изразни средства, съобразени с идеите, знанията и възможностите на самите иконографи. Силно влияние върху изображенията оказват и историческите, и икономически условия, при които те са създадени. Облеклата на персонажите в иконописата са съобразени също и със социалните слоеве на обществото от съответната епоха. Дори самото проследяване на развитието и историческата промяна на дрехите в България в голяма степен се уповава на стари изображения в църкви и манастири¹. Настоящата разработка е изследователски опит в областта на етнологията на облеклото като наука, като информация се търси в иконописата, създадена въз основа на християнската религиозна догматика (култура). Целта е да се покаже и анализира част от присъствието на традиционно българско облекло в църковната иконография. Настоящият текст не се фокусира върху изображения на български царе, боляри, военачалници, ктитори или „простолюдието“ в „опростен“ костюм, а ще разгледа няколко примера за точно и „пълно“ пресъздаване на традиционното селско облекло (народната носия), и то от стенописи, рисувани през последните 100 – 150 години. Обект на това проучване са образите на светци в традиционно българско облекло, както и на други персонажи в храмовата живопис². Конкретната задача на тази разработка е да разгледа подробно няколко иконографски образци в отговор на въпроса: до каква степен нарисуваните костюми биха могли да се приемат за коректно и точно пресъздаване на автентичното облекло за периода и до каква степен те са художествена интерпретация на твореца, повлияна от различни фактори. Като хипотеза тук се предлага мнението, че изборът на облекло е свързан с образа на пресъздадения персонаж, като чрез дрехите се цели подсилване на неговите качества и въздействието му върху обикновените вярващи зрители.

Начинът на обличане е отражение на социалното положение на човека и има влияние върху приемането му в обществото. Облеклото, като най-видим показател, чрез своите обединителни и разграничителни функции, ясно представя опозициите „свой-чужд“, „приет-отхвърлен“, „бълга-

¹ Изследване на църковната живопис е използван похват от Венера Наследникова за проследяване на историческото развитие и промяната на облеклото в България през Средновековието; вж. Наследникова 1974.

² Изображения на светци и на други персонажи (демони и обикновени хора) в народни носии има в много църкви и манастири из цяла България. Част от най-популярните и проучени от тях са в: Рилски манастир, Преображенски манастир, Храм „Света Троица“ – Банско, Храм „Свети Теодор Тирон“ – Стара Загора, Патриаршеска катедрала храм-паметник „Свети Александър Невски“ – София, Митрополитски катедрален храм „Света Неделя“ – София, Храм „Свети Николай Софийски Нови“ – София, Параклис „Света Злата Мъгленска“ – Младост 3, София и др.

рин-небългарин“ и т.н. Друго предположение е, че изобразяването на носите е свързано и с познанията на иконописеца за тях, както и с произхода на самия творец – от коя иконописна школа е и/или кое е родното му място. Основан на някои исторически данни, теологични концепции и църковен канон, този текст не претендира за изчерпателност, но поставя някои въпроси за бъдещи проучвания. Обект на това изследване са изображения на традиционно облекло в български храмове, като първа задача е тяхното събиране и описание, а след това и тяхната съпоставка.

Събраните теренни материали, както и научната информация (Рангочев 2003, Гергова 2013, Ангушева-Тиханова, Димитрова 2013, Пенчева 2015) дават основание разглеждането на традиционното облекло в иконопистта да се раздели на две отделни части. Първата е свързана със сюжети и сцени от народния бит, вярвания и култура в миналото (края на XVIII и XIX век), а втората – с практиката на изобразяването на конкретни светци, приемани за български.

Изследвани църкви

В настоящия текст се анализират изображения в шест православни храма – стенопис „Вражалица“ в църквата „Свети Николай Летни“ в село Чуковец, Радомирско (фигура 1), стенопис „Ходене при врачката“ в църквата „Свети Георги“ в село Златолист, Мелнишко (фигура 2), стенопис „Страшният съд“ в Преображенския манастир, Великотърновско (фигура 3), иконописен образ на свети Георги Софийски нови в църквата „Свети великомъченик Георги Победоносец“ в село Бистрица, Софийско (фигура 4), иконописен образ на света Злата Мъгленска в манастира „Света Петка“ в село Бистрица, Софийско (фигура 5) и икона „Всички български светци“ в църквата „Свети Седмочисленици“ в град София (фигура 6), които онагледяват наличието на традиционно българско облекло в църковно-християнските изображения.

1. Традиционното облекло на баячките и врачките

Исторически предпоставки

Докато преди XIV в. българската иконопис е изключително повлияна от византийската и представлява своеобразна смесица между нея и съществуващите у нас предхристиянски традиции в изкуството³, то в края на XVIII и началото на XIX в. в живописата започва да прониква и нов стил, който

³ Вж. Генова 2004, Мавродинов 2013.

е по-близо до народните традиции, без това да влиза в противоречие с каноните на жанра, утвърден още от Средновековието. Ярки, жизнерадостни цветове, персонажи в модерни за епохата костюми, често изобразяване на български царе и патриарси – светци (позабравени в епохата на османското владичество) са сред отличителните белези на възрожденската иконопис. Зараждат се и се утвърждават нови школи, като за разлика от предходните времена, възрожденските зографи рядко са духовни лица. Именно това е и времето на включването на „обикновеното“ народно облекло в църковните произведения на изкуството⁴.

Европеизирането на Османската империя след победата на Второто сръбско въстание (1817) и Гръцката революция (1821) благоприятства изключително много промените в социалната структура на обществото. Стабилизират се позициите на новата буржоазна класа, която е обвързана с икономически договори с турското правителство. Тази нова прослойка трябва да покаже не само нарасналите си материални възможности, но и в контекста на възникналия национален въпрос да определи своята етническа принадлежност и традиции. По същото време едва ли има по-подходяща почва за това от религията⁵. По-голямата верска свобода, узаконена от Гюлханския Хатишериф от 1839 г., води до превръщане на православно-вероизповедание чрез общността в системата на милетите в заместител на политическата независимост, в образ на национална идентичност. Църквата е средоточие на всичко онова, по което православно българско население може да се самоидентифицира. Този процес провокира конкретни социални промени в религиозния живот. Монашеските средища стават все по-достъпни за светско присъствие. Те са едновременно религиозни и обществени центрове (Куюмджиев 2000: 21). Православната църква, в ролята си на основен регулатор на поведението на миряните, започва да използва иконописта като нагледен и по-лесен за възприемане и разбиране метод за обществено възпитание.

Стенопис в църквата „Свети Никола Летни“ в село Чуковец, Радомирско (Фигура 1)

Въпреки че не са открити писмени сведения, сочещи времето на построяване на храма, църквата в село Чуковец е смятана за една от най-старите в района. Въз основа на строителната и живописната техника, първоначалното ѝ изграждане е датирано към XVI–XVII в. (Палакаркин 2018: 96). Църквата притежава богата стенописна украса, в която ясно личат два

⁴ Вж. Димитрова 1999.

⁵ Вж. Милчова 2012.

Фигура 1 (снимка: А. Милушева)

живописни слоя, първият от времето на построяването ѝ през Средновековието, а вторият от Възраждането, когато изписването ѝ е поверено на майстори от Самоковската иконописна школа. Този храм е и един от малкото запазени у нас с външни стенописи. На южната стена отвън на храма много ясно се вижда известната творба на Никола Образописов (1828–1915)⁶ „Вражалица“. Изобразените женски фигури са в ясно разпознаваемо традиционно облекло в характерна сцена от българската иконопис за този период, т.нар. „При врачка за цяр“⁷.

⁶ Никола Иванов Образописов е възрожденски зограф от Самоковска художествена школа, който привнася реализъм в живописа, като обръща поглед към народния бит и българския пейзаж и се опитва да ги включи хармонично в църковните изображения. Творбите му стават образци при изписване на храмове и от други зографи. Образописов твори и светска живопис – портрети, автопортрети и битови картини, по-известните от които са: „Селско хоро от Самоковска околия“ и „Вражалицата“. Вж. Петева-Филова 1994.

⁷ В края на XVIII и през XIX век в репертоара на зографите навлизат много нови теми с морално-дидактичен и есхатологичен характер, някои от тях определени като типично български. Например цикли като Страшния съд, Митарствата

„При врачка за цяр“

През XVIII век сред народа е широко разпространена вярата в баячки и магьосници, в клетви, змейове и др.⁸ Подобно на прогресивните културни дейци в Гърция и в Константинополската патриаршия, които значително по-рано подемат настъплението срещу суеверията, и елитът на клерикалната българска интелигенция започва да търси начини за въздействие върху съзнанието на българина, стреми се да го отклони от подобни вярвания и да му изясни по-задълбочено православните етични норми (Радкова 1995: 34). Балканските манастирски центрове – Атон и Рила – повеждат сериозни дейности по преписване на ръкописи, създаване и разпространение на нови текстове, целящи бързо противопоставяне на доминиращите сред народа магико-лечителски практики (Ангушева-Тиханова, Димитрова 2013: 122). Суеверието и свързаните с него ритуали са обявени за грях като практики, включващи призоваване на нечиста сила, а участвалите в тях подлежат на църковна епитимия⁹. Появява се специфична, неизвестна до този момент сцена в църковната живопис – „Водене на болен при врачка“, която постепенно навлиза сред изображенията в храма. В ерминията на Дичо Зограф се среща едно от най-ранните изисквания и описания, на които трябва да отговаря изображението на тази сцена¹⁰. По прост и разбираем начин врачката се представя като възплъщение на злото, а нейните деяния трябва да възбудят погнуса. Персонажите в сцената са предимно женски и са облечени в дрехи, носени по това време от самите жени във всекидневието.

На рисунките с морално въздействие и послание се отдава особено голямо значение, поради което внимателно се подбират и самите места, на които те се поставят. По примера на манастирските църкви, греховете се представят главно в предверията на храмовете или, както в село Чуковец, отвън на стената на църквата¹¹, на най-достъпното за възприемане място,

на душата, Апокалипсиса, При врачка за цяр и др., където образите са в народно облекло. Те са неизменна част от украсата на притворите, откритите галерии на храмовете или емпориите – женските отделения, като се разпространяват изключително от зографи, принадлежащи към една школа, например Самоковската. Вж. Генова 2001, 2011, Ангушева-Тиханова, Димитрова 2013.

⁸ По-подробно за вярата в свърхестествени сили и магии вж. Маринов 1994: 248–319, Георгиева 1983: 110–192.

⁹ Вж. Зографски, Филипов 2012: 13.

¹⁰ Вж. Радкова 1995: 36.

¹¹ Такова разположение е възможно да се открие и при съществуване на външна галерия, но като следствие от разрушаване на покривната конструкция над нея, при обезлюдяването на селата и изоставянето на храмовете, стенописите избледняват.

където могат да се видят от всеки посетител. Зографите се стремят да направят изображения възможно по-ясни и близки до живота и започват да ги насищат с битови елементи. Това е и причината баячката, при която водят болни, да бъде рисувана в носия. Според Радкова „както в литературата книжовниците се стремят да пишат разбираемо на достъпен за народа език, така и в живописата библейските персонажи слизат на българска земя в български пейзаж, грешниците са облечени в национални костюми, с което се засилва връзката им с българската действителност, а от там и силата на въздействието им“ (Радкова 1995: 43). Понякога тези рисунки представят реално съществуващи към момента на живописата лица¹².

Без да описвам подробно стенописа „Вражалица“ от църквата „Свети Никола Летни“, ще разгледам облеклото на двете „лечителки“. Никола Образописов е нарисувал жените в дрехи, напомнящи много самоковската носия. Описанието, което прави Мария Велева на този тип носия (Велева 1993: 117), съвпада напълно с нарисуваните на стенописа. Горните дрехи на лечителките са от черно и синьо сукно с туникообразна кройка и разширяване в долната част. Ръкавите са къси до лактите, равномерно широки, с апликация от червено сукно, а пазвената изрезка има сърцевидна форма. Ризата е бяла, с части изложени на показ под ръкавите на горната дреха и полите. Тя е от вида на туникообразните ризи с дълги ръкави и среден пазвен разрез. На предната страна на ръкава ѝ, по средата, е разположен едър самостоятелен растителен мотив. Ясно се виждат и споменаваните от Велева като постоянни принадлежности към самоковската носия пояс и престилка от червена тъкан. Моето предположение, че художникът използва своите знания и наблюдения от облеклото на жените в родния му град Самоков, пресъздавайки ги върху стената на църквата, а не рисува носии на местни жени от село Чуковец, се основава на следното: същите носии Никола Образописов рисува в подобни сцени в други храмове, както и в друга своя творба, картината „Селско хоро от Самоковска околия“. Също така, украсата по ръкавите и пазвата на старинната местна женска дреха в Радомирско, т.нар. радомирска сая, коренно се различава от нарисуваната в църквата „Свети Никола Летни“.

¹² Информатор от с. Чуковец – местна жена на 82 години, с основно образование (пожела да остане анонимна), сподели спомен и преразказва думи на баба си, как в селото в миналото е имало няколко жени-лечителки (врачки, баячки), които са били много търсени от хората по всякакъв повод, като предполага, че точно те са изрисувани на стената в църквата – „това са техните лица“.

Стенопис „Ходене при врачката“ в църквата „Свети Георги“ село Златолист, Мелнишко (Фигура 2)

Подобна на описаната по-горе сцена се намира и в църквата „Свети Георги“ в село Златолист, Мелнишко, или по-известна като църквата на Преподобна Стойна. Построен през 1857 г.¹³, възрожденският храм впечатлява със своите интериор и стенописи и е обявен за паметник на културата. Изписването на църквата е направено от зографите от рода Минови¹⁴. Като основно име се споменава Теофил Минов¹⁵, но тъй като по това време той е на 11 години, съществуват предположения, че автор е по-големият му брат Марко Минов, като не се изключва възможността и Теофил да е участвал в изписването.

Фигура 2 (снимка: А. Милушева)

¹³ Годината е определена според релефен надпис и кръст на източната фасада на храма.

¹⁴ Вж. Христов, Минчев 1995.

¹⁵ Зографската фамилия Минови произхожда от село Галичник, Дебърско, но се преселва в село Каракъой, Серско (сега село Катафито в Гърция) през втората половина на XIX в. Бащата Мино и неговите синове Марко и Теофил работят в заедруга със зографа Милош Яковлев, който произхожда от същия регион и с когото имат и роднинска връзка. Зографите от рода Минкови работят в много храмове в Югозападна България. Вж. Димитров 2011.

Върху западната стена на църквата, на втория етаж, зает от емпория, се наблюдават „новите“ за църковната православна живопис от това време сюжети като: „Смъртта на грешника“, „Ходене при врачката“ и „Моми, кои се църват“. И тук прави впечатление изобразяването на „лечителки“ и „болни“ в народно облекло, включително и мъжка фигура с фустанела, елек и калцуни. Но сравнявайки стенописите от село Златолист с тези от село Чуковец, констатираме съвсем различен вид носия. Нарисуваните тук облекла наподобяват характерните за селата в Пиринска Македония женски носии от саичен тип. Зографите от рода Минкови са представители на Дебърската художествена школа и следват нейните правила и догми за рисуване, но изображенията от църквата „Свети Георги“ са повлияни силно и от местното традиционно облекло. Носената в миналото раирана сая с къс ръкав и тясна едноплата престилка (опрегач) се явява образецът за създаването на стенописа в църквата.

Стенопис „Страшният съд“ в Преображенски манастир, Великотърновско (Фигура 3)

Друг пример за пресъздаване на сюжета „ходене на врачка“ е част от стенописа „Страшният съд“ в Преображенския манастир, нарисуван от един от най-видните представители на Самоковската художествена школа, Захарий Зограф¹⁶. Интересното в сцената, изографисана върху източната стена в притвора на манастира, е, че тя представя пред зрителя грешните мъже и жени, изобразени в градско облекло¹⁷, а врачките в носии, както изискват църковните ерминии. Лечителките са изографисани облечени в типичния за региона на Великотърновско, Габровско и Ловешко сукман, с украса от апликирани разноцветни парчета плат по полите. На главите им зографът е нарисувал и характерното за този край женско забраждане – сокай. Ясно личи и наличието на престилка върху сукмана. Въпреки че в традиционната празнична носия тук престилката не е задължителен елемент от облеклото, в следствие от финансово замогване на населението в региона жените започват да носят престилка от „купешки“ плат като израз на по-добрите си материални възможности (Лепавцова 1976: 10). Предполагам, че в конкретното изображение влияние върху нарисуваните дрехи оказват както характерните за региона на храма носии, така и предпочитанията на самия Захарий Зограф към по-светската живопис.

¹⁶ Като основоположник на българската светска живопис, той е един от първите иконописци категорично и умело внасящи битови елементи в църковното изкуство.

¹⁷ Не се вижда на предоставената снимка.

Фигура 3 (снимка: А. Милушева)

2. Традиционно българско облекло на светци

Във втората част на тази статия ще разгледам облеклото на светци, приемани за български. Чрез използването на традиционно облекло се акцентира на принадлежността им към българската народност. Особеностите на облеклото имат и по-разгърната социокултурна функция, която заслужава да се проучи обективно.

Исторически предпоставки

През първата половина на XVIII век моралните добродетели на българина се оценяват предимно чрез отношението към православната вяра, тъй като процесите на националното осъзнаване и църковната обособеност са още в зачатък¹⁸. Нравственият идеал, който книжнината на това време величае и обществото цени, е образът на мъченика за вярата. Сборници със смесено съдържание изобилстват с жития както на раннохристиянски мъченици, така и на нови жертви в името на православието (Радкова 1995: 21). Според Иванка Гергова през османския период като цяло настъпват

¹⁸ Вж. Гергова 2018.

промени в осмислянето на светителската личност. Тъй като в империята народността на раята се идентифицира с вероизповеданието, точният етнически произход на новите светци обикновено не играе особена роля за появата и поддържането на култа, почитта се развива независимо от средата, в която е възникнала.

В многоетничната монашеска общност на Света гора Атонска, в чието среда се създава своеобразният еталон за новомъчениците и техните култове, народността практически не играе никаква роля и светците са „денационализирани“. Съвсем различни са процесите и идеите на Българското възраждане, в самото начало на което Паисий Хилендарски акцентира върху осъзнаването на българската етническа принадлежност. Част от Паисиевата национална (и политическа) програма е главата в „История славянобългарска“, посветена на светците, „просияли от българския род“. В старателно подготвения списък на български светци освен реални има и фиктивни, и няколко „побългарени“ светци“ (Гергова 2013: 250) – обстоятелство, което се изразява в колебанията в описанията и изображенията на целия сонм в следващите векове, присъединил в средата на ХХ век и самият отец Паисий, и свети Софроний Врачански.

Идеята да се издирват и изучават българските светци намира след Паисий Хилендарски множество ревностни последователи. От средата на ХІХ век, особено в издаваните български календари със специални раздели за светците, побългарените имена нарастват лавинообразно. Наред с тях се появяват и „достоверни“, т.е. облечени по български, изображения на светителските образи. Настойчивата претенция за присвояване на имена на светци е в очевидна връзка с разгарящата се борба за извоюване на независимостта на българската църква (Гергова 2013: 251). Многобройните побългарени имена на светци през Възраждането не остават само на страниците на календарите и не са просто ръкописни истории, битувачи в домашна среда¹⁹. Без възможност за официална санкция от страна на църквата като институция, някои от тези „светци“ придобиват и други от каноничните елементи на светителски култ, например изображения, тъй като очевидно отговарят на потребностите на обществото (Гергова 2013: 253). В естетически план тези обществени процеси намират български изказ и на езика на иконографията. Така у нас също се създава предпоставка за национално-романтичния и сецесионов стил (Ангелов 2016: 33) в изкуството на ранния ХХ в.

Така започва и съвсем съзнателно се развива вмъкването на традиционното българско облекло в църковната иконопис. Образите на т.нар. тогава все още новобългарски светци се „обличат“ повсеместно в носии. Понякога изборът на носия е съобразен с житието на съответния светец

¹⁹ Печатните календари с жития и образи на светци са предназначени за домашна употреба и нямат официален характер.

(родно място, име, лобно място и др.), друг път е налице просто творческо хрумване на зографа. Трябва да отбележим, че всички български светци са канонизирани исторически личности, живели в конкретната епоха. Новомъченици като свети Георги Софийски (Стари, Нови и Най-нови), свети Николай Софийски (Стари и Нови), света Злата Мъгленска и др. почти винаги са изографисвани в традиционно българско облекло или поне със своеобразен елемент от народната носия.

**Иконописен образ на свети Георги Софийски Нови
в църквата „Свети Великомъченик Георги Победоносец“
в село Бистрица, Софийско (Фигура 4)**

Един от най-разпространените примери за светец в народна носия е образът на свети Георги Софийски Нови²⁰. Негово изображение в цял ръст може да се види на южната стена в църквата „Свети Великомъченик Георги Победоносец“²¹ в село Бистрица, Софийско. Предвид прозвището на светеца – „софийски“, той обикновено е изографисван в белодрешна носия²². Стенописът в по-голямата част на наоса на църквата е от 1964 г. и е на руския белоемигрант и български художник Николай Ростовцев (1898–1988) и неговия екип. Изображението много достоверно пресъздава традиционната за селото в края на XIX век бистришка мъжка носия. Синя връхна дреха – менте с бели пошиви, бели беневреци с черни пошиви и гайтани, червен пояс, бяла риза – кошуля с везбена украса по вратния и ръкавните отвори. Във всеки детайл от изображението на светеца личат отлична богословска осведоменост и предварителна целенасочена подготовка на художника. Ростовцев е известен със способността си да съчетава отлично изработени детайли с монументалността, както и с влечението към изобразяване на български светци в традиционни костюми. Той е

²⁰ Според житието му, свети Георги Нови Софийски (Кратовски) е роден през 1497 г. в Кратово, в семейството на благочестивите българи Димитър и Сара. Потърсил убежище в София и станал изкусен майстор златар. Отстоявайки твърдо православната си вяра, още 18-годишен бива изгорен от турците. Част от мощите му се съхраняват в Драгалевския манастир. Вж. Ростовски 2001.

²¹ Църквата „Свети Великомъченик Георги Победоносец“ в село Бистрица в миналото е била част от манастир, основен център на комплекса Софийска мала Света гора. Храмът е разрушен при превземането на София от султан Мурад I (1382 г.) и възстановен като селска църква през 1883 г. Вж. Котев, без г.

²² Образи на светеца могат да бъдат открити в повечето от софийските храмове, например: Патриаршеска катедрала храм-паметник „Свети Александър Невски“ – София, Митрополитски катедрален храм „Света Неделя“ – София, Храм „Свети седмочисленици“ – София и много други, където в повечето случаи той е изобразен в облекло с характерни елементи на софийската носия.

Фигура 4 (снимка: А. Милушева)

един от христоматийните иконописци, тясно свързани с иконите в носии. „Славянското съпричастие на Ростовцев към съдбата на България, която му става в продължение на седем десетилетия и втора родина, придава на стенописите му определена романтична тържественост, присъща за универсалната душевност на художника, но закономерно възкресява и вековните естетически идеали на твореца от цивилизацията „славия ортодокса“ (Матев 1996: 14).

Преместването на изображенията на новомъчениците и българските просветители в централната част на наоса е повече академично, отколкото канонично решение, дало историческа легитимност на сакралните изкуства през XX век и благодарение на този културен подход храмостроителството и благоукрасата на църковни и манастирски сгради у нас не се преустановява и през социалистическия период.

Иконописен образ на света Злата Мъгленска в манастир „Света Петка“, село Бистрица, Софийско (Фигура 5)

Образът на света Злата²³ е може би най-емблематичен като свещен персонаж в народна носия, който се среща в почти всеки български храм през XX в. Почти няма нейно изображение, което да не показва по един или друг начин традиционното българско облекло, подчертавайки и подсилвайки образа ѝ на „българска“ светица. При събирането на емпиричен материал за настоящия текст бяха регистрирани голям брой изображения на светицата в множество столични храмове и параклиси. Иконите на света Злата представят разнообразие от носии, някои твърде стилизирани, други по-близки до традиционното облекло. Според познанията и уменията на зографите тя е рисувана в различни видове носии, характерни за югозападните български етнически територии²⁴, софийски сукман, кюстендилска сая, двупрестилчена носия от Северна България и т.н.

В бистришкия манастир „Света Петка“ стенописът с образа на света Злата Мъгленска е дело на известния български зограф Владимир Аврамов. Тук премяната на светицата е пресъздадена съвсем условно и е неразпознаваема от гледна точка на културното костюмографско наследство. Облеклото ѝ в случая е изцяло творческа интерпретация на художника.

Почитта към българските национални светци се е развивал през вековете. Чрез него българите са запазвали националната си идентичност, отстоявали са своята вяра и корени. Показателно е, че този култ се е засилвал особено във времена на тежки изпитания. В такива моменти националният светец се превръща в съзнанието на народа в мистичен водач, който го води по пътя на избавлението.

²³ Света великомъченица Злата Мъгленска (на гръцки: Αγία Χρυσή, Агия Хриси) живяла през XVIII век в село Слатина, Мъгленско (Македония). Според житието ѝ при отказ да се отрече от християнската вяра и да приеме исляма, светицата бива изтезавана и грозно убита. Българската православна църква почита паметта ѝ на 18 октомври, а Гръцката, Сръбската, Руската, Македонската и други църкви я честват на 13 октомври. Вж. Хинов 2001. През 2009 година света Злата е избрана за небесна застъпница на българките в чужбина. Вж. www.aba.government.bg

²⁴ Ако се цели достоверност на образа, би следвало облеклото да е от района на Мъглен, където реалната историческа личност е живяла.

Фигура 5 (снимка: А. Милушева)

**Икона „Всички български светци“
в църквите „Свети свети Кирил и Методий“
и „Свети Седмочисленици“, град София (Фигура 6)**

През 1954 г. Светият синод на Българската православна църква постановява втората неделя след Петдесетница да бъде обявена за ден на всички български светии. В игуменарната на Рилския манастир се съхранява икона, върху която са изобразени всички български светии. Авторът на това

изображение, както и при описания по-горе образ на свети Георги, също е чужденец, Николай Шелехов, иконописец от руски произход. Независимо от този факт, българските национални светци са изобразени като сияние над българската земя, в центъра на която е Рилският манастир. Всъщност сиянието е начинът, по който църквата определя, че една личност е удостоена със святост, т.е. българските светци са „просияли“ от нашия народ през вековете. В мистичен план, чрез сиянието, което излъчва светецът, се разкрива неговото извисяване над земния, несъвършен свят и близостта му до Бога. Светците от тази икона са застанали пред Господ и

Фигура 6 (снимка: А. Милушева)

отправят непрестанно молитви към него да бъде милостив и да закриля народа, от който са произлезли. Подобна икона от Шелехов, изписана през 1953 г., стои на проскинитарий за поклонение и в църквата „Свети свети Кирил и Методий“ на Женския пазар в София, а нейно копие и в храм „Свети Седмочисленици“ в София, във връзка с честването на празника на тези места.

Над осемдесет са българските исторически личности, които църквата е удостоила с най-високата степен на почитание – ореола на светостта. 12 са канонизираните патриарси и епископи, 4 царе и князе, 3 воини. Някои от тях са увенчани и с ореола на мъченичеството, като общият брой на българските светии, канонизирани за мъченици е 61. В споменатата икона „Всички светци, просияли на българска земя“ намираме и примери за нарисувано традиционно българско облекло. В горния десен ъгъл фигурата на свети Георги Софийски е изобразена от руския зограф Николай Шелехов в дрехи, прилични на роба и дълга връхна дреха без ръкави – тип елек, като ръкавът на дрехата (ризата) поразително прилича на плътно извезаните в червено шопски женски ръкави – свиленици или на носения в Трънско до края на XIX в. манofil и неговата риза.

Темата за наличието на традиционно българско облекло в иконопис-та и използването на църковната живопис като извор за проучването му е твърде обширна и изисква още много примери, които съществуват в изобилие и заслужават задълбочено изследване. Но за да се обобщи представената материя в настоящата статия, може да се направят следните изводи:

- Традиционното българско облекло присъства в църковната живопис и тя може да бъде основа за по-задълбочени проучвания, свързани с носиите.

- Облеклото на светците в иконопис-та е художествена интерпретация на зографа, повлияна от неговата осведоменост за носиите в региона, където е живял светецът или светицата, и за детайлите на народните носии изобщо.

- Изписването на облеклото в иконите е свързано не само с творческите предпочитания на художниците, но отговаря и на установени норми на конкретна школа, към която иконописецът принадлежи.

Цитирана литература

- Ангелов, Валентин 2016. *Сецесионът в България*. София: Труд.
- Ангушева-Тиханова, Аделина, Маргарет Димитрова 2013. Самоков и борбата на Църквата срещу баенето и гадаенето. – *Годишник на Асоциация „Онгъл“*, 12, 120–134.
- Василиев, Асен 1965. *Български възрожденски майстори*. София: Наука и изкуство.
- Генова, Елена 2001. Модели за моделизиране на църковната живопис в българските земи от втората половина на 18 и 19 в. – *Историческо бъдеще*, 2, 45–74.
- Генова, Елена 2004. *Църковните приложни изкуства от 15 – 19 век в България*. София: Арх & Арт.
- Генова, Елена 2011. Цикълът „Митарствата на душата“ в българската църковна живопис (текст и изображение). – *Годишник на Софийския университет. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“*, 96, 441–467.
- Георгиева, Иваницка 1983. *Българска народна митология*. София: Наука и изкуство.
- Гергова, Иванка 2006. Агиографската концепция на Никола Образописов. – *Годишник на Софийския университет. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“*, 94, 235–46.
- Гергова, Иванка 2013. „Побългаряване“ на светци. – *Старобългарска литература*, 48, 247–257.
- Гергова, Иванка 2015. Св. Георги Нови Софийски. Разпространение и аспекти на култа. – В: *Герои. Култове. Светци. Изкуствоведски четения 2015*. Съст. Иванка Гергова и Емануел Мутафов. София: Институт за изследване на изкуствата – БАН, 45–72.
- Гергова, Иванка 2018. Проблеми и насоки в проучването на българското изкуство от Възраждането. – В: *Съвременни методи за проучване, систематизиране и презентирание на културно-историческото наследство на Балканите (на ба-*

- зата на архивите на проф. Асен Василиев и проф. Атанас Шаренков, съхранявани в Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ към Софийския университет „Св. Климент Охридски“). Съст. Вася Велинова. София: Софийски университет, 143–149.
- Димитров, Владимир 2009. Стенописите в храма „Св. Георги“ в село Златолист, Мелнишко. – В: *Докторантски четения 2008*. Съст. Ирина Генова, Оксана Минаева. София: Нов български университет, 91–104.
- Димитров, Владимир 2011. *Зографската фамилия Минови и тяхното стенописно наследство*. София: Нов български университет.
- Димитрова, Емилия 1999. Традиция и приемственост в българската иконопис. – *Религия и култура*, 2, 29–31.
- Зографски, Йеромонах Висарион, Йеромонах Йоан Филипов 2012. *Суеверията сред днешните християни*. Света Гора, Атон: Манастир „Свети великомъченик Георги Зограф“.
- Котев, Драгомир, без г. *Село Бистрица. Селищна монография*. София: Съвет за култура – район „Девети септември“.
- Куюмджиев, Александър 2000. Архитектура, ритуал и стенопис в главната църква на Рилския манастир. – *Проблеми на изкуството*, 1, 20–26.
- Лепавцова, Евгения 1976. Българският сокай и сокайни шевици. – *Сборник за народни умотворения LV*. София: Българска академия на науките.
- Мавродинов, Никола 2013. *Старобългарското изкуство: Изкуството на Първото българско царство*. София: Изток-Запад.
- Маринов, Димитър 1994. *Народна вяра и религиозни народни обичаи*. София: Българска академия на науките.
- Матев, Иван 1996. Богодържавата на Ростовцев. – *Участие*, 2, 7–14.
- Милчова, Миглена 2012. Европеизацията в Османската империя и управлението на Осман Пазвантоглу на Видин. – *Българска наука*, 128: www.nauka.bg, www.nauka.bg/evropeizatsiyata-v-osmanskata-imperiya/ [прегледано на 9.03.2020].
- Наследникова, Венера 1974. *История на българския костюм: Учебник за студентите от Висшия инст. за изобр. изкуства Н. Павлович*. София: Наука и изкуство.
- Палакаркин, Стефчо 2018. *Летопис из миналото на село Чуковец, Радомирско 1505–2015 г.* София: Пропелер.
- Пенчева, Жана 2015. *Българските православни храмове през Възраждането*. Велико Търново: Фабер.
- Петева-Филова, Евдокия 1994. *Никола Обарзописов*. София: Българска академия на науките.
- Радкова, Румяна 1995. *Интелигенцията и нравствеността през Възраждането (XVIII – първата половина на XIX век)*. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“.
- Рангочев, Константин 2003. Вторичното набавяне на сакралност – модел за изграждане на етническата идентичност. – *Годишник на Асоциация „Онгъл“*, 3, 148–155.
- Рангочев, Константин 2006. Светци патрони на църкви в Самоковско. – *Годишник на Софийския университет. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“*, 94, 265–270.

- Ростовски, Митроп. Димитрий 2001. *Жития на светиите, допълнени с жития на български светии*. Света Гора, Атон: Манастир „Свети великомъченик Георги Зограф“.
- Хинов, Петко 2001. Житие и страдание на Света великомъченица Злата Мъглenska. – *Авторски сайт на Петко Т. Хинов*: www.petkohinov.com, www.petkohinov.com/pravoslavie/11/bulgarski_novomucenici/zlata_maglenska.html [прегледано на 1.04.2020]
- Христов, Христо, Добрин Минчев 1995. *Енциклопедия Пирински край*. Т. 1. Благоевград: Редакция „Енциклопедия“.

**ФОТОГРАФИИ НА БЪЛГАРСКО ГРАДСКО ОБЛЕКЛО
ОТ БЪЛГАРСКИЯ ИСТОРИЧЕСКИ АРХИВ
ПРИ НАЦИОНАЛНАТА БИБЛИОТЕКА
„СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ“**

Валери Кацунов

Текстът отразява промените, които настъпват в облеклото и езика в периода от Освобождението до края на XIX в., като се изследват фотографии, съхранявани в Българския исторически архив (БИА) при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, както и стари фамилни снимки на моето семейство. В този период и на тези изображения тенденцията за бърза смяна на облеклото от традиционно към европейско по стил е лесно видима. Не така стои въпросът с промените в разговорната реч и писмения език в документи на местната власт, където дълго се запазват диалектни форми, архаизми и чуждици.

Ключови думи: Български исторически архив; семейни фотографии; градско облекло

**PHOTOGRAPHS OF BULGARIAN URBAN CLOTHES
FROM BULGARIAN HISTORICAL ARCHIVES
AT ST. ST. CYRIL AND METHODIUS
BULGARIAN NATIONAL LIBRARY**

Valery Katsunov

The text reflects the changes of the clothes and in the language in the post-independence period up to the end of the 19th century on the basis of photographs kept in the Bulgarian Historical Archives at St. St. Cyril and Methodius Bulgarian National Library, as well as on the basis of old photos of my family. In these cases, some tendencies could be easily seen. By contrast, the changes in the everyday speech at the end of the 19th century and in the official language used by the local administration show prolonged use of dialectal forms, archaic lexemes and loanwords.

Keywords: Bulgarian Historical Archives, family photos, urban clothes

Демографските промени, настъпили вследствие на миграция, стават видими най-лесно чрез промените в езика и облеклото. От Освобождението до края на XIX в. в държавните граници на тогавашна България ново-дошлите в градовете с лекота сменят облеклото си с европейско по стил, но не променят речта си така лесно. В рамките поне на една генерация архаизмите и масово употребяваните заемки от чужди езици остават в разговорната реч. Масивът от архивни документи от 1888–1889 г., съхраняван в Научния архив на БАН, който е обект на изучаване в рамките на проекта „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“¹, свидетелства, че държавните чиновници по места както говорят, така и пишат, което прави езика им пъстър и интересен за изследване.

Този език е интересен и за мен, защото на него най-вероятно е говорил бащата на моят прадедо, който е учил в чужбина. След завръщането си в България той става личен готвач на цар Фердинанд. Целият му трудов стаж минава в двореца, там се и пенсионира. За езика му нищо не мога да кажа, но помня как говореше дъщеря му Мария, леля на баща ми – това е почти същият език, на който говореше Симеон Сакскобургготски при първите си публични изяви в България, така говореха и всички по-възрастни хора в родния ми квартал „Юч бунар“ в София².

Голяма промяна след Освобождението е видима в облеклото. Ново-дошлите граждани сменят традиционното си облекло с европейско. Не се наемам да твърдя дали последното е по-функционално или по-красиво от

¹ Настоящата статия е част от работата по този проект, финансиран под номер ДН 10/12 – 2016 г. от Фонд „Научни изследвания“.

² Не съм специалист по български език, но наблюдавам как езикът, на който съм образован, се променя, ведно с промените след 10. ноември 1989 г. Най-напред в началото на 90-те години се появи глаголът *натравям се*. Попитах библиотекарки що за глагол е това и те ми обясниха, че човек е *натровен* при хранително *натравяне*, а *отровен*, когато това е в резултат от целенасочено действие. Оказа се, че такъв глагол в речниците няма. Освен това преди по-малко от десет години по пазарите зачести използването на единствено число вместо множествено, когато се говори или пише за плодове и зеленчуци: например: *ягода* вместо *ягоди*; *круша* вместо *круши*; *фъстък* вместо *фъстъци* и т.н. Излиза, че се продава растението, а не неговите плодове. И още, пунктът за продажба на карти и билети вече се нарича „превозни документи“, но не издава и товарителници. Отскоро в езика на София зачестиха и глаголи като *намáля* вместо *намалява*; *оцéня* вместо *оценява* и прочие. Това е само малка част от забелязаните от мен промени във всекидневния и „официален“ за управляващите и масмедияте език. Смятам тези промени за реално отражение на промяната на общите условия на живот в страната. Без специално езиковедско изследване трудно можем да си представим как подобни промени са се случвали в края на XIX в. Днес обаче, както е видно от посочените примери, това е лесно, защото става пред очите ни.

първото. Новото облекло обаче е унифицирано, ушито на машина, от вносни платове и „по модата“. Фотографиите след Освобождението носят богата информация за тази промяна.

Наред с фотографиите на мъже и жени в европейско облекло, съхранявани в Българския исторически архив (БИА) при Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, които разглеждам в този текст, предлагам на Вашето внимание две снимки със семейството на моя пращядо.

* * *

Най-общо изобразителните документи (независимо от това кога са създадени) са важен извор на историческа информация (Burke 2001). Те обогатяват нашите представи за начина, по който са изглеждали хората, живели в различните исторически епохи. Достатъчно е да си припомним стенописите и мозайките от Помпей или известните фаюмски портрети. За българите особено важни например са стенописите от Боянската черква, изобразяващи не само севастократор Калоян и неговата съпруга Десислава, но и част от тяхната храна. Старата черква в с. Добърско е малка; по нейните дебели зидове обаче са изписани образите на всички светци-воини в православие, които са свидетелство не само за вяра, но и за силата на духа. Освен това илюстрациите на българските средновековни ръкописи и до днес свидетелстват за блясъка и победите на някогашните български владетели.

Фотографията е най-масовото средство за изработване на изобразителни документи. Въпреки това и днес на тях се гледа повече като на илюстрации, отколкото като на документи (Попсавова 1984). В българските земи фотографията се появява през Възраждането (Боев 1983; Галибов 2013). Благодарение на нея днес притежаваме фотографиите на Христо и Евлоги Георгиеви, екзарх Антим I, Петко Р. Славейков, Иларион Макариополски, Георги Раковски, Любен Каравелов, Христо Ботев, Васил Левски и много други изтъкнати българи от епохата на Възраждането. След Освобождението, с усъвършенстването на фотоапаратите и технологията на снимане и копиране на заснетите образи, фотографирането от важно събитие се превръща в практика за документиране на известни лица и обществено значими събития: както важни за отделния човек мигове, така и крупни събития от живота на хората. Благодарение на това днес не само знаем как са изглеждали бабите и дядовците ни, но и в каква среда са живели и как са се обличали, не само четем как са станали световните войни, но и виждаме как падат войниците в битка.

Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ започва да събира портрети и снимки няколко години след своето основаване през 1878 г. Това са фотографии, които са интегрални части на отделни постъпващи фондове. По-малко са фотографиите, които идват като единични постъпления, както и чрез колекции, получени като дарения или откупени от част-

ни лица. През 1924 г. Етнографският музей предава на Националната библиотека Архива на Възраждането, в който също има известно количество фотоматериали. Между 1924 и 1933 г. библиотеката откупува колекции от портрети на Димитър Страшимиров, Иван Клинчаров, Никола и Петра на Обретенови, Юлия Симидова, Кинка Кавалджиева, Дабко Устагенчев и др., които постъпват в тогавашния Архивен отдел на библиотеката. През 1948 г. се създава отдел „Портрети и снимки“, където се прехвърлят всички фотографски материали (Попсавава 1975–1989: Част I, 17). В този момент е допусната много сериозна методическа грешка: при отделянето на фотографиите от текстовите материали на отделните фондове не е отбелязано коя фотография от кой фонд е извадена и с кой текстов документ е свързана. Резултатите от подобна професионална некомпетентност не могат да бъдат компенсирани и до днес, въпреки усилията на съвременните специалисти, ангажирани с тяхното описание и съхранение (Иванов 2014). По-късно сбирката „Портрети и снимки“ е систематизирана в опис, състоящ се от три части, публикуван в три отделни тома (Попсавава 1975–1989). Т.нар. битови фотографии от края на XIX в. са включени в Ч. III, публикувана през 1989 г. със заглавие „Портрети на лица и снимки на събития, за периода 1945–1981 г. Изгледи на населени места и други географски обекти и битови снимки от края на XIX в. и първата половина на XX в.“ (вж. Попсавава 1975–1989: Част III, 184-205). Там фотографиите на лица и битови сцени са разпределени в 284 групи с поредни номера, включващи по една или по няколко снимки (съобразно източника на придобиване или автора им, когато това е известно). Снимките, които документират облекло, са с номерата от 1125 до 1239. В повечето случаи те са описани като „национално облекло“, а значително по-малко са определени като „гражданско облекло“ (т.е. европейско по стил). Правени са в различни фотографски ателиета и носят на гърба си имената на тези ателиета, на града, в който се намират, и евентуално на автора на снимката. В описанието е посочена сигнатурата, формата и размерът на фотографиите, както и това дали са копие или оригинал – т.е. описите са твърде схематични, което затруднява работата. Датирането е още по-трудно. Физическото състояние на снимковия материал е добро – фотографиите се съхраняват в специални пликкове, съобразно предписанията на „Методическия кодекс“ на ДА „Архиви“ и правилата на Националната библиотека.

Сбирката „Портрети и снимки“ на Българския исторически архив към Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ се състои от няколко групи фотодокументи: портрети на исторически лица от епохата на Българското възраждане насам; снимки на български селища, исторически места и паметници, политически и културни събития от нашата история; портрети на чужди обществено-политически дейци и събития, свързани с историята на България; изгледи от чужди селища, в които са се учили, работили и живели българи; снимки, документиращи бита на българите и

тяхното облекло. Както вече стана дума, обект на разглеждане тук е т.нар. „гражданско облекло“. След прегледа на тези фотографии си позволявам да ги представя разделени условно на три групи.

В първата група попадат снимки, на които облеклото всъщност е смесено: хората на тези снимки носят градско или традиционно облекло; или са облечени с градско облекло, но носят калпаци (сигнатури С 2093, С 3356, С II 3073, С II 5147; вж. също илюстрация № 1 и илюстрация № 2).

В допълнение ще си позволя да направя някои паралели със снимки от края на XIX век, запазени в семейния архив на моето собствено семейство. На една от тези снимки (вж. илюстрация № 3) е снимана майката на моята баба (първата отляво) по бащина линия със свои братовчедки. Впечатляващо е не само облеклото, което е богато украсено с дантели, но и това, че всички държат малки букети цветя в ръцете. Няма шапки, косите им са прибрани назад, предполагам сплетени на една плитка или на нисък кок, както вчесваше косата си баба ми (майката на баща ми). На друга снимка е моят пралядо по бащина линия, който се казва Георги (илюстрация № 4). Тази снимка е направена през 1893 или 1894 г. На нея жената на пралядо ми Кръстана е с градска рокля, а свекърва ѝ от с. Баня, Разложко, е с традиционната си селска дреха. На снимката има още една млада жена, която също е с традиционно облекло. На тази снимка са още пралядо ми, тримата му братя и петте му деца. Очевидно подобно съ-съществуване на традиционно и европейско по стил облекло не е било изолирано явление по онова време.

Във втората група попадат снимки, на които мъжете са в униформи. Всички те са военни и позират на снимките най-вероятно със своите съпруги или годеници (сигнатури С II 2909, С II 2911, С II 3072, С II 3707, С II 5262, С V 525, С I 3293; вж. също илюстрации № 5, 6, 7 и 8). В тези случаи очевидно става въпрос за състоятелни семейства, защото дамите са облечени в подчертано скъпи и елегантни рокли и аксесоари в европейски стил (шапки, диадеми, ветрила). Всички тези дами са с прибрани, вдигнати прически, някои привързани с панделки.

Третата група включва всички останали снимки и там откриваме само т.нар. „гражданско облекло“ – т.е. облекло в европейски стил (сигнатури С 2095, С 2098, С 2556, С II 275, С II 1816, С II 1942, С II 1950, С II 2857, С II 2916, С II 3321, С II 3322, С II 3648, С II 3653, С II 3675, С III 422, С III 697, С V 1268, С V 1272; вж. и илюстрация № 9). Това са портрети на отделни лица или групови снимки. Специално внимание на тези снимки заслужава начинът на обличане на жените. Общото ми впечатление е, че всички жени в тази група от фотографии са с дълги коси, фризирани в прически на нивото на ушите или над тях, привързани с панделки или имат втъкнати изкуствени цветя или шапки. Роклите им са богато украсени (с дантели и волани) и покриват глезените. Женските облекла са с подчертана талия и са затворени в областта на врата.

Фотографиите на мъже и жени в гражданско облекло, съхранявани в БИА, дават възможност да се направи заключението, че в края на XIX век в градска среда облеклото на по-заможните слоеве от населението вече е предимно европейско по стил, но наред с това част от членовете на техните семейства все още носят традиционно облекло или отделни елементи от него. Очевидно преходът от традиционно към европейско по стил облекло в този период не е завършен дори и сред по-заможните градски слоеве. Ето защо разглежданите тук фотографии са изключително ценен документ за промените в облеклото в градска среда. В този смисъл те допълват информацията за градското облекло в изучавания по проект „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“ архивен масив. Това допълнение е още по-ценно и поради факта, че в архивния масив са се съхранили словесни описания на живеещи в градовете българи от края на XIX век, но не откриваме такива фотографии.

Наличието на фотографии обогатява изворовата база, прави я пъстра и плътна. Днес, с навлизането на цифровизацията, все по-често използваме архивните фотографии в дигитален вид, както беше направено и при покупката на копия на най-ценните от разглежданите тук фотографии от БИА за целите на дигиталната библиотека, изградена по проект „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“. По същество т.нар. „гражданско облекло“ от края на XIX век в сбирката на БИА е ценен исторически извор за облеклото в градска среда в разглеждания период и може да допълни или да онагледи онова, което е достигнало до нас като описания на този вид облекло.

Цитирана литература

- Боев, Петър 1983. *Фотографско изкуство в България*. Част I: 1856–1944. София: Септември.
- Галибов, Зафер 2013. За възрожденските фотографи и техните светлописи. – *Изкуствоведски четения*, 8, 477–484.
- Иванов, Руслан 2014. Фотографии на първите председатели на Народното събрание, съхранявани в БИА към КБКМ. – В: *135 г. от приемането на Търновската конституция. Сборник от научна конференция*. София: Сиби, 127–138.
- Попсавава, Дора 1984. *Фотографските снимки като исторически извори*. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“.
- Попсавава, Дора 1975–1989. *Опис на сбирката „Портрети и снимки“ в Народната библиотека „Кирил и Методий“*. Ч. I–III. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“.
- Burke, Peter 2001. *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*. Ithaca: Cornell University Press.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Снимка 1. Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“,
сигнатура С 2093,
гражданско облекло от епохата
на Възраждането, оригинал,
размери 9,5/6,5 см,
от около 1875 г.

Снимка 2. Национална библиотека
„Св. св. Кирил и Методий“,
сигнатура С II 5147,
гражданско облекло
от осемдесетте години на XIX в.,
оригинал, размери 16,5/11 см.

Снимка 3. Фотография от архива на сем. Кацунови. Първата отляво е майката на моята баба по бащина линия.

Снимка 4. Фотография от архива на сем. Кацунови. Първият от ляво надясно на първия ред е пращядо ми Георги Григоров Кацунов. Близо до него е съпругата му Кръстана Георгиева Кацунова. До нея е майка ѝ Мария Радулова. Останалите са негови братя и деца.

Снимка 5. Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, сигнатура С II 2909, гражданско облекло от осемдесетте години на XIX в., оригинал, размери 16/11 см.

Снимка 6. Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, сигнатура С II 2911, гражданско облекло от осемдесетте години на XIX в., оригинал, размери 16/11 см.

Снимка 7. Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, сигнатура С II 3707, гражданско облекло от осемдесетте години на XIX в., оригинал, размери 16/11 см.

Снимка 8. Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, сигнатура С II 5262, гражданско облекло от края на XIX в., оригинал, размери 16/10,5 см.

Снимка 9. Национална библиотека
„Св. св. Кирил и Методий“, сигнатура С II 1942,
гражданско облекло от епохата на Възраждането,
оригинал, размери: 16/11 см.

VII.

ЕДНА ИНИЦИАТИВА ОТ 1888 Г. ЗА СЪБИРАНЕ НА СВЕДЕНИЯ ЗА ТРАДИЦИОННИТЕ КОСТЮМИ В БЪЛГАРИЯ

ЗАГАДКАТА НА ЕДНО ОКРЪЖНО ПРЕДПИСАНИЕ*

Ива Станоева

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей
при Българска академия на науките

Статията е посветена на окръжно предписание № 4019, изпратено от Министерство на вътрешните дела на 12 април 1888 г., и станало причина за формирането на изключително ценен масив от документи, който се съхранява в Научния архив на Българската академия на науките. Това са рапортите на 23 окръжни управители, съдържащи описания на „народните костюми“, които са се носели по това време от различните етнически и конфесионални общности, живеещи в страната. Самото окръжно предписание все още не е открито. На основата на анализ на наличните документи авторката прави опит да реконструира както неговото съдържание, така и това на предписанията, изпратени след него. Тя поставя въпроси и изказва предположения за причините, породили осъществяването на тази мащабна акция в младата българска държава.

Ключови думи: архивни документи; народни костюми; стопански проекционализъм; културно наследство; Иван Шишманов

* Настоящият текст е резултат от работата по проект „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ под номер ДН 10/12 от 2016 г.

THE MYSTERY OF A REGULATORY DOCUMENT

Iva Stanoeva

Institute of Ethnology and Folklore Studies with the Ethnographic Museum
at the Bulgarian Academy of Sciences

The article is dedicated to Regulatory Document № 4019, sent by the Bulgarian Ministry of Interior on 12 April 1888. The document became the reason for the formation of an extremely valuable massif of documents preserved at the Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences. These are the reports to the regulatory document by 23 district governors, containing descriptions of the folk costumes worn at the time being by the various ethnic and religious communities living in the country. The regulatory document itself has not yet been discovered. Based on an analysis of the available documents, the author tries to reconstruct both its content and the content of the follow-up regulations. She poses problems and makes assumptions concerning the reasons that led to the implementation of this large-scale action in the young Bulgarian state.

Keywords: archival documents; folk costumes; economic protectionism; cultural heritage; Ivan Shishmanov

На 12 април 1888 г. от Министерството на вътрешните дела към всички 23 окръжни управления на Княжество България¹ тръгва окръжно предписание № 4019, което става причина днес ние да разполагаме с изключително ценен масив от документи от периода 1888–1889 г., който се съхранява в Научния архив на Българската академия на науките и по-конкретно във фонда на Иван Шишманов². Това са рапортите на окръжните управители, изпратени в отговор на предписанието, придружени от описания на традиционното облекло, което се носи от представителите на различните етнически групи, които живеят в поверените им окръжия. Архивният свод съдържа над 1100 ръкописни страници³ и над

¹ По това време това са Бургаско, Варненско, Видинско, Врачанско, Ловешко, Ломско, Кюстендилско, Оряховско, Татар-Пазараджишко, Плевенско, Пловдивско, Разградско, Русенско, Свищовско, Севлиево, Силистренско, Сливенско, Софийско, Старозагорско, Търновско, Трънско, Хасковско и Шуменско окръжие.

² НА–БАН, Ф.11К Иван Шишманов. За историята на фонда на Иван Шишманов и за съдържащите се в него документи, които са обект на анализ тук, вж. Иванова, Радулов 2017.

³ Документите представляват голям формат листове, изписани на ръка и от двете страни.

150 фотографии. Дълго време той остава почти неизвестен⁴. През ХХ в. бива споменат само от един от утвърдените изследователи на традиционното облекло – Мария Велева⁵. Преоткриването му днес за научната общност дължим на колежата д-р Миглена Иванова от Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българската академия на науките⁶. Тя бе и инициаторът той да залегне в основата на проекта „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“, който се реализира от интердисциплинарен екип учени⁷.

При своите анализи всички колеги от екипа отбелязваме, че за съжаление първоначалният документ – окръжно предписание № 4019, остава неизвестен засега и за неговото съдържание само предполагаме от наличните рапорти и описания. С настоящия текст ще се опитам да реконструирам част от него и да повдигна въпроси, свързани с тази мащабна акция на държавната администрация от края на ХІХ в. А тя наистина е мащабна, защото от документите, с които разполагаме, се подразбира, че окръжните управители включват при изпълнение на задачата, поставена от Министерството на вътрешните дела, Окръжните постоянни комисии, околийските началници и общинските кметове в поверените им окръжия⁸. Не разполагаме със сведения как точно е била организирана работата по места⁹. Информацията идва по косвен път – от обяснения на окръжните управители в писмата, адресирани до министъра; от приложени рапорти на околийски

⁴ За публикациите, в които тези документи само биват споменати, но не и анализирани, вж. Ivanova, Dimitrova, Stefanov 2017: 1071; Ivanova 2018: 46.

⁵ Мария Велева го споменава при изброяването на източниците, с които е работила при изследването на двупрестилчената носия, като отбелязва само, че ѝ е бил особено полезен за потвърждение на едни или други факти, които са били изbledнели или забравени по време на нейните проучвания (Велева 1963: 6).

⁶ За първи път тя го споменава и го използва като изворов материал в своя публикация, посветена на облеклото на гагаузите (Иванова 2006: 125).

⁷ Базова организация по проекта е Софийският университет „Св. Климент Охридски“, а организация-партньор – Институтът за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН. Ръководител на проекта е проф. д-р Маргарет Димитрова от СУ „Св. Климент Охридски“; координатор от страна на ИЕФЕМ – БАН е гл. ас. д-р Миглена Иванова. Повече за проекта вж. на неговия сайт: <http://vestiarium-bg.eu/>

⁸ Окръжните управители са представители на държавния глава в окръга и са пряко подчинени на министъра на вътрешните дела (Пътеводител 2011: 9). За местното самоуправление, Окръжните постоянни комисии и значителните компетенции на окръжните управители вж. Даскалов 2005: 63.

⁹ Реконструиране на организацията на работа на основата на документите в контекста на съществуващите по това време правилници вж. при Иванова, Радулов 2017.

началници, кметове¹⁰ и др. Именно внимателният прочит на документите и търсенето на информация в позоваването на документи, в употребата на едни или други думи, словосъчетания и др. се оказва много плодотворен.

На основата на честотата на употреба на идентични или сходни изрази имах възможност в друг текст да аргументирам предположението, че основната задача, поставена на окръжните управители с окръжно предписание № 4019, е била да съберат информация и да изпратят в Министерството описание на различните народни костюми¹¹, които се носят в съответните окръжия (Станоева 2019). Например описанието на костюмите в Силистренско окръжие е озаглавено „Народни костюми със забължжителни особености, по които се различават единъ от другъ“¹² (а.е. 428, л. 51а). Привеждам този цитат, защото в него присъстват два важни момента, характеризиращи свода от документи – че става дума за народни костюми и че те трябва да бъдат описани според особеностите, по които се различават един от друг, т.е. изпълнението на заданието е изисквало не само описание, но и типологизиране на народните костюми. Не знаем дали в предписанието е било дадено някакво определение или обяснение за „народен костюм“, или се е разчитало на знанието на служителите по места. Не знаем и дали е имало насоки как да бъдат разграничени отделните костюми, как да се определят тези „забължжителни особености“, които ги отличават един от друг. Можем само да предполагаме и по-вероятно е да е имало, защото резултатът е впечатляващ. Всички окръжия изпращат информация за традиционен тип облекло, а там, където то вече е заменено от европейско, този факт само бива споменат. Впечатляващи са и самите описания. Например сравнителният анализ на различните костюми, представени от Софийско окръжие, показва, че тяхното типологизиране се основава на показатели, които се прилагат от изследователите на облеклото – съставни елементи на костюма, кройка и цвят на отделните дрехи, декорация и пр. (Станоева 2019; Станоева 2020). Това не би било изненадващо, ако не ставаше дума за периода 1888–1889 г., когато в младата българска държава все още няма подготвени специалисти; няма и литература, която би могла да се използва като справочник; няма ги институциите – музей и университет, които биха оказали методическа помощ. Именно тази ситуация предполага, че окръжното предписание е съдържало много ясни указания каква точно ин-

¹⁰ При повечето окръжия описанията на костюмите по околии са обединени в един общ опис, но има и такива, като Варненското окръжие например, където са приложени рапортите на околийски началници и кметове на общини със съответните описания. Реконструкция на процеса на събиране на информацията в това окръжие в своя статия прави Делян Русев (Русев 2019).

¹¹ В случая използвам понятието *народен костюм*, защото то се употребява в документите. Няма да влизам в терминологични разсъждения за неговото съдържание и употреба.

¹² Това словосъчетание с леки вариации присъства почти във всички рапорти.

формация трябва да бъде събрана и изпратена в министерството¹³. Тя обаче повдига и въпроса за авторството на тези указания. Кой е бил онзи (или онези) достатъчно подготвен служител, способен да изработи напътствия, разбираеми за хората по места, така че те да изпълнят успешно задачата? Този въпрос също няма отговор засега. Няма и предположения.

Указанията обаче явно не са били придружени от конкретна матрица, която да бъде следвана, защото достигналите до нас описания се различават по начина на представяне в различните окръжия, а и околии. Едни са много кратки, почти телеграфни; други са по-обстоятелствени. Едни текат като разказ за костюма; други са структурирани по някакъв начин – с номериране (било с цифри или с букви) на съставните елементи на костюма; с подточки, указващи информацията, която следва; със съставянето на таблици, в които са поместени събраните данни и др. Именно информацията, поднесена в табличен вид, се оказва много ценна за реконструиране на първоначалното задание. С голяма степен на вероятност можем да предположим, че при озаглавяванията на съответните колони на таблицата са използвани словесни формули от окръжно предписание № 4019. Например в рапорта от Варненско окръжие заглавието „Опись На разни народни costume дрѣхи който носятъ населението отъ селата на Ясхтепенската Община¹⁴ Провадииска Околия“ е последвано от таблица, при която наименованията на колоните са: „№ по рѣдъ; Именования на вѣщитѣ и др.; Закакво служи всѣка часть отъ дрѣхитѣ; отъ кой поль; По народность¹⁵; Отъ каква материя, гдѣ и отъ какви мѣстни и инностранни занаятчи се изработва; Забѣлѣжка“¹⁶ (а.е. 424, л. 52а–53б). В таблица е представена и цялата информация от Плевенско окръжие (а.е. 426, л. 43б–44.10б). Ще приведа назоваванията на колоните и от този рапорт, защото макар и да има различия, се наблюдават и повтарящи се изрази, което ме кара да мисля, че са взети от окръжното предписание на министерството: „№ по ред; Наименование на селата; Народность; Какъвъ носи Костюма¹⁷; Описание на костюма; За какво служи всѣка часть на костюма; Отъ каква материя е направена всѣка часть; Гдѣ и отъ какви занаятчи сж изработени; Отъгдѣ и съ каква цѣна може да ся купи всѣки костюмъ; Забѣлѣжка“. Колкото и различен да е начинът на поднасяне на исканите сведения в рапортите на отделните окръжия, при всички присъства информация за населеното място или за групата селища, в които

¹³ Предположението, че в окръжното предписание е имало подробни указания или въпросник се споделя и от другите колеги от екипа: Димитрова, Иванова, Лулейска 2017; Иванова, Радулов 2017; Лулейска 2017; Димитрова 2018; Димитрова 2019; Иванова 2019.

¹⁴ С. Яса-Тепе, днес – с. Ветрино, обл. Варна.

¹⁵ Тук освен за народността се дава информация и за конфесионалната принадлежност.

¹⁶ Тук се дава информация за цената на целия костюм.

¹⁷ Тук се дава информация дали костюмът е на женен, женена, ерген, мома.

се носи съответният костюм; етническата и конфесионалната принадлежност на хората, които го носят; полът и социалният статус (костюми за мъже, жени, ергени, моми, женени, старци); дрехите, които съставят костюма; материалите, от които са изработени; дали са домашно произведени или купени, дали са местно производство или европейско; каква е цената им. Основните различия се наблюдават при описанието на самите костюми. В някои окръжия само са изброени съответните дрехи и материалът, от който са изработени, а в други се дава много допълнителна информация за кройка, размери, цвят, декорация; за използването на костюма в делник и празник, зиме и лете; за накити, прически, за имотно състояние, за наследяване и др.¹⁸ Може само да предполагаме на какво се дължи това – на различното отношение на натоварените служители по места към поставената задача (приемането ѝ присърце или като рутинно изпълнение на поредна заповед); на тяхната начетеност, осведоменост и интерес към въпросите на „народните старини“; или пък на самите указания в окръжното предписание, в които ясно е разписано каква основна информация за костюмите трябва да бъде дадена и какви допълнителни сведения е добре да бъдат предоставени при желание и възможност да бъдат събрани.

Потвърждение за наличието на инструкции и изисквания, които трябва да се спазват, откриваме в рапорта на силистренския окръжен управител от 20 януари 1889 г., в който се казва: „При това имамъ честъ да доложя, че причината за дѣто горнитѣ описания не се представиха на врѣме, е, че събиранieto на тия свѣдѣния отъ начало бѣ възложено на Окрѣжната Постоянна Коммиссия, нѣ понѣже представенитѣ ѣ свѣдѣния не бѣха съобразни съ исканията, изложени въ окръжното Ви предписание отъ 12 Априлий мин. год. под № 4019, то се възложи на Г. Г. Околийскитѣ Началници отново да съберѣтъ такивѣто свѣдѣния“ (а.е. 428, л. 50а–50б). Явно изискванията са били за възможно най-пълна информация, защото последващото описание на костюмите е много подробно, с наличие на данни как местните хора назовават съответната дреха; и за дрехи, които са се носели преди; и за тези, с които се обличат сега; за кройка и декорация; за облекло през лятото и зимата и т.н. Има и такива подробности, които се отнасят до функционалността на дрехите и атрибутите към тях и говорят не толкова за културата на обличане, колкото за социалните взаимоотношения, например за тези между младите – че летните шапки на ергените са накичени с венци от изкуствени цветя, които им биват давани на празничното хоро от момите, които ги обичат, и че по броя на венците се разбира кой ерген е най-харесван (а.е. 428, л. 51б–52а).

¹⁸ Добър пример за изключително богато описание на различните типове костюми е Софийското окръжие. Какво съдържа то, вж. при Станоева (под печат), Станоева 2019, Станоева 2020.

Приведеният по-горе цитат от рапорта на силистренския окръжен управител е интересен с още един момент – даването на обяснение за закъснението. Сигурно в окръжното предписание е бил посочен срок за изпълнение на задачата и неговото неспазване е принудило Министерството на вътрешните дела да изпрати на 26 септември 1888 г. подсещаща телеграма под № 9588 до окръжията. Точно в отговор на този номер, както и на № 4019, е записано в рапорта на силистренския управител, че изпраща сведенията. Тези два номера (№№ 4019 и 9588) фигурират и при рапорта на русенския управител, който успява чак през март 1889 г. да изпрати материалите, като изрично отбелязва, че на три пъти е трябвало да напомня на подведомствената му Постоянна комисия за възложената ѝ задача (а.е. 427, л. 16а). Но какво точно се крие зад № 9588 научаваме от писмо на севлиеВСкия окръжен управител, изпратено на 28 септември 1888 г.: „За отговоръ на телеграммата Ви отъ 26ий того подъ № 9588, съ настоящия имамъ честь да Ви донеса, Господине Министре, че сведѣнията които са предмѣтъ на Окръжното Ви подъ № 4019, се представени съ рапортъ отъ 23ий того подъ № 8027, но безъ фотографически снимки, понеже тукъ нѣма фотографъ“ (а.е. 428, л. 30а).

Между тези два изходящи от Министерството документа има още един, който бива изведен на 6 юли 1888 г. под № 6867. За него разбираме от старозагорския управител, който отбелязва, че рапортът му е в отговор на предписанието от 12 април под № 4019 и на „допълнителното къмъ него отъ 6-й Юлий подъ № 6867“. Този номер се появява при още два рапорта – на ломския и трънския окръжни управители. Какво е наложило изпращането на допълнително предписание два-три месеца след първото и какво е съдържало то, е поредната загадка. Дали са били уточняващи напътствия и обяснения отново на това, което се иска, предизвикани от критичен преглед на вече пристигнали материали, или е отправено допълнително искане за нова информация, трудно може да се разбере. Материалите, изпратени от старозагорския управител, не съдържат нищо повече или по-малко от тези на останалите. В рапортите на другите двама управители – ломския и трънския, се откриват моменти, които обаче придобиват значение едва когато ги свържем с последното окръжно предписание, за което има информация в масива от документи.

На 12 октомври 1888 г. Министерството на вътрешните дела изпраща до окръжните управители поредно предписание № 10079, с което иска да бъдат изпратени още по 3 екземпляра снимки¹⁹. Този изходящ номер от Министерството фигурира в не един рапорт, но от този на русенския упра-

¹⁹ За масива от фотографски документи – общи характеристики и поставянето им в контекста на развитието на фотографията по това време, вж. Иванова, Радулов 2017.

вители се разбира неговото съдържание: „Исканитѣ съ предписание отъ 12 Октомврий м.г. подъ № 10 079 още по три снимки отъ всѣки костюмъ, както и описа и снимкитѣ за костюмитѣ отъ другитѣ околии ще представя допълнително, щомъ ми се представятъ отъ Комисията...“ (а.е. 427, л. 16а). Това означава, че преди 12 октомври 1888 г. е имало искане за изпращане на по една снимка на костюм. Затова и плевенският окръжен управител пише: „Честъ имамъ, Господине Министре, да Ви представя 30 портрети, въ по 4 екземпляра, на народнитѣ костюми във вѣренното ми окръжие, заедно съ описанието имъ, съ молба да отпустните 156 лева за издължиние“ (а.е. 426, л. 42а).

Кога обаче е било отправено първото искане за изпращане на снимки? Още в първото окръжно предписание № 4019 от 12 април 1888 г. или по-късно? И дали допълнителното към него предписание № 6867 от 6 юли 1888 г. за което нищо не знаем, не е искало точно това? В рапортите и описанията, изпратени преди тази дата (6 юли 1888 г.) в Министерството на вътрешните дела, не се споменава изобщо за придружаващи снимки или за проблеми с фотографирането на костюмите, но в последващите тези моменти не са рядкост. Това ми дава основание да предположа, че не първото, а допълнително изпратеното предписание е поставило това искане. Подкрепа за това предположение откривам и в двата рапорта, при които изрично е отбелязано, че са в отговор и на двете предписания – №№ 4019 и 6867. Димитър Маринов, който по това време е окръжен управител на Ломско окръжие, много стриктно отбелязва за кои околии изпраща или не изпраща снимки и поради каква причина: „Въ изпълнение Окръжното Ви прѣдписание отъ 12ий Априлий т. год. подъ № 4019²⁰, при настоящий си честъ имамъ да Ви прѣдстава, Господине Министре, три описания за всѣка Околия отъ повѣренный ми Окръжгъ отдѣлно за различнитѣ народни кустюми, които носи селското население отъ Берковска и Кутловска Околия описанията не сж придружени отъ никакви снимки, по нѣмание фотографъ въ тия Околий, а описанието отъ Ломската Околия е прѣдружено отъ двѣ снимки съ различни кустюми. За да може по лѣсно да се разбѣре за кой костюмъ се говори въ описанието, подбѣлѣзано е отъ червено мастило съ- нумера както въ описанието така сжщо и на самитѣ снимки (портрети) –“ (а.е. 425, л. 47а). При Трънско окръжие накрая на рапорта като последно изречение преди подписа на управителя четем: „При това имамъ честъта да Ви прѣдстава два портрета, вземени измѣжду населението на тая околия²¹ (а.е. 430, л. 61а).

²⁰ № 6867 фигурира не в самия текст на писмото, а е изведен над него в ляво, където обикновено в административните документи се отбелязва в отговор на какво се изпраща съответният документ.

²¹ Става дума за Брезнишка околия. Другите две околии в окръга са Трънска и Царибродска. При представянето на техните костюми не се споменава нищо за снимки.

От приведените откъси от рапортите на двамата окръжни управители много ясно се вижда, че по това време предоставянето на снимки е сложно изпълнима задача. За липсата на фотографии дори и в градовете; за трудностите при организирането те да посещават различни населени места; за нежеланието на хората от селата да ходят до града само за да ги снимат и исканията им да получат пари или снимки в замяна, както и за ред други проблеми, с които се сблъсква окръжната администрация при изпълнението на това искане на Министерството, четем в не един от документите. Четем и за исканията да им бъдат осигурени финансови средства за осъществяването на това начинание.

Тези проблеми, вярвам, не са били изненадващи за поръчителя. Тогава каква е причината да бъдат искани снимки и то, ако съм права в предположението си, два-три месеца след първото предписание? Ако все пак е разбираемо желанието за по-голяма нагледност словесното описание да бъде придружено от фотографски изображения, то какво е породило допълнителното нареждане да бъдат изпратени още по три екземпляра от тях и то точно шест месеца след първото окръжно предписание № 4019? За къде са били предназначени тези общо четири екземпляра? Кои институции са се нуждаели само от снимките, но не и от описанията? Никъде в масива от документи няма данни за наличие или за искане на повече от един екземпляр от словесната информация за костюмите.

Възможно е снимките да са били използвани при подготовката на Първото българско земеделско-промишлено изложение, проведено в гр. Пловдив през 1892 г. За подобна връзка говорят колегите Джени Иванова и Цветан Радулов, които изказват предположението, че събирането на целия корпус от материали за облеклото може да се отнесе към началната фаза на неговата подготовка²². Ако се обърнем обаче към изследването на Миглена Иванова, посветено на експонирането на народни костюми на изложението, ще видим, че идеята за това принадлежи на художника Антон Митов, учител по рисуване във варненската гимназия по онова време. Когато Постоянната комисия, отговаряща за изложението, я приема по достойнство, дава насоки какво и как трябва да бъде събрано и представено. С осъществяването на задачата се заемат местните комисии, окръжните управители, кметовете²³. Дали по места са се възползвали от информацията, събрана три-четири години преди това, можем да разберем само след допълнителни проучвания и съпоставка между съхранените документи.

Основната загадка все пак, която остава, е какво е провокирало изпращането на окръжно предписание № 4019, станало причина в продължение на месеци, а някъде и на година да бъде ангажирана местната администрация със събирането на информация за традиционното облекло на

²² Иванова, Радулов 2017.

²³ Иванова 2007.

населението. За важноста, която се придава на тези сведения, говори и фактът, че Министерството на вътрешните дела не остава само с първото окръжно предписание от 12 април 1888 г., а през месец-два изпраща още три документа – на 6 юли, 26 септември и 12 октомври същата година, за да осигури успешното приключване на начинанието. Засега са изказани няколко предположения. Освен посочената по-горе евентуална връзка с Пловдивското изложение, Джени Иванова и Цветан Радулов отбелязват и други възможности, които са пряко свързани с управлението на Стефан Стамболов (1887–1894), когато той е министър-председател и министър на вътрешните дела: че може да е продължение на преброяването от 1887 г., извършено след Съединението, и да е една от многото информации, които са били събирани с цел възстановяване на стабилността на държавата; че може да има отношение към една от основните задачи, които си поставя правителството в този момент за проучване и стимулиране на местното производство²⁴. И други колеги изказват подобно предположение, опирайки се на това, че във всички документи откриваме информация за начина на направа на отделните дрехи, накити и аксесоари. Дори и в най-телеграфно представените описания винаги присъстват три основни пункта – наименование на съответната дреха или елемент на костюма; какво производство е – местно или европейско; домашно изработено ли е или е купено; и третият – цената, като тук се наблюдават основно два подхода – цена за всяка дреха или аксесоар, или обща стойност на костюма, като вторият преобладава. Подобна информация обаче, с какво би помогнала на политиките на правителството за стимулиране на родното производство? Ако наистина цялата тази акция е свързана с характерния за Стамболовото управление стопански протекционизъм, не е ли по-логично да се иска информация не само за народните костюми, а и за европейския тип облекло, чиято употреба става все по-масова, и би стимулирала много повече местната индустрия; сведения не само за това дали е местно производство, или европейско, а да бъдат търсени по-различни и по-конкретни данни: кой добива суровините за дрехите (вълна, коноп, памук, кожа и др.); кой произвежда самите материи (платно, аба, шаяк и др.); дали са продукт на домашно, манифактурно или промишлено производство и пр.²⁵ Нормално

²⁴ Иванова, Радулов 2017.

²⁵ Предполагам, че подобни данни биха заинтересували създадената през 1888–1889 г. към Министерството на народното просвещение Индустириална комисия, която предвижда и планира финансова държавна помощ за развитието на индустрията, а също и средства за изучаване на състоянието и перспективите за развитието на народното стопанство. Тази комисия работи за всички клонове на икономиката – от насърчаването на българското овцевъдство, износа на аби, до възстановяване на тепавичарниците. – <http://istoriata.blog.bg/history/2012/09/13/bylgariia-po-vremeto-na-stefan-stambolov.999247> [прегледан 26.05.2020].

е да бъде търсена и някаква статистика: колко хора носят народни костюми и колко европейско облекло; колко от тях си ги произвеждат сами и колко си ги купуват и др. А вместо това се иска „описание на народните костюми със забележителните особености, по които се различават един от друг“. При това положение дали тази акция не е свързана с едни други процеси, които протичат в младата българска държава по същото време?

Месец преди окръжното предписание да тръгне към всички окръжия на Княжеството, на 19 март 1888 г., в Държавен вестник са обнародвани Временни правила за научни и книжовни предприятия (Врѣменни Правила 1888). Това е първият нормативен акт в областта на опазване на културното наследство. В доклада на министъра на народното просвещение, предхождащ княжеския указ, се казва, че те са необходими, за да се повдигнат науката и книжовността, за да се „изучат и съхранят находящите се в България старини и други исторически и научни материали; за да се уреди начинът на събирането и описването на подобни материали; за да се даде подтик и насърчване за събирането и описването на словесните материали, както и за насърчване въобще на нашите писатели...“ (Пенкова 2010). С него се регламентират археологическите и фолклористичните проучвания, уреждат се въпроси за собствеността, за правата, задълженията и възнагражденията на откриватели и записвачи, за публикуването на събраните материали и др. Правилата съдържат три отдела: 1) „Издирване старини, монети, паметници (статуи, гробници, оръжия, оръдия и пр.) и документи (ръкописни, стари печатани книжа и пр.)“; 2) „Издирване и описване на словесни материали, песни, поговорки, гатанки, предания, разкази, обичаи и тем подобни“; 3) „Книжовни предприятия“ и в нито един от тях костюмите не са споменати. Правилата обаче постигат целта си в частта за стимулиране на събирателската дейност и в Министерството на народното просвещение започват да пристигат от цялата страна много материали с високи научни качества. Това става причина само година по-късно Министерството да започне издаването на *Сборника за народни умотворения, наука и книжнина* (СБНУ), с което изпълнява чл. 28 от *Временните правила* (Прѣдговоръ 1889: VII). Негов основател и главен редактор е проф. Иван Шишманов.

И така, в опита за откриване и разгадаване на тайните на окръжно предписание № 4019 стигаме до проф. Иван Шишманов, в чийто личен фонд се съхраняват документите, които ни интересуват. Предполага се, че те попадат при него по времето, когато е министър на народното просвещение от 1903 до 1907 г. (Иванова, Радулов 2017). А как са достигнали до Министерството? Единственото запазено в архивния свод писмо от Министерството на вътрешните дела е това, с което препраща в Министерството на народното просвещение два рапорта на русенския окръжен управител с прилежащите към тях описания на костюми (а.е. 427, л. 15а). Може би такава е била процедурата и за всички останали рапорти. Инте-

ресен момент обаче в писмото е, че то е изведено на 17 ноември 1889 г., а рапортите, които се прилагат, са изпратени от русенския управител на 18 март и 29 септември 1889 г. Ако идеята за събиране на информацията за народните костюми идва от Министерството на народното просвещение, както предполагат някои автори (Иванова, Радулов 2017), какво налага Министерството на вътрешните дела да забави с няколко месеца препращането на документите? Вероятно тази информация е била не по-малко ценна и за него. През този период дейностите на двете министерства се пресичат не един път и сътрудничеството им в провеждането на тази акция явно не е изключение (Иванова, Радулов 2017). Кой обаче е инициаторът?

Съществуват автори, които смятат, че това е Иван Шишманов (Велева 1963: 6), но по това време той е в Лайпциг, където работи върху доктората си по философия. Едва в края на 1888 г. се установява в София заедно с младата си съпруга Лидия Драгоманова (Якимова 2013: 205). Веднага започва работа в новосъздаденото Висше училище в София като извънреден преподавател (1888–1889, 1892–1894) и едновременно с това в периода 1889–1894 г. е началник отделение в Министерството на народното просвещение (РБЛ 1982: 611). Дали по това време той вече е имал информация за тези описания; дали ги е виждал; дали е работил с тях? Въпроси, които в момента също не могат да получат категоричен отговор. Ако се обърнем към програмната му студия „Значението и задачата на нашата етнография“, която излиза през 1889 г. в първата книга на СБНУ и начертава пътя на развитие на българската народоука, ще видим, че народният костюм отсъства като обект за бъдеща събирателска работа и предмет на изследователски интерес. Вниманието му е насочено по-скоро към орнаментиката, а заниманията с нея отрежда не на подготвени специалисти, а на госпожите и учениците: „С прѣснеманието на *юрнеци отъ костюми, келими, кърпи, писани яйца* и пр. могатъ успѣшно да се заловѣтъ и госпожитѣ. Особено нѣкакво техническо искусство тукъ не се изисква (...) Внимание трѣба да се обрѣща още и на това: да се записватъ имената на юрнецитѣ, на разнитѣ видове шевове, както сж въ употрѣбление у народа. (...) Учителитѣ въ дѣвическитѣ училища нѣма за това да сгрѣшжтъ, ако опжтъжтъ, по примѣра на своитѣ събратия въ мжжкитѣ училища, ученицитѣ, да събиратъ и прѣснематъ орнаменти, а и въобще се постаражтъ да възбуджтъ у тяхъ пѣ-живѣ интересъ за всичко народно“ (Шишманов 1889: 55–56). Дори и в редакционния предговор, посветен на петата годишнина от излизането на СБНУ, където се заявява необходимостта от обрѣщане на науката към материалната култура, костюмът отново е оставен встрани. „Досегашното чисто естетическо влѣчение въ изслѣдванѣето на народнитѣ произведения (...) трѣба да отстѣпи на единъ пѣ-широкъ възгледъ, отъ който ще се изработи и пѣ-широка програма: Залисани до сега почти изключително съ записване пѣсни, приказки, пословици и гатанки (рѣдко и – свързанитѣ съ нѣкои отъ тѣхъ обичаи), нашитѣ етнографи заминаватъ безъ интересъ покрай *материалната, економическата* страна на народния

животъ (...) жилището, покъщината, храната, обляклото имъ, поминъкътъ имъ, занаятитъ имъ, земледѣлието имъ, орждията имъ и пр. и пр. рѣдко или никога не сж бивали у насъ прѣдметъ на научно внимание“ (Редакцията 1894: VIII). А малко по-долу четем: „новосъставеното Дружество за поддържанъето на изкуството въ България, члѣговетъ на което ще направѣтъ една голѣма услуга на етнографията и на историята на своето изкуство, ако се погрижжтъ, да се занимажтъ съ нашето народно живописство, съ народната скулптура, архитектура и керамика, съ народната художествена индустрия, съ народнитъ костюми, народната орнаментика, като събиратъ исторически данни за тѣхното произхождение, за развитието или упадѣка имъ, биографически бѣлѣжски за нѣкои по бѣлѣжити майстори отъ по старо врѣме, на съставятъ и тѣ сбирки отъ картини, орнаменти, шевици, художествено-индустриални прѣдмети и пр.“ (Редакцията 1894: IX). Костюмът в неговата пълнота като състав, декорация, функционалност, като знак за полово-възрастова, етническа и конфесионална принадлежност, такъв, какъвто го виждаме в архивните документи от 1888–1889 г., отсъства и в двете програмни публикации на СБНУ – в студията на Шишманов и в предговора на редакцията. Прави впечатление, че в Сборника няма и публикувани описания на костюми или фотографски изображения. Би било логично, ако Шишманов има отношение към събирането на информацията за народните костюми, поне част от нея да намери място на страниците на изданието.

По съвсем друг начин е представена перспективата за изучаване на традиционното облекло в реферата, който Иван Шишманов чете през 1928 г. в Българската академия на науките и който бива публикуван след неговата кончина благодарение на Михаил Арнаудов (Шишманов 1933). Тук виждаме познатия ни от програмната студия плам и широта на идеите в начертаване на насоките за предстояща събирателска и изследователска работа. Този път той е насочен не към песните и приказките, а към народните носии. През изминалите десетилетия явно те са заели подобаващо място в полето на научния му интерес, защото в първото изречение четем: „Както е известно, народнитѣ носии, съ принадлежешитѣ къмъ тѣхъ накити, образуватъ и до днесъ навредъ главния обектъ на материалната етнография“ (Шишманов 1933: 107). Дали плътно изписаните ръкописни страници с описания на народните костюми от 23 окръга на Княжеството са оказали влияние за това преоткриване, както и за разработването на плана за мащабното проучване? Това е поредната загадка, защото сред материалите, посочени като изворова база, този масив от документи не е споменат (Шишманов 1933: 115). Все пак разполагаме с лично поставените от него бележки по архивните страници, което е безспорно доказателство, че ги е познавал и използвал. Повече бихме научили само при последващи проучвания на архива му. В момента обаче за нас е важно, че именно благодарение на Иван Шишманов днес ние разполагаме с тези изключително ценни сведения за облеклото от края на XIX в. – време на интересни процеси и

динамични промени. Търсенето и намирането на отговори на поставените по-горе въпроси няма да се отрази на тяхната рецепция, а по-скоро би допринесло за знанието ни за това интересно време от българската история.

Цитирана литература

- Велева, Мария 1963. *Българската двупрестилчена носия*. София: Издателство на БАН.
- Врѳменни Правила 1888. Врѳменни Правила за научни и книжовни прѳдприятия. – *Държавен вестник*, бр. 31, 19 март.
- Даскалов, Румен 2005. *Българското общество 1878–1939*. Т. 1. *Държава, политика, икономика*. София: ИК Гутенберг.
- Димитрова, Маргарет, Миглена Иванова, Илина Лулейска 2017. България в края на XIX век: Многообразие в езика – многообразие в облеклото. – *Езикова свят*, 15/ 2, 12–19.
- Димитрова, Маргарет 2018. Правописно-езиков профил на един български администратор от 1889 г. (Софийско окръжие). – *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, 31, 107–136.
- Димитрова, Маргарет 2019. Архивен документ с описание на облеклото в Трънско окръжие през 1888 г. – *Българска етнология*, 45/ 3, 271–291.
- Иванова, Джени, Цветан Радулов 2017. Описанието на облеклото в България от края на XIX в. в архивните документи от фонда на Иван Шишманов. – *Исторически преглед*, 73/ 5–6, 218–237.
- Иванова, Миглена 2006. Визуални свидетелства за варненските гагаузки и за техните шалвари. – В: *Брегът – морето – Европа. Сборник с материали от Международната научна конференция „Брегът, морето и Европа. Модели на интеркултурна комуникация“*. Съст. Мила Сантова, Ива Станоева, Миглена Иванова. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 122–136.
- Иванова, Миглена 2007. Орнаментиката в „огледалото“ на идеите и практиките за експониране на Първото пловдивско изложение. – *Български фолклор*, 33/4, 26–43.
- Иванова, Миглена 2019. Между спецификата, стереотипа и „осиновяването“ на дрехата на другия. – *Българска етнология*, 45/ 3, 326–339.
- Лулейска, Илина 2017. Един неизследван писмен извор от края на XIX век. Принос към описанието на значенията на думи, означаващи дрехи. – *Език и литература*, 3–4, 223–232.
- Пенкова, Соня 2010. Нормативно-административни рамки на военните музеи във войската от края на XIX в. до началото на 30–те години на XX в. – *Електронна библиотека по архивистика и документалистика*. – http://www.electronic-library.org/articles/Article_0140.html#a0006 [прегледан 26.05.2020].
- Прѳдговоръ 1889. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 1, VII–X.
- Пътеводител 2011. *Пътеводител по фондовете на Държавен архив – Сливен, 1824–1944 г.* 2 доп. изд. Съст. Александър Александров, Милка Червенкова, Илияна Тамахярова, Кольо Колев. София: Държавна агенция „Архиви“. – http://www.archives.government.bg/guides/32_P_K_2016.pdf [прегледан 14.04.2020].

- РБЛ 1982: *Речник на българската литература*. Т. 3. София: Издателство на БАН. Редакцията 1894. Прѣдговоръ. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 10, VII–XI.
- Русев, Делян 2019. Етнодемографският облик на Североизточна България през погледа на провинциалната администрация в края на XIX век. – *Българска етнология*, 45/ 3, 308–325.
- Станоева, Ива 2019. Типове народни костюми в Софийско в архивен документ от 1889 г. 1. Самоковска и Софийска околия. – *Българска етнология*, 45/ 3, 292–307.
- Станоева, Ива 2020. Типове народни костюми в Софийско в архивен документ от 1889 г. Част 2. Златишка, Новоселска и Искречка околия. – *Българска етнология*, 46/ 1, 75–91.
- Станоева, Ива (под печат). Архивите говорят. Облеклото в Софийско през 1889 г. – В: *Сердика – Средец – София*. Т. 8.
- Шишманов, Иван Д. 1889. Значението и задачата на нашата етнография. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 1, 1–64.
- Шишманов, Иван Д. 1933. Към терминологията на българските народни носии. – *Списание на Българската академия на науките*, 45. Клонъ историко-филологиченъ и философско-обществен, 22, 107–120.
- Якимова, Антонина 2013. Младият Иван Шишманов в оценките на украинския учен Михайло Драгоманов. – В: *Шишманови дни 2012*. Отг. ред. Лозанка Пейчева. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 201–207.
- Ivanova, Miglena, Margaret Dimitrova, Simeon Stefanov 2017. Historical Linguistics and Anthropology of Dress in Bulgaria. – In: *Proceedings of the 2nd International Conference on Contemporary Education, Social Sciences and Humanities* (= *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, Vol. 124). Ed. By Er. McAnally, Y. Zhang, R. Green, Ir. Tretyakova. Atlantis Press, 1070–1073.
- Ivanova, Miglena 2018. Alternative Possibilities for the Representation of Knowledge and Skills Related to the Production, Maintenance and Wearing of Local Clothes. – In: *Between the Visible and the Invisible. The Intangible Cultural Heritage and the Museum*. Ed. by Mila Santova, Iveta Pirgova, Mirena Staneva. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of BAS, 45–52.

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ И ЛИЧНОСТНИ АСПЕКТИ ПРИ СЪСТАВЯНЕ НА ОПИСАНИЕТО ЗА ОБЛЕКЛОТО ОТ 1888 И 1889 Г.

Цветан Й. Радулов

Научен архив – БАН

През 1888 и 1889 г. по поръчение на Министерството на вътрешните дела се изготвят описания на народно облекло на регионален принцип в зависимост от съществуващите тогава административни области. Документалният масив, придружен с фотографски изображения, представлява ценен източник на сведения както за облеклото на населението, така и за разнообразни езикови особености. Съществена е също информацията за ролята на различните държавни институции, които са ангажирани с инициативата. През разглеждания период редица видни обществено-политически фигури изпълняват различни административни длъжности. Поради това личностните и институционалните аспекти в процеса по изготвяне на описание дават данни за състоянието на българската държава и водените от нея политики в икономически, търговски, социален и административен план.

Ключови думи: министерство, окръжни управители, облекло, документи, администрация

INSTITUTIONAL AND PERSONAL ASPECTS IN COMPILING THE DESCRIPTION OF CLOTHING FROM 1888 AND 1889

Tzvetan Y. Radulov

Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences

In 1888 and 1889, at the request of the Ministry of the Internal Affairs, descriptions of the traditional costumes were drawn upon a regional basis, depending on the administrative districts existing at that time. The documents, accompanied by photographic images, are valuable sources of information on

both the clothing of the population and linguistic features. The role of the various state institutions involved in the initiative is essential. During the period under review, various administrative positions were occupied by a number of socio-political figures prominent in the life of the Third Bulgarian State. The personal and institutional aspects of the process of drawing up of a description give information on the situation of the Bulgarian state and its policies in economic, commercial, social, and administrative life.

Keywords: *Ministry of Internal Affairs, county governors', documents, clothing, administration*

Началото на Третата българска държава е свързано с различни дейности в отделните сфери на държавно-общественото устройство¹. Тези дейности оставят след себе си документи и архивни масиви, част от които не са докрай познати на изследователите и обществото. Такъв е примерът с документалния корпус с описания на облеклото от 1888–1889 г. по окръзи с приложени фотографски изображения, на който българската наука напоследък обърна особено внимание. Именно това беше и целта на проект „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“². За създаването, оформянето и съхраняването на споменатия документален масив са от значение два основни фактора, влияещи си взаимно: личностният и институционалният. Ценността на описанията за етнологията и лингвистиката е неоспорима, но внимателният прочит открива редица сведения за административната структура след Освобождението и нейното функциониране. Настоящият текст в известна степен се явява продължение на предходна публикация, която имаше за цел да въведе читателя в историческия и документалния им контекст (Иванова, Радулов 2018).

Основната част от свода документи е описателен и в него се разглежда темата за традиционното облекло на населението (Димитрова, Иванова, Лулейска 2017: 12–13; Лулейска 2019: 223–224). Възможно е въз основа на събраните описания да е изготвен цялостен доклад или изложение до министър-председателя, който не е част от запазените документи. По-голямата част от преписката между просветното и вътрешното министерство за момента също се издирва от изследователите. Най-сериозна е липсата на окръжното предписание от Министерството на вътрешните дела до

¹ Настоящата статия е част от работата по проект „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“, финансиран под номер ДН 10/12 – 2016 г. от Фонд „Научни изследвания“.

² Архивният свод съдържа 1089 страници писмен текст и 152 фотографски изображения (НА БАН, 11 к, оп. 2, а.е. 424–450; Dimitrova, Ivanova, Stefanov 2017). За повече информация вж. сайта на проекта: <http://vestiarium-bg.eu>.

отделните окръжни управители (№ 4019 от 12 април 1888 г.), с което се изискват такива описания и се поставя фактичкото начало на процеса по описване на облеклото (Станоева 2020). Не са налични и последващите допълнителни предписания, споменати на няколко пъти в документи от изследвания масив (НА БАН, ф. 11 к, оп. 2, а.е. 427, л. 15–16). Откритите административни документи са всъщност рапортите на различни административни служители във връзка със споменатото описание, към които са приложени и описания (НА БАН, ф. 11 к, оп. 2, а.е. 424–430). Те в по-малка или в по-голяма степен дават информация за хронологията на процеса, зададените рамки и предприетите действия по места. Запазени са няколко документа, чрез които частично се проследява развитието на инициативата и нейното администриране (НА БАН, ф. 11 к, оп. 2, а.е. 428, л. 27–31, л. 72).

Следосвобожденска България изпитва силна необходимост от специалисти в различни области (медицина, военно дело, инженерство, образование, наука). Държавната администрация не прави изключение в това отношение. Отсъствието на хора с административен опит, довежда до привличането към различни служби и учреждения на лица с различна степен на образование. Част от тях за кратко време изпълняват подобни функции, но други се задържат в споменатата обществена сфера и изграждат основата на различни национални и местни учреждения.

Задачата по описване на облеклата в България се изпълнява от държавните институции и техните служители. Тя е поета от Министерството на вътрешните дела, откъдето се свежда надолу по йерархията към окръжните управители. В началния период на новата българска държава местната власт на практика е подчинена на вътрешното министерство и изпълнява административно-полицейски функции. Съгласно съществуващите закони окръжните управители са представители на централната власт с широки правомощия в поверената им област. Руската и османската система за териториално разделение се оказват непригодни за доста по-ограничената откъм мащаби българска държава и затова се създава по-опростена система от няколко степени.

Запазените административни документи, съхранявани заедно с описанията на облекло, дават сведения за технологията на процеса по събирането на информация в рамките на институциите. Заповедта от окръжните управители е изпратена на околийските началници, а те на свой ред информират общинските кметове (Иванова, Радулов 2018: 223–229; Русев 2019: 308–310). Определена роля изиграва и Постоянната окръжна комисия, която се формира в помощ на окръжните управители и се занимава с различни задачи (НА БАН, ф. 11 к, оп. 2, а.е. 427, л. 16).

По-встрани остава ролята на Министерството на просвещението, откъдето вероятно идва идеята за провеждането на подобно мащабно мероприятие. В документите то е по-скоро косвено споменато. Не се открива и молба от просветното към вътрешното министерство за изготвянето на

такова описание. С други думи, не са открити архивни следи, свидетелстващи за зараждането на идеята за изготвяне на описанията и за нея засега се съди само по косвени данни. Може би в просветното министерство се преценява, че то не разполага с необходимите ресурси за извършването на подобна мащабна инициатива, и затова се обръщат за съдействие към колегите си от вътрешното министерство.

Министерството на вътрешните дела³ и Министерството на просвещението⁴ са две от шестте първоначални министерства според законодателството на страната и затова обхватът на задачите, с които те се занимават, включва теми от социално, стопанско, здравно, административно и друго естество (БДИ 1987: 160, 233). Едва по-късно много от тези задачи отпадат и са насочени към някои от новосъздадените министерства.

В ръководството на Министерството на вътрешните дела има силна политическа фигура в лицето на самия министър-председател Стефан Стамболов. В отлика от предходния период на кратки мандати, Стамболов остава на поста близо седем години (Васильов 2001: 199; Васильов 1994: 42). Важното значение на вътрешното министерство е несъмнено – особено след политическата криза през 1887 г., която поставя своя знак върху националната политика в продължение на близо десетилетие. И преди министър-председателят в ролята си на политическа фигура е оглавявал лично вътрешното министерство заради сериозните задачи, които трябва да се изпълняват там.

Отношението на Стамболов към „описанието“ не може да бъде категорично установено от наличните документи в изследвания масив. Репортите са адресирани към него в качеството му на министър на вътрешните дела, но е неясно дали са прегледани лично от него. Професионалното ръководство на канцеларията е съставено от опитни специалисти. Стамболов неколkokратно изтъква качествата им и не се притеснява от факта, че част

³ Министерството на вътрешните дела е създадено през 1879 г. на основата на чл. 161 от Търновската конституция. Основите на МВД в България са положени по време на Руско-турската война през 1877–1878 г. Главна задача на МВД е да се грижи за запазване на реда и безопасността на гражданите и за изпълнение на законите. То е едно от първите министерства, създадени в страната след Освобождението. Започва да функционира от 5. VII. 1879 г., когато с Указ № 1 е назначен първият български кабинет и първият министър на вътрешните работи Тодор Бурмов. Според първоначалното му устройство основните му сфери на дейност са вътрешните работи, народното здраве и ветеринарното дело.

⁴ Министерство на народното просвещение е създадено през 1879 г. Задачите му са свързани с управлението и надзора на учебно-възпитателните институции в страната и усъвършенстването на организацията на учебното дело. Министерството съдейства и за развитието на всички културни и просветни институции в страната.

от тях не са привърженици на политическите му идеи. Висшите чиновници по закон се предлагат от министъра и одобряват от монарха. Главен секретар на министерството в изследвания период е Илия Луканов⁵, който отговаря пряко за възложените административни задачи и ги ръководи (Васильов 1994: 32–33). Именно по тази причина той е запознат с процеса по описване на облеклото и е сред участниците в него. Важна роля в институцията има Тома Васильов⁶ – публицист и обществен деец, който в онзи момент е сред най-опитните администратори в министерството. Още след Освобождението Васильов заема редица постове в местната власт. Това му помага да набере сериозен административен опит. В края на 1881 г. той е назначен за подначалник в Министерството на вътрешните дела, а две години по-късно става началник на административното отделение (Васильов 1994: 6, 20–45). Ролята му начело на канцеларията личи от издадения през 1889 г. „Правилник за делопроизводството и канцеларския ред в държавните учреждения, подведомствени на Министерството на вътрешните дела“ (Правилник 1889). Васильов по-късно е дългогодишен главен секретар на същото министерство и във фонда му са запазени различни преписи от служебни документи. Началник на стопанското отделение е Хр[исто] Гешов (ЦДА, ф. 264 к, оп. 4, а.е. 1, л. 1) и именно това е отделението, което непосредствено отговаря за изпълнението на поставената задача и събирането на докладите от отделните области⁷. Това личи както от оставени подписи и резолюции отстрани на и върху рапортите, така и от запазени писма, попаднали в преписката заедно с изготвяните описания (НА БАН, ф. 11 к, оп. 2, а.е. 428). Ръководителят на Отделение Стопанско през 1888–1889 г. следи стриктно за изпълнението на задачата. По същото време в канцеларията на министерството вече има длъжности архивар и регистратор (ЦДА, ф. 264 к, оп. 4, а.е. 1).

Почти през цялото управление на Стамболов близкият му съратник Георги Живков заема поста министър на просвещението⁸. Конкретни дан-

⁵ Илия Луканов (1853–1923) е революционен деец. След Освобождението той е член на Либералната и Националлибералната партия, главен секретар на Министерството на вътрешните дела и градоначалник на София.

⁶ Тома Васильов (1855–1937) е учител и обществен деец. Той работи също така като околийски управител, дългогодишен администратор в Министерството на вътрешните дела, народен представител, окръжен управител на София.

⁷ В своя дневник Васильов го споменава накратко като „моят другар Гешов“ и го определя като каравелист (Васильов 1992: 43). Хр. Гешов остава началник на Стопанското отделение до 1903 г., когато е заменен от бившия частен секретар на Стамболов Кръстьо Карагъзов (Васильов 1992: 59).

⁸ Георги Живков (1844–1899) е революционер, обществен и политически деец. Той заема след Освобождението различни административни длъжности, включително министър на народното просвещение в кабинетите на Васил Радо-славов и Стамболов.

ни за връзката на Живков с процеса по описване на народното облекло все още не се откриват, но косвените сведения достатъчно ясно говорят за негова ангажираност с този въпрос в качеството му на министър. Изпращането на събраните доклади в просветното министерство не би било извършено без знание на неговия ръководител. Възможността именно Живков или негов подчинен да е вдъхновител на идеята да бъде извършен подобен мащабен акт също не може да бъде отхвърлена поне към настоящия момент. Просветното министерство се свързва с различни инициативи през периода, като най-близка до предмета на описанието е създадената Индустриална комисия.

Местната власт няма достатъчно обособено място според Търновската конституция, а ролята ѝ се оформя по-късно чрез законови актове. Ролята на централната администрация в подпомагането на местното производство се увеличава в края на XIX в. Описанието подсказва също така за нарастване на процеса на централизация, който ще се развие по-мащабно през следващото десетилетие. Непосредствено след Съединението и Сръбско-българската война се извършва и сливането на южнобългарската и севернобългарската администрация.

В периода на подготвянето му (1888–1889 г.) редица видни фигури заемат постове от различен характер и оставят следа върху развитието на някои населени места и области. Окръжните управители изиграват своята сериозна роля и имат личен принос при създаването на документалния масив. Те разпределят задачата към своите подчинени и следят за нейното изпълнение. Във времената на Стамболовото управление назначенията на окръжните управители са кратковременни и те често сменят своята административна позиция. Малцина са задържалите се в продължение на няколко години на един административен пост. В разглеждания период окръжни управители са видни фигури като Никола Обретенов⁹, Иван Драсов¹⁰, Георги Тишев¹¹, Теофан Райнов¹², Петър Иванов¹³, Петър Берковски¹⁴, Димитър

⁹ Никола Обретенов (1849–1939) е революционен деец. След Освобождението работи като кмет и като окръжен управител.

¹⁰ Иван Драсов (1848–1901) е революционен деец, който след Освобождението заема редица административни длъжности.

¹¹ Георги Тишев (1847–1926) е просветен и обществено-политически деец, окръжен управител на Варна.

¹² Теофан Райнов (1837–1910) е обществен деец и един от основателите на „Млада България“. Заема поста окръжен управител в няколко различни окръжни центрове.

¹³ Петър Иванов (1847–1927) е учител и революционен деец. След Освобождението е училищен инспектор, окръжен управител в Търново, Хасково, Кюстендил и др. Член на БКД.

¹⁴ Петър Берковски (1852–1892) е революционен деец и окръжен управител в различни окръжия след Освобождението.

Маринов¹⁵, а така също Константин Доганов¹⁶, Минко Радославов¹⁷, Харалан Ангелов, Мирчо Атанасов, Господин Иванов, Жеко Бончев, И. Симеонов. В основната си част тези личности принадлежат към просветното и национално-революционното движение през Възраждането. Те се сдобиват в повечето случаи с административен и управленски опит по-късно, след като са привлечени първоначално от руските военни и Временното руско управление.

Както вече бе споменато, повечето от горепосочените лица отскоро заемат постове в отделните окръжни центрове, но мнозина преди това имат други назначения. В отлика от колегите си, Георги Тишев се задържа по-дълго на своя пост като варненски окръжен управител. Нещо повече – още преди Освобождението той разполага с административен опит. Освен това Тишев за кратко заема и поста министър на вътрешните работи (Васильов 2001: 39–41).

Обстоятелствата допринасят с „описанието“ да бъде ангажирана една от основополагащите фигури на българската етнография. Не може да се знае със сигурност дали това е първата среща на Димитър Маринов с изследванията върху народния бит, но за сметка на това работата върху описанието със сигурност оставя отпечатък върху по-нататъшната му дейност. В годишното изложение за положението на Ломски окръг той обръща специално внимание на проблемите на облеклото и дава сведения за народния костюм и неговата изработка (Маринов 1888). Информацията за облеклото е обособена като специален параграф в частта за стопанското развитие на областта.

Димитър Маринов има сериозно влечение към народоуката още преди Освобождението и интересите му в тази област са задълбочени (Василева 1981: 36–41). За кратък период той става окръжен управител – от октомври 1887 до октомври 1888 г. Заемането на този пост съвпада с изготвянето на описанието (Василева 1996: 28–29). Службата му като окръжен управител досега е смятана за мимолетен епизод, който го откъсва от неговите изследователски занимания. Опитът, получен от него при съставянето на описанието за Ломския окръг, вероятно обаче оказва своето влияние при по-нататъшните му етнографски проучвания. Възможно е събирането на сведения също да се е отразило върху изследователските му търсения,

¹⁵ Димитър Маринов (1846–1940) е български изследовател, фолклорист и етнограф, както и окръжен управител на Ломско окръжие.

¹⁶ Константин Доганов (1841–1900) е председател на Пловдивския революционен комитет (1873), заточеник в Диарбекир (1874–1876), доброволец в Руско-турската освободителна война (1877–1878), кмет на Русе (1884–1885). Заема и редица други административни постове.

¹⁷ Минко Радославов (1849–1935) е учител и революционен деец. Той е народен представител в Първото и Второто народно събрание, окръжен управител във Враца, Сливен, Разград и др.; на два пъти е софийски градоначалник (Георгиев 2000).

свързани с описанието на облекло в „Жива старина“. През 1889 г. Маринов се обръща с предложение към Българското книжовно дружество да публикува част от събраните от него материали за народния бит в Северо-западна България. Показателно е също така, че по време, когато е окръжен управител, Димитър Маринов не е преустановявал своите народоведски дирения (НА БАН, ф. 1 к, оп. 2 а.е. 75, л. 5). Маринов отделя първостепенно значение на облеклото в рапорта си до министъра на народното просвещение (НА БАН, ф. 11 к, оп. 2, а.е. 606, л. 1–5). Той планира разширяването на етнографските си проучвания и постепенно започва да осъществява плановите си. При уреждането на своята изследователска експедиция през 1904 г. Димитър Маринов предвижда да бъде придружен от фотограф за заснемането на веществени материали от народната култура. Освен фотографски апарат, Маринов смята за необходимо да използва и фонограф, а при необходимост и „друг някой уред“, като предлага закупуването им за нуждите на етнографския отдел на Народния музей (НА БАН, ф. 11 к, оп. 3, а.е. 912, л. 42, 44г, 45, 47). С придобития опит Димитър Маринов поддържа становището за изграждането на специални институционални форми, чрез които да се извършват етнографските изследвания (Василева 1996: 115–116). Значението на това становище не бива да бъде прекомерно преувеличавано, но не трябва и да се подценява. Маринов търси съдействие от различни институции при събирането на етнографски материали и свидетелства, в това число на Министерството на народното просвещение, Министерството на вътрешните дела, окръжните управители. Именно това са институциите, които имат отношение към разглеждания проблем и които явно според родния етнограф притежават механизми да съдействат при събирането на информация.

Съществена роля сред служителите от местната власт имат секретарите и писарите при окръжните, околийските управления и кметствата, които подпомагат своите началници в съставянето и подготовката на рапортите. Проблемите около назначаването на писари към общините неколkokратно са засягани от окръжните управители през следващите години. Не всички писари са достатъчно грамотни. Окръжните управители например редовно повдигат въпроса за грамотността на писарите и за това какви служители са им необходими. По въпросите на грамотността Петър Иванов е силно критичен в доклада си. Той смята, че трябва да се предостави право на околийските началници да назначават писарите. Мнението на възрожденския просветен деец е ясно изразено в годишния отчет на Видинското окръжие от 1888 г., където се говори за „общинските писари, които едва ли могат да четат и пишат“ (Доклад Видин 1888: 36).

Положението на административните служби е ясно представено в годишното изложение на Севлиевското окръжие за 1889 г.: „За дейността на общинските управления пречи... нямането по селата на грамотни хора, които да могат да заемат общински служби... Независимо от това, че повечето от избраните за кметове и помощници на селските общини са полу-

грамотни, а някои и неграмотни... Настанението на издържавши экзамен писари, от които ся очякваше, че ще уредят работите, впоследствие дойде да ни увери че и с тях не ся оправдава надеждата, която им ся отдаваше. Едни от общините като не им плащат редовно, а други като не им дават приличното възнаграждение, то писарите напушат или не искат да земат тия длъжности, като голяма чяст от общините не са си наели правоспособни писари, защото не искат да ги възнаградят както трябва, а други общини, както по горе казах, ако и да обещават от начало добра плата, от после не я исплащат редовно. При това и в закона и правилника за общините не е предвидено наказателна практична мярка, която да ся прилага над немарливите кметове и писари. Често ся случават по 4–5 пъти да ся пиши по едно и също на кметовете, а от тях непоследва никакъв отговор, до като най-сетне ся командирова стражар за изпълнение на изисканото. Кмета, както и писаря възползувани от слабостта на закона продължават да нехайствуват и даже ся насярдчават...“ (Изложение Севлиево 1889: 66).

В отчетите на окръжните управители за 1888, 1889 и 1890 г. се срещат отгласи от инициативата за описание на облеклото – и най-вече в отчета на Димитър Маринов. Изложенията показват в много по-голяма степен стопанската страна на облеклото от различни гледни точки (Изложение Севлиево 1888; Изложение Плевен 1888; Доклад Видин 1888; Доклад Пловдив 1888; Изложение Разград 1888; Изложение Русе 1888; Райнов 1888). В тях се говори за състоянието на занаятите, западането им, организирането на занаятчийски сдружения. Откриват се и сведения за индустриализацията на производството на облекло. В докладите присъстват термини и изрази като „местни произведения“, „местни изделия“, „иностранны материали“ и др., които са част и от съставяните описания, обект на нашето изследване, и явно сериозно са навлезли във формирация се административен език и терминология (вж. напр. Изложение Севлиево 1889: 20).

Друг момент, свързан с националната административна уредба, е предстоящото уеднаквяване на мерките и теглилките в страната (Правилник 1890). Използването на различни мерки и теглилки е видно и в разгледания документален масив. През следващите години редица представители на администрацията обръщат внимание на този факт и за необходимостта от бързо решение. Разбира се, традиционните названия не отмират след въвеждането на определени норми, но присъствието им се ограничава.

Подобна инициатива за събиране на определени данни за народонаселението не е уникална по рода си, но впечатлява със своя мащаб. В някакъв смисъл тя играе ролята и на определен вид проверка както за ефективността на административната система, така и за качествата на отделните административни лица. Така се изгражда в реален план и определен административен механизъм на действие.

Тук е мястото да се спомене и човекът, допринесъл за съхраняването на архивния масив – Иван Д. Шишманов. Все още не може да се отговори на въпроса дали и до каква степен Шишманов е своевременно запознат

с проучването, проведено от държавата през 1888–1889 г. Малко след завръщането си в България обаче той започва работа в Министерството на народното просвещение, като е назначен за началник на отделение в министерството през 1888 г. (преди заминаването си за Йена той е подначалник в същото министерство), а по-късно е назначен като инспектор (НА БАН, ф. 11 к, оп. 1, а.е. 23, л. 4; а.е. 24, л. 1–2, 16; Арнаудов 1996: 302–306). По-късно Иван Шишманов се заема с подготвянето на солиден труд върху българското облекло и неговата терминология. В направените за това предварителни бележки той отделя важно място на частите на облеклото, обличането, свързаните с него занаяти, като описанията са направени по области (НА БАН, ф. 11 к, оп. 1, а.е. 290, 291). Освен това започва работата върху терминологичен речник (НА БАН, ф. 11 к, оп. 1, а.е. 301). Съвместяването на научна и административна дейност е сложно и на няколко пъти Шишманов трябва да прави важни избори в личен и в професионален план. Очертава се разделение между изследването на духовната нематериална народна култура и проучването на веществената култура, което се поставя на практична и прагматична основа. През 1889 г. е издаден трудът му „Значението и задачите на нашата етнография“, в който той дава основни насоки за развитието на националната етнографска наука, но облеклото остава по-слабо засегнато там (Шишманов 1889). В изследването му все пак има споменавания на въпроси, свързани с народното облекло, като още в началото се казва: „А народните костюми, народната индустрия не могат да издържат конкуренция с евтините изделия, които задушават нашите пазари“ (Шишманов 1889: 4). Явно е, че по един или друг начин описването на народната култура и бит вълнува определен кръг от дейци, които са свързани помежду си. В разглеждания период завърналият се от чужбина Иван Шишманов участва в различни комисии, имащи отношение към развитието на просветата и културата, и работи активно в сферата на науката и образованието.

Липсват сигурни данни, че още през 1888 г. Иван Д. Шишманов е запознат с изготвените описания на народното облекло. Използването в студията му на ключови изрази, характерни и за „описанието“ – „народни костюми“, „народна индустрия“, „изделия“, подкрепя хипотезата за запознатостта на Шишманов с инициативата. Със сигурност ученият получава пълен достъп до събраните рапорти през време на министерстването му през периода 1903–1907 г. Той решава да ги съхрани, като ги вземе с друга документация от министерската му служба и по такъв начин те стават част от неговия архив (Велева 1959). Случаят с разглеждания документален масив не е прецедент в българската архивна практика. Той е пример как официални документи от различен тип (включително служебна кореспонденция) или преписи от тях се откриват в личните архивни фондове на различни държавници (Кочанкова 2018: 169). За Шишманов събраният документален свод представлява интерес с оглед научните му дирения в тази сфера.

Изработеният механизъм за събиране на данни, който виждаме в проучването на облеклото от 1888–1889 г., ще бъде използван и модифициран

през следващите години. Именно по този начин започва събирането на народни умотворения. Интересът към духовното народно творчество, поне що се отнася до просветните дейци и учените, в някаква степен надделява над сведенията за материалната култура.

Занаятите и занятията, свързани с изработката на облекло, попадат сравнително рано в полезрението на държавната администрация и провежданите от нея политики по отношение на националното стопанство. Инициативата, която разглежда сводът от документи за облеклото, дава представа за този ранен етап на интерес. Впоследствие се случват и редица други събития, като създаването на Етнографския музей, дейността на фонд „Българско отечество“ и пр.

Министерството на просвещението осъществява подобна инициатива скоро след това (през 1890–1892 г.) при събирането на народни умотворения, като министерското окръжно е отправено към окръжните училищни инспектори, а те, от своя страна, го изпращат на подчинените им учители. Следователно при събирането на народни умотворения е използван сходен механизъм. След издадено окръжно предписание от министъра на просвещението, подчинените му учебни инспектори събират чрез учителите народни приказки, песни и др., които по всяка вероятност са използвани за Сборника за народни умотворения (НА БАН, ф. 11 к, оп. 2, а.е. 12). По сходен начин се осъществява подготовката и на първото земеделско-промишлено изложение, проведено няколко години по-късно в Пловдив (1892 г.).

Отделно от всичко изброено, инициативата за събиране на сведения за облеклото спомага в определена степен за развитието на една своеобразна дейност. Става дума за направата на фотографии като част от всекидневие-то, а и от обществения живот на следосвобожденска България. Поръчването на фотографски изображения към описанията е показателно за това, че в държавната администрация ясно осъзнават ролята, която фотографията играе за обществото, а също така и за запазването на свидетелства за материалната култура на българите. В някаква степен заснемането през 1888 г. задава рамките на „фолклорната тематика“ от портретен тип, която е изразена във фотографията по българските земи. Като любопитен факт може да се отбележи, че в началото на ХХ в. синът на Стамболов също бива фотографиран в народна носия (НА БАН, ф. 19 к, оп. 1, а.е. 28, л. 16).

Защо „Описанието“ остава встрани от погледа на българската наука за толкова дълъг период от време? То е само една от редицата задачи, с които се заема амбициозното за промени българско управление през осемдесетте години на ХІХ век. Много внимание е отделено на политическите борби между русофили и русофоби, като този аспект се отразява върху оценката за Стамболовото управление. Българската историография преимуществено разглежда стопанско-икономическото развитие в края на ХІХ в. с оглед на търговията и индустриализацията в цялостен мащаб. Изследванията върху духовната народна култура в определена степен привличат много повече усилия през последните години.

Трудното начало на архивното дело в страната също е фактор, който донякъде възпрепятства по-ранното откриване на този свод от документи и е причина за неговата забрава за известен период от време. Значителният по обхват личен фонд на Иван Д. Шишманов съдържа също така многобройни други сведения за просветата, културата, политиката на следосвобожденска България. Той предлага и други, все още непроучени от изследователите, теми.

Предизвикателствата, които стоят пред младата българска държава в края на XIX век, както и нерешените въпроси на балканската модернизация, са само загатнати в този документален масив. Описанието на облеклото, извършено през 1888–1889 г., се прави паралелно със съграждането на новата българска държава и началното ѝ стопанско развитие. Благодарение на съхранените сведения получаваме „моментна снимка“ на традиционното облекло. Същевременно, поради многообразието на корпуса от документи с описания и фотографии на облекло, на преден план излиза важността на мултидисциплинарните изследвания на архивните документи.

Цитирана литература

- Арнаудов, Михаил 1996. *Очерци по български фолклор*. Т. 1. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- БДИ 1987. *Българските държавни институции 1879–1986. Енциклопедичен справочник*. Съст. Веселин Методиев и Лъчезар Стоянов. София: „Д-р Петър Берон“.
- Василева, Маргарита 2006. Връзката между Иван Шишманов и Димитър Маринов според епистоларното им наследство. – В: *Шишманови четения*. Т. 2. София: КаринаМ, 202–208.
- Василева, Маргарита 1981. Димитър Маринов като фолклорист и етнограф. – В: Димитър Маринов. *Избрани съчинения*. Т. 1. София: Наука и изкуство, 8–32.
- Василева, Маргарита 1996. *Димитър Маринов. Изследователят на живата народна старина*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- Васильов, Тома 1994. *Моят дневник*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- Васильов, Тома 2001. *Спомени за лица и събития*. София: Сателит Джи Ем Пи.
- Велева, Дарина 1959. Архивът на проф. Иван Шишманов. – *Известия на Архивния институт*, 2, 77–119.
- Георгиев, Лъчезар 2000. Минко Радославов – възпитаник на Болградската гимназия и революционен деец. – *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*, 7, 381–388.
- Димитрова, Маргарет, Миглена Иванова, Илиня Лулейска 2017. България в края на XIX век: Многообразие в езика – многообразие в облеклото. – *Езиков свят / Orbis Linguarum*, 15/2, 12–19.
- Доклад Видин 1888. *Доклад на видинския окръжен управител за състоянието на окръга през 1888 година*. Видин: Т. Х. Тошев.
- Доклад Пловдив 1888. *Доклад на Пловдивския окр. управител за общото състояние на окръга*. Пловдив: б.и.

- Иванова, Джени, Цветан Радулов 2018. Описанието на облеклото в края на XIX в. в архивните документи от фонда на Иван Шишманов. – *Исторически преглед*, 5–6, 218–237.
- Изложение Плевен 1888. *Изложение за състоянието на Плевенското окръжие през 1888 г.* Плевен: С. Д. Пинтев.
- Изложение Севлиево 1888. *Изложение за състоянието на СевлиеВСкий окръг през 1888 г.* Русе: б.и.
- Изложение Севлиево 1889. *Изложение за състоянието на СевлиеВСкий окръг през 1889 г.* Севлиево: Н. Несторов.
- Изложение Разград 1888. *Изложение за състоянието на Разградский окръг през [1887/88] г.* Разград: Симеон Икономов.
- Изложение Русе 1888. *Изложение за състоянието на Русенския окръг през 1888 г.* Русе: Ст. Ив. Роглев.
- Кочанкова, Анна 2018. *Български институции и документално наследство: изследвания и анализи.* В. Търново: Фабер.
- Лулейска, Илина 2017. Един неизследван извор от края на XIX в. Принос към описанието на значенията на думи, назоваващи дрехи. – *Език и литература*, 3–4, 223–232.
- Маринов, Димитър 1888. *Изложение за положението на Ломский окръг.* Русе: Н. Л. Каравелова.
- Правилник 1889. *Правилник за делопроизводството и канцелярския ред в държавните учреждения, подведомствени на Министерството на вътрешните дела.* София: Държавна печатница.
- Правилник 1890. *Правилник за формата и устройството на мерките, теглилките и инструментите за мерение в България.* София: Държавна печатница.
- Райнов, Теофан 1888. *Отчет за състоянието на Трънский окръг и отделните отрасли на управлението в него.* Трън: Окръжно управление.
- Русев, Делян 2019. Етнодемографският облик на Североизточна България през погледа на провинциалната администрация в края на XIX век. – *Българска етнология*, 3, 308–325.
- Станоева, Ива 2020. Загадката на едно окръжно предписание. – В: Облеклото и езикът. Съст. М. Иванова, М. Димитрова, В. Алексова, Б. Вълчевз. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 305–319.
- Шишманов, Иван 1889. Значението и задачите на нашата етнография. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 1, 1–64.
- Шишманов, Иван Д. 1933. Към терминологията на българските народни носии. – *Списание на БАН. Историко-филологически клон*, 45, 107–120.
- Dimitrova, Margaret, Miglena Ivanova, Simeon Stefanov 2017. Historical Linguistics and Antropology of Dress in Bulgaria. – *Advances in Social Science, Education, Social and Humanitites (ICCESSH)*, 124, 1070–1073.

Цитирани архивни фондове

- НА БАН, ф. 1 к. Българско книжовно дружество/ Българска академия на науките
 НА БАН, ф. 11 к. Иван Д. Шишманов
 НА БАН, ф. 19 к. Стефан Стамболов
 Централен държавен архив, ф. 264 к. Министерство на вътрешните работи и народното здраве.

ТРАДИЦИОННИ ЖЕНСКИ ПРИЧЕСКИ И ЗАБРАЖДЕНИЯ ОТ СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ ОТ КРАЯ НА XIX ВЕК

Анита Комитска

Исторически музей – Чипровци

Настоящата статия е опит да се представят традиционните женски прически и забраждания от Северна България от края на XIX в. Изследването е направено на базата на рапорти и фотографии на народните костюми от Окръжните управления в Северна България през 1888 и 1889 г., съхранявани в Научния архив на БАН, които са част от фонда на Иван Шишманов. Обект на проучването са прическите и забражданията на българките, православни християнки. Специално място е отделено на спецификата при оформянето на косата и покриването на главата с шапки и декорирани тъкани при момите и омъжените жени.

Ключови думи: коса, прически, шапки, забраждания

TRADITIONAL WOMEN'S HAIRSTYLES AND HEAD-COVERINGS IN NORTHERN BULGARIA AT THE END OF THE NINETEENTH CENTURY

Anita Komitska

Historical Museum – Chiprovtsi

This article is an attempt to present the traditional female hairstyle with headscarf in Northern Bulgaria at the end of the 19th century. The main sources examined are administrative reports and photographs from 1888 and 1889, preserved at the Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences as part of Ivan Shishmanov's collection. The main topic of this study are the hairstyles and the head-coverings of the Bulgarian Orthodox women. Special emphasis is put on hair styling and head covering with a scarf, as well as on the variety of the decorations.

Keywords: hair, hairstyle, hats, head-covering

Коси и прически

В българската традиционна култура косата и вярванията, които са свързани с нея, заемат съществено място. Косата, дължината и формата ѝ, начините на носенето ѝ – открита или покрита, нейният цвят, декорация и др. – са ярки отличителни белези, разкриващи пола, възрастта, социалния статус, религиозната, професионалната и етническата принадлежност на тези, които я носят. Косата, наред с други части от човешкото тяло и елементи от традиционната носия, се отъждествява с дадения човек, възприема се като негов заместител. Именно това определя спецификата и значението ѝ. Особено внимание се отделя на отрязаните, обръснатите или падналите при ресането коси. Вярва се, че с тях могат да се правят магии, способни да навредят както на техния собственик, така и на общността. Падналата при ресането коса се събира и се заравя под трендафилово дърво, зазижда се в дупка на дуvara или се запазва и с нея се сплитат плитки за допълнително наставяне на женските коси (Ганева 2003: 125).

В митологичното мислене на представителите на земеделските общества косата се свързва с растителността; съпоставят се растителността на земята и косата, т.е. растителността на човека¹. Магическото отношение към косата и ролята ѝ в редица обреди се обяснява със съотнасянето на косата с житна нива, а сплетената в плитката коса се оприличава с житен клас. В този смисъл косата се свързва с идеята за плодородие и за продължаване на рода (Гаген-Торн 1960: 145–147; Николова 1994: 265–173). Потвърждение за осмислянето на връзката коса-растителност е наименованието на женската прическа „леса“, разпространена из цялата българска етническа територия, чийто корен идва от „лес“ – старобългарското „гора“ (БЕР 1979: 367).

В традиционното българско общество косата се осмисля като маркер на световните пространства – земното, граничното и отвъдното. По строго определен начин се оформя косата на хората от този свят и на същества от другия свят, както и промените, които настъпват в прическата на границата на двата свята. Пуснатата, неоформена в прическа коса се определя като присъща на съществата от „оня“, другия свят, света на хаоса. Според народните представи, самодивите и юдите, а също магьосниците и част от болестите (чумата, холерата, шарката и др.) са жени с дълги, пуснати коси (Маринов 1994: 280–287; Георгиева 1983: 110, 145–147). Когато жените са на границата на този и другия свят – по време на раждане, сватба, смърт или когато участват в определени ритуали – те също са с разплетени, свободно пуснати коси.

¹ В диалектите на българския език съществуват наименования на растения, включващи думите „коса“ и „косъм“ – например „богородична коса“, „богородичен косъм“, „самовилска коса“, „самодивска коса“, „вилаина коса“, „госпожина коса“, „водна коса“, „арабска коса“ и др. (БЕР 1979: 653).

Оформянето на косата в определен вид прическа е присъщо на съществата от този свят. Традиционната женска прическа в цялата етническа територия на българите се свързва с плитката, независимо дали е от една, две или множество плитки – т.нар. „леса“. Прическата, оформена от плитки, е позната на всички народи от древността до днес. Тя е упомената в текстове на Светото Евангелие, като пример кое е потребно и кое не за украса на жените: „също така и жените, облечени прилично, със срамежливост и целомъдрие да се гиздят, не с плетейки, ни със злато или с бисери, или с драгоценни дрехи“ (Първо послание на св. ап. Павел към Тимотея 2: 9).

Оформянето на женската прическа „леса“ започва с разделянето на косата на „път“, от челото до темето. След като косата е разделена, започва сплитането на множество плитки – толкова, колкото позволява гъстотата на косата. Многото плитки се заплитат от косата край ушите и тила и се събират в една обща плитка в долната част на гърба. „Лесата“ обхваща целия гръб на жената, почти до петите. За да изглежда косата гъста и буйна, към плитките от естествена коса се прибавят събраните и изпредени коси, опаднали при ресането. Към тях се прибавят дебели, усукани, вълнени черни и червени върви, както и нанизки от разноцветни стъклени мъниста, раковинки, сърмени пулчета, ивици плат, ресни, придаващи пищност и красота на „лесата“. Към многобройните плитки се привързват или сплитат малки монети. Женската прическа „леса“ битува до края на XIX век почти навсякъде в земите, населени с българи. Дори когато в един по-следващ етап от време „лесата“ е заменена с по-прост начин на оформяне на косата, редуцирана в няколко плитки, които по-късно се свеждат само до една или две, този тип прическа продължава да се носи като празнична и обредна.

Ценни сведения за оформянето на косата в прическата „леса“ от Северна България се намират в Научния архив на БАН, фонд Иван Шишманов (ф. 11к 2)². В описанието на народния костюм, носен от момите от с. Българене, Ловешко, четем: „Момитъ са плътатъ отзадъ на лъса и иматъ коса (вървъ) отъ две чървени върви и на края (топусчита) отъ маниста дълги до пояса“ (а.е. 425, л. 10а). Данни за оформяне на тази прическа намираме и в описание от с. Владимирово, Добричко – „Косата я разчесватъ пръзь половината глава, на двѣ страни, задъ ошитъ и я плетътъ на няколко плитки, и на всяка плитка на края турятъ, черни, зилени и червени кончета

² Част от този фонд, който представлява свод от документи, отнасящи се до облеклото, се проучва от интердисциплинарен проект „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН, финансиран под номер ДН 10/12 от Фонд „Научни изследвания“ – България; за проекта вж. Димитрова, Иванова, Лулейска 2017. Настоящата статия е част от работата ми по този проект.

съ които завързватъ края на плитката“ (а.е. 424, л. 70а). В повечето случаи плитките се носят свободно пуснати по гърба. В някои русенски села, напр. с. Тетово, прическата от две плитки оформя специфичното, т.нар. двурого забраждане: „Коси оплетени на двѣ и навити възвърнати до върха на главата и поставени по отдѣлно които стоятъ (като рога), надъ които ся надмѣтнати горнитѣ двѣ кърпи или чюмбери“ (а.е. 427, л. 46б). Този тип прическа е характерен и за омъжените жени в с. Старо село, Тутраканска околия – „Коситѣ оплетени на двѣ, завити на главата въ видѣ на рога, които сж завити съ единъ чемберъ отъ разни шарове върху който чемберъ има още единъ чемберъ или бѣла кърпа привързана на заднята частъ на главата“ (а.е. 427, л. 53а).

В традиционната българска култура откритата коса се приема като белег на моминство, символ на свободата на девойките. Най-дълго време непокритите момински коси се запазват в някои селища в Северозападна и отчасти в Средна Северна България. В сведенията за традиционната носия от селата Ярловица и Тополовица, разположени в западната част на Ломска околия, се посочва, че „момитѣ ходѣтъ винаги гологлави“ (а.е. 425, л. 55б). За моминската прическа в селата Голема-Кутловица, Баня, Белотинци, Бойчиновци, Бели-Мел, Митровци, Челюстница, Вълкова-Слатина, Вирове, Безденица, Габровница, Минкова-Махала, Ерден, Горно-Церовене, Живовци, Дългоделци, Долно-Церовене, Долна-Вереница, Горна-Вереница, Камена-Рикса, Винище, Чемиш, Видлица, Мала-Кутловица, Ново-Село, Охрид, Пали-Лула, Портитовци, Смоляновци, Сумер, Крапчене, Приплъжене, Стубел, Липен, Студено-Буче, Кошарник, Войници, Славотин, Клисурсица и Долна-Рикса, Превала, Горна-Лука и Митровци, Кутловско (дн. Монтанско) в рапорта е отбелязано, че „момитѣ не забраждатъ главитѣ си съ нищо“ (а.е. 425, л. 57а и л. 60а). От данните, описващи женския народен костюм от с. Угърчин, Ловешко, разбираме, че „момитѣ забрадени съ шамлий, а по некога и гологлави“ (а.е. 425, л. 31б). В рапорт от селищата в Оряховско, разположени в източната част на окръга, край р. Искър се отбелязва, че „момите до скоро па и сега има много, които до гдѣто се момеятъ ходятъ гологлави“ (а.е. 426, л. 4а). В сведенията от селищата, разположени в южната част на този окръг, граничещи с Врачански окръг, четем, че „до скоро момитѣ до оженванието си сж ходили съвсѣмъ гологлави“ (а.е. 426, л. 10б). Данни за непокритите момински коси откриваме и в рапортите от Свищовско. В селата от североизточната част на околията „момичетата ходятъ на места гологлави на мѣста само съ тънка бѣла платно на главата закачено за единий край у коссата, а трите му – увиснали по плѣщите и гърбътъ“ (а.е. 428, л. 4б). Сведения за откритите коси на момите има и от с. Новачене и с. Гиген, Никополско: „Момитѣ се отличаватъ са отъ женитѣ че ходятъ гологлави, на главитѣ вѣнци отъ вѣхти монети съ маниста“ (а.е. 428, л. 17а) и „Момитѣ ходатъ гологлави“ (а.е. 428, л. 25б).

Непокритата моминската прическа, от множество плитки в по-старо време или само една или две плитки в по-ново време, е допълнително

украшена с „косичници“, „косатници“, „косоплитки“, „покосняци“, които може да са и с венче, с китки от естествени, сухи или хартиени цветя, с паунови пера или оцветени пера от домашни животни. Декорацията цели да направи косата да изглежда по-буйна и красива и да я защити от зловредни влияния. В описанията на традиционните носии в разглеждания свод от документи, пазени в Научния архив на БАН, в селищата Радотина, Рашково, Краево и Еленовъ-Долъ, Орханийско (дн. Ботевградско) се описва моминската прическа – „косата имъ бива окичена отзадъ така сжщо съ цванци (стари сребърни монети – б.а.) отъ разна голъмина. Това което прави косата окичена съ таквизъ пари, го наричатъ „Косатникъ“ (а.е. 424, л. 98б). Моминската коса в с. Деветаки, Ловешко е украсена с „косоплитка“, която е от „три четири дълги червени, сини и бели ширитчета и по некои има нанизани и маниста“ (а.е. 425, л. 4а). Ценни свидетелства за този вид декорация на косата се дава в сведенията от селища в източната част на Оряховското окръжие, около р. Искър – „Косатникътъ се носи за украшение на косата, косатници има два-три вида. Тъ сж направени така: Нъкои наосватъ (нашиватъ) на своята коса друга коса, на която накачватъ стари бъли сребърни пари: капици, цванци, бешлици яки пари и др. Тия пари нъкой жени нашиватъ на гайтанъ, нъкой на тъсни ивички“ (а.е. 426, л. 4а). В събраните сведения за женския народен костюм в селищата около реките Огоста и Скът от същото окръжие „косътникътъ“ се описва по следния начин: „Женитъ, а особено момитъ носятъ нашити на свойтъ или на други коси обшити синце (маниста) и различни стари бъли пари нашити на гайтанъ или на платъ зашити за коситъ, което и наричатъ косатникъ. Паритъ сж нашити по цълата дължина на коситъ“ (а.е. 426, л. 7б). Характерна декорация за моминските и женските прически в северозападните селища на Врачанска околия са т.нар. „покосняци“ – „Невеститъ и момитъ на коситъ си заплитатъ вълнени гайтани тънки, мъжду тъхъ нанизватъ стари пари /цванци/, които наричатъ „Покосняци съ пари“ (а.е. 424, л. 99б).

За някои райони на България³ е характерна прическа с отрязването на косата на челото, над очите и около ушите (Вакарелски, Иванов 1941: 105, 129). В едни от селищата тази прическа се оформя при малките момичета, на други места тя е определяща за момите за женене, а при трети е характерна за омъжените жени. Не бихме могли да посочим кога във времето този тип прическа се носи като белег на моминството и кога тя се оформя като знак на омъжените жени. Вероятно първоначално подрязване на косата е част от обредите по време на сватбата (наред с боядисването на косата) и едва по-късно по този начин започват да оформят косите си и момите. В един определен период, в по-ново време, тази прическа се носи едно-

³ Прическата с бретон на челото е позната почти до средата на ХХ в. в Мариово и в някои села на Софийско, Хасковско, Старозагорско, Харманлийско и Първомайско.

временно като моминска и като невестинска. В горепосочения архив съществуват сведения за прическата с бретон в Северна България. При описанията на народния костюм в с. Владимирово, Добричко, се споменава, че „около 2 пръста коса остават от пред ошитъ около 3–4. пръста, дълга отъ долния край. Случва ся да ги орязватъ равна тѣй направена кося наричатъ Пуалуди“ (а.е. 424, л. 69б).

Шапки и покривала за глава

Покриването на женската коса е познато още от дълбока древност. В християнската традиция този акт се определя с нейната (на жената) длъжност спрямо мъжа: „и всяка жена, която се моли или пророкува гологлава, засрамя главата си, защото все едно е, като да е обръсната; ако жена не иска да се покрива, нека се стриже; ако пък е срамотно за жена да се стриже или бръсне, нека се покрива. И тѣй, мъжът не бива да си покрива главата, защото е образ и слава Божия, а жената е слава на мъжа“ (Първо послание до Коринтяните 11: 5–7). В „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“, глава 58, четем: „Дали трябва жената да стои в църквата с покрита глава, или с непокрита, учи апостолът: „Всяка жена, която се моли или пророчествува с непокрита глава, засрамя главата си; защото е все едно, като че ли е остригана. Защото ако не се покрива жената, нека се стриже. Но ако е срамотно да се стриже жена или да се бръсне, нека си покрива главата“ (Латински извори за българската история 1965: 102). В традиционното българско общество е утвърдено схващането, че косата на омъжената жена трябва да бъде скрита, което се извършва още при венчавката, и от деня на сватбата до края на живота си тя е задължена да ходи с покривало на главата (Михайлова 1976: 19). Гологлавата жена е нещо невиджано, нечуто, а показването на жена без забрадка е голям срам и грях, който се изкупва от дома, челядта и цялата общност (Маринов 1994: 222–223). Косите на омъжената жена се покриват обредно по време на сватбата като белег на приобщаването ѝ към новото семейство, към мъжовия род и подчиненото ѝ положение спрямо него. Покриването на косите, както и промените в структурата на облеклото, са знаци, маркиращи новия социален статус на жената – преминаването ѝ в друга социално-възрастова група.

В този смисъл като знак за преход следва да се тълкува и забраждането на годеницата в някои български краища. Покриването на косата ѝ, носенето на годенишката китка отъясно, китенето с годенишки накити и т.н., са знаци, които бележат нейното особено състояние – тя вече не е свободна мома, но все още не е и омъжена жена. Скриването на моминските коси е действие, целящо да съхрани, да предпази от зловредни влияния годеницата в периода до сватбата. Няма данни, че забраждането на годеницата е повсеместно, така както са задължителни носенето на годенишката кит-

ка и накитите, подарени ѝ по време на годежа. С оглед на архаичността на практиката за покриване на жената (основното ѝ предназначение е да предпазва от зли сили и влияния), както и на разпространената практика да се дарява кърпа на годеницата по време на годежа, трудно би се определило кога точно във времето тя започва да носи забрадка. Поради особеното преходно състояние на девойката във времето от годежа до сватбата, както и поради съхранените старинни черти в забраждането, което се явява един от най-консервативните и трудно подлежащи на промяна елементи в облеклото, бихме предположили, че началото на покриване на косата на годеницата може да се изтегли назад във времето далеч преди XIX в. Данните от свода архивни документи в Научния архив на БАН, проучван по проект „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“, сочат, че по времето, когато са събирани сведенията за традиционните носии в края на осемдесетте години на XIX век в Северна България, наред с непокрытите момински коси все повече се налага тенденцията момите да носят забрадки, които се различават по цвят и декорация от кърпите за глава на омъжените жени.

Основен елемент в невестинските забраждания от Северна България, документиран през 1888 и 1889 г., са шапките. Направени са от плат, с формата на нисък конус. В рапортите срещаме подробно описание на тази част от женското забраждане. По данни от Свищовско, под забрадката омъжените жени слагат „единъ видъ шепчица пакъ отъ памучено платно направена дъното на която е изопната съ пръчици кръгло или пъкъ малко четвъррожгълно, то дава тоже на горнята кърпа или кръгла или пакъ четвъррожгълна форма“ (а.е. 428, л. 4а). Подобни са и шапките („кайци“) в с. Гулянци, с. Новачени и с. Гиген, Никополско – „слѣд венчаванието си носи на главата си кайць направенъ отъ навитѣ памучни парчета във видъ на полвинъ обърчѣ покритъ съ дълга забратка и накиченъ съ разни топлий, цветя сребърни пари и др. т.“ (а.е. 428, л. 11б). Омъжените жени в полските села в Габровска околия носят шапка, направена „отъ бѣлъ вълненъ шаякъ, истаканъ отъ самитѣ тѣхъ, и ошитъ отъ сжщитѣ, дълбока до срѣдната часть на черяпа, малко кръгла, отъ двѣтѣ страни до ушитѣ, отъ предъ спуснати, нанизани отъ 7 реда, маниста /санци/ които служатъ, за завръзване подъ гушата шапката за да ся държи на главата, които наричатъ подбрадникъ, околорвръсть шапката е ошерена съ различни боялии конци; струва отъ два – четири лева“ (а.е. 428, л. 37б).

Друг вид шапка, поставена непосредствено върху косата на омъжените жени, а в определен период от време носен и от момите, е „фесът“. Най-пълно описание на този вид шапка намираме в документите за женския народен костюм от с. Владимирово, Добричка околия – „Феса е отъ най проститѣ Които ся даватъ по 3–4. гроша отъ Горѣ. иматъ пюскюль който е ресепилянъ по дъното на феса задася не разбърква и да Стой Олѣг-

натъ Обшиватъ Пюскюля съ единъ Тегель отъ Коприненъ Конецъ въ видъ на Охлува Шлупка, на Предния Край на Феса Има Нанизани отъ разни вапсила въ видъ на двѣ рѣмачки а помежду двѣтъ, рѣмачки има нанизани една върху друга ветхи сръбарни Парички, а отъ сръдъ тѣхъ ремачки нанадоло има Спуснато нарѣчено жапка тя състои на Единъ Коприненъ Конецъ нанизани отъ 3 – до 5. Эрмилика желтици Единъ върху друго които постоянно си висжтъ, на сръдъ челото отгорѣ между вѣждитѣ. Феса има иощи Подбратка отъ Платно Обшито въ видъ на рѣмачки и двата ѝ края Зашитѣ у феса Задикрепи феса у Главата, отъ прѣдъ ушитѣ За феса има Зашитѣ по едно отъ сукно или хаба Парченца Които ся Широки, около 2. пряста и дълги, около 4. пржсти, вѣнкашнитѣ Страни нанизани съ разни синци и Единъ рѣдъ, Парички, Сръбарни тия двѣ вѣсулки ги наричатъ; Низани Пуалуди които биватъ отъ горѣ оставенитѣ отъ коса Пуалуди, отъ Горѣ Феса има Зашито Единъ рѣбъ направенъ отъ пѣрцали въ видъ на Полъ Мѣсецъ, прилѣпень на сръдъ вржхъ Главата на феса и двата края идватъ задъ Ушитѣ, той ся нарича, Тора, и отъ горѣ прекрито съ Единъ тюлюбентъ, а отъ горѣ тюлюбента Има Единъ Подбранникъ който ся Завива Подъ Гушата и отъ горѣ на върха на Главата двата края на Подбранники, ся Закопчава съ 2 вѣдици отъ горѣ дюлюбентя за феса, до вѣдицитѣ има двѣ висулки, отъ синци и на долния имъ край има по 3–4 вети сръбарнѣ паричкѣ а подбранника е направенъ отъ Платно въ видъ на на ремачка и отгорѣ т.е. отъ вѣнкашната страна е Обшито съ разни вапсила Гаросъ“ (а.е. 424, л. 70а и 70б). По данни от с. Топчии, Разградско, омѣжените жени „подъ кърпата носятъ и фесъ или пѣкъ червеното си вѣнчално було, свито цилиндрично-образно и затегнато презъ челото на надире, така щото малко отъ него долния му къмъ челото край, да остане виденъ отъ хората“ (а.е. 427, л. 116).

Върху шапките и фесовете се поставятъ тъкани и декорирани покривала за глава, които могат да бѣдат домашна изработка или фабрични, купени от пазара. Това са т.нар. „момии“ от Тетевенско (а.е. 424, л. 24б); „барииши и шамии“ от Берковско (а.е. 424, л. 51б); „чюмбери, чамбери, чимбери, чомбери“ от Варненско (а.е. 424, л. 59б), Тутраканско (а.е. 427, л. 63б, 65б, 68б) и Ловешко (а.е. 424, л. 66а); „цариградски забрадки, ченбери, мумии“ от Свищовско (а.е. 428, л. 4); „мисали, раченици“ от Провадийско (а.е. 424, л. 36а, л. 40а) и Добричко (а.е. 424, л. 79б) и др. Кърпите за глава (забрадките) се носятъ по различни начини, сред които: сгънати по диагонал, с трите останали краища свободно пуснати по гърба; сгънати по диагонал, с два срещуположни края, разминаващи се на тила и завързани на върха на главата или вляво, или вдясно над ухото; сгънати по диагонал, с два срещуположни края, разминаващи се под брадата и завързани на тила; среща се също чалмовидно завиване около лицето с край, спуснат по гърба и др. Начинът на поставяне на забрадките на главата е белег за възраст и социален статус. Младите жени завързватъ кърпите за глава така, че лицето е открито и възелът с декорирани краища от мъниста, дантели и пайети е от

лявата страна при момите и от дясната при омъжените жени. Забраждане, при което покривалата за глава скриват челото и се връзват на тила, като краищата им се разминават под брадата, е присъщо на възрастните жени или е белег за траур.

Сред данните за народните костюми от Северна България от края на XIX век се открояват няколко изключително сложни (с множество съставни части) и уникални по своя характер забраждания, които нямат аналог в останалите части по земите, населени с българи.

Неповторимо по рода си е забраждането със „сокай“ от Търновско и Габровско⁴. В Научния архив на БАН, фонд Иван Шишманов, се намират сведения за забраждането със „сокай“ от с. Килифарево, Търновско. В доклада (рапорта) за това село се дава следното описание: „Сукай. Отъ: а) крайщникъ, б) търкало, в) кружило, г) подбрадникъ и д) мисаль. Крайщника (1) си правят самитъ жени; той се прави отъ разни цвѣтове прѣжда, памучна или копринена и прошеренъ съ бѣла или желта сърма. Неговата дължина е 60 сантиметра, а широчината му – 5 сантиметра. Прѣшива се въ двата краища на мисаля (5), струва 2 лева. Търкалото (2) се прави отъ букова дъска него го истъргватъ на стругъ дюлгеритъ. То е най-върхната частъ на сукая, покрита съ мисаля и крайщника; струва 1 левъ. Кружилото (3) е отъ пиринченъ или сребърненъ металъ, него го правятъ мѣстнитъ коюмджии като го украсяватъ съ различни изрѣзвания въ видъ на цвѣта и го обкичватъ съ разноцвѣтни стъклени камачета. То е подобно на полумѣсець, т.е. мѣжду съединителнитъ краища има отвѣрстие около 3 сантиметра. Горнята му страна, върху която е прѣвързано търкалото, е направяна съ трижгълни нарѣзи. Ако е отъ пиринченъ металъ струва 12 лева, а ако е отъ сребро 100–150 лева. Подбрадника (4) е нанизани люспоподобни сребърни стари турски монети. Неговата стойностъ е отъ 40–50 лева. Мисаля (5) е тънко иностранно бѣло копринено или памучно платно. Той има широчина 60 сантиметра и дължина – 5 метра. Стойността му, ако е отъ коприна (свила), е 20 лева, а ако е памученъ – 3–4 лева. Въобще, стойността на единъ сукай, съ пиринчено кружило и съ памученъ мисаль е 70 лева, а съ сребърно кружило и съ коприненъ мисаль – 220 лева. Подъ сукая женитъ носятъ кърпа отъ иностранна материя, съ стойностъ 2–3 лева“ (а.е. 430, л. 4а, б).

Друг вид сложно забраждане е това, което носят младите омъжени жени от Провадийско: „Мисальтъ е тънакъ бѣлъ памученъ платъ, кой то достига на дължина до 9 лактя и на едина си край има пастрило наречено

⁴ Забраждане със „сокай“ в етническите български земи има в Прилепско-Битолското поле в Македония. Македонското сокаено забраждане се отличава от това в Средна Северна България. „Сокаите“ в Македония имат аналог с този тип невестинско забраждане в Поволжието, където има наследници на старите българи.

„шите“. мисаля женитѣ го завиватъ на главитѣ си, а за да бѣде завиванието здраво, тѣ завиватъ подъ мисаля една дѣсчица съ форма четверојгжленъ правојгжлникъ, който има дължина за основа до 10 сан., а височина до 4 сан. м., която дѣсчица намѣстя тѣ отъ задъ наглавата на тилтѣ и е наричатъ „Скови“ (а.е. 424, л. 55а).

Уникално по своя състав и визия е т.нар. „гребенско“ забраждане. Гребенската традиционна носия, по данни от коментирания свод с документи от Научния архив на БАН, се носи в следните силистренски села: „Попина, Калипетрово, Срѣбърна, Вѣтренъ и Кайнарджа, но и то не всичкото население го носи, но мѣжду тѣхъ има и Шиковци. Гребенската си е получила названието отъ гребена, когото женитѣ носятъ на главитѣ си. Тѣзи форма и тя отъ своя страна се дѣли на два вида: както сж я носили прѣди 30–40 години и както я носятъ сега. Стария женски – костюмъ състой отъ: на главата си носятъ тѣ наречена „Скофия“, която като корона обвива главата, бива приготвена отъ смолла размѣсена съ плѣсть и отъ вѣнъ покрита съ кадифе костува 2 л.; на преднята частъ на „Скофията“ кждѣ челото има поставено на горѣ тѣ нарѣчена „гребенъ“ (кукуруигу) приличена на гребенитѣ у петлитѣ и сжщо така назбѣнъ по краищата. Той бива приготвенъ сжщо отъ смолла размѣсена съ плѣсть и отъ горѣ покритъ съ червено сукно костува 2 л. Отъ тоя гребенъ си носятъ и названието „гребенци“ отъ „Скофията на долѣ се спуща отъ двѣтѣ страни тѣ нарѣчена „месаль“ направенъ от бѣло платно и се спуща до кръста костува 1½ л.-40 л.“ (а.е. 428, л. 51а,б).

Моминските и женските забраждания са неразделна част от традиционната носия на българката. Те допълват и обогатяват носията и са сред най-дълго съхранените елементи в нея. Декорацията по покривалата за глава е в цветова хармония с всичките останали части, изграждащи композицията на носията. Преобладаващата форма на женските забраждания от Северна България от края на XIX в. дава основание те да бъдат причислени към т.нар. „еднорого“ забраждане, в което се откриват съхранени елементи от култа към Богинята Майка, покровителка на живота и плодородието. Косите, прическите и различните видове покривала за глава са знак за възраст, социална и религиозна принадлежност. В тях се откриват старинни вярвания и представи за света, космоса и човека и естетическото чувство за ритъм и хармония на техните създатели и носители.

Цитирана литература

- Библия 2012. София: Св. Синод на Българската православна църква.
Български етимологичен речник (БЕР) 1976. Т. II. Съст. Владимир Георгиев, Йордан Заимов, Стоян Илчев, Йордан Иванов. София: Издателство на БАН.
Вакарелски, Христо, Димитър Иванов 1941. *Български народни носии сега и в миналото*. София: Печатница Кехлибаров.
Гаген-Торн, Нина 1960. *Женская одежда народов Поволжья*. Чебоксары: Чувашское государственное издательство.

- Ганева, Радослава 2003. *Знаците на българското традиционно облекло*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Георгиева, Иваничка 1993. *Българска народна митология*. София: Наука и изкуство.
- Димитрова, Маргарет, Миглена Иванова, Илина Лулейска 2017. България в края на XIX век: Многообразие в езика – многообразие в облеклото. – *Езиков свят/ Orbis Linguarum*, 15/2, 12–19.
- Латински извори за българската история* 1965. Съст. Иван Дуйчев, Михаил Войнов, Велизар Велков. Т. III. София: Издателство на БАН.
- Маринов, Димитър 1994. *Народна вяра и религиозни народни обичаи*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Михайлова, Ганка 1976. Социални аспекти на народното ни облекло. – *Българска етнография*, 2, 5–22.
- Николова, Ваня 1994. Български жътварски обичаи – опит за семантичен анализ. – В: *Етнографски проблеми на народната духовна култура*. Т. II. Съст. Рачко Попов, Еля Цанева. София: Издателство „Клуб 90“, 246–284.

ОБЛЕКЛОТО КАТО СТАРИНА: ЦЕННОСТ, ЦЕНИ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА КОЛЕКЦИОНИРАНЕ

Миглена Иванова

Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей –
Българска академия на науките

Резюме: Статията разглежда изучаването, събирането и колекционирането на традиционно облекло в България в периода между 1883 и 1891 г. Анализират се упътванията и правилата, регламентиращи този вид дейност, ангажирането на някои от първите ни етнографи и народоведи със събиране и представяне на информация за облеклото и техните публикации, в които се обръща внимание на необходимостта от изучаването на традиционното облекло като старина. По този начин се прави опит да се очертае по-широкият контекст, в който през 1888 и 1889 г. се натрупва сводът с ръкописни описания и фотографии на облекла, съхраняван днес в Научния архив на Българската академия на науките.

Ключови думи: старина, облекло, ръкописни документи, фотографии, културно наследство

CLOTHES AS ANTIQUITIES: VALUE, PRICES AND POSSIBILITIES FOR COLLECTION

Miglena Ivanova

Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum,
Bulgarian Academy of Sciences

The article outlines the initiatives for the study and collection of traditional clothes in Bulgaria in the 1880s. The author analyses the guidelines and the regulations for this kind of activity, but also the efforts of some of the first Bulgarian ethnographers to collect and present information about them as well as

their resultant publications highlighting the importance of the study of traditional clothes as antiquities. Thus, the wider context of the interpretation of traditional clothes is drawn with regards to the period of appearance of the massif of documents from 1888 or 1889 preserved at the Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences and containing handwritten descriptions of local clothes together with their photographic images.

Keywords: antiquities, clothing, handwritten documents, photos, cultural heritage

Ръкописните и фотографски документи от 1888 и 1889 г., които съдържат описания на облекло и се съхраняват във фонда на Иван Шишманов в Научния архив на Българската академия на науките, съдържат богати и разнообразни данни¹. Те дават информация за различните облекла, които са се носели в едно или повече населени места; за съставните елементи на облеклата; за материалите от които са изработени; за декорацията; за дрехата като маркер на пол, възраст, социален статус, етническа и конфесионална принадлежност; за традициите и иновациите в облеклото на различни социални слоеве; за цената на облеклата; за терминология и идиоматика в българския език (в множество диалекти), свързана с производство на облекло; за културните заемки от различни езици; за развитието и използването на фотографията за документални цели в България в края на XIX в.; за официалните названия на селищата; за названията, състава и начина на организация на работата в тогавашните административни единици; за формиращия се административен стил в края на XIX век; за степента на правописна и стилова грамотност, за речевия етикет на администрацията в този период и т.н. Все още обаче питането за това защо българската държава в лицето на Министерството на вътрешните дела предприема организирането на едно такова мащабното издирване на информация за облеклото във всички краища на страната остава без еднозначен отговор.

Джени Иванова и Цветан Радулов смятат, че събирането на тези сведения е продължение на започнатото при преброяването от 1887 г. проучване с цел да се събере информация за стопанството на страната и по-специално за т.нар. „местно производство“ – словосъчетание, което се използва и в други документи на Министерството на вътрешните дела. Те приемат също така, че в крайна сметка събирането на данните има отношение към

¹ Тази статия е резултат от работата на автора по проект „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“, чиято основна цел е изучаването на масива. Проектът се финансира от Фонд „Научни изследвания“ (договор ДН 10/12 от 2016 г.) и се реализира съвместно от Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при Българската академия на науките.

провежданата по това време политика на кабинета на Стефан Стамболов в защита на родното производство, която малко по-късно намира израз и в организирането на Първото пловдивско изложение (Иванова, Радулов 2018). Ива Станоева изучава ръкописните документи в масива с цел реконструиране на съдържанието на недостигналото до нас Окръжно предписание номер 4019 от 12 април 1888 г. на Министерство на вътрешните дела и на последвалите го допълнителни указания с номера 6867 от 6 юли 1888 г., 9588 от 26 септември 1888 г. и 10079 от 12 октомври 1888 г., с които централната власт иска от окръжните управления в страната информация за местното облекло. Тя предполага, че събраните данни за облеклото са от значение за създадената през 1888–1889 г. към Министерството на народното просвещение Индустриална комисия. Тази комисия е предвиждала и планирала финансова държавна помощ за развитието на индустрията, но и средства за изучаване на състоянието и перспективите за развитието на народното стопанство във всички клонове на икономиката – от насърчаването на българското овцевъдство и износа на аби до възстановяване на тепавичарниците (Станоева 2020). Не е изключено обаче една от причините за събирането на сведенията в архивния масив да е евентуалното намерение на българската държава да откупи традиционни облекла – намерение, което изглежда много вероятно на фона на разпоредбите, регламентиращи тази дейност в България, както и при постепенно нарастващия през осемдесетте години на XIX век интерес към образците на традиционното облекло в страната. Впрочем това би оправдало и указването в масива на цени, на които то може да се купи².

² Сами по себе си тези цени са важен източник на информация за паричното обращение и икономическото състояние у нас (както в селска, така и в градска среда). Преобладаващата част от цените са дадени в лева, но има и цени в грошове и пари, а също и описания на монетни накити, включващи вече излезли от обращение чуждестранни монети. Подобни факти са изключително любопитни поради това, че през осемдесетте години на XIX век новоосвободената българска държава започва да сече свои собствени монети и да издава банкноти в опит за справянето с т.нар. паричен хаос, породен от наличието в обращение до 1887 г. на чуждестранни парични единици (за състоянието на паричен хаос вж. по-подробно Къосева 2000: 47–52). Освен това приписаната в ръкописните документи стойност на дрехите, както и наличието в отделни случаи на макар и бегла информация за това за колко време част от облеклата са се изработвали у дома, дава възможност да се направят приблизителни изчисления за обема на домашните дейности на жените в България в края на XIX век – въпрос, за който все още се знае твърде малко (срв. Иванов 2010: 48 и цитираната там литература). Наличието на цените дава възможност да се пресметне какъв е дялът на стоките и услугите, свързани с облеклото, купувани от търговците или от занаятчиите – информация, важна поради сега съществуващите схващанията за почти пълната откъснатост на голяма част от селскостопанските производители от пазара поради хронично

В ръкописните текстове в масива само спорадично става въпрос за това дали исканата цена е приемлива. Ето един подобен пример, отнасящ се до описанието на женско облекло в района на с. Чамурлия (Шишманово), Самоковско³:

„Чамурлийскитѣ сукна [сукмани] са малко нѣщо по другаяче въ шарбата на пазвитѣ... Разноскитѣ по купуване материята за шарбата сж най малко б лева, а сичкото сукно изобщо заедно с шевѣтъ, който става отъ мѣстни терзии се оцѣнява отъ 70 до 120 гроша [т.е. от 14 до 24 лв.]. Тѣзъ сукна както се вижда сж доста денгубни, слѣдователно и доста скжпички, нѣ пакъ отъ друга страна понеже се правятъ отъ твърдѣ хубаво и яко бало сж много трайни и по износи отъ колкото дрѣхитѣ от гнилитѣ европейски материи, носящи ся по нѣкои мѣста. Много отъ тѣзъ сукна пазени добръ при носението са прѣдметъ на дѣлба на нѣколко израждания като ся носятъ отъ майка по послѣ отъ унучка и прѣвнучка“ (Научен архив на Българската академия на науките, ф. 11к, а.е. 430, л. 4а и 4б; вж. също Станоева 2019: 300).

Същевременно в други случаи сме свидетели на търсене и намиране на информация за стари костюми⁴, които вече са излезли от употреба. На тези костюми също се приписва цена като например в случаят със стария женски гребенски костюм в Силистренско, за който научаваме, че не се е носел вече от 30–40 години (за този костюм виж Научен архив на Българската академия на науките, ф. 11к, а.е. 428, л. 50а). Очевидно авторите на описанията обвързват някои от цените, които дават, с утилитарните качества на облеклата, а в други случаи – с ценността на облеклата като старина.

Двата различни начина, по които се приписват цени, в някои случаи могат и да се преплитат. Отговорът на въпроса защо това е така, би останал неизяснен ако не се очертае цялостният контекст на изучаването, събирането и колекционирането на традиционно облекло в България през осемдесетте години на XIX век. Ще се постарая да направя това по-долу чрез анализ на упътванията и правилата в Княжество България и в Източна Румелия, регламентиращи този вид дейност; на процесите на ангажиране на някои от първите ни етнографи и народоведи със събиране и представяне на информация за него, както и на техните публикации, които обръщат

изпитвания от тях остър недостиг на парични средства (за подобно схващане вж. например Димитров 2013:139).

³ Днес това село не съществува. То е едно от селата, залети при завиряването на язовир Искър.

⁴ Без да се впускам в терминологични разяснения, по-нататък в настоящата статия ще употребявам като синонимни названията *местно облекло*, *костюм* и *носия* – така, както те се употребяват в ръкописния свод и в изследвания от мен контекст на изучаване на облеклото през осемдесетте години на XIX век.

внимание на необходимостта от изучаването на традиционното облекло като старина. Така ще очертае и по-широкия контекст на осмислянето на традиционното облекло, в рамките на който възниква сводът, изучаван по проект „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“.

Упътванията, правилата, законът

През 1880 г., когато за пръв път заема поста на директор на Народната библиотека, Константин Иречек обмисля проект за устройство на музей към библиотеката, включващ и етнографски сбирки (Недков 2006: 84). Записка на Иречек до министъра на народното просвещение от този период показва как той си представя етнографските сбирки: „Сбирки етнографически и индустриални, които да представляват продукти на страната вече в изработен вид от народните дрехи, правени от самите местожители и разнообразните им домашни покъщини до продукти, правени за експорт (железни и сребърни изделия, грънчени работи, килими и пр.)“ (Музеят 1959: 51). Затова не е никак случайно, че малко по-късно в своето „Упътване за събиране географически и археологически материали“ (1883), той определя „Костюмите (дрехите), наред с обичаите, характера и суеверията и цялостния начин на живот на местното население като благодатен материал за описание“. В упътването обаче няма конкретни указания как следва да се събират костюмите или информацията за тях; препоръчва се единствено да се следват ръководствата за събиране на географски и други материали на френски, английски и немски като например „Ръководство за пътника“ на Калтбруннер (Иречек 1883).

Специално окръжното предписание на дирекцията на народното просвещение на Източна Румелия от месец май 1883 г. определя начина на събиране на образци от облекла. Отбелязва се все по-рядката употреба дори и в селата на „хубавите български народни премени и труфила“. Поради това се налага в музея да се запазят „поне модели от разни видове облекла, труфила и пр.“. Препоръчва се заедно с дарението да постъпят описание на името на подарения предмет, както и информация за какво служи той, кога и как се е носел и кой и кога го е направил. Освен дарения на цели костюми, се очакват и дарения на отделни детайли и елементи: белки от сукмани, везмо по огърлието, пазвите, ръкавите и полите на женски, мъжки, момински и детски ризи, части от косичници, както и накити за глава, гривни, пафти, пръстени и обици (Окръжно 1884).

През месец март 1888 г., по-малко от три години след Съединението на Княжество България и Източна Румелия, са обнародвани изготвените от Министерство на просвещението *Временни правила за научни и книжовни*

предприятия – документ, определящ условията, при които могат да се събират или откупуват старини. В чл. 6. на Временните правила е предвидено на притежателите на подобни предмети да се изплаща възнаграждение, ако ги представят в Министерство на просвещението. Тук наред със старите ръкописи, старопечатните книги, монетите, оръдия на труда и пр. предмети, специално се споменават и костюмите. За тях обаче става въпрос още няколко пъти във Временните правила: когато се говори за необходимостта да се заплащат кома

ндировъчните на лицата, които се трудят за тяхното описване, а за недлъжностни лица да се предвиди и заплащане; но също и когато става въпрос за ангажимента на Министерството на просвещението за отпечатването заедно със събраните словесни умотворения и на онези от описанията, които са качествени (Временни правила 1888).

Същите положения, които са изложени за пръв път във Временните правила, залягат и в приетия през месец ноември 1889 г. и обнародван в началото на следващата година *Закон за издирване на старини и подпомагане на научни и книжовни предприятия*. Впрочем, документите, свързани с обсъждането му в Народното събрание, съдържат любопитни разяснения от страна на тогавашния просветен министър Георги Живков за замисъла, залегнал в правилата и в закона, както и за практиките, свързани с опазване на наследството след влизането в сила на Временните правила. Например в своя доклад по законопроекта Живков горещо апелира той да бъде приет, защото „не ще бъде простено за самитъ нас, да стоимъ хладнокръвно прѣдъ тая си длъжностъ та да оставяме своитъ съкровища за науката да се изнасятъ отъ чужденци навънъ, или безразлично да чѣкаме тѣхното обяснение винаги всѣ отъ чужди хора“. Визира се конкретно и проект за руска експедиция в България с цел издирването на различни паметници (Живков 1889)⁵. Отделно, по време на обсъжданията на законопроекта се налага министър Живков да обясни на народния представител Зографски, че със законопроекта „нѣма да се гони тѣзи цѣль, да се печелятъ пари, да се обогатява хазната: искаме съ тоя закон да се обогати страната съ толкова старинни материяли, които ще служатъ на науката“ (Стенограма 1889: 195). Разбира се, тези съображения сами по себе си не са ясно и недвусмислено изведени като политики, но така или иначе те очевидно се явяват подтик и за подготовката и приложението на Временните правила, и за внасянето на закона. От стенографските дневници научаваме и, че поради липса на достатъчно подготвени кадри голяма част от дейностите по съхранението на старината се осъществяват

⁵ Важно е и твърдението на министър Живков, че законът предвижда издирването не само на българските старини, но и на старините на всички други народи, живели или живеещи по нашите земи.

през летните месеци, когато министерството наема за тази работа на временен принцип учители в периода на тяхната лятна ваканция (Стенограма 1889: 202–203).

Не е ясно дали появата на обсъжданото по-горе окръжно на Министерство на вътрешните дела от 12 април 1888 г., което слага началото на събирането на информацията за облеклото, е резултат от приемането на Временните правила, но лично на мен това ми се струва доста вероятно – особено на базата на преките следи в ръкописния масив от съвременното прехвърляне на получените сведения за облеклото от Министерството на вътрешните дела в Министерството на просвещението. Временните правила не се упоменават в ръкописните текстове. Въпреки това, както в свода от документи, така и в правилниците и наредбите, на традиционното облекло се гледа като на старина, която трябва да бъде документирана, фотографирана и описвана – народополезна дейност, за осъществяването на която не се жаят сили и средства. Като се отчете изказването на министър Живков пред парламента при обсъждането на закона, би могло да се предположи, че е възможно в някои случаи по места да са използвани услугите на учители или други малко или много по-вещи в етнографската материя лица за събирането и обобщаването на данните за облеклото. Това би обяснило донякъде например детайлните описания и старателното систематизиране на данните в документите от Самоковска околия, както и старателно указаните връзки между ръкописните описания и фотографиите на облекла от Силистренско, направени на място в околните села.

Първите ни етнографи и народоведи и интересът им към традиционното облекло

Още в най-ранните си публикации, посветени на описанието на родното му Устово на живота на българите в Средните Родопи и на селата Еникьой и Габрово, Ксантийско, Стою Шишков обръща специално внимание на традиционното облекло (вж. Шишков 1885; Шишков 1886; Шишков 1890). Традиционното облекло е упоменато и в обявлението за това какво ще съдържа „Родопски сборник“ – обявление, с което започва първият том, издаден през 1887 г. (Шишков 1887). Самото описание на облеклото при Шишков включва по правило описание на дрехите (с маркиране на декорацията по тях, както и с указване на това кои от дрехите се ползват само зиме), накитите, принадлежностите за обуване, прическата. Отбелязва се традиционният характер на определени облекла и характерните тенденции за промяна в облеклото, а когато има информация – и предишните „форми“, които вече не се носят. Посочва се старателно кои от дрехите са

„домашна направа“, както и дали облеклото се носи чисто и спретнато. Описва се последователно мъжкото, женското, а понякога и моминското облекло; правят се отделни описания на облеклото на българите християни и на помашкото облекло. С други думи, типологията на описанията в ранните трудове на Шишков е доста близка до тази в ръкописните документи в масива. Именно затова ще си позволя да дам един пример за описание от най-ранната публикация на Шишков:

„Мъжкото облѣкло [в с. Устово], обикновенно състои отъ дълги, широки повечето отъ сини шалвари (патуре, беневреци), нашарени съ много гайтани и тия сини; забунче съ ръкави нашарени съ разни краски отъ вълненъ или коприненъ гайтанъ на грждитѣ и ржцетѣ; клашникъ, по тукашни „доляна“ често „тефтивева“ съ обрати и тѣсни ржкави, или пакъ съ разрѣзъ висящи отзадъ. И той тоже на гърбътъ, ржкавитѣ, огърлето бива нашаренъ съ разни кривулици отъ синъ гайтанъ. Шалваритѣ се стѣгатъ о кръста съ срѣденъ червенъ, аленъ, а за сега синкавъ поясъ. На главата се носи, стара форма широко фесъ съ черна кърпа навита като чаша, или пакъ днѣшна мода фесче малко, съ малко пискюлче, и много рѣдко съ калпакъ“ (Шишков 1885).

Трябва да се отбележи обаче, че с времето детайлите на облеклото, които влизат в полезрението на Шишков, нарастват.

Наред с описанията на самите облекла, той отбелязва в същата публикация и „страстта къмъ облѣклото“:

„И въ най-работний день, и най-сиромахѣтъ, дори когато е и у дома си, обича да бжде облѣклото му чисто, новичко и стегнато. Нъ и при тая чисто народна направа и обичай, роскошество и модата изъ день въ день взематъ по-голямъ размѣръ. Особенно женский полъ се надпрѣварятъ, кой да направи по-ново, по-богато окрасено и по-хубаво облѣкло. Дрѣха която прѣди 10 години е ставала съ сто гроша, сега неможе се направи съ триста. Колкото и да е сироманъ единъ челоуѣкъ или фамилия, труди се и отдѣля залѣктъ отъ устата си да си направи дрѣхи, които да не сж по-долни отъ богатийтъ. А всичко това води лоши слѣдствия както отъ економическа, тѣй и отъ нравственна точка зрѣние. Домашний животъ изгубва народнийтъ духъ, и изъ день въ день той става по-истѣненъ и по-раскошенъ. Надспрѣварванията, завистѣта, самохвалството се разширяватъ. А всичко това води сиромашия, нравственъ упадѣкъ и много други още пороци“ (пак там).

Според Шишков традиционното облекло в Западните Родопи е „опазено непокътнато“ и поради това е доказателство „като най-главенъ отпечатѣкъ отъ старо-българский животъ на родопскитѣ жители“, били те православни или мохамедани (Шишков 1886: 27).

През осемдесетте години на XIX век Димитър Маринов, един от първите ни етнографи, вече включва в изследователските си планове проучването на облекло⁶. Впрочем, Маринов е управител на Ломско окръжие през 1888 г. и когато оттам се изпращат сведенията, под рапорта бива поставен неговият подпис (вж. Научен архив на Българската Академия на науките, ф. 11к, а. е. 425, л. 47а). Сведенията, макар и старателно подготвени, не са особено подробни независимо от това, че в тези години Димитър Маринов лично обикаля повереното му окръжие в търсене на информация за традиционната култура, включително и за облеклото (Маринов 1888:1; вж. и Василева 1996: 45). Още по-кратко, сбито до две страници, но затова пък много колоритно, е описанието на облеклото, което Димитър Маринов включва заедно с темите за жилището и храната в стопанския раздел на своето писмено изложение като окръжен управител, написано с оглед на 1887 г. и отпечатано през 1888 г. За Маринов жилището, храната и облеклото са важни фактори в домашното стопанство. Освен това удобното жилище, добрата храна и спретнатото облекло поддържат здравето на населението, усилват волята за работа и укрепват духа на работника (Маринов 1888: 27). Според него в Ломско, както и в цяла Западна България, населението проявява здрав консерватизъм, не допуска нововъведения под чуждо влияние и пази старото състояние на костюма, включително при преселване от едно място на друго:

„Населението въ Западна България, където спада и Ломския⁷, се отличава съ своята индеферентност (равнодушие) към чуждитъ нрави, обичаи и языкъ и съ своето твърдоглаво отбъгване отъ всякаво нововъведение. Това се оглъдва и въ костюмитъ. Въ Ломский окръж сществуваатъ седемъ разни костюми, които се отличаватъ единъ отъ другъ по формата на разнитъ си части и по цвѣтътъ на тия части, и по тоя костюмъ льсно може да се познае единъ селенинъ не само от коя околностъ, но даже и отъ кое село е. И тия костюми, ако и да губятъ началото си въ едно незапомнено минжло, но и до днесъ тъ сж запазени съ най-голъма точностъ. Нѣщо повече, мома, оженена въ друго село, гдето косаюмтъ е другакъвъ отъ костюмтъ на нейното село, тя до най-дълбока старостъ ще запази костюматъ на своето село. Нѣкое семейство се прѣселило отъ една околностъ въ друга, ще запази своя

⁶ По-късно, през деветдесетте години той отпечатва своята втора книжка на „Жива старина“ (Маринов 1892), в която се използват някои снимки и данни от описанията. Тази иначе много значима публикация обаче няма да е обект на разглеждане тук, защото не попада в разглеждания период и има по-различен характер. Тук във фокуса на вниманието ще бъде публикуваното през първия, най-ранен период от развитието на Маринов като етнограф, когато той е все още начеващ в тази дейност.

⁷ В тази публикация са допуснати редица технически грешки, които тук няма да бъдат отбелязвани.

костюмъ домашнитѣ си обичаи и нрави до трѣтий или четвъртий по-вой. Разумѣва се, че подобни консервативни наклонности има своитѣ, и добри, и лоши страни и слѣдствия“ (Маринов 1888: 31).

Някои от наблюденията, намерили отражение в този кратък откъс, са и изключително колоритни и безценни, например добавките за запазването на костюма от родното село тогава, когато жена се жени в друго село, или когато се преселва цялото семейство. Други схващания, като това за отбягване на всякакво нововъведение в облеклото, едва ли са докрай издържани. Именно те обаче подготвят разгръщането на срещаната и на много други места в разглеждания период теза за стойностните местни материи, от които са ушити качествено традиционните облекла:

„Материята, която се употребява за обляклата, било мъжки или женски, се приготвя дома съ едно малко изключение. И това е утѣшително. Абата, оловитѣ, шаякѣтъ, прѣтеното платно, памучното платно, вълненицитѣ (завѣскитѣ) и прѣстилките – всичко това работи сама трудолюбивата селенка. Бенвеврецитѣ, глѣхчетата, салтамаркитѣ, сукманѣтътъ кроятѣ и шиятъ селски кроячи, а кожуситѣ се шиятъ или въ село или въ градоветѣ, но пак све отъ мѣстни крояче. Тукъ-тамъ ще се забѣлѣжи отстѣпление, но това съставлява много нищожна рѣдкостъ. Ще видите готови вълненици и прѣстилки, фабрицирани въ Виенскитѣ фабрики по формата и образецѣтъ, отнесени отъ пътешественика Каница, но тѣ съ и гнили и въ цвѣтоветѣ не докарани, щото за сега нѣма ищахлици за такива карикатурни вълненици и прѣстилки“ (Маринов 1888: 31–32).

По-нататък, при разглеждането на занаятите в Ломско в същата публикация, може да се открие допълнителна информация за направата на тези материи:

„Тѣкарството. Както казахъ всичките платна, конопени или памучни, нужни за разни домашни потрѣбности, абитѣ, шаяцитѣ, вълненицитѣ, прѣстилките, възглавници, месале за, софритѣ, миндерлъци и др. – всичко това и по селата и по градоветѣ се ткаятъ отъ нашитѣ трудолюбиви ступанки, майки и сестри. Само забрадките за селенките, ленено платно, разни платове за рокли, фистане и др. се купуват от пазаръ готови“ (Маринов 1888: 36)

През есента на 1888 г., при завръщането си в България след защитата на докторат в чужбина, Иван Шишманов заема поста на ръководител на отдел в Министерство на просвещението. По това време проучването на облеклото е вече на привършване. Именно Шишманов е онзи представител на Министерството на просвещението, на когото се пада трудната задача като главен редактор на *Сборника за народни умотворения* да приложи на практика Временните правила и по-специално чл. 28., предполагащ

периодичното издаване на събраните словесни материали, описанията и изображенията на старинни предмети. Изглежда обаче, че вижданията на Шишманов за това как следва да се събира информация за традиционните облекла еволюират.

В своя обзор на развитието на етнологията на облеклото в България Мирелла Дечева посочва, че в програмната статия на Иван Шишманов „Значението и задачите на нашата етнография“ (1889) се изтъква необходимостта от събиране и описване на народните носии, което се превръща в основна задача на академичната етнология (Дечева 2005: 38). По-късно обаче Ива Станоева правилно отбелязва, че в тази статия, публикувана в първия том на *Сборника за народни умотворения*, изучаването на традиционното облекло се определя като важно не толкова само по себе си, колкото заради различните орнаменти по него (Станоева 2020: 319).

През 1891 г. отново в Сборника, ведно с първите отпечатани изображения на народни носии, се публикува друг текст – специална редакционна бележка, посветена на необходимостта от изучаването на традиционното облекло (Редакцията 1891). Вероятно ролята на Шишманов в написването на бележката е ключова. Тази кратка публикация, която по принцип не се радва на особено внимание от научната колегия и която формално излиза извън рамките на изследвания тук период, но според мен има пряка връзка с масива с архивни документи, на практика представлява кратка програма, която очертава особената културна ценност на изчезващото в модерната епоха традиционно облекло и необходимостта от неговото събиране, изучаване и описване. Веднага след това откриваме познатата теза за здравите местни материи, от които са скроени традиционните костюми – нещо, което се приема като особено тяхно достойнство:

„Народнитѣ костюми, скроени отъ домашна, трайна и слѣдователно по-скѣпа материя и ошити безъ най-малко употрѣбление машини за шевъ, полека-лека ще отстѣпѣтъ мѣстото си на общото модерно облѣкло, направено отъ евтини фабрични сукна и платна. Заради това въ такова прѣходно врѣме важно е да се събиратъ, изучаватъ и описватъ народните костюми, което съставя единъ важен клонъ отъ етнографията“ (Редакцията 891: 642).

Защитава се и схващането, че изучаването на костюмите може да подпомогне поставянето на граници в диалектологията:

„Освѣгнѣ това, костюмитѣ сѣ важни за опрѣдѣление диалектологическитѣ граници; тамъ дѣто прѣстава единъ костюмъ и се наченва другъ, често ще срѣгнемъ другъ диалектъ“ (пак там).

Обръща се също така внимание на лексикалното богатство, свързано с облеклото:

„В България почти всъчко едно краище си има особенна, тукъ повече, тамъ по-малко живописна и украсена (орнаментирана) носия, руба или прѣмъгна, което е българското название за термина костюмъ. Ако разгледаме всичкитѣ части на единъ костюмъ, ще намѣримъ, че всичкитѣ части до най-малкитѣ украшения и шевове си иматъ повечето български названия и че въ това отношение българскитѣ жени сж си съставили богата терминология. Заради това при описванието на костюмитѣ трябва да се обръща особено внимание както на названията на частитѣ на костюмитѣ, така и на имената на украшенията (орнаментитѣ), на разните видове шевове, на гайтанитѣ и др.“ (Редакцията 1891: 642).

Бележката по същество е и амбициозна програма за изучаването на облеклото, и обещание за написването на статия със значителен обхват, която да бъде публикувана в следващите броеве на сборника. Шишманов обаче никога не успява да изпълни обещанието си. Макар че са запазени много негови бележки върху полетата на ръкописните документи и на отделни фишове, той не смогва да обобщи тази информация. Ясно е обаче, че не просто се е интересувал от документите, съдържащи сведения за облеклото, и е отчитал важноста им, но е имал и планове за използването им като източник на ценна лексикографска и друга информация. През 1928 г., малко преди неочакваната си смърт, Шишманов изнася в Българската академия на науките реферат, посветен на важноста на изследването на названията на традиционни дрехи. За съжаление, след това не успява да напредне много в работата си със свода от документи и се стига само до кратка публикация на записките му по реферата, които са издадени посмъртно (Шишманов 1933).

През осемдесетте години на XIX век у нас етнографите и народоведите, които се занимават с описание на традиционно облекло, от една страна, могат да се преброят на пръстите на едната ръка. От друга страна, те са в самото начало на своето развитие. Макар че има редица специфики, които отличават схващанията им и практиките им на описание и обобщение, те по принцип определят облеклото като старина, а натрупването на информация за неговите особености – като ключово.

* * *

Едва ли с казаното дотук може еднозначно и недвусмислено да се отговори защо българската държава предприема чрез Министерството на вътрешните дела и своите поделения по места мащабното проучване на местното облекло, което включва искане и получаване на данни от всички окръжия в страната. Възможно е обаче да се направят няколко предварителни предположения и заключения.

Въпреки че в съседните на България страни съществуват опити за подобни проучвания в края на XIX век, малко вероятно е при подготовката на

окръжното предписание от 12 април 1888 г. да е ползван пряко чужд модел за описание на облеклата и/или за събиране на информация по места. Много по-вероятно е този модел да е обмислен вътре в страната, защото той носи същите белези, каквито носят и заниманията с облекло на първите ни етнографи и народоведи. Тези белези включват, от една страна, възприемането на традиционното облекло като старина, а от друга страна – отчитането на утилитарните му функции и вярата във високото му качество благодарение на използването на ръчно изработени традиционни тъкани. При това тези описания все още са в известна степен безизкусни, поради което в тях присъстват сведения както за предишното, така и за актуалното състояние на облеклата, а това позволява днес да се реконструират процесите на неговата модернизация в разглеждания период.

Разбира се, ролята на държавата за събирането на информацията от архивния масив е огромна. Не е задължително обаче възникването на свода от архивни материали да произтича пряко от протекционистката политика на правителството на Стефан Стамболов, която през 1888 и 1889 г. се съсредоточава върху други сфери. Във всички случаи обаче събирането на тези материали за облеклото се вписва в усилията на държавната администрация по времето на Стамболов, издирването на старините да става под контрола на българските държавни власти, да се внесе определен ред в тези дела и да се потърсят възможности за изучаването и интерпретацията на събраните културни ценности вътре в страната.

Цитирана литература

- Василева, Маргарита 1996. *Димитър Маринов. Изследователят на живата народна старина*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Врѳменни правила 1888. Врѳменни правила за научни и книжовни прѳдприятия. – *Държавен вестник*, бр. 31, 19 март.
- Дечева, Мирелла 2005. Етнология на облеклото в България – традиции и перспективи. – *Българска етнология*, 3–4, 37–43.
- Димитров, Марко 2013. Държавата и икономическото развитие на България от Освобождението до балканските войни (1879–1912 г.) – в търсене на ефективната политика. – *Научни трудове на УНСС*, 1, 132–181.
- Живков, Георги 1889. Докладъ до Народното Събрание [Доклад от 28 октомври 1889 г. на министъра на народното просвещение до Народното събрание по законопроекта за издирване на старини и за подпомагане на научни и книжовни предприятия].
- Закон 1890. Закон за издирване на старини и за спомагане на научни и книжовни предприятия. – *Държавен вестник*, бр. 13, 17 януари.
- Иванов, Мартин 2012. *Брутният вътрешен продукт на България (1870–1945)*. София: Сиела.

- Иванова, Джени, Цветан Радулов 2018. Описанието на облеклото в края на XIX в. в архивните документи от фонда на Иван Шишманов. – *Исторически преглед*, 5–6, 218–237.
- Иванова, Миглена 2007. Орнаментиката в „огледалото“ на идеите и практиките за експониране на Първото пловдивско изложение. – *Български фолклор*, 4, 26–43.
- Иречек, Константин 1959. Музеят [Из записка на Константин Иречек до министъра на народната просвета]. – В: *Из архива на Константин Иречек*. Т. 2. Ред. Петър Миятев. София: БАН, 51.
- Иречек, Константин 1883. Упътване за събиране географически и археологически материали. – *Периодическо списание*, 5, 82–104.
- Кьосева, Нинел 2000. *Историята на паричните кризи в България*. София: Стопанство.
- Маринов, Димитър 1888. *Изложение за състоянието на Ломский окръг [за 1887 г.]*. Русе: Каравелов и Сие.
- Маринов, Димитър 1892. *Жива старина. Етнографическо (фолклорно) списание*. Книга втора. Племена, влаки, задруги, семейства. Имената и родовете в Западна България. Русе: Скоро-печатницата на Спирос Гулапчов.
- Недков, Симеон 2006. *История на музейното дело в България*. София: Европрес.
- Окръжно 1884. Окръжно под № 1236 от 24 май 1883 г. относително събиране модели от народни облекла. – В: *Сборник от закони, правилници и наредби по дирекцията на народното просвещение в Източна Румелия от 1879 до края на 1883 г.* Пловдив: Областна печатница, 325–326.
- Попнеделев, Тодор, Владимир Станев, Светослав Живков 2020. Държавната политика към културното наследство в България (1878–1889 г.). Нормативна База, институции, професионално образование. – В: *Законодателство и професионално развитие в областта на културното наследство. Историческа реконструкция и актуално състояние в Република България*. Съст. Иван Кабаков. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 13-59, <https://kinnpor.uni-sofia.bg/resources/item/55-zakonodatelstvo-profesionalno-razvitiie> [прегледан на 4.07.2020].
- Редакцията 1891. Бележки към изображенията на българските носии. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 4, 642–643.
- Станоева, Ива 2020. Загадката на едно окръжно предписание. – В: *Облеклото и езикът*. Съст. Миглена Иванова, Маргарет Димитрова, Василка Алексова, Боян Вълчев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 305–319.
- Станоева, Ива 2019. Типове народни костюми в Софийско в архивен документ от 1889 г. 1. Самоковска и Софийска околия. – *Българска етнология*, 3, 292–307.
- Стенограма 1889: XXV заседание, понеделникъ, 23-ми ноемврий 1889 година. – В: *Дневникъ (стенографически) на V Обикновено Народно Събрание (трета редовна сесия)*, https://www.parliament.bg/pub/StenD/20191205060640X XV_27-11-1889.pdf [прегледан на 4.07.2020].

- Шишков, Стою 1885: *Устово. Ахъчелебийский окръгъ*. Пловдивъ: Централна Печатница на Ед. Дионне, <http://macedonia.kroraina.com/bdobr/ustovo/index.htm> [посетен на 4.07. 2020].
- Шишков, Стою 1886. *Животътъ и българитъ въ Среднѣ Родопа*. Пловдивъ: Централна печатница на Ел. Дионне.
- Шишков, Стою. *Родопски старини*. Книжка I. Пловдивъ: Централна печатница на Ел. Дионне.
- Шишков, Стою 1890. *Родопски старини*. Книжка III. Няколко историко-археологически белѣжки и материали изъ животъ на Българитъ въ Ксантийско. Събралъ и наредилъ С. Н. Шишковъ. Пловдивъ: Търговска печатница.
- Шишманов, Иван 1889. Значението и задачите на нашата етнография. – *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, 1, 1–64.
- Шишманов, Иван 1933. Към терминологията на българските народни носии. – *Списание на БАН. Историко-филологически клон*, 44, 107–120.

VIII.

ЕЗИКОВИ ОСОБЕНОСТИ НА СВОДА С ДОКУМЕНТИ ОТ 1888 / 1889 Г. С ОПИСАНИЯ НА ТРАДИЦИОННИТЕ КОСТЮМИ В БЪЛГАРИЯ

ПРАВОПИСНИ ОСОБЕНОСТИ НА ОПИСАНИЯТА, НАПРАВЕНИ ОТ ПЕТИМА БЪЛГАРСКИ ЧИНОВНИЦИ ПРЕЗ 1888/89 Г. НА ТРАДИЦИОННИТЕ КОСТЮМИ

Маргарет Димитрова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Статията сравнява правописните умения на местни администратори от различен ранг (трима секретари на окръжни управители – на Софийското, Трънското и Разградското окръжие, и двама писари в общини – с. Лисец и с. Микре, Ловешко), които по искане на Министерството на вътрешните дела са описали през 1888/89 г. традиционните костюми в съответните региони. Десет години след Освобождението все още няма единен официално наложен правопис и голям речник, който да задава стандарти (правописни, лексикални, стилови). Това е една от причините задачата на описващите да не е била лесна. Другата е характерът на самите описания – в тях пишещите са употребявали не само добре известна книжовна лексика, но и редица местни названия, предавали са в писмен вид не прочетено, а най-вече чуто и видяно. Фокусът на статията е върху последователността или липсата на последователност при употребата на буквите Ъ и Ж и във формите на определителния член.

Ключови думи: история на правописа, облекло, грамотност, български книжовен език, административен стил

ORTHOGRAPHIC FEATURES OF FIVE BULGARIAN CLERKS WHO DESCRIBED THE TRADITIONAL COSTUMES IN THEIR REGIONS IN 1888/1889 (HANDWRITTEN SOURCES)

Margaret Dimitrova

Sofia University St. Kliment Ohridski

This paper discusses spelling features of handwritten documents of 1888/89 describing the clothing in Sofia, Tran, and Razgrad Regions as well as in two villages: Lisets and Mikre, Lovech Region. Ten years after the liberation of

Bulgaria from the Ottoman rule, the governors of the then 23 regions were asked by the Ministry of Internal Affairs to give information on the traditional clothing in their regions. In the two last decades of the 19th century, there was neither unified codification of the orthography of the Bulgarian literary language, no a big dictionary to provide orthographic, lexical and style standards. This was one of the difficulties that the local administrators faced. The other difficulty came from the character of the task: to generate an official text not from what they had read but from what they had heard and seen. The analysis in this paper is focused mostly on the use of the letters ж and ъ and on the forms of the definite article.

Keywords: history of orthography, history of the Bulgarian literary language, administrative language register, literacy, clothing

1. Ръкописните документи. Изследването на езика на ръкописните описания на традиционното облекло в 23-те окръжия на България от 1888/89г., които се пазят в Научния архив на БАН¹, е сложно, защото в един и същи текст „чуваме различни гласове“: на интервюираните местни хора (с присъщите на речта им названия на дрехите и частите им, както и с присъщия устен синтаксис и наратив), на записващите, на преписващите и на обобщилите получените първоначални сведения. Въвеждащите писма и някои заключителни думи на администраторите ни дават представа как са събирани сведенията. Обичайно окръжният управител е възлагал задача на околийските управители или комисии. След това в някои окръжия сведенията от общините са били обобщени вероятно от секретарите (или подсекретарите) на окръжните управители, например в Софийското, Трънското, Разградското окръжие. Ето какво пише разградският окръжен управител (по-точно секретарят му): „Събирането на исканитѣ свѣдѣния и описания по този прѣдмѣтъ предшественника ми е възложилъ върху Г. Г. Околийскитѣ Началници, отъ описанията на които повѣренното менѣ Управление е извлѣкло горнитѣ описания прѣдставлявани съ настоящия рапортъ“ (л. 13а). Управителите на други окръжия са изпратили в министерството докладите от отделните околии и дори общини (в Сливенското, Варненското, Ловешкото окръжие и др.).

¹ Тези архивни единици се проучват по проект „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“, финансиран под номер ДН 10/12 от Фонд „Научни изследвания“ – България, 2016 г. Базовата организация е Софийският университет „Св. Климент Охридски“, а партньор е Институтът за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН; за проекта вж. сайта му <http://vestiariu-bg.eu>. Тази статия е част от работата по този проект. За архивните документи вж. Лулейска 2017; Ivanova 2018; Иванова, Радулов 2018.

Понякога дори когато са прашани материали от отделни околии, без да са обобщени в един доклад, са правени преписи на докладите от околияте, например в горния край на първия лист в два доклада, написани с различни почерци от Сливенското окръжие, стои означение „Преписъ“. При преписването някои думи и букви в „подложката“ не са били разбрани добре, направени са грешки.

Вероятно секретарите на окръжните управители, обобщили информацията, са редактирали получените доклади от околияте и/или общините, но все пак се виждат разликите в материалите („подложките“), които те са получили – описанията на едни околии са по-подробни и обстоятелствени, на други са по-лаконични; някои са под формата на таблици. Предполагам, че понякога на пишестите е било диктувано, дума по дума или фраза по фраза, без да се споменават препинателните знаци, затова в някои документи отсъстват не само запетаи, но и точки. Диктовката, недочуването или грешното чуване може да обясни редица грешки. Диктуването дума по дума, а не изречение по изречение, понякога е довело до нестроен – от гледна точка на писмената реч – синтаксис, т.е. на места наблюдаваме строеж на фрази и параграфи, близък до синтаксиса на говоримия език и нетипичен за писмения език.

Разглежданите описания на облеклото, предназначени за Министерството на вътрешните работи, са ценно свидетелство за степента на грамотност на новата българска администрация. Успели ли са чиновниците да създадат ясен, информативен официален текст на базата на чуто и видно, да го предадат с последователен правопис и с разбираем почерк, за да пратят колкото се може по-точни сведения на висшестоящите началници? Подобно на цялостното преустройство на обществения живот и култура в България след живота в Османската империя, на държавните институции и структури, на градското пространство, на всекидневни обществени навици, на мода и етикет, преустройство тече и в административния апарат и в начина на създаване на документация – по нови образци (европейски чрез руското влияние непосредствено след 1878 г.). И както можем да видим на снимки от първите декади на ХХ в. – на фона на сгради с централно-европейска архитектура се разхождат дами с европейско облекло и едновременно с това се движат каруци с хора с традиционно облекло, така и в разглежданите текстове съжителстват османски названия на традиционни дрехи и по-нови названия, назоваващи елементи на по-новата европейска мода (например панталони и потури/ бенеvreци, капи и цилиндри), съжителстват книжни думи, характерни за административния стил (често църковнославянизми и русизми), и форми, отразяващи местния изговор с редукция, елизии, асимилации на звуковете.

Когато анализираме езика, стила, композицията и правописа на този извор, трябва да си даваме сметка кои са били образците по онова време и как човек е усвоявал стандартите. Всъщност първото, което трябва да се

отбележи, е, че Освобождението заварва много малка част от населението грамотно (едва 3.3% според преброяването от 1887 г.)². От това население е трябвало да бъдат избрани новите чиновници – окръжни и околийски управители, общински кметове и техните секретари (писари)³. Те е трябвало да издават документи, отличаващи се с яснота, достоверност, авторитет. Административният (официално-делови) стил на българския език започва да се формира още през Възраждането, като търпи различни влияния, но всъщност нуждата от единни обработени стандарти се появява след Освобождението, когато се формира и самостоятелната българска администрация⁴.

До 1893 г. не е имало единни правописни правила, нито голям речник на българския език, който да задава правописните норми, значенията на думите, стилите им отсенки⁵. Вярно е, че за Държавен вестник се е утвърдил Дриновият правопис, но така също е факт, че авторитет са имали и другите три основни типа правопис от предосвобожденския период, известни като Търновска школа, Пловдивска школа, Каравелов правопис, които са се появявали в смесен вид както в граматиките от периода преди 1888 г., така и в речникови пособия, а и в самата книжовна практика – в изданията, в училищата⁶. Вероятно някои форми са били схващани като дублетни: в изследвания тук извор се вижда, че един и същи писач използва например две (а понякога и повече) форми на членувани прилагателни имена в м.р. ед.ч., непротиворечащи на съществуващите книжовни стан-

² Тази бройка нараства значително, до 1/3 от населението, през 1910 г. (вж. Даскалова 1999: 63). От изнесената от Поли Муканова статистика се вижда, че през 1902–1905 г. интересът към четенето сред чиновниците не е малък (Муканова 2014).

³ За липсата на достатъчно грамотни писари за селските общини, вж. статията на Цветан Радулов в настоящия сборник – Радулов (2020: 327–328).

⁴ Известно е, че през XIX в. са били имитирани и османски документи, а по-късно се засилва влиянието на руския официално-делови стил; вж. например за влиянието на османския канцеларски модел Събев 2019; за развитието на официално-деловия стил на новобългарския книжовен език вж. Иванова 2017: 378–380.

⁵ Липсата на единни правописни правила, варирането в писмената практика и граматиките, обществените дискусии по въпросите на правописа са сред причините да се свика първата Филологическа комисия. Една година след съставянето на разглежданите тук документи с описание на облеклото в България, през 1890 г. Иван Шишманов като началник на отделение в Министерството на народното просвещение убеждава тогавашния министър Георги Живков, че е необходимо да се предприемат мерки за уеднаквяване и кодифициране на правописа, така че през 1892 г. министърът назначава седемчленна комисия; вж. Русинов 1985: 57, Томов 2011.

⁶ Вж. например Русинов 1989.

дарти. Възможно е някои от тези форми да са били обичайни за работата, за образованието и предпочитанието на самия пишещ, а други да са дошли от „подложката“ (предоставените му материали), която той е използвал, когато е обобщавал сведенията за цялата околия или окръжие. Възможно е обаче и двете форми като дублети да са принадлежали на неговата писмена култура. Най-големи са колебанията при слято и разделно писане. Например предпочита се разделно писане на наречия, които ние днес пишем слято – отделят се представките, например *на около връсть, отъ прѣдъ*, което показва, че пишещият е схващал вътрешната форма на тези думи. Така също колебания има при писане на частиците за сравнителна и превъзходна степен – слято, разделно, с тире, както и на членната морфема – в повечето случаи се пише слято, но има примери с разделно писане или с тире.

Повечето, но не всички, почерци са добре обработени, често руски по тип, но за нас невинаги са четливи. Формите на някои букви си приличат, например на **а** и **о**, **е** и **я**, **я** и **ж**, особено на двата ера, което пречи на сигурното разчитане. Почти всички писачи използват следните букви: **й** за преден глайд, е-двойно **ѣ**, ъ-широко **ж**, двата ера в краесловие, но невинаги на етимологичните им места, като невинаги едни и същи корени се пишат по един и същи начин. Много рядко може да се видят буквите **і** (например, *населеніе* Варненско окръжие, л. 12а; *Свъденія* Добричка околия, л. 61а, 86а) и **ы** (например *быватъ, быва* и др. Балчишка околия, л. 23а, 23б и др.).

2. Правописът на описанията на Разградското, Софийското и Трънското окръжие. Най-напред ще сравня правописа на секретарите на трима окръжни управители: на Софийското окръжие (а.е. 430, 43 стр. голям формат), на Трънското окръжие (а.е. 430, 11 стр. голям формат) и на Разградското окръжие (а.е. 427, 25 стр. голям формат) – и тримата вероятно са обобщили информация, получена от подведомствените околийски комисии.

2.1. Буквата ѣ. Писането на **ѣ** невинаги е било по етимология в българската възрожденска писмена практика, както и след Освобождението. В разглежданите описания от трите окръжия **ѣ** се използва последователно само в някои лексеми и корени, които са били добре заучени и/или е можело да се проверят в по-малки речници, или в руски речници, или при съпоставка на различни форми според съвета на Марин Дринов⁷. Най-голяма последователност в писането на тази буква в едни и същи корени се наблюдава в описанието на Софийското окръжие: само с **ѣ** са написани следните корени/думи (в повечето думи по етимология, но невинаги): *бѣл-*; в частицата за образуване на неопределителни местоимения и местоименни наречия *нѣ-*; *мѣст-*; *-цѣн-*; *дрѣх-*; в личното и притежателното местоимение за 3. л. мн.ч., както и в показателното (*тѣхъ, тѣхна, тѣ, тѣзь*); *срѣб(ѣ)*

⁷ Русинов 1985: 50.

р-; *дгъл-*; *-слгд-*; *вргъме*; *нгъма-*; *цвгт-*; *цгъл-*; *забгългж-*; в обобщителното местоимение и местоименни наречия – *всгки*, *всгкадг* и др.; *тгъл-*; *употргб-*; *ргз-*; *тгс(е)н-*; а също в представките и предлозите *пргд-*; *прг-*; *пргз-*; *освгнъ*; *чргзъ*; в наречията на *-г* (*горг* и много др.), в членната морфема за мн.ч. **-тг**. Сравнително малко, десетина, са корените, в които има непоследователно писане на **г**, като формите с буква *е* са малко на брой⁸.

Така също и описващият Трънското окръжие сравнително последователно, с редки изключения, пише **г** в корен по етимология, в представките *пргд-*, *прг-*, а също и в членната морфема за мн.ч. **-тг**; понякога буквата е написана и не според етимологията, като *плгтени*, *сргбро*, *пргжда*, *дргха*, *лгнъ*.

Секретарят на управителя на Разградското окръжие последователно пише **г** в следните думи/корени: *мгст-* (65х⁹); *бгъл-* (36х); в неопределителни местоимения и местоименни наречия етимологично *нг-* (19х); във формата на личното местоимение за 3. л. мн.ч. *тгхъ* (5х), *тг* (2х) и притежателното *тгхенъ* (1х); *-слгд-* (6х); *голгм-*(5х); *освгнъ* (5х); *издглие* (4х), *тгсн-* (3х); буквата **г** откриваме по веднъж и в *отдгление*, *вжтргшинитг дгла*, *повгренното*, *тглото*, *чргзъ*. Последователно се пише членната морфема за мн.ч. **-тг** без изключение. Както и в описанията на Софийското и Трънското окръжие, и в описанието на Разградското окръжие има и вариантност, непоследователност, например *двг/двгтг* (11х), но и *двгтг* (1х); *пргжда/-и* (16х) срещу *прежда* (2х); или обичайно представката е **пре-**: *превгрганъ*, *превггзватъ* *преселено*, *прешитъ*, *преггвки*, *престилка* (винаги) и само веднъж *пргсуканъ*; по-често наречията окончават на **г**, като *горг*, *отгорг* (16х), *негдг*, *добрг*, *нигдг*, *отподирг*, но и *подире*, *отподире* (3х); *население*, *населението*, *населени* (23х), но и *насгление* (1х), *населгние* (6х). В тези примери ясно се вижда коя е предпочитаната форма (*пре-*, *пргжда*, *населен-*) и че изключенията не са много. Само в един случай не може да се прецени коя форма пишещият смята за нормативна: *пргд-* (14х) (*пргдгставя*, *отгпргдг* и др.) и *пред-* (10х) (*отгпредг*, *предшгственника* и др.).

2.2. Буквата ж. Друг критерий за по-висока правописна образованост е последователното писане на *ъ*-широко, буква, схващана като типична българска (за разлика от сръбския и от руския правопис). Както и при *е*-двойно, така и последователното използване на **ж** е въпрос на обучение (защото се е произнасяла като /ъ/,/э/, /л/ и може би като /а/ в определени позиции и/или диалекти). Секретарят на Софийското окръжие последователно пише **ж** в следните форми (думи, корени, основи): *ржк-*; *сжц-*; *мжж-*; *кжс-*; *ржб-*; *пжт-*; *бжд-*; *-жгжл-*; *вжтргшинитг*; *гжсто*; *гжски*. Непоследо-

⁸ Конкретни примери вж. у Димитрова 2018.

⁹ Със знак х се отбелязва „пгти“, т.е. 65х означава, че формата се среща в разглеждания текст 65 пгти.

вателно писане на едни и същи корени е рядкост: *до кждѣ* (1x), но *всѣкадѣ* (2x); *скѣл-* (5x), но и *най скѣпата* (1x), *скѣлички* (1x). Без етимологично **ж** е написана думата *същественно* (1x), която вероятно секретарят не е свързал по етимология със *сѣщ-*¹⁰.

Във вече споменатите корени *ржк-*; *сѣщ-*; *мжж-*; *окржг-*; *ржб-*; *вжтр-* последователно пише **ж** и секретарят на Трънското окръжие, а също и в *скѣло* (2x)¹¹.

Секретарят на разградския окръжен управител последователно пише **ж** в следните думи/корени: *ржкави(тѣ)* (34x), *ржчнитѣ движения*, *ржцетѣ*; *мжж-* (*мжжк-*, *мжжетѣ*) (17x); *сѣщ-* (17x); *ржб-*(6x); *окржг-* (*окржжие(то)*, *окржжно*)(3x); а също и в *кждрав-*, *накждрен-* (5x); *пжпки* (2x), по веднѣж в *пжпѣтѣ*; *кжцна*; *навсѣкждѣ*; *бжде*. Изключенията, случаите на непоследователно писане на **ж** в една и съща дума/корен, са много редки, а именно: *вжтр-* (*вжтрѣ*, *вжтрѣшни*, *вжтрѣшина*) (10x) – *вѣтрѣшни* (1x); *кжс-* (13x) – *късъ* (1x), най-вече в *пжкѣ* (2x) – *пѣкѣ* (3x). В описанието на Разградското окръжие се срещат формите *абжта*, *абж*, общо 14x (както впрочем и *вжба*). Тѣй като **ж** се появява в окончанието само на тази дума, едва ли можем да смятаме, че писачѣт следва правилото на Йоаким Груев (Пловдивска школа)¹² да пише **ж** в окончанията на същ. от ж.р. По-скоро тук буквата **ж** отразява местното произношение на думата с ударено краесловно /ъ/ или е маркер за турцизъм.

От приведените примери от трите окръжия можем да заключим, че тримата секретари добре са усвоили писането на ъ-широко в следните корени: *сѣщ-*, *мжж-*, *ржб*, *ржк-*, *окржг-*, *вжтр-*. Очевидно е, че са знаели и други думи, не така чести в писмен текст, в които по етимология се пише тази буква, като *пжпка*, *кждравѣ*, *гжска*.

Колѣбание и непоследователност се открива и у тримата секретари на окръжия при писане на наследника на запазен слаб коренен ер. В среднобългарския период в тази позиция нередко, но не и последователно, се появява **ж**. В разглежданите описания от края на XIX в. – също. Писането на ъ-широко в такива случаи вероятно е ехо от възрожденската практика, например у Любен Каравелов и Иван Богоров винаги в корен (среда на дума) да се пише **ж** за /ъ/, независимо дали гласната произхожда от голяма носовка, или от ерова гласна¹³. Всѣщност по-често в трите обсъждани документа се пише **ѣ** (или **ѣ**) и само понякога **ж**, дори в една и съща дума. В описанието на облеклото на Трънското окръжие откриваме *дѣно* (1x), но *стжклени* (1x); *тѣкан-* (*тѣкана*, *тѣканѣ*) (2x), но и *тжкжтѣ* (1x). В описанието на Софийското окръжие откриваме *дѣнера* (1x), но *джцѣритѣ* (1x), а в писането на три корена

¹⁰ Конкретни примери вж. у Димитрова 2018.

¹¹ Примери вж. у Димитрова 2019.

¹² Иванова 2017: 231, 235.

¹³ Иванова 2017: 245.

липсва последователност – виждаме ги написани ту с ж, ту с ъ: 1) *истъканъ* 18а¹⁴, *тъкана* 14а, но и *тжчатъ* 17а, *тжкано* 12б; 2) *пъстр-* (3х) (*напъстрень* 18а, *напъстрени* 18б, *испъстрени* 18б), но и *напжстрени* 18а; 3) *лжскави* 11а, но *лъскавъ* 15б. За разлика от тези двама администратори, описващият Разградското окръжие последователно пише корен *тжк-* (25х) (*тжкан-*, *тжче*), преобладава написанието *пжстр-* (7х) и само веднъж *опъстрень*. Откриваме *стжклени*; *измжкната*; *прижватъ* (3х), но *прегъвки* (1х). Преобладава написанието *тъй* (8х), но се среща два пъти *тжи*, *тжй*; преобладава писането на корена *тън-* (9х) (*тънъкъ*, *тънакъ*, *тънко*), но един път и *тжнакъ*. В тези позиции непоследователността е най-изявена в описанието на Разградското окръжие, в което най-често се регистрира ж.

И тримата секретари предпочитат глаголните окончания *-атъ*, *-ятъ* за 3. л. мн.ч. сег. вр. при глаголи не само от а-спрежение, но и от е- и и-спрежение, както е Каравеловият правопис¹⁵. В описанието на Трънското окръжие откриваме само една форма с окончание *-жтъ*: *тжкжтъ* при многобройни форми *правятъ* (6х), *носятъ* (4х), *купятъ* (1х), *стоятъ* (1х), *доставятъ* (1х). В описанието на Софийското окръжие също преобладаващи са формите според Каравеловия правопис, например *шиятъ* 10а, *ходятъ* 20а, *служатъ* 13а, *носятъ* – над 45х, но се откриват и форми според по-архаичния правопис с ж, например *носжтъ* (8х). Вариране има и при други глаголи, като *правятъ* (2х), но и *правъжтъ* 4б, *могатъ* 13а и на същата страница *можжтъ* 13а. Така също и в описанието на Разградското окръжие преобладават формите според Каравеловия правопис: *служатъ* (2х), *запашатъ* (1х), *пречатъ* (1х), *ржжжтъ* (1х), *хванатъ* (1х) и 40 пъти окончание *-ятъ*: най-вече често се повтаря *носятъ*, но и *работятъ*, *правятъ*, *турятъ*. Все пак и в това описание се откриват две форми с окончание *-жтъ*: *пержтъ* и *плетжтъ*, но и *плеттъ* 1х. Формите с ж са били препоръчвани и от Дриновия правопис, и от граматиката на Ив. Момчилов, и от граматиката на Йоаким Груев, но е очевидно, че те не са били популярни в писмената практика¹⁶. Възможно е тримата секретари да са предпочитали Каравеловите форми, а формите с ж да са проникнали под влияние на източниците, които са обобщили. Вижда се, че въпреки правописните предписания в практиката са се наложили формите, които са били най-близко до изговора – повечето глаголи нямат ударение на окончанието и там се чува [ə], което пишешите са бележели с буквата а.

Възрожденски правописни указания и граматика, включително Каравеловият правопис, са препоръчвали да се пише *сж* в 3. л. мн.ч. на спомогателния глагол в сег. вр.¹⁷. Тази форма преобладава в разглежданите доку-

¹⁴ По този начин се отбелязва страницата, на която е регистрирана формата.

¹⁵ Русинов 1985: 40; Иванова 2017: 229–255.

¹⁶ Русинов 1985:37 и 50, Вълчев 2008: 255 и 343.

¹⁷ Русинов 1985: 40.

менти от Софийското, Трънското и Разградското окръжие. Понякога обаче се появява и формата **са**, например в описанието на Разградското окръжие съотношението е *сж* (17х) срещу *са* (5х).

Струва ми се, че тази енклитика е била обърквана с възвратната частица може би у хора от Източна България, в която и двете форми са се произнасяли по един и същи начин. В разглежданите документи виждаме форма на възвратната частица *сж* (*което сж тжче, нъ сж силно придържатъ о кроежа на старото* – примери от Разградското окръжие). Съотношението в описанието на Разградското окръжие е *са* 70х: *се* 9х: *сж* 2х: *ся* 0х. В писмената практика през Възраждането, както и в различните граматични предписания, няма единство в начина на писане на възвратната частица. Неофит Рилски и Марин Дринов са препоръчвали *се*,¹⁸ а Йоаким Груев – *ся*¹⁹ (както и например граматиката на С. Панаретов, издадена в Цариград през 1881г.²⁰). В описанието на Софийското окръжие формата *се* е много честа, но се появява и *ся*, която може би е дошла от материалите („подложките“), които секретарят на Софийското окръжие е обобщил. Два са примерите в цялото описание на Софийското окръжие, в които формата на възвратната частица е *сж*: „*Кошулята на пръдгърдната цълата яка и ржавитъ сж приготвуватъ отъ памукъ*“ 17а; „*На пояса отпредъ турятъ сръбърни и кокалеви чопрази които сж изработватъ отъ тукашни коюмджиш (златари)*“ 10б. Във втория пример в ръкописа се вижда, че първоначално е написана буквата **я**, а после е поправена на **ж**. Може да се предложат различни обяснения на използването на **ж**. От една страна, не е изключено секретарят на софийския окръжен управител да е използвал писмено описание („подложка“), в което формата на буквата **ж** много да е наподобявала формата на буквата **я** – има такива почерци в изследвания свод от документи. Възможно е и друго: пишещият да се е заблудил, да се е разсеял и да е помислил, че тук е употребен спомагателният глагол. Вероятно това написание, дължащо се на *lapsus calami*, не е противоречало на неговото собствено произношение на възвратната частица с [ъ], [э] – не е изключено той да е бил от Източна България. В неговия текст обаче не се среща препоръчаната от Търновската школа и от Каравелов²¹ форма *са* за възвратната частица. Както казах, при някои почерци е трудно да се разграничи кога е *сж* и кога *ся* (при тях не правя статистика на двете форми). В описанието на Трънското окръжие има голямо вариране във формите на

¹⁸ Русинов 1985: 51. Препоръчва се например в граматиката на Т. Икономов (Русинов 1989: 289).

¹⁹ Вж. например Вълчев 2008: 257.

²⁰ Русинов 1989: 289.

²¹ За това предпочитание в правописните указания вж. например Иванова 2017: 243 и 246.

възвратната частица – между *се* (което е и местното произношение) (50x) и *ся* (книжната форма) (32x) и веднъж *са*²².

По етимология наставката в миналата основа на старобългарските глаголи от **-не-** спрежение би трябвало да е **-нж-**. Л. Каравелов обаче пише не по етимология, а според произношението, **-на-**, докато другите три влиятелни правописни стандарта от Възраждането предпочитат **-нж-**²³. Въпреки това единодушие между тези три стандарта, в описанието на Трънското окръжие виждаме **-на-**: *останалитъ, влѣзнаха*. Описващият Разградското окръжие също предпочита **-на-**, например *затегнато, минава, спуснати, прѣплѣсната, миналъ, срѣщнатъ, хванатъ, измжкната*. Непоследователно пише **-нж-** описалият Софийското окръжие, например *отпуснѣтъ, спуснѣта, останѣлата, но спуснати, останалитъ, останалъ*. Очевидно писането на **-нж-** не е добре овладяно правило. Варирането в разглежданите документи отразява още и липсата на унификация на правописните указания по това време.

Вариации има при писането на наследниците на първичните и вторичните сонантни /р/ и /л/. В повечето случаи се пише буква **р** или **л** заедно с ерова буква, както са препоръчвали Иван Момчилов и Марин Дринов²⁴, но има и редки появи на **ж** – такива написания са известни от практиката на Л. Каравелов²⁵. В описанието на Софийското окръжие появата на **ж** в тази позиция е рядкост: 1) *на върха* (1x) срещу *върх-* (14x); 2) по три различни начина е написана думата *кърпа*: *крѣпа* (1x), но *крѣпи* (1x), *кърпа* (4x). Подобно е положението и в описанието на Разградското окръжие: *кѣрпа* (2x), но *кърпа(та)* (7x), *дѣлги* (1x). Преобладават в това описание съчетанията **ър/ръ**: *първия* (40x), *крѣстъ* (11x) и *крѣстъ* (8x), *върху* (4x), *гърди(тъ)* (макар по произход тук фонемата /ъ/ да идва от голяма носовка) (4x), *угърле(то)* (3x), *огърница* (2x), *завързва* (2x), *сърма* (2x) и *сърмени* (1x), и по веднъж: *превързанъ, превързватъ, вързанието, зърна, придържа, обърнатъ, свършени, върви, тържество, околвърстъ, трѣндафелъ, прѣстени, дрѣнна*. В описанието на Трънското окръжие в съчетание с буквите за плавните консонанти винаги се пишат **ь** или **ѣ**: *вълна, вълнена, дълга, пълни, жълтъ, жълта, жьлта, жьлти* и др., *жьлтици, кърпа и кърпа, прѣстени и прѣстени, крѣста, прѣчки, сърменъ, първитъ, гърдитъ и гърдитъ, прѣвързватъ*.

Както може да се очаква, буквата **ж** се пише в думи, които са се смятали за турцизми, но невинаги я откриваме в такива заемки – появяват се и ерови букви. Например в описанието на Разградското окръжие виждаме очакваните *Сазлѣшката, сѣкми, бакѣръ, бакѣрени*, но и *бакърени*; в опи-

²² Повече данни вж. у Димитрова 2019.

²³ Вж. Русинов 1985: 32, 37, 40 и 50.

²⁴ Русинов 1985: 37 и 51; Иванова 2017: 242, 252.

²⁵ Русинов 1985: 41.

санието на Софийското окръжие: *якалъкъ* и *акалъкъ*. Повече примери има в описанията на други окръжия, в които има повече османизми, например в описанието на Тополовградската околия в Сливенско окръжие: *мжнџри*, *кжртми*, *сжрма*.

2.3. Членната морфема. Най-голяма непоследователност има в отбелязването на членната морфема при съществителни и прилагателни от м.р. ед.ч. Повечето правописни ръководства от Възраждането предписват употребата на пълен член при съществителните от м.р. в ед.ч., с изключение на граматиката на Ив. Момчилов, която допуска и пълен, и кратък член²⁶. В разглежданите описания на облеклото в Софийското, Трънското и Разградското окръжие се използва и пълен, и кратък член, като предпочитанието към единия или другия не зависи нито от синтактичната функция на думата, нито от началния звук, с който започва следходната дума. Като че ли има тенденция с пълен член да се употребяват само някои определени думи и е възможно това да са думите, употребени в указанието, дошло от министерството. Например в описанието на Трънското окръжие последователно с пълен член се употребява *костюмътъ*²⁷. В описанието на Софийското окръжие редовно с пълен член се появяват едносрични думи, като *платътъ*, *мжжътъ*, *вратътъ*, но също и *ергенътъ*, *фикалтъ*. Макар и редки, в това описания се регистрират и формите *гърбатъ си* 10а, *сукманатъ* 14а, *шаякатъ* 10б, а също и с ж: *надъ сукманжтъ* 14а, *подъ поясжтъ* 14б²⁸. Въпреки наличието на пълен член, в двете цитирани описания преобладава краткият член, независимо че за говора в Трънското окръжие е бил характерен пълният член. В описанието на Разградското окръжие има немало (17х) появи на форми с пълен член – предимно *кръстътъ* (13х) срещу *кръста* (3х); *вратътъ* (1х) и *врџта* (1х), *пжпътъ* (1х), *рџстътъ* (1х), *елекътъ* (1х) и *елека* (1х), но, както се вижда от примерите, има и редица форми с кратък член, включително *пецимала* (9х), *сукманя* (4х), *коланя* (3х), *рџба* (2х), и по веднџж *състава*, *притџжателя*, *гайтаня*, *врџтника*, *човџка*, *чепака*, *предшественника*, т.е. и в описанието на това окръжие преобладава краткият член. Анализът на описанията на традиционното облекло в трите окръжия показва, че предписанието, включено в много от граматичните ръководства от втората половина на XIX в., да се пише само с пълен член, не е било спазвано, включително от грамотни хора като секретарите в трите окръжия. Това предписание е било отдалечено от говорната практика и затова не е било реалистично то да се спазва. Така е и до днес при грамотните хора нефилолози.

²⁶ Вълчев 2008: 340.

²⁷ Примери вж. у Димитрова 2019.

²⁸ Примерите вж. у Димитрова 2018.

Всъщност най-голямо разнообразие в описанията на трите разглеждани окръжия има при членуваните форми на прилагателните от м.р. в ед.ч. В целия изследван корпус се използват 4 форми: 1. архаичната сложна форма на прилагателните на **-ий**, вероятно поддържана в книжовния език от църковнославянските книги и от руски; 2. същата форма с добавен член **-ийтъ** (рядко); 3. обичайните за говорите и за днешния книжовен език форми на **-ия**, това са най-честите форми в целия свод от документи (рядко се изписват и с **-иа**); 4. форми с пълен член на **-ият** (рядко)²⁹. Тук ще дам примери от описанието на Разградското окръжие, в което се срещат само две форми: 1. Форми на **-ий**: *бѣлий* 1а; *отъ сжиций шаекъ* 1б; *добръ изработений сукманъ костува 20 лева* 5а; *за укривание гърдний отворъ на сукмана* 5а; *върхний край на дялбена обвиснатъ да покрива челото, а долний въздигнатъ* 6а; *въ послѣдний случай* 7а; *Сръбарний поясъ тоже се приготвява отъ мѣстни коюмжи* 7б; *на гражданский фустанъ* 10б; *Окръжний Управитель* 10б; 2. Форми на **-ия**: *облѣклото на женския полъ* 4б; *Женския костюмъ на Турскитъ жени се състои отъ дълги басмани широки гащи* 4б; *въ пълния си съставъ костюмъ* 6б; *едина за Българското наслѣние а другия за Турското тия два вида се подраздѣлятъ още на по два вида една за мъжитъ а другия за женитъ* 6б; *Женския костюмъ се състои* 7а; *Турския костюмъ* 7б. Няма форми с пълен член.

3. Правопис на описанията от двама общински писари. В някои окръжия, като Варненското, Ловешкото, Ломското и Сливенското, секретарят на управителя не е обобщил получените сведения от околии и общини, а е изпратил в министерството описанията, направени от местните чиновници. Това ни дава възможност да видим какъв е правописът на писари в селски общини. Впечатлението ми от четирите споменати окръжия, в които са запазени описания на околийски и общински писари, е, че степента на краснопис, грамотност (способност в свързан текст да се направи описание на облекло – на онова, което писарите са видели и чули) и правописна последователност е различна и разликите не са малки. Изглежда в министерството са били пратени само описания, за които секретарите или окръжните управители са преценили, че са сравнително грамотно написани. Все пак сред запазените описания, направени от по-нисък ранг чиновници, има текстове, в които почти не се използват препинателни знаци – сякаш някой е диктувал на писаря, без да споменава препинателните знаци. Думите са написани така, както ги е чувал пишещият, например често са отразени промените на неударените о>у, у>о, е>и, и>е, чести са написания на буквата **й** в окончанието за мн.ч. (*момий*), има елизии, непоследователно слято и разделно писане, не се използват или рядко се използват буквите **ж**

²⁹ Вж. примерите у Димитрова 2018 за Софийското и у Димитрова 2019 за Трънското окръжие.

и Ъ. Същевременно има и описания от селски общини, които се отличават с обработени почерци и сравнително последователна употреба на ж, Ъ и еровите букви.

Тук ще разгледам текстовете на двама писари (както те се самоназовават) в две общини в Ловешкото окръжие.

3.1. Описанието на облеклото в с. Лисец, Ловешко³⁰. То е на 4 страници (425, л. 18–19). Почеркът на писаря е обработен и четлив, подписът му е красив, сложен, но името не се разчита. Той редовно използва буквата Ъ. Последователно с тази буква са написани следните корени (думи): *бъл-* (9x) (*бъли*, *бъла*); *цън-* (8x) (*цъна* 1x, *цъними* 7x); *мъст-* (*мъстна*, *мъстно*) (4x); *връме* (4x); *нъ-* (4x) (*нъколко*, *нъкой*); *лътно* (3x); *пръд-* (4x), *пръ-* (3x), *пръз-* (2x), *мъдни* (2x). Само по веднъж се регистрират следните думи, написани с Ъ според етимологията им: *тълото*, *облъклото*, *слъдва*, *тръбватъ*, *двѣте*, *гдѣто*, *горъгозначенитъ*. Има няколко форми с Ъ не според етимологията: *нъ можтъ* (но обичайно частицата се пише *не*, вкл. *неокопчени*); *нашърена* (1x) (но и *нашарени* 1x, *шарени* 1x); *дъбели* (1x); *рѣда* (1x) – може би по аналогия с *рядък*; *споръдъ* (1x); *дрѣхи* (1x); *прозвъдение* (1x) – може би понеже е книжна дума; *овъсена* (1x); *оплътени* (2x). Непоследователност при писане на Ъ открих само във формите на думата *коляно*: *колъното* (1x), *колънете* (1x), *коленетъ* (1x). Обичайно членната морфема е *-тъ* (26x) срещу *-те* (5x), т.е. дори в писането на членната морфема има непоследователност, което е много рядко явление за разгледаните по-горе три описания, дело на секретари на окръжни управители.

Този общински чиновник се стреми да пише редовно буквата ж. Без изключение я пише в следните 3 корена: *сжиц-* (7x), *мжж-* (3x), *сж* (2x) в 3 л. мн.ч., което е очаквано, ако се съди по правописа на секретарите на окръжията, анализиран по-горе. Освен това този селски чиновник пише старата кирилска буква ж според етимологията и в *гржд-* (2x), което не е често явление в разглеждания корпус. Според етимологията този чиновник изписва и *ржбоветъ* (1x), *кржгли* (1x); още и *кжси* (1x), но не свързва названието на местна дреха *късак* със същия корен и я изписва *касаци* (1x). Непоследователно пише корена *ржк-*: *ржцетъ* (1x), *ржжав-* (3x), но и *ракави* (3x).

В следните три съществителни от ж.р. за окончанието под ударение той използва *-ж*: 1) *абжта* (2x), *абж* (1x) (срв. същите форми в описанието на Разградското окръжие); 2) *якжта* (1x); 3) *парж* (1x). На пръв поглед като че ли е спазено правилото в граматиката на Йоаким Груев (т.нар. Пловдивска школа) и сякаш е предадено местното произношение с /ъ/ под ударение. От друга страна обаче, окончанието под ударение на думи от славянски произход същият писар предава с буквата *-а*: *широчина*, *главата*, както

³⁰ Селото съществува и до днес, намира се на 8 км северозападно от гр. Ловеч.

и в членната морфема в *помощта*. Следователно, или този писар непоследователно отбелязва изговор /ъ/ под ударение в окончанието и члена на съществителни от ж.р., или чрез буквата **ж** е маркирал само думи, които е смятал за турцизми. Вероятно затова е написал и форми *пжхтитъ*, *пжхти* (от турска диалектна форма на *rafta*, БЕР 1996: 108)³¹.

Старите сонантни /р/ и /л/, първични и вторични, се пишат с комбинация от ер и буквите **р** и **л** в разглежданото описание от с. Лисец, например *гърба*, *свързани*, *вързани*, *върви*, *първитъ*, *върху*, *пръчки*, *българска*; според местното произношение *длъги*, *дълга*. Има едно изключение: *вжлненъ* (1х) срещу *вълн-* (13х). В корена *тък-* на мястото на запазения слаб ер се пише **ж**: *мгъстна тжжжнь*, *мгъстна тжжанъ*, *тжжменици*.

Окончанието за 3. л. мн.ч. в сег. вр. на глаголите от а-спрежение винаги е **-атъ/ -ятъ**; при другите две спрежения има вариране, но като цяло преобладава Каравеловото правило: *работятъ* (2х), *купятъ* (1х), *нижатъ* (1х), *носятъ* (4х), *носатъ* (1х), но и *ножатъ* (1х), както и *можатъ* (2х).

Един път чрез буквата **ж** е означена членната морфема при съществително от м.р. в ед.ч. *кракж* може би за да бъде разграничен изговорът /кракъ/, членувана форма, от бройната форма /крака/ и формата за мн.ч. /крака/. В това кратко описание от с. Лисец думите от м.р. ед.ч. с определителен член са малко на брой и затова не може да се направят категорични изводи. Все пак, макар и малко, примерите са само с кратък член, отбелязван с буквата **-а**: до *пояса*, *върху пояса*, *на края*, *пръзь кръста*. Не е непозната от други описания хибридна форма: *пръзь кръстѣта* (под влияние вероятно на съществителните от ж.р.). Има две членувани прилагателни, по двата най-широко разпространени в практиката начини: *самия кракъ овитъ* и *къмъ грждний кошъ*.

Липсата на голям достъпен речник, който да задава правописа, се отразява на написания, предаващи произношение с у>о: *сокмани*, *овитъ*, *ошит-* (4х), причастие от ушия, но *ушитъ* (от ухо), и >е: *наресувани* 2х, но и *нарисувани*; е>и в местното название: *пителки*. Много рядко има отражение на асимилации на консонанти, например *забратки*, но *бабка*. Към местните форми причислявам *ергенете*; *козеневи*; *царвули (опинци)*; *гащникъ*; *обице*; *джебове*; противопоставителния съюз *нъ*. Има и книжни форми, например съществителни на **-ие**: *закопчаванието*, *прозвъдение*, *исключение*, така също причастие *състоящи* и използването на геминати: *обикновенно*, *особенно*. Обичайна е частицата *се* (4х), но веднъж виждаме и книжната форма *ся*.

Като цяло, това описание свидетелства, че общинският писар е бил грамотен човек. При липса на единно граматично предписание и на голям

³¹ За мене е неясно какво произношение отразява **ж** в този случай – дали само е маркер на заемка, или отразява произношение [пхтї] (?).

достъпен речник, отклоненията от етимологичния правопис и отражението на местния изговор в противоречие с представата за книжовна норма можем да смятаме за незначителни. Това описание по степен на грамотност не се различава значително от описанията, направени от секретарите на разгледаните три големи окръжия: Софийското, Трънското, Разградското.

Не всички описания обаче, излезли изпод перото на общински писари, показват такава степен на грамотност на селските общински чиновници. Ще дам един пример.

3.3. Описанието на облеклото в с. Микре, Ловешко. То е направено от писаря П. Попов (разчита се подписа му) и е подписано от общинския кмет Ив. Христов. Текстът е кратък, на две страници и половина (425, л. 20–21). Писарят използва буквата **Ѣ**, но непоследователно. Последователно с **Ѣ** е написан само коренът *врѣм-* (3х) и по веднъж *тѣхъ*, *прѣзь*. В повечето случаи наблюдаваме непоследователност в използването на тази стара кирилска буква в едни и същи корени, например *бѣл-* (*бѣла*, *бѣли*) (7х), но *бели* (2х); *мѣст-* (*мѣстни*, *мѣстна*) (4х), но и *мест-* (*местно*, *местна*) (7х). Няколко форми съдържат **Ѣ** не според етимологията, но и тук има непоследователност: *пѣтитѣ* (2х), но и *петитѣ*; *прѣжди* (1х), но и *прежди* (3х) и по веднъж *кмѣтъ*, *врѣмѣ*. Няколко форми се пишат без **Ѣ**, въпреки че по етимология има ятова гласна, но произношението е /e/: *облеклото*, *следва*, *цена* (2х), *престилка* (3х), *отъгоре*, *негде*, *коленитѣ*, *отъ лева страна*. Буквата често се използва в членната морфема за мн.ч. –**тѣ** (30х), но отново виждаме непоследователност: регистрираме и –**те** (4х), и –**ти** (2х) според местния изговор: *рацети*, *двети*. Очевидно правописа на буквата **Ѣ** не е овладян добре от този общински писар.

Той на практика не използва буквата **Ѥ**, с две изключения: *четирижгълно* (1х) и *мѣжитѣ* (1х), но *мѣжетѣ* (2х). Извън ударение на мястото на старобългарската голяма носовка виждаме буквата **а**, означаваща [ə] или [л], например *ракавите*, *ракавитѣ*, *рацети*. Съществителните от ж.р. с ударение на последната сричка се пишат с окончание –**а**, например *главата*, *аба*, *басма*, макар че в говора вероятно се е произнасяло /ъ/. Все пак виждаме и формата *якъта* (2х), в която еровата буква означава /ъ/. Откриваме и словосъчетание *отъ лева страна*. Тук екавска форма се появява в текст от източнобългарския регион. Възможно е ятовият наследник да не е под ударение. Буквата **ѣ** на пръв поглед изглежда като бележеща звук /ъ/, наследник на голяма носовка във винителен падеж на съществителни от а-основи. Възможно е обаче това да е израз, в който да се произнася форма /стран/ и краесловната ерова буква да няма звукова стойност, може би от стара генитивна форма в мн.ч. Коренът *тък-* се пише винаги с ер и никога с **Ѥ**, например *тъканъ*, същ. ж.р. (9х). При буквите **р** и **л** винаги се пише ер и никога **Ѥ**, например *дълг-* (3х) и *дълг-* (3х), *вълн-* (6х), *вълн-* (8х), *врѣхъ* (2х) и по един път *кърпи*, *навръвчени съ върви*, *върху*, *прѣстени*. Глаголните окончания за 3 л. мн.ч. сег. вр. са –**атѣ**/ –**ятѣ**, например *носятъ* (8х), *пращатѣ* (1х).

Този писар, макар и рядко, използва буквата **Ѹ**: *чорапѸтъ, женѸтъ, приближителната* (почеркът не е много четлив и буквата **Ѹ** трудно се разграничава от буквата **И**). Книжните елементи са малко: *ся, тоже*. Редица форми отразяват местното или на писаря произношение, например и>е (*обекновенно, сантѸметра* 3x, но и *сантимѸтра* 1x), е>и (*колѸнитѸ* 2x, *дѸвети* 3x, *раменитѸ*), у>о (*ошит-* 8x), Ѹ>а (*дѸлакѸ, калчиѸни, всякъкви, но и всякакѸви*); контракции: *бояджиски* 3x, *бояжиска, кундражиски*; изпадане на интервокално /x/, например *дрѸй* (2x), мн.ч. на думата *дрѸха*. Освен в тези две форми, още и в *бой, терзий* краесловният поствокален глайд (новата йота) се бележи с буквата **Ѹ**. Има и грешни написания поради изпускане на букви, например *мета* (за метра), *сантѸмера* (за сантиметра). Това свидетелства за непрецизност, съпровождаща непоследователността в правописа.

Невинаги е ясно дали две думи са написани слято или разделно. Личи, че понякога представки, функциониращи и като предлози, се пишат отделно от корена, например *на правѸно, отѸ горе*. От друга страна, виждаме т.нар. фонетични думи, слято писане на енклитиките заедно с ударените думи, например *куситѸемѸ, ушитѸеси, шитѸеси*.

Използван е само непълнен член, каквото е било и състоянието в говора, например *до кръста* (2x), *въ края, калпака, прѸзь кръста; Женския КостѸюмѸ*.

Като цяло, този писар не е така прецизен, за разлика от дискутираните по-горе, и дава израз на повече особености от местния изговор.

4. Лексика. Разглежданият свод от описания е ценно свидетелство за историята на българския речник, за динамиката на промените: изчезване на стари названия и появата на нови в ритъма на промяна на културата на обличане, на производството и вноса. Тези документи са ценен източник и за варирането на формите на заетата лексика. Това вариране често не е израз на незнание на дума или изопачаване на заемка, а се дължи на различни източници на заемане. Ще дам само един пример: само веднѸж в описанието на Силистренското окръжие и три пѸти в описанието на Тутраканската околия виждаме съвременните форми *дантѸла, дантѸли* с начално /д/ – заети било директно от френски (*dentelle*), било през турски (*dantel*). В корпуса с описанията значително по-честа е формата *тантѸла*, например в западните окръжия, във Видинското, в Трънското окръжие, която вероятно идва от грѸцката форма *ταντέλλα* или от турска диалектна форма.

Тези ръкописни описания на традиционното облекло в българските земи 10 години след Освобождението засвидетелстват форми на заемки, които отсъстват от съществуващите речници, включително Българския етимологичен речник (БЕР), например *сак* със значение на подплатено с кожи палто с европейска кройка; или вид кожа *лустрин*, или прилагателното *видѸлен* от италианската заемка *видѸло* като название за вид кожа,

*ваша*ци за вид бели кожи, *пати*и за вид украса от конци по краищата на шами и други. Изследването на лексиката на тези документи би било принос към разкриване на богатството на българския речник и на динамиката на промяната му като резултат от културните промени след Освобождението.

В заключение: На фона на липсата на единен правописен стандарт и голям речник, в който да може да се провери правописът на редица специфични названия на местното облекло и неговите части, е очаквано да има вариантност в правописа на разглежданите ръкописни текстове, а също да присъстват форми, които днес бихме оценили като грешни спрямо етимона. Като имам предвид трудността на задачата – хора, които не са имали филологическо образование, е трябвало да създадат информативен текст с официален характер на базата на устно събрани сведения (при това, не само са им разказвали, но по-често са им показвали), смятам, че местната администрация се е справила добре. Вижда се, че в окръжията са работели грамотни секретари. По-ниска е грамотността на някои общински писари, но и сред тях е имало подготвени хора, които не са отстъпвали по владеене на правописа и по краснопис на секретарите на окръжните управители. На липсата на последователност не само в целия свод, но и в текстовете на отделни писачи, не бива да се гледа винаги като на белег за по-ниска грамотност. Поради наличието на различни правописни стандарти през Възраждането и в първото десетилетие след Освобождението вероятно е било обичайно свободно да се използват дублети. Един обобщен поглед върху петимата коментирани тук писачи показва, че те спазват правилата на Дриновия правопис, но когато той е по-отдалечен от говоримия език, предпочитат правила от практиката на Любен Каравелов (например окончанието за 3. л. мн.ч. в сег. вр. -а^т/ -я^т) и граматиката на Иван Момчилов (краткия определителен член). Непоследователното писане на пълен член в контраст на преобладаващите препоръки е свидетелство, че е било трудно да се наложи едно изкуствено правило в писмената практика на грамотни хора (нефилолози), както впрочем е и днес. Обратно, честата употреба в изследваните материали на буквата **ж** в определени корени, извън съчетанията с буквите **р** и **л**, показва, че включването ѝ в азбуката не затруднява грамотните хора (нефилолози) – може би понеже корените с етимологична носовка не са толкова много, а може би и поради простото правило тя да се пише в корен/среда на дума независимо от произхода на гласната. Правилото на Йоаким Груев (Пловдивска правописна школа) да се пише тази буква в окончанието на съществителните от ж.р. не е популярно в изследваните описания на петима чиновници. Буквата **ѣ** се използва редовно, невинаги според етимологията, каквато практика е съществувала в българската писменост. В зависимост от образоваността на пишещия непоследователността при писане на едни и същи корени е различна.

Цитирана литература

- БЕР 1996. *Български етимологичен речник*. Т. 5. Отг. ред. Иван Дуриданов, ред. Мария Рачева и Тодор Ат. Тодоров София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Вълчев, Боян 2008. *Възрожденските граматика на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Даскалова, Красимира 1999. *Грамотност, книжнина, читатели и четене в България на прехода към модерното време*. София: ЛИК.
- Димитрова, Маргарет 2018. Правописно-езиков профил на един български администратор от 1889 г. (Софийско окръжие). – *Известия на Института за български език*, 31, 107–136.
- Димитрова, Маргарет 2019. Архивен документ с описание на облеклото в Трънско окръжие през 1888 г. – *Българска етнология*, 21/3, 271–291.
- Иванова, Джени, Цветан Радулов 2018. Описанието на облеклото в края на XIX в. в архивните документи от фонда на Иван Шишманов. – *Исторически преглед*, 5–6, 218–237.
- Иванова, Диана 2017. *История на новобългарския книжовен език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“.
- Лулейска, Илина. 2017. Един неизследван писмен извор от края на XIX век. Принос към описанието на значенията на думи, назоваващи дрехи. – *Език и литература*, 3–4, 223–232. (<http://ezik-i-literatura.eu/2017/3-4/17-I.Lulejska.pdf>).
- Муканова, Поли 2014. Четене и наказание: първият читателски процес в България. – *Littera et Lingua*, 11. (<https://naum.slav.uni-sofia.bg/en/lilijournal/2014/11/3/mukanovar>)
- Радулов, Цветан 2020. Институционални и личностни аспекти при съставяне на описанието за облеклото от 1888 и 1889 г. – В: *Облеклото и езикът*. Съст. М. Иванова, М. Димитрова, В. Алексова, Б. Вълчев. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 320–332..
- Русинов, Русин 1985. *История на българския правопис*. 2. изд. София: Наука и изкуство.
- Русинов, Русин 1989. Значението на граматичната литература за установяване на единство в книжовния език (6.3.); Установяване на единен правопис (6.4.). – В: *История на новобългарския книжовен език*. Отг. ред. Елена Георгиева. София: БАН, 287–300.
- Събев, Орлин 2019. За влиянието на османската канцеларска практика върху българската документация от XIX век. – В: *Българският XIX век: Нови архиви и прочити*. Съст. Орлин Събев и Християн Атанасов. София: За буквите – О писменехъ, 111–152.
- Томов, Милен 2011. Принципи за езиково планиране на първата българска правописна комисия (1893 г.). – *Български език*, Приложение: *От любословие към езикознание*, 80–108.
- Ivanova, Miglena 2018. Alternative Possibilities for the Representation of Knowledge and Skills Related to the Production, Maintenance and Wearing of Local Clothes. – In: *Between the Visible and the Invisible. The Intangible Cultural Heritage and the Museum*. Eds. Mila Santova, Iveta Todorova-Pirgova, Mirena Staneva. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences, 45–52.

ОТРАЖЕНИЕ НА ОСОБЕНОСТИ НА БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ В КОРПУСА ОТ ДОКУМЕНТИ ЗА ОБЛЕКЛОТО В БЪЛГАРИЯ ОТ 1888–1889 Г.

Дарина Младенова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Статията се занимава с възможностите пред диалектоложкото проучване на корпус от документи с обем 1112 страници, представящ облеклото на населението в България за 1888–1889 г. Сведенията за облеклото са изпратени от окръжните управители до Министерството на вътрешните работи. Анализът стъпва върху описанието на облеклото в с. Кадъ къой (дн. Малък Преславец), Тутраканска околия, Русенско окръжие, написано от писаря в селото Д. Касабов, и се движи в три основни посоки: (1) обрисуване на езиковия и диалектния профил на Д. Касабов; (2) демонстриране на възможностите на корпуса за исторически лингвогеографски проучвания; (3) анализ на принципите, от които се е ръководил Д. Касабов, когато отбелязва даден термин като местен, и очертаване на мястото на посочените местни названия сред другите названия за облекло.

В текста на Д. Касабов се различават три езикови пласта: (1) местният диалект, отразен главно в лексиката за облекло, но и в езика на Д. Касабов, който в диалектно отношение показва не само черти на местния гребенски диалект, но и черти на преселническия лозенградски говор от съседното село Долно Ряхово; (2) езикът на писаря, който поради предназначението на описанието се стреми да пише на книжовен език и допуска диалектни особености в текста си само несъзнателно; (3) езикът на описанието от с. Щръклево, Русенска околия, което е било разпратено в Русенско окръжие като образец.

Ключови думи: терминология за облекло; историческа диалектология; историческа лингвистична география; перцептивна диалектология; книжовно и диалектно; книжовен узус в края на XIX век в България

REFLECTIONS OF BULGARIAN DIALECT FEATURES IN AN 1888–1889 CORPUS OF DOCUMENTS PORTRAYING TRADITIONAL COSTUMES IN BULGARIA

Darina Mladenova

Sofia University St. Kliment Ohridski

The article explores the opportunities for dialectological research presented by a 1,112-page corpus of documents describing how the population of Bulgaria dressed in 1888–1889 that were dispatched by regional administrations to the Ministry of Internal Affairs. This pilot study is based on the data from the village Kadă Kjoj (current name Malăk Preslavec), Tutrakan Region, Ruse Province, submitted by the village clerk D. Kasabov. It pursues three goals: (1) to characterize D. Kasabov's language use; (2) to check out the potential of the corpus to serve as the basis for research in the area of historical linguistic geography; and (3) to determine what principles D. Kasabov adhered to when he classified certain terms as local and to position those local terms against the background of other terms for garments.

One can distinguish three language layers in D. Kasabov's writing: (1) the local dialect reflected mostly in the garment terminology but also in other features of D. Kasabov's idiolect which displays characteristics, on one hand, of the variety spoken by Grebenci, the inhabitants of Kadă Kjoj, and, on the other, of the variety spoken by the descendants of settlers from the Lozengrad Region residing in the neighbouring village Dolno Rjahovo; (2) standard Bulgarian which D. Kasabov tends to favour due to the formal nature of the document in which dialect peculiarities end up only by oversight; (3) the intertextual relationship with the the description from Štrăklevo, Ruse Region, which was circulated in the Ruse Province as a model.

Keywords: *terms for garments; historical dialectology; historical linguistic geography; perceptual dialectology; standard versus regional language varieties; late 19th-century standard Bulgarian*

Въведение в проблема

В личния фонд на Иван Шишманов в Научния архив на Българската академия на науките се съхранява корпус от документи с обем 1112 страници, изписани с различни почерци и групирани в 23 окръжия според тогавашното териториално деление на България. Този корпус представя традиционното облекло на населението на България за 1888–1889 г. Сведенията за облеклото са изпратени от окръжните управители до Министерството на вътрешните работи в изпълнение на заповед от 1888 г. Екип от лингвисти, етнолози и архивисти подготвя в момента изданието на този корпус от до-

кументи в рамките на проекта „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“¹.

Въпросът, който ме занимава в тази студия, е какви възможности за диалектоложки проучвания предлага корпусът от документи от 1888–1889 г., който ще наричам оттук нататък *Вестиариум*².

За да потърся отговора на този въпрос, съм избрала едно от описанията на облекло в Русенско окръжие, тъй като това е едно от окръжията с най-богат материал, за което информацията не е изцяло обобщена на окръжно или околийско равнище, и затова очакванията ми са, че описанията на облеклото ще съдържат повече диалектни черти.

Предназначението на описанията на облеклото е било да бъдат изпратени в Министерството на вътрешните работи. Това е поставяло пред писачите изискването да пишат на книжовен български език, а не на диалект, т.е. като корпус от текстове Вестиариум е нещо различно от една писмена индиректна диалектоложка анкета, която е насочена към описание на съответните диалекти. Затова диалектни особености ще присъстват в езика на писача само доколкото са част от неговия вариант на книжовен език, това означава – доколкото той не ги осъзнава като диалектни особености. Единственото изключение от това очакване за използване на книжовния език е терминологията, свързана с облеклото, за която се предлагат местни названия.

В описанията от Русенско окръжие очаквам да намеря черти на мизийските говори, които заедно с балканските и рупските говори са част от източнобългарските говори (Стойков 1993: 101–106).

Всяко диалектоложко проучване стъпва върху теренната работа с информаторите. В случая с Вестиариум ролята на информатори играят секретарите или писарите, които са преписали или съставили описанията на облеклото. Ще наричам тези „информатори“ *писачи*, тъй като ми е необходимо название, което да обединява хора, намиращи се на различни административни длъжности – писари и секретари. Как може да преценим колко души са писали описанията на облеклото от съответното окръжие?

¹ Проектът е финансиран от Фонд „Научни изследвания“ (ДН 10/12 от 2016 г.). Сайтът на проекта представя накратко корпуса от документи, екипа и досегашните стъпки в работата, както и публикациите по проекта (вж. <http://vestiarium-bg.eu>). Историята на корпуса от документи и на изследванията, основаващи се на него преди стартирането на проекта, може да се види у Ivanova, Dimitrova, Stefanov 2017. Предлаганото тук изследване също е част от този проект.

² Името Вестиариум (< лат. *vestiarium* ‘ракла; облекло’), предложено от Маргарет Димитрова, е в основата на логото на проекта и така се казва и софтуерът, използван в рамките на проекта. Това име отразява виждането ни, че този корпус от документи е нещо като ракла, съхраняваща сведения не само за облеклото в края на XIX век, но и за много аспекти на тогавашното българско общество.

Понякога разполагаме с придружителни писма с подписи, които ни разкриват на каква длъжност е бил писачът на описанието, или пък оформянето на съответното описание като документ е изисквало накрая този документ да има печат и подписи, откъдето става ясна и длъжността на писача и при четлив подпис – и името му. Друг път само по различния почерк и оформянето като отделен документ със свое заглавие и край се ориентираме, че имаме работа с друг писач – така е при повечето описания от Кубратска околия.

Корпусът от документи от Русенско окръжие е писан от 12 писачи, като първият от тях не участва в описанието на облеклото, той е от Министерството на вътрешните работи и е водил кореспонденцията с администрацията на Русенско окръжие.

Диалектоложкото проучване, стъпващо върху Вестиариум, може да се движи в три посоки:

1) Да опише и интерпретира диалектните особености от всички езикови равнища, „промъкнали се“ в текста на писачите, като създаде диалектен профил на съответния писач. Такъв профил може да бъде част от по-широка езикова характеристика на писача, каквато напр. е направила Маргарет Димитрова за писача от Софийско окръжие (Димитрова 2018).

2) Да картографира езикови особености от Вестиариум и да съпоставя ареалната картина въз основа на данните от Вестиариум като по-ранен хронологически срез с ареалната картина по данни от диалектните архиви и Българския диалектен атлас като по-късен хронологически срез.

3) Да представи във вид на различни типове речници термините за облекло, да ги анализира в различни посоки и да пресее кои от тях са местни и кои са книжовни.

Нека да демонстрирам възможностите на тези три изследователски посоки.

Диалектен и езиков профил на писач № 11 от Русенско окръжие, Д. Касабов, с. Кадъ Къой, Тутраканско

Избирам да направя диалектен профил на писач № 11 от Кадъ Къой (дн. Малък Преславец), тъй като текстът отговоря едновременно на две условия: (1) той е изпратен от най-ниското административно равнище и очакванията ми са на това равнище да се „промъкнат“ повече диалектни особености; и (2) село Малък Преславец, Тутраканска околия, е включено в мрежата на Българския диалектен атлас (БДА) под № 47, което позволява сравнение с данните на атласа. Селото е с гребенски говор – една от разновидностите на мизийския тип говори. Подписът на писач № 11 се чете – това е Д. Касабов, писар в Малък Преславец. Описанието на костюмите

от това село е разположено на 4 страници – л. 427-63а, л. 427-63б, л. 427-64а, л. 427-64б³.

Дори когато описанието на облеклото е изпратено от най-ниското административно равнище, може да се очаква, че в него ще присъстват най-малко два езикови пласта: (1) езикът на местното население, отразен в терминологията за облекло, и (2) езикът на писача, който се наблюдава в описанието на облеклото и в оформянето на текста. Поради характера на корпуса от документи от 1888–1889 г. очакването ми е, че писачът използва българския книжовен език, но с повече или по-малко изявени диалектни особености, които може да съвпадат с езика на местното население, ако писачът е от същото селище, или да не съвпадат с него, ако той е от другаде.

Възможно е обаче съответното описание на облеклото да се характеризира и с трети езиков пласт, който може да бъде различен: (3а) езика на същинския съставител на текста, ако писачът е само негов преписвач; (3б) езика на описание на облекло, разпратено като образец, който да бъде следван; (3в) езика на административните предписания за това какво трябва да съдържа и как да бъде оформено описанието на облеклото. В повечето случаи ще бъде трудно да се прокарат резки граници между трите езикови пласта в дадено описание на облеклото особено ако и трите отразяват един и същи тип диалект.

В хода на анализа на диалектните особености в текста на Д. Касабов се оказва, че не е възможно да се направи диалектен профил на писача изолирано от цялостния му езиков профил. Освен това се изясни, че е необходим и текстологичен анализ, тъй като с изграждането на езиковия и диалектен профил на Д. Касабов се натъквах на особености, които се отклоняваха от този профил.

Сравнението на текстовете от Русенско окръжие показва, че по-голямата част от писачите са разполагали с един и същи образец – описанието на облеклото от Щръклево, Русенско, разположено на листове 427-17а–427-18б. Това е едно от четирите описания от Русенска и Беленска околия, които са приготвени от подведомствената постоянна комисия към Русенското окръжно управление и които секретарят на Русенското окръжно управление, писач № 2, изпраща в Министерството на вътрешните работи още на 18.03.1889 (427-16а–427-16б), докато останалите описания от

³ Сигнатурите на цитираните тук и по-нататък документи започват с 11к-2-, но за краткост препращам само към края на сигнатурите, т.е. 427-63а всъщност е 11к-2-427-63а. За спестяване на място в по-нататъшното си изложение при позоваването на описанието на облеклото от Малък Преславец ще посочвам само номера на страницата, т.е. л. 63а, л. 63б, л. 64а, л. 64б. Ще използвам съвременните имена на селищата, когато посочвам в текста или в бележките под линия къде е разпространена дадена дума.

Русенско окръжие той предава почти седем месеца по-късно – на 3.10.1889 г. (427-23а). Очевидно секретарят на Русенското окръжно управление е разпратил на околиците, от които в окръжния център още са очаквали да получат описания на облеклото, вече готовото и изпратено на Министерството на вътрешните работи описание от Щръклево като образец, който да следват и който да ги улесни в изпълнението на поставената задача. Че тъкмо описанието от Щръклево е било образецът, с който са разполагали останалите деветима писачи от Русенско окръжие, личи по това, че те спазват подредбата на частите от облеклото и организацията на описанието от Щръклево (заглавие и подзаглавия; номериране на отделните части на облеклото; на кое място в текста и по какъв начин се говори за цената на костюма; забележки в края на текста, препращащи към приложените снимки) и в много случаи се придържат и дословно към текста на образца, като изменят собственото си описание според особеностите на облеклото в селището си и променят правописа, фонетичните особености, понякога и словообразователните особености на текста. Някои от писачите са се чувствали по-уверени и съответно следват дадения им образец по-свободно, а други, по-неуверени във владенето на книжовния език и в способността си да съставят описание на облеклото на книжовен български език, се придържат плътно към образца, но допускат при това някои странни грешки. Ще илюстрирам наблюденията си с два примера, а в по-нататъшното ми изложение може да се видят още примери (вж. таблици №№ 1, 2 и 3).

Писач № 5 от Писанец, Кубратско, и писач № 6 от Черешово, Кубратско, спорадично бъркат в един и същи контекст: вместо *иностранна* / *иностранно* ‘чуждестранна, чуждестранно’ те пишат по погрешка *едностранна* / *едностранно*: *отъ местна и едностранна вълна* (Черешово 427–30б, 427–32б), *на върха има по едно малко металическо едностранно изделие нарѣчено лутора* (Писанец 427–28б). А писач № 8 от Зафирово вместо *иностранни* последователно употребява *странни*, *странно*: *отъ разни камилски странни вълни* 427–48а; *отъ черно странно сукно* 427–48б, 427–50б; *бели Странни върви* 427–50а; *на политъ по сукманя са съ нашивки отъ сукно странно* 427–50б.

При описанието на ергенския или мъжкия калпак писачите се придържат плътно към своя образец, като често, но не винаги, допускат една и съща грешка – те заменят *нариденъ* ‘нареден, т.е. устроен, направен’ с *народенъ*. Писачи №№ 4, 5, 7 и 9 правят тази грешка последователно при всички описания на калпак, които дават. Д. Касабов и писач № 6 бъркат само в част от възможните контексти. При писач № 3, секретаря на подведомствената постоянна комисия, грешката липсва в описанието от Щръклево (където имаме *нариденъ*), но се открива в описанието от Долапите и в описанието от Бяла и Горно Абланово, което повдига въпроса дали съставителите на тези описания от околийското или общинското ад-

министративно равнище не са разполагали също с първоначалния, още неоформен от секретаря на подведомствената постоянна комисия вариант от Щръклево, и съответно те да са сбъркали в разчитането на текста, а после писач № 3 механично да е преписал *народенъ*. Писачи №№ 8, 10 и 12 не бъркат нито веднъж в този контекст, което в част от случаите се постига чрез замяната на *нариденъ* с *направенъ* или чрез изпускането на думата (вж. следващата таблица № 1). Обяснението за тази грешка се крие вероятно в малко неочакваната употреба на *нареден* в значение ‘направен’, която не откриваме другаде във Вестиариум. Употребата на *нареден* ‘направен’ в текста образец от Щръклево е единственото обяснение за масовото използване на *калпакъ черъ народенъ* само в Русенско окръжие от всички окръжия във Вестиариум.

Таблица № 1. Описание на мъжкия и ергенския калпак в Русенско окръжие

Писач, селище	Описание на мъжкия и ергенския калпак
Писач № 3, Щръклево	Ерген, летен костюм: 7) <i>Калпакъ черъ нариденъ отъ мѣстни кожи, мѣстно издѣлие 427-17а – 427-17б</i>
Писач № 3, Долапите	Ерген, зимен костюм: 1) <i>Калпакъ черъ народенъ, мѣст<н>о издѣлие отъ мѣстни кожи. 427-18б</i>
Писач № 3, Бяла, Горно Абланово	Ерген: 6) <i>Калпакъ черъ народенъ и надъ калпака китки отъ разни фигури европейски 427-21а</i>
Писач № 3, Горно Абланово	Младоженец: 6) <i>Калпакъ черъ народенъ, мѣстно издѣлие 427-22а</i>
Писач № 4, Медовене	Ерген, летен костюм: 7) <i>Калпакъ черъ народенъ отъ мѣстни кожи мѣстно издѣлие 427-38б</i>
	Мъж, летен костюм: 7) <i>Калпакъ черъ народенъ отъ мѣстни кожи мѣстно издѣлие 427-40а</i>
Писач № 5, Писанец	Мъж, зимен костюм: 8) <i>мо Калпакъ черъ народенъ отъ местни кожи, местно изделие 427-26б</i>
	Ерген, зимен костюм: <i>VIII</i> мо <i>Калпакъ черъ, народенъ отъ мѣстни кожи, мѣстно издѣлие 427-28б</i>
Писач № 6, Черешово	Ерген, летен костюм: 7) <i>Калпакъ черъ народенъ отъ месни кожй, месно издѣлие 427-30а</i>
	Ерген, зимен костюм: 7) <i>Калпакъ черъ нареденъ отъ местнй кози {кожи} местно издѣлие 427-32а</i>
	Мъж, летен костюм: 7) <i>колпакъ черъ народенъ отъ месни кожи ме<с>но издѣлие 427-34а</i>
	Мъж, зимен костюм: 7) <i>калпакъ черъ народенъ отъ местни кожи местно изделие 427-36а</i>

Писач № 7, Тетово	Ерген, зимен костюм: 8) <i>Калпакъ черъ народенъ отъ мѣстни кожи мѣстно издѣлие 427-41б</i>
	Мъж, летен костюм: 7) <i>Калпакъ черъ Народенъ отъ мѣстни кожи мѣстно издѣлие 427-43б</i>
	Мъж, зимен костюм: 8) <i>Калпакъ черъ Народенъ отъ мѣстна кожа мѣстно издѣлие 427-45б</i>
Писач № 8, Зафирово	Ерген, летен костюм: 7мо) <i>Калпакъ черенъ нареденъ отъ местна черна кожа домашно издѣли<e> 427-48а</i>
	Мъж, летен костюм: 8мо) <i>Калпакъ черъ нареденъ отъ мѣстни черни кожи мѣсно изделие 427-50а</i>
Писач № 9, Старо село	Мъж, летен костюм: 8) <i>Калпакъ черъ народенъ отъ мѣстни кожи, мѣстно издѣлие 427-52а</i>
	Ерген, летен костюм: 8) <i>Калпакъ черенъ народенъ отъ мѣстни кожи, мѣстно издѣлие 427-54а</i>
Писач № 10, Белица	Ерген, летен костюм: 7) <i>Калпакъ черъ нареденъ отъ мѣстни кожи мѣстно издѣлие 427-56б</i>
	Мъж, летен костюм: 7). <i>Калпакъ черъ направенъ отъ мѣстна кожа мѣстно издѣлие 427-58а</i>
Писач № 10, Варненци	Ерген, летен костюм: 7) <i>Калпакъ черъ направенъ отъ мѣстни кожи, мѣстно издѣлие 427-59б–427-60а</i>
	Мъж, летен костюм: 7) <i>Калпакъ черъ направенъ отъ мѣстна кожа, мѣстно издѣлие 427-61б</i>
Писач № 11, Малък Преславец	Мъж, летен костюм: 6о) <i>Калпакъ черъ отъ мѣстна кожая агнешка 427-63а</i>
	Ерген, летен костюм: 7о) <i>Калпакъ черъ народенъ отъ мѣстна кожая мѣстно изделие 427-64а</i>
Писач № 12, Тутракан	Мъж, летен костюм: 8о) <i>Калпакъ черъ нариденъ отъ мѣстни кожи, мѣстно издѣлие 427-65а</i>
	Мъж, летен костюм: 7о) <i>Калпакъ черенъ, отъ мѣстна кожа мѣстно изделие 427-67б</i>
	Ерген, летен костюм: 7о) <i>Калпакъ черъ отъ мѣстна кожа въ видъ на Цилиндръ мѣстно изделие 427-71б</i>

Сравнението на текста на Д. Касабов за Малък Преславец с текста на писач № 3 за Щръклево показва, че Д. Касабов се придържа до образаца, но в много по-голяма степен в частта за ергенския и моминския костюм, за които има съответствие в описанието от Щръклево. Впечатлението е, че при писането на тази част той е използвал образаца за подложка, а при частта за булката и младоженеца, е писал по-свободно, следвайки модела, зададен от текста от Щръклево.

Ще започна характеризирането на езика на Д. Касабов от правописа му. Правописът на Д. Касабов се отличава със следните особености:

(1) В корена на думите, за да изрази звук [ъ], той пише ъ-широко (ж) или голям ер (ъ) без никаква последователност, дори в едни и същи думи и независимо от това дали в съответната дума етимологически имаме голяма носовка, голям ер, малък ер, също и в групи *ъл/лъ* и *ър/ръ*⁴. Забелязва се обаче, че в чуждите думи той предпочита ъ-широко⁵.

(2) В краесловие ерът напълно произволно, включително и в едни и същи думи, може да бъде голям или малък⁶, като в един пример е написал беззвучната съгласна, която се чува в края на думата: *върфъ* 64б. Малкият ер се използва само в краесловие и за обозначаване на мекостта на *к* в името на селото⁷.

(3) Писачът от Малък Преславец използва много малко е-двойно (ѣ) и предпочита да пише на негово място *е*, включително в членната морфема *-те* за мн.ч., може би следвайки правописа на Любен Каравелов в този аспект (за член *-те* при Любен Каравелов вж. Русинов 1981: 42). Когато употребява е-двойно, това се случва на етимологическото му място⁸.

⁴ Напр. ж или ъ в *гърди* 63а, *гърдите* 63а // *гърдитъ* 64а; *джлга* 63а // *дълга* 63а; *жжлти* 64б, *жжлтица* 64б // *жълти* 63б, *жълтици* 64б; *ржцете* 63б // *ръката* 63а, 64а, *ръцете* 64а, *ръкави* 64а, *ръкавити* 63а, *ръкавите* 63а.

Ж в *окржжие* 63а, 64а, *присъединенъ* 63а, *стжклени* 64б, *сж* 63а, 63б, 64а, 64б, *сжици* 64б, *сжицото* 64б, *тжнка* 64а, *жжлтите* 64б.

Ъ в *Българе* 64а, *вълна* 63а, 64а, 64б, *вълнени* 64а, *вълненъ* 63б, *вълненъ* 64б, *вълни* 64б, *върфъ* 64б, *върви* 63а, *вържятъ* 64а, *вързанъ* 64б, *околовръстъ* 63б, *околовръстъ* 64б, *свързани* 64б, *състои* 63а, 64а.

⁵ Ж в *баржишъ* 64б, *баржия* 64б, *Кадж Къоий* 63а, 64а, *Кадж Къои* 63б, *Кадж Къоиский* 63б, *Кадж Къоиский* 64б, *сжрмени* 63а, *сжрмено* 64а.

⁶ За пълната произволност в употребата на краесловните ерове тук ще бъде достатъчно да посоча примерите на голям или малък ер в една и съща дума: *въ* 63а, 64а, 64б // *въ* 64а; *видъ* 64а // *видъ* 63а, 64а, 64б; *вълненъ* 63б // *вълненъ* 64б; *единъ* 63а // *единъ* 64а; *закопчяватъ* 63а // *закопчяватъ* 63б; *изработенъ* 63б // *изработенъ* 64б; *коланъ* 63б // *коланъ* 64б; *костумъ* 63а, 64а // *костумъ* 63а, 63б, 64а; *навитъ* 64а // *навитъ* 63а; *наричатъ* 64а // *наричатъ* 63а, 64а; *околовръстъ* 63б // *околовръстъ* 64б; *окрасенъ* 64а // *окрасенъ* 64б; *отъ* 63б, 64а, 64б // *отъ* 63а, 63б, 64а, 64б; *отпредъ* 64а // *отпредъ* 63б; *памукъ* 63а // *памукъ* 64б; *платъ* 63б // *платъ* 63а, 64а, 64б; *сантиметръ* 63а, 63б // *сантиметръ* 63а; *съ* 63а, 63б, 64а, 64б // *съ* 63б, 64а, 64б; *тесенъ* 64а // *тесенъ* 63а, 64а; *черъ* 63а // *черъ* 63б, 64а, 64б; *ширитъ* 64а // *ширитъ* 63а, 64а; *широкъ* 64б // *широкъ* 63а.

⁷ *Кадж Къоий* 63а, 64а, *Кадж Къои* 63б, *Кадж Къоиский* 63б, *Кадж Къоиский* 64б.

⁸ Член *-тъ* имаме само в два от 17 примера: *костумитъ* 63а, *гърдитъ* 64а. Във всички останали случаи се предпочита *-те*: *гърдите* 63а, *долните* 64б, *костумите* 64а, *момите* 63б, *раменете* 63а, *платовете* 64а, *полите* 63а, 63б, 64а, 64б, *ръкавите* 63а, *ръцете* 63б, *ръцете* 64а, *чорапите* 64б, *жжлтите* 64б.

(4) Д. Касабов следва Пловдивската езиково-правописна школа по отношение на *я* и *ю* след *ж*, *ч*, *ш* и само в един случай и при възвратното местоимение⁹.

Какъв е диалектният (и езиковият) профил на Д. Касабов?

Прави впечатление, че някои от езиковите особености на описанието на Д. Касабов съответстват на диалектните черти на с. Малък Преславец, каквито те са представени от БДА, а по други особености езикът на текста се отклонява от гребенския говор в Малък Преславец или се колебае между този говор и друг говорен тип. Задача на анализа ми е да очертае различните диалектни типове, с които се свързва описанието, като се държи сметка за езиковата многопластовост на текста и се отсяват особеностите, при които Д. Касабов следва определена книжовна норма.

При очертаването на диалектния профил на Д. Касабов разглеждам тези фонетични, морфологични и лексикални особености, за които от българската диалектология и лингвистична география е известно, че не са общобългарски, а имат ясно очертан ареал на българската езикова територия. Преди да направя това обаче, е важно накратко да обрисувам диалектната ситуация около село Малък Преславец, Тутраканско. Характерните за цяла Източна България, но особено за североизточната ѝ част изселвания, размествания и смесвания на население са довели до това, че в тази част на България е останала малка част от старото местно население. По тази причина в мрежата на БДА са включени едва 1/5 от всички селища в Североизточна България, тъй като само те са се оказали селища със старо и единно по състав и говор население – поради големите демографски промени в България през XVIII, XIX и XX век мрежата на БДА, за разлика от мрежата на другите национални атласи, е изградена не на географски принцип, а на езиков, и обхваща всички селища със старо и единно по състав и говор население и само по изключение и селища с ново и единно по състав и говор население (Стойков 1966: 8;

В корена на едни и същи думи *гъ* или *е*: *бъла* 64а // *бела* 63а, 64а, 64б, *бели* 63а, 63б, 64б; *издълие* 63б // *изделие* 63а, 63б, 64а, 64б; *мъстна* 63а, 63б, 64а, 64б, *мъстно* 63б, 64а // *местна* 63а, 64б; *цвѣтове* 64а // *цвета* 64а, *цветя* 63а; *цѣлия* 63а, 63б // *целия* 64а. Още примери с *гъ* в корена на думите: *зabълежка* 64б, *мъденъ* 63б, *мъсови* 63б, *мъстове* 64б. Още примери с *е* в корена на думите: *всеки* 63а, *гореизложено* 64б, *дреха* 63а, *летенъ* 63а, 63б, 64а, *меденъ* 64б, *медни* 63б, *мрежя* 63а, *невеста* 64б, *некоя* 64б, *нема* 64а, *отпредъ* 63б, 64б, *отпредъ* 64а, *оценява* 63б, 64б, *средня* 63а, 64а, *тесенъ* 63а, 64а.

В представки: *прѣдставлява* 64б // *препасанъ* 64а, *се препасва* 64б, *се припасва* 63б, *престилка* 64б, *пристилка* 63б.

В краесловие: *две* 64б.

⁹ *Я* вместо *а* и *ю* вместо *у* след *ж*, *ч*, *ш*: *се вържатъ* 64а; *се закопчаватъ* 63а, 64а, *ся закопчаватъ* 63б; *кожя* 63а, 64а; *мрежя* 63а; *се наричатъ* 63а, 64а, *се нарича* 64б; *нашиярена* 63б, 64б; *незакопчяни* 63а; *чюмберъ* 63б; *чюпакъ* 64б; *чястъ* 63а, 63б, 64а, 64б, *чясти* 64б; *шяръ* 63а, 64б, *шярове* 64а. За това правило при Пловдивската езиково-правописна школа вж. Русинов 1981: 33.

Холиолчев 1966: 11). Пункт 47 – Малък Преславец, Тутраканско – е от старите гребенски села покрай Дунава между Тутракан и Силистра, представлящи една от разновидностите на оскъдно запазените в Североизточна България местни мизийски говори. Между групата гребенски селища покрай Дунава и останалите мизийски селища в Русенско и Разградско на запад и Шуменско, Преславско, Търговищко и Провадийско на юг, се намират преселнически селища със сборно население или по-рядко с единен диалект, чието население е дошло най-вече през XIX, но и през XX век от Тракия, Балкана, Северна Добруджа, Западна България или някоя от областите с мизийски тип диалект (вж. уводната карта на БДА 2, посветена на населението в Североизточна България, Холиолчев 1966 и етнографско-диалектната карта на Добруджа у Младенов, М. 1974: 419). Напр. в непосредствено съседство на запад от Малък Преславец се намира Долно Ряхово с тракийски говор, говорен от преселници от Кавакли, Лозенградско (Кочев 1969: 6, 10; Младенов, М. 1974: 415, 419), на юг е Коларово също с преселници от Турска Тракия и с тракийски говор (Младенов 1974: 415, 419) и Зафирово с централен балкански говор (Кочев 1969: 6; Младенов, М. 1974: 408), на изток пък сред основно гребенски по тип села – стари като Попина (п. 44) и Гарван (п. 45), и нови с преобладаващо гребенски тип говор като Нова Попина и Ситово – е и Поляна с подбалкански тип говор (Младенов, М. 1974: 408, 419). Понякога и в самите гребенски села има преселници, макар и не тъй много, че да повлияят на основния за селото диалектен тип: напр. в село Пожарево (п. 42) – което се намира през едно село в западна посока от Малък Преславец и което е поддържало усилен роднински връзки с населението на Малък Преславец, тъй като жителите на двете села са се женели помежду си – има един род, идващ от Кавакли, Лозенградско, и друг, капански род, произхождащ от Разградско (Кочев 1969: 10–11). От казаното става ясно, че макар гребенският диалект в Малък Преславец да е представител на старите местни мизийски говори в Добруджа, има условия за контакт и с други диалекти – най-вече от тракийски и от балкански тип, но и с другите разновидности на мизийския тип (за езиковата ситуация и застъпваните в Добруджа диалектни типове вж. Младенов, М. 1974, 396–399, 408, 415, 419).

Фонетичните диалектни черти на езика на Д. Касабов имат различен ареал. Някои от тях са с широко източнобългарско разпространение: редуцията $e > i$ ¹⁰ и прегласът $a > e$ след $ж$, $ш$ и $й$ обикновено пред сричка с предна гласна¹¹.

¹⁰ Редукция $e > i$ се наблюдава в думите: *гирданъ* 63б; *младоженица* 63а; *се припасва* 63б; *пристилка* 63б; *ръкавити* 63а; *тигелъ* 64а; *тижина* 63б. За източнобългарския ареал на редуцията в българските диалекти вж. БДА-ОТ I–III: Ф76–Ф81 и БДА 2: 37, 38, 42, 44, 45, 47; 1: 13, 15, 16, 23, 24, 25.

¹¹ Преглас $a > e$ има в *нашеренъ* 63а; *патлаженени* 64а; *поесъ* 63а, 64а, *поеса* 64а. За ареала на този преглас в българските диалекти вж. БДА-ОТ I–III: Ф49, Ф51, Ф52 и БДА 2: 25–28.

Други са североизточни: [н'] в наставката *-н-* при прилагателни от женски род от типа *горн'а, долн'а, предн'а*¹².

Няма единство при Д. Касабов по отношение на застъпника на малкия ер в думата *жълт*. Еднократно той употребява *желт*, което е формата, характерна за гребенския говор като част от обширен североизточен ареал, обхващащ повечето мизийски говори, част от балканските говори и загорския клин. Д. Касабов предпочита обаче форми и производни на думата с рефлекс *ъ* на стб. *ѣ* в думата. По тази особеност езикът му се свързва с отделни селища с балкански говор във Великотърновско и Еленско, селища с мизийски говор в Русенско-Беленско или с тракийски говор в Северна и Източна Тракия¹³. Макар днес *жълт* да е книжовната форма на думата (БТР 232–233), през 1888–1889 тя още не се е била напълно утвърдила в книжовния узус. Вестиариум очертава следната картина: (1) Широко употребяваният фонетичен вариант *желт* се открива в източнобългарските окръжия, докато в западните, напълно в съответствие с местните диалекти, се употребява фонетичният вариант *жълт*. (2) Вариантът *жълт* присъства широко и в източнобългарските окръжия, дори в такива като Русенско окръжие, в чиито диалекти се употребява само вариантът *желт*. (3) Числовото съотношение на двата варианта във Вестиариум е 288 употреби на *жълт* (тук включвам и две регистрации на фонетичния вариант *жълт* в Свищовско окръжие) срещу 195 употреби на *желт*. Превесът на варианта *жълт* във Вестиариум и употребата му и в окръжия, чиито диалекти се характеризират с варианта *желт*, отразява процеса на налагане на вариант *жълт* в книжовната норма. Следователно, предпочитанието на Д. Касабов към варианта *жълт* може да отразява влияние на друг диалект (най-вероятно диалекта на източнотракийските преселници от Лозенградско в съседното село Долно Ряхово), но е възможно в случая Д. Касабов да следва и оформящата се книжовна норма.

Друга фонетична особеност, по която Д. Касабов не е последователен, е неударената гласна в *широк*, като в този случай той употребява три ва-

¹² [н'] в наставката *-н-* при следните прилагателни: *горнята* 63а, 63б, 64б; *долня* 64а; *долнята* 63а, 64а, 64б; *средня* 63а, 64а. Ареалът може да се види в БДА-ОТ IV: М58 и БДА 2: 65.

¹³ Рефлекси на стб. *ѣ* в думата *жълт*: стб. *ѣ>е* (*желти* 63б), но по-често стб. *ѣ>ъ* (*жълти* 63б, *жжлти* 64б; *жълтици* 64б, *жжлтица* 64б). Формата на думата в българските диалекти може да се види в БДА 1: 10; 2: 8, 111; 3: 85; 4: 111. В източнотракийските говори картината е пъстра. Въпреки предпочитанието им към формата *жълт* / *жъл'т*, в Лозенградско, Бунархисарско и Бабаескийско формата е *жълт* и тази форма се наблюдава като дублетна и в Узункьоприйско, Чаталджанско и Мала Азия – *жълт* / *жъл'т* в Лозенградско; *жълт* в Бунархисарско и Бабаескийско; *жълт*, *жъл'т'ок* / *жъл'т* в Узункьоприйско; *жълт* / *жъл'т* в Тарфа, Чаталджанско, но *жълт* в Аврен, Чаталджанско; *жълт* в Мала Азия, но *жълт* в с. Мандър (Бояджиев 1991: 149, 161, 173, 180, 192, 200).

рианта: с *-а-*, с *-е-* и най-често с *-и*¹⁴. Вариантът [шароко] съответства на формата на думата *шарòк* в гребенския говор в Малък Преславец, по която този говор се приближава до типичната за балканските и някои тракийски говори форма *шърòк*. В някои селища във Великотърновско, но също и в Бунархисарско (Източна Тракия) формата на думата е *шерòк*. По предпочитаната от Д. Касабов форма *ширòк* неговият език би могло да бъде съотнесен с отделни микроареали в Североизточна България и западни и южни български говори, включително и източнотракийските говори в Лозенградско (БДА 1: 38; 2: 34; БДА-ОТ I–III: Ф70; Бояджиев 1991: 149, 161). Формата *широк* е и книжовна и по повсеместната ѝ употреба във Вестиариум личи, че е била книжовна и в 1888–1889 г.¹⁵ Вероятно предпочитанието на Д. Касабов към тази форма е част от стремежа му да пише книжовно.

По прехода *и > ж* в *патлаженени* 64а езикът на Д. Касабов се отклонява от гребенския говор, който съхранява съгласна *и*, и се приближава до някои балкански и рупски говори¹⁶. Прилагателното *патлаженен*, *патладженен*, *патладжиян* ‘с цвят на патладжан’ се употребява само в текстовете от Русенско окръжие във Вестиариум при петима от десетимата писачи, описващи облеклото в това окръжие. Интересното е, че контекстът, в който се открива думата при четирима от петимата русенски писачи (писачи № 3, 8, 9 и 11), е един и същи – описание на мъжкия пояс, съставено от едни и същи думи, подредени почти винаги в една и съща последователност. Вариране се наблюдава в правописа и във фонетичното и словообразователното оформяне на някои от думите, включително и прилагателното *патлаженен* може да бъде с *и* или *ж* и със суфикс *-ен* или *-иян*. Писачите, които не употребяват прилагателното *патлаженен* в описанието на пояса, също следват образеца от Щръклево, но очевидно в съответните селища цветът на пояса е бил друг и писачите са се отклонили от образеца си, за да опишат по-точно местните особености (вж. таблица № 2).

¹⁴ *Шяроко* [шароко] 63а // *шероки* 63а // *широко* 64а, *широкъ* 64б, *широкъ* 63а.

¹⁵ В Русенско окръжие има 95 употреби на варианта на думата *широк* срещу 4 употреби на варианта *шерок* (3 от тях при писач № 7, Тетово, Кубратско; и 1 при Д. Касабов, писач № 11), 3 употреби на варианта *шороко* (при писач № 4) и 1 употреба на *шяроко* от писач № 11.

¹⁶ Промяната *и > ж* се осъществява в балканските говори във Великотърновско, Еленско и Габровско и в някои рупски говори (БДА 1: 58; 2: 82; БДА-ОТ I–III: Ф131), като немалка част от източнотракийските говори не са част от рупския ареал със замяна на *и* с *ж* (Бояджиев 1991: 55). Например диалектите в Лозенградско пазят *и* (Бояджиев 1991: 150; к. 21 на с. 231), а източнотракийските говори в Одринско са непоследователни и в едни думи пазят *и*, а в други го заменят с *ж* (Бояджиев 1991: 144). Тракийският тип говори в Добруджа общо взето също се отличава със запазване на *и*, макар че се наблюдава и замяната му с *ж* (Младенов, М. 1974: 416–417).

Таблица № 2. Описание на мъжкия и ергенския пояс в Русенско окръжие

Писач, селище	Описание на мъжкия и ергенския пояс
Писач № 3, Щръклево	Ерген, летен костюм: 3) <i>Пояс навить на широко, цвятът на платоветъ сж разни: червени, патлаженени, кафяни, лимониени и пр., домашно издълие отъ мѣстна вълна 427-17а</i>
Писач № 3, Долапите	Ерген, зимен костюм: 5) <i>Пояс навить на кръста на широчина, колкото е платътъ, отъ разни шарове, домашно издълие отъ мѣстна вълна. 427-19а</i>
Писач № 3, Бяла, Горно Абланово	Ерген: 5) <i>Пояс навить на кръста, колкото е широчината му съ кафянь или черъ шаръ, връхъ пояса запасанъ мешиненъ ремакъ, на ремака сж нашишти желти копчета... 427-21а</i>
Писач № 3, Горно Абланово	Младоженец: 3) <i>Пояса бѣль домашно издълие 427-22а</i>
Писач № 4, Кубрат	Турско население, ерген, летен костюм: 4) <i>Пояс навить на шороко отъ зеленъ и червенъ вълненъ платъ домашно издълие, безъ никакви шарове наречено „Кушак[ъ]“ 427-24б</i>
Писач № 4, Медовене	Ерген, летен костюм: 3) <i>Пояс навидъ на шороко отъ морови вълнени платовъ домашно издълие върху пояса прѣпасанъ съ черъ ремаченъ кайшиъ 427-38а</i>
	Мъж, летен костюм: 3) <i>Пояс навить на шороко отъ моравъ вълненъ платъ съ разни бѣли шарове домашно издълие отъ мѣстна вълна 427-39б</i>
Писач № 5, Писанец	Мъж, зимен костюм: 4) <i>то Пояс навить на широко отъ местна морави вълна домашно изделие безъ никакви шарове 427-26а</i>
	Ерген, зимен костюм: IV) <i>то Пояс навить на широко отъ местна бѣла вълна домашно изделие, безъ никакви шарове 427-28а</i>
Писач № 6, Черешово	Ерген, летен костюм: 3) <i>Пояс навить на широко платоветъ му морави отъ местна вълна домашно издълие безъ никакви шарови 427-30а</i>
	Ерген, зимен костюм: 3) <i>пояс навить на широко платоветъ му морави отъ местна вълна, местно издълие, бѣзъ никакви нашивки 427-31б – 427-32а</i>
	Мъж, летен костюм: 3) <i>пояс навить на широко отъ вълнени морави платове отъ месна вълна домашно изделие бѣзъ никакви шарове 427-34а</i>
	Мъж, зимен костюм: 3) <i>пояс навить на широко отъ местна вълна съ морави платове домашно издълие бѣзъ никакви шарове 427-35б – 427-36а</i>

Писач № 7, Тетово	Ерген, зимен костюм: 3) Пояс навит на широко, платовет сж морави безь никакви шарови, домашно издгълие оть мгъстна вълна 427-41а
	Мъж, летен костюм: 3) Пояс навит на широко, платовет сж морави безь никакви шарови домашно издгълие оть мгъстна вълна 427-43б
	Мъж, зимен костюм: 3) Пояс навит на широко платовет сж морави безь никакви шарови домашно издгълие 427-45а
Писач № 8, Зафирово	Ерген, летен костюм: 3то) Пояс навит на широко цвгътът на платовете сь разни, червени, патладжияни, кафенияни, лимонияни и пр. домашно издгълие оть мгъсна вълна на които има изработено напраки и около връсть на поясъть оть разни камилски странни вълни пръчки и разни фигури 427-48а
	Мъж, летен костюм: 4то) Пояс навит на широко оть местна бела вълна боядисанъ червень, домашно изделие 427-50а
Писач № 9, Старо село	Мъж, летен костюм: 4) Пояс навит на широко, цвгъта на платовет сж разни: червени, патладженени, кафенияни, лимонени и пр. домашно издгълие, оть мгъстна вълна 427-52а
	Ерген, летен костюм: 4) Пояс навит на широко, цвгъта на платовет сж разни, червени, патладженени, кафениени, Лимонени и пр. домашно издгълие, оть мгъстна вълна, върху пояса пропасанъ сь единъ вълненъ истаканъ оть разни шарове оть мгъстна вълна на широчина около три сантиметра коланъ 427-54а
Писач № 10, Белица	Ерген, летен костюм: 3) Пояс навит на широко около 40 с.м. червень въ крайяъ има натжкано сь бгъли, черни, жълти и зелени кръстчета домашно издгълие оть мгъстна вълна 427-56а
	Мъж, летен костюм: 3) Пояс навит на широко червень; въ краяъ има натакано сь бгъли и черни кръстчета, мгъстно издгълие оть мгъстна вълна 427-58а
Писач № 10, Варненци	Ерген, летен костюм: 3.) Пояс навит на широко цвгъта му е червень, на края е шитъ сь разна червена, бгъла, жълта, черна, зелена и морава инностранна и мгъстна вълна въ видъ на кръстчета и точки, домашно издгълие оть мгъстна вълна 427-59б
	Мъж, летен костюм: 3.) Пояс навит на широко червень, въ краяъ има натъкано сь бгъли и черни кръсчета мгъстно издгълие оть мгъстна вълна 427-61б

Писач № 11, Малък Преславец	Мъж, летен костюм: 3о) <i>Поясът червенъ навить на шяроко отъ местна вълна домашно изделие 427-63а</i>
	Ерген, летен костюм: 3о) <i>Поясът навить на широко цвета на платовете сж разни Патлаженени, Кахвениени, Червени, Алени, Лимониени и пр. домашно изделие отъ домашна вълна, и на поеса отгоре препасанъ съ ремикъ на когото е обковано достатъчно копчета отъ шинела и др. 427-64а</i>
Писач № 12, Тутракан	Мъж, летен костюм: 4о) <i>Поясът навить на широко, цвѣтя на платовете е аленъ, домашно изделие отъ мъстна вълна 427-65а</i>
	Мъж, летен костюм: 3о) <i>Поясът навить отъ широко 40 сантиметра, цвѣтя на платовете сж тъмно кафениенъ съ една черта кафениена прѣзъ широчината е широко единъ сантиметръ следъ нея черта друга една черта бѣла мъстно изделие отъ мъстна вълна 427-67а</i>
	Ерген, летен костюм: 3о) <i>Поясът навить на широко, цвѣтя на пояса Аленъ, съ никакви нашивки, домашно изделие, отъ мъстна вълна 427-71а</i>

Това е още един пример, показващ, че писачите в Русенско окръжие са разполагали с образец, който да следват. Става ясно, че промяната *и>ж* е характеризирала текста образец от Щръклево и навярно не е част от диалектния профил на Д. Касабов, и че прилагателното *патладжанен* ‘с цвят на патладжан’ се е употребявало в Русенско, тъй като двама от писачите – писач № 3 (от Щръклево, Русенско) и писач № 10 (от Варненци, Тутраканско) го употребяват независимо един от друг и в различни контексти¹⁷.

Една от най-интересните фонетични особености на езика на Д. Касабов е западнобългарският рефлекс *е* за *ѣ* в позиция под ударение пред твърда сричка¹⁸. Ако в тази позиция Д. Касабов пишеше *ѣ*, това не би позволявало никакви заключения за произношението, но изписване с *ѣ* имаме само в един случай – *бѣла* 64а. Текстът на Д. Касабов не дава никакви данни за произношение *’а*. Нека да разгледаме отделните примери. Формата *нема*

¹⁷ Контекстът, в който писач № 10, с. Варненци, Тутраканска околия, употребява *патладженен* е: *...риза бѣла памучена съ срѣдня дебелина, домашно издѣлие на раменети съ нашивки червени, зелени сини и патладженени въ видѣ на кръстчета отъ мъстна вълна... 427-60а; ... на футата е шито съ бѣла патладжененена {патладжененена}, жѣлта и черна иностранна вълна въ видѣ на кутийки наречени „клетки“ по срѣдѣ клеткитѣ има шито съ друга вълна, тукъ тамъ между клеткитѣ има лутори, отъ странитѣ на клеткитѣ има шито съ синя червена, бѣла патладжененена зелена и жѣлта иностранна вълна отъ горѣ до долу 427-60б.*

¹⁸ *Бела* 63а, 63б, 64а, 64б; *невеста* 64б; *некоя* 64б, *нема* 64а.

с е всъщност съответства на произношението в гребенския говор в Малък Преславец, в който формата е *нѐма* (БДА 2: 20). За формата *бела* може да се повдигне въпросът дали в миналото гребенският говор не е бил част от днешния северозападен ареал (БДА-ОТ I–III: A64), в който ударението при формата за женски и среден род и множествено число на прилагателните се измества върху окончанието (*белà, белò, белì*), тъй като коментарът към БДА 2: 151 регистрира за групата селища с гребенски говор закостенели форми с такова ударение при прилагателните (напр. *старì годìни*). При такова ударение изписването *бела* е съвсем закономерно, тъй като отразява произношение *белà*. Но за неопределителното местоимение *некоя* и за *невеста* единственото обяснение за изписването им с е е, че това е западнобългарска особеност в езика на Д. Касабов. Това обаче не се съгласува с без съмнение източнoбългарския характер на езика му според досега разгледаваните фонетични особености, а и според морфологичните и лексикалните особености, които ще бъдат анализирани по-нататък. Казаното по-горе за преселването на население, носител на различен тип диалект, в Североизточна България би могло да хвърли светлина върху тази западнобългарска особеност в езика на Д. Касабов. Диалектът на Кавакли, Лозенградско, преселници от което са се заселили в съседното на Малък Преславец село Долно Ряхово, както и повечето говори в Лозенградско, се характеризира с колебание между застъпник на *ѣ* е или *'а* под ударение пред твърда сричка, тъй като в Лозенградско е имало преселници от различни места, включително и от Западна България, срв. напр. следните примери от Лозенградско със западнобългарско застъпване на *ѣ* – *дѣдо, бѣлу, голѣма, вѣрна, лѣп* и др. (Бояджиев 1991: 147).

Морфологичните особености, на които бих обърнала внимание, са по-малко от фонетичните.

Прави впечатление, че при членуването на съществителните от м.р. ед.ч. напълно липсва характерният за гребенския говор и по-широко за мизийските говори член *-о*, а се употребява член *-а* или *-я* и еднократно и пълнен член *-ать*¹⁹. Употребата на краткия или пълния член не се диктува от синтактичната позиция на думата в изречението, тъй като еднократната употреба на пълния член *-ать* е след предлог, а при единствената сигурна употреба на членувано съществително от м.р. в ролята на подлог е използван краткият член *-а*²⁰. Не мисля, че това членуване отразява реално произношение [à] (напр. във *врата* 63б), тъй като член *-à* е характерен за някои югозападни говори като ихтиманския и ботевградския и за намира-

¹⁹ Член *-а* при съществителни от м.р., ед.ч.: *врата: На врата си носи* 63б; *вратника* 63а, 64а; *костума* 64б; *края* 63а, 64а, 64б; *младоженица* 63а; *поеса* 64а; *чупака* 64б. Член *-я*: *баржия* 64б; *цокманя* 63б, *цукманя* 64б. Пълнен член *-ать*: *вратникать* 64б.

²⁰ *На вратникать си носи...* 64б; *чупака около пазохата е обшитъ...* 64б.

ския се в съседство с тях източен говор в Пирдопско (вж. БДА 3: 167; 4: 223; БДА-ОТ IV: М30), откъдето няма преселници в Североизточна България. По-скоро изписването на члена с *-а* (а не с *-ъ*) е книжовна особеност в езика на Д. Касабов под влияние на Търновската езиково-правописна школа. Така Иван Момчилов препоръчва в своята граматика да се употребява кратък член *-а* или пълен член *-тъ*, като изписването с *а*, а не с *ъ* на краткия член той обосновава с това, че писаният по традиция краен ер не се е четял, а запазването на пълния член *-тъ* е необходимо, за да се държи връзката с члена *-та* и *-то* за женски и среден род. Ив. Момчилов предлага разграничението в употребата на пълния и краткия член да бъде в зависимост от синтактичната позиция на думата в изречението, но е отворен и към идеята за налагане на една от двете членни форми за мъжки род след дискусия по въпроса (Момчилов 1988[1868]: 28–29). Предпочитанието на Д. Касабов към краткия член може да се дължи на тези препоръки в граматиката на Ив. Момчилов, но не е изключено член *-ъ* и по-рядко *-о* в лозенградския говор (Бояджиев 1991: 151) в съседното село Долно Ряхово или член *-ъ* в балканския говор в съседното село Зафирово (Младенов, М. 1974: 410) също да са допринесли за това предпочитание. Това, че Д. Касабов съзнателно избягва мизийския член *-о*, показва, че той е виждал в него ярка диалектна особеност.

Предпочитаното от Д. Касабов окончание за мн.ч. при многосрични съществителни от м.р. е *-и*, но има и няколко примера с *-е*²¹. В гребенския говор окончанието е *-и* (БДА 2: 163, 164), но за ‘мъниста’ се употребява *синцѐ* (БДА 2: 253). Следователно от типичното за гребенския говор и препоръчаното от повечето езиково-правописни школи окончание *-и* се отклоняват само формите *българе* и *колоре* ‘цветове’. Употребата на *българе* от Д. Касабов само в заглавията ме накара да проверя формата на думата при другите писачи в Русенско окръжие, тъй като допусках, че окончание *-е* може да се дължи на образаца, с който са разполагали писачите от Русенско окръжие. Оказа се обаче, че всички останали употреби на думата в Русенско окръжие са с окончание *-и* (*българи*). Следователно по-вероятното обяснение за окончание *-е* в *българе*, но и в *колоре*, при Д. Касабов е въздействието на диалекта²² на преселниците от Лозенградско в съседното село Долно Ряхово, в който множественото число при многосричните съществителни от мъжки род е с окончание *-е*, както е и в повечето запад-

²¹ Окончание *-е*: *българе* 63а, 64а; *колоре* 63а; *синце* 63б, 64б. Окончание *-и*: *бюбюли* 63б, 64а; *калци* 64б; *калицуни* 64б; *панталони* 64а; *ракави* 63а, *ръкави* 64а; *флутори* 63б, 64а, 64б; *царвули* 63а; *чорати* 63б, 64а.

²² За пълнота на диалектната картина ще посоча, че и мизийските говори в Русенско и Разградско, и отчасти в Шуменско и Преславско също се характеризират с окончание *-е* за множествено число на многосричните съществителни от мъжки род (БДА 2: 163).

но- и източнотракийски говори с изключение на тези в Одринско и Чаталджанско (Бояджиев 1991: 66–67, 151, карта № 35 на с. 245). За *колоре* към това обяснение може да се добави още, че това е единствената употреба на думата във Вестиариум (за другите думи със значение ‘цвят’ при Д. Касабов вж. по-надолу) и че *колòр* ‘цвят’ е дума, регистрирана в гребенския говор: в Пожарево, Тутраканско, през 60-те години на ХХ век тази дума е характеризирала езика на средното поколение – 40–60-годишните, които са учили румънски език в училищата и са съжителствали с население, говорещо румънски, докато младото поколение (хората под 40 г.) е използвало думата *цв’ам*, а най-старото поколение (хората над 60 г.), съжителствало с турскоговорящо население – думата *буйъ* (Кочев 1969: 136). Думата най-вероятно е заета от остарелия вариант на румънското съществително за ‘цвят’ *color* ср.р. (*colòre* мн.ч.) или от формите за множествено число на по-новите варианти *culoare* ж.р. (*culori* мн.ч.) или с по-старо изписване *coloare* ж.р. (*colori* мн.ч.) ‘цвят’ (DA 1/2: 663), като не е изключено окончанието за множествено число *-e* в *колоре* да възпроизвежда окончанието за мн.ч. *-e* на *colòre*.

По отношение на множественото число на думата *рамо* Д. Касабов употребява не само типичната за гребенския говор форма *раменете* 63а, но и формата *рамената* 64б, която има обширен ареал на българската езикова територия – напр. в Източна България това е формата за множествено число в мизийските говори в Русенско, Разградско и Търговишко, някои балкански говори в Еленско и Котелско, подбалканския говор и голяма част от загорския клин (БДА 2: 167; БДА-ОТ IV: М29). Днешният книжовен узус познава и форма *рамене*, и форма *рамена* (РБЕ), тъй че е трудно да се прецени дали появата на форма *рамената* е плод на диалектно или на книжовно влияние върху езика на Д. Касабов.

Кратката винителна форма на възвратното местоимение е *се*, като само в един случай вероятно под влияние на Пловдивската езиково-правописна школа формата е *ся*²³. Преобладаването на типа *се* в езика на Д. Касабов най-вероятно е чисто книжовна особеност под влияние на Дриновия правопис (Русинов 1981: 50), а не диалектна черта, тъй като много обширен източен ареал, обхващащ повечето източни, голям дял от северозападните и дори част от югозападните говори, има в резултат на смесването на носовките кратки винителни местоименни форми *мъ*, *тъ*, *съ* (*ма*, *та*, *са*), а в един доста по-малък и разкъсан западно-южен ареал формите са *ме*, *те*, *се*

²³ Примерът със *ся* е *ся закопчяватъ* 63б. Многобройните примери със *се* са *се вържятъ* 64а; *се закопчяватъ* 63а, 64а; *се именуваъ* 63б; *се нарича* 64б, *се наричатъ* 63а, 64а; *се носи* 64а; *се препасва* 63б, 64б, *се припасва* 63б. За писането на *я* на мястото на *ъ*, включително и във възвратното местоимение *ся* според вижданията на Пловдивската езиково-правописна школа вж. Русинов 1981: 33.

(БДА 1: 161; 2: 176; 4: 236; БДА-ОТ IV: 86; Стойков 2008 [1962]: 439–440). Възможно диалектно влияние за форма *се* в езика на Д. Касабов може да дойде само от мизийския говор в Разградско или по-вероятно от лозенградския говор, носители на който са се заселили в съседното село Долно Ряхово (Бояджиев 1991: 52), тъй като тези два говора се характеризират с успоредната употреба на двата вида форми *ме / мъ, те / тъ, се / съ*.

В лексикално отношение езикът на Д. Касабов се характеризира с редица думи, които според досегашните проучвания характеризират източните български говори: *булката* 63а; *риза* 63а, 64а; *калпакъ* 63а, 64а; *синце* 63б, 64б; *цървули* 63а²⁴. Други думи имат северен ареал – *баржия* ‘моминска европейска лятна забрадка в различни цветове, без никакви бродерии, носи се невързана, спусната, само забодена над челото с иглици’ 64б²⁵. Трети са североизточни – напр. формата *черъ* ‘черен’ 63а без суфикса *-ен*²⁶, *цокманъ* 63б, *цукманъ* 64б²⁷ и *чюпакъ* ‘горна част на сукмана’ 64б, *чупака* 64б²⁸. Четвърти думи имат много обширен ареал, включващ и говорите в

²⁴ Ареалните отношения между източното *булка* и западното *невеста* са анализирани от М. Младенов (2008 [1971], вж. особено карта № 175 на с. 662). Ареалната конфигурация източно *риза* // западно *кошул’а* е представена за първи път и анализирана от Ст. Стойков (Stojkow 1963) и може да бъде видяна и на картите на Българския диалектен атлас (БДА 1: 247; 3: 279; 4: 348; БДА-ОТ I–III: Л77). Ареалите на останалите източнобългарски думи може да се видят на картите на БДА – за *калпак* вж. БДА 1: 248; 3: 280; 4: 350; БДА-ОТ I–III: Л78; за *синце* вж. БДА 1: 250; 2: 253; 3: 282; БДА-ОТ I–III: Л83; за *цървул* вж. БДА 1: 88; 2: 75; 3: 283; 4: 351; БДА-ОТ I–III: Л79.

²⁵ Д. Младенова съпоставя ареала на *баръи*, *баръии* ‘забралка’ според данните на Вестиариум от края на XIX век с ареала на думата според данните от диалектните архиви от средата на XX век (Mladenova, Aleksova 2020, вж. карта 1 и карта 2).

²⁶ Ареалът на *чер* е североизточен според непубликувана карта в личния архив на Максим Младенов.

²⁷ Вариантът на думата *сукман* е разпространен в обширен ареал, който условно може да наречем северен и който обхваща „северозападните говори, част от югозападните в Източнософийско, Ботевградско, Врачанско и източните говори без Родопската област“, а неговият фонетичен вариант *чукман* има по-малък североизточен ареал (вж. с. 202 и карта № 24 у Младенов, М. 2008 [1981]). За промяната *ч>ц*, сравни *цувъл’*, *цвал<чувъл* в отвъддунавския мизийски говор (Младенов, М. 1993: 256).

²⁸ Фонетичните варианти на думата са *чипак*, *чапак*, *чепак*, *чупак*, а значението, в което е известна според досегашните изследвания е ‘къса женска дреха без ръкави’ (Младенов, М. 2008 [1981]: 202 и карта № 23). Изписването *чю-* е под влияние на правописа на Пловдивската школа.

Русенско-Тутраканско – *престилка* 63б, *престилка* 64б²⁹ и *чюмберь* ‘черна купешка женска забрадка без украса’ 63б³⁰.

И при лексиката има особености, характерни за други говорни области.

За ‘пояс’ Д. Касабов използва *поесъ* 63а, 64а, *поеса* 64а, като както вече беше казано по-горе, описанието му на мъжкия и ергенския пояс следва плътно образеца от Щръклево, Русенско (вж. таблица № 2). Всички описания на пояса от Русенско окръжие употребяват *пояс*, но при Д. Касабов и писач № 6 от Черешово, Кубратско, формата на думата е *поес*, което съответства на практиката на писачите дори когато следват образеца от Щръклево, да променят правописа, фонетичните и понякога и словообразователните особености на думите. Обаче *поесъ*, макар и диалектно оцветено поради фонетичната промяна *a > e*, не е нито гребенското, нито мизийското название за ‘пояс’. Според архивна карта на М. Младенов може да бъде очертан обширен западно-южен ареал с *пòйас* и североизточен ареал с *òпас* за ‘пояс’, като и двете думи са праславянски със съответствия в славянските езици (БЕР 4: 896; 5: 574–575). Североизточният ареал на *òпас* обхваща мизийските говори (в Русенско, Шуменско-Преславско, Търговищко, Новопазарско-Провадийско и капанския говор в Разградско и гребенския говор в Тутраканско-Силистренско³¹), еркечкия говор във Варненско-Поморийско, източната част на загорския клин, а на юг включва и странджанския говор. Единодушието на описанията от Русенско окръжие при използването на *пояс* / *поес* вероятно се дължи и на следване на образеца от Щръклево, и на придържане към оформяща се норма на българския книжовен език от това време, а при Д. Касабов може да се допусне и влияние на тракийския тип говор на съседното село Долно Ряхово, който и в други анализирани по-горе случаи въздейства върху езика му.

²⁹ Ареалът на термин *престилка* би могло да бъде определен като обширен северен и източен ареал, който има тенденция към разширяване и вътре в който главно в мизийските говори се обособява компактен ареал на друго название за престилка – *фута*, *хута*. Обаче гребенският говор в частта му в Тутраканско е част от ареала на *престилка* (вж. Бояджиев 1967: 73–74).

³⁰ *Чембёр* с вариант *чумбёр* има общобългарско разпространение (Младенова 1985: карта № 36), като за гребенския говор в Тутраканско-Силистренско е характерен вариантът, употребен и от Д. Касабов – *чумбёр*.

³¹ Диалектоложките публикации върху мизийските говори също потвърждават, че за тях е характерно названието *òпас* за ‘пояс’. Ив. Кочев сочи *òпас* ‘пояс’ като обща дума за гребенския, шуменския и капанския говор (Кочев 1969: 110, 113). М. Младенов при описанието на капанския говор също дава *òпас* ‘пояс’ (Младенов, М. 1985: 335), а в Добруджа типът *òпас* е характерен за мизийския тип говори в тяхната гребенска и шуменско-преславска разновидност и за балканския тип говори в тяхната еркечка и подбалканска разновидност (Младенов, М. 1974: 406, 413).

И още един пример за отклоняване на езика на Д. Касабов от типичната за гребенския говор лексика. За ‘млада омъжена жена’ той употребява не само източнобългарската дума *булка*, но в забележка накрая на сведението си, в която препраща към снимка № 2, той използва и западнобългарската дума *невеста*. Ареалните отношения между *булка* и *невеста* са изследвани от М. Младенов (2008 [1971]). *Булка* има ясно очертан източен ареал, обхващащ повечето източни говори и някои от северозападните, а *невеста* има западен ареал, в който се включват не само по-голямата част от западните говори, но и западнорупските и родопските говори (вж. карта № 1, която предава разпространението на двете думи според картата на М. Младенов). В следващия раздел на своя текст ще се занимаем по-подробно с отношенията на двете думи.

В описанието на Д. Касабов има и множество **напълно книжовни думи и форми**, като *австриска* 64б; *гореизложеното* 64б; *забъглежка* 64б; *званието* 64б; *изделие* 63а, 63б, 64а, 64б, *издълие* 63б; *изобразява* 64б; *именуемъ* 63б, *именуема* 63б, 64б, *именуемо* 63а; *костува* 63а; *костумъ* 63б, *костумъ* 63а, 64а, *костумитъ* 63а, 64а; *окрасенъ* 64а, *окрасенъ* 64б, *е окрасена* 63а, *окрасена* 63б, *окрашения* 63а, *украшения* 64а, 64б; *околия* 63а, 64а; *окръжие* 63а, 64а; *описание* 63а, 64а; *оценява* 63б, 64б; *панталони* 64а; *пръдставлява* 64б; *прибавления* 63б; *е присъединенъ* 63а; *сантиметръ* 63а, *сантиметръ* 63а, *сантиметра* 63а, 63б, 64б, *са<н>тиметра* 64б; *снемка* 64б; *състои* 63а, 64а; *фигори* 63б, 64а, 64б; *цветове* 64а, *цвета* 64а; *шинела* 64а.

В много от случаите контекстът на употреба на книжовната дума – често, но не винаги в заглавия и подзаглавия, начални и заключителни думи, оформящи описанието на съответния костюм – позволява да се заключи, че употребата е под влияние на образа от Щръклево, с който е разполагал Д. Касабов. За следните думи може да се мисли, че са употребени под влияние на образа: *австриска*, *гореизложеното*, *изобразява*, *костува*, *оценява*, *панталони*, *пръдставлява*, *снемка*, *състои*, *цветове*. Има обаче и думи, за които предполагам, че са присъщи на книжовния идиолект на Д. Касабов, макар че поради еднакъв контекст се усеща и влиянието на образа: *забъглежка*, *изделие*, *костумъ*, *околия*, *окръжие*, *описание*, *е присъединенъ*, *сантиметръ*, *фигори*. Съществува и пласт в книжовната лексика на Д. Касабов, който е само негов, без съответствия в образа: *званието*, *именуемъ*, *окрасенъ*, *окрашения*, *прибавления*, *шинела*.

Вестиариум отразява навлизането на някои нови думи в българския книжовен език като френската заемка *костумъ* (за етимологията вж. БЕР 2: 667) и *снимка* (*снемка*), производно от *снимам* (*снемам*) (за етимологията вж. БЕР 7: 244, където се коментират и хипотези за заемане от руски – през формата за мн.ч. *снимки* на рус. *снимок*). Утвърждаването на тези думи в книжовния език е съпроводено с вариране във фонетичния им облик и изписването им. За *костюм* в текстовете от Русенско окръжие се натъкваме освен на най-широко застъпения вариант *костумъ*, зададен и от образа

от Щръклево, още и на вариантите *кустюмъ*, *костумъ* (това е единственият вариант при Д. Касабов и втори вариант при писачи № 2, 4, 5, 10 и 12), *костюнь* и *костунъ*, *кустунъ* (и дори по погрешка *копунъ* при писач № 6), като шестима от дванадесетте писачи предлагат различни варианти на думата³². Вариантът *снемка* (или *снѣмка*) е регистриран в мизийски диалекти в Провадийско (БЕР 7: 242) и е характерен за почти всички писачи от Русенско окръжие (без писач № 2, секретаря на Русенско окръжно управление)³³, които следват в това отношение модела от Щръклево. В рамките на Вестиариум този вариант се открива и в Пловдивско окръжие.

³² Писач № 1: *костюми* 427-15а.

Писач № 2: *костюми* 427-16а, 427-23а; *костюмитѣ* 427-16а // *костумъ* 427-16а.

Писач № 3: *костюмъ* 427-17а, 427-17б, 427-18б, 427-19а, 427-19б, 427-21б; *костюма* 427-18б, 427-19а, 427-20б, 427-21б, 427-22а; *костюмитѣ* 427-17а.

Писач № 4: *костюмъ* 427-24б, 427-25а, 427-38а, 427-38б, 427-39б, 427-40а, 427-40б; *костюмитѣ* 427-38а // *костумъ* 427-24а; *костумитѣ* 427-24а.

Писач № 5: *костумитѣ* 427-26а // *костунъ* 427-26а, 427-26б, 427-27б, 427-28а, 427-28б, 427-29б; *костуна* 427-27б; *костунитѣ* 427-28а, *кустунъ* 427-28б.

Писач № 6: *костюмъ* 427-30а, 427-31б, 427-32а, 427-33б, 427-35б, 427-36а; *костюмитѣ* 427-31б, 427-35б // *костюнь* 427-30а, 427-34а, 427-36а, 427-37б // *костунъ* 427-30а, 427-34а; *копунъ* 427-35б; *костунитѣ* 427-30а.

Писач № 7: *костюмъ* 427-41а, 427-41б, 427-43а, 427-43б, 427-45а, 427-45б, 427-47а; *костюмитѣ* 427-41а, 427-43а, 427-45а.

Писач № 8: *костюмъ* 427-48а, 427-49а, 427-50а, 427-50б, 427-51а; *костюмитѣ* 427-48а, 427-50а.

Писач № 9: *костюмъ* 427-52а, 427-52б, 427-53б, 427-54а, 427-54б, 427-55а; *костюма* 427-53б, 427-55а; *костюмитѣ* 427-52а, 427-54а.

Писач № 10: *костюмъ* 427-56а, 427-56б, 427-57б, 427-58а, 427-59б, 427-60а, 427-61а, 427-61б, 427-62б; *костюма* 427-57б; *костюмитѣ* 427-56а, 427-59б // *кустумъ* 427-56б, 427-58а, 427-61б // *костума* 427-59а.

Писач № 11: *костумъ* 63б; *костумъ* 63а, 64а; *костумитѣ* 63а, 64а.

Писач № 12: *костюмъ* 427-65а, 427-66а, 427-67а, 427-68а, 427-69а, 427-69б, 427-70а, 427-71б, 427-72а; *костюмъ* 427-65б, 427-67б, 427-70б, 427-71б; *костюма* 427-66а, 427-68а, 427-72а; *костюми* 427-69б, 427-70б; *костюмитѣ* 427-65а, 427-67а, 427-69а, 427-70а, 427-71а // *костумъ* 427-71а.

³³ Писач № 2: *снимки* 427-16а, 427-23а; 427-16а.

Писач № 3: *снемка* 427-18б, 427-19б, 427-22а, *снемки* 427-21б.

Писач № 4: *снѣмка* 427-25а, 427-39б, 427-40б.

Писач № 5: *снемка* 427-27б // *снимка* 427-29б.

Писач № 6: *снемка* 427-31б, 427-33б, 427-35б, 427-37б.

Писач № 7: *снемка* 427-43а, 427-45а, 427-45б, 427-47а.

Писач № 8: *снемка* 427-49а, 427-51а.

Писач № 9: *снемка* 427-53б, 427-55а.

Писач № 11: *снемка* 64б.

Писач № 12: *снемка* 427-66а, 427-68а, 427-69б, 427-70б, 427-72а.

За ‘цвят’ Д. Касабов употребява три думи. Следвайки образеца от Щръклево, той използва по-чуждата за него, а и за другите писачи от Русенско окръжие, книжовна дума *цвѣтове*, *цвета* (за употребата на втората форма вж. по-горе таблица № 2 с паралелните места от Русенско окръжие, описващи мъжкия пояс), но в текста му откриваме и народната дума *шар* (при него изписана *шяръ*), която той, както и другите писачи от Русенско окръжие, предпочита, а също и тясно диалектната дума *колоре*, за чието заемане от румънски и регистрация в съвременния гребенски говор писах по-горе³⁴.

Д. Касабов използва три начина, за да посочи цената на костюмите: *костува*, *струва* и *оценява*³⁵, като за *костува* и *оценява* той следва текста образец от Щръклево. И трите глагола са със значение ‘струва, има цена’, което по отношение на употребеното два пъти *оценява* е необичайно, тъй като би трябвало да бъде *се оценява*, както е и в текста образец от Щръклево (*Костюма се оцѣнява около 65 лева*, 427-18б). Употребата на активната форма вместо пасивната свидетелства, че това е чужда на книжовния идиолект на Д. Касабов дума.

По подобен начин, отново следвайки образеца от Щръклево в избора на думата, но не и по отношение на употребата на правилното *се състои*, Д. Касабов употребява на два пъти активната форма *състои* – в подзаглавие и вътре в описанието на облеклото³⁶. Същата грешка се допуска и от писачи 3, 8, 9 и 10 от Русенско окръжие, но спорадично, а не последователно, както е при Д. Касабов. Възможно е при тази употреба писачите да възпроизвеждат руския модел *Роман состоит из двух частей* (Ожегов 1986: 652)³⁷.

³⁴ Употреби на думи за ‘цвят’ при Д. Касабов: *Дреха наречена „елекъ“ безъ ръкави отъ брашовско сукно шить съ разни цвѣтове сжрмено изделие 64а; Поесъ навить на широко цвета на платовете сж разни Патлаженени, Кахвениени, Червени, Алени, Лимониени 64а // вълна отъ разень шяръ 64а, престилка отъ разень шяръ 64б, баржишъ европейски отъ разень шяръ 64б // пазохата на ризата при гждите е ошита съ нашивки отъ разни колоре европеиска вълна на широчина около 1 сантиметръ 63а.*

³⁵ За летния костюм на младоженеца: *Цѣлия костюмъ коштува 36 лева 63а.*

За летния костюм на булката: *Цѣлия костюмъ оценява 90 лева 63б.*

За летния костюм на ергена: *Цѣлия костюмъ струва 85 лева 64а.*

За летния костюм на момата: *Костюма оценява около 140 лева 64б.*

³⁶ Активна вместо пасивна употреба на *състои* при Д. Касабов: *ризата състои отъ 4 плата 63а; Момински Летенъ Костюмъ състои 64а.*

³⁷ Благодаря на Маргарет Димитрова за идеята за възможно руско влияние при употребата на *състои*.

Ареалната конфигурация *булка* / *невеста*

Посочих по-горе специално контекста, в който се появява думата *невеста*, тъй като се оказа, че в Русенско окръжие думата *невеста* или производно от нея прилагателно се появява у общо шестима писачи от Русенско окръжие – най-често в заключителните думи на описанието, препращащи към снимките, по-рядко в подзаглавие³⁸. От еднакъв контекст, често съвпадащ дословно, може да се заключи, че появата на думата *невеста* при Д. Касабов и при другите писачи от Русенско окръжие се дължи на употребата ѝ от секретаря на подведомствената постоянна комисия, писач № 3, в описанието от Щръклево, разпратено на писачите като модел. Вероятно *невъста* е дума, характерна за неговия език, тъй като той я употребява доста последователно при оформянето на заглавията и заключителните думи на описанията от Русенска и Беленска околия. Но местните диалекти в Русенско окръжие са се характеризирали с думата *булка*, както личи от нетипичното словообразуване на прилагателното *невестенъ* у писач № 8, подсказващо, че думата *невеста* му е чужда, а също така и по паралелната употреба на *невеста* и *булка* при Д. Касабов, а също и при секретаря на подведомствената постоянна комисия, който в подзаглавие употребява

³⁸ Писач № 3 – Русенско окръжие, Русенска околия, Щръклево (427-186): 2) *Заб. Снемка образъ № 2 изобразява невъста въ лътенъ костюмъ отъ сжщото село*; Русенско окръжие, Русенска околия, Долапите (427-196): 2) *Заб. Снемка образъ № 4 изобразява невъста въ зименъ костюмъ*; Русенско окръжие, Беленска околия, Бяла (427-216): в подзаглавието *VII. Жена невъста отъ село Бъла*; Русенско окръжие, Беленска околия, Горно Абланово (427-22а): в подзаглавието *X. Жена невъста*.

Писач № 5 – Русенско окръжие, Кубратска околия, Писанец (427-276): 2) *та снемка образецъ № 2 изобразява невеставъ {невеста въ} летенъ костунъ отъ сжщото село*.

Писач № 8 – Русенско окръжие, Тутраканска околия, Зафирово (427-516): 2) *забележка снемка образецъ № II изобразява Невеста и Младоженникътъ въ лътенъ костюмъ отъ Същото Село; Летенъ Невестенъ костюмъ съ състой* (427-506).

Писач № 9 – Русенско окръжие, Тутраканска околия, Старо село (427-55а): 2) *Забълежка Снемка № 2 изобразява невеста въ летенъ костюмъ отъ същото село*.

Писач № 10 – Русенско окръжие, Тутраканска околия, Белица (427-58а): в подзаглавие *IV. Младата невъста въ летенъ кустюмъ*; Русенско окръжие, Тутраканска околия, Варненци (427-616): в подзаглавие *IV Млада невъста въ летенъ костюмъ*.

Писач № 11 – Русенско окръжие, Тутраканска околия, с. Малък Преславец (427-646):

- 1) *Забълежка; Снемка образ. № 1 пръдставлява гореизложеното.* –
- 2) „ „ „ „ „ „ „ „ „ „ № 2 изобразява невеста отъ сжщото село.

невъста (VII. Жена *невъста* отъ село Бъла), а четири реда по-надолу прилагателното *булчинтъ* (*тукъ се различава булчинтъ дрѣхи отъ момински-тъ*), производно от *булка* 427-21б. Смятам, че прилагателното *булчинтъ* идва от „подложката“ – текста, който секретарят на подведомствената постоянна комисия е получил от околийската или общинската администрация – и отразява местния диалект.

На приложената карта № 1 е съпоставено разпространението на думите *невеста* и *булка* според данните на Вестиариум³⁹ за 1888–1889 г. и спо-

³⁹ *Булка*: Плевенско окръжие – Бежаново, турско население 426-43б-43Иб-43Ка-44а; Сливенско окръжие – Ямболска околия – Стралджа 429-68а; Хасковско окръжие 430-65а; *булката*: Русенско окръжие – Тутраканска околия – Малък Преславец 427-63а; Сливенско окръжие – Ямболска околия – Безмер 429-78б; *булки*: Варненско окръжие – Добричка околия – Ботевска община 424-80б; Провадийска околия – община Червенци 424-45б; Врачанско окръжие – Ботевградска околия 424-98а; Оряховско окръжие – западна част, край р. Скът и р. Огоста 426-7б, 8б; южна част 426-10б; Пловдивско окръжие – Сърнегорска околия – Бабек, Борилово, Брезово, Верен, Гранит, Колю Мариново, Марково, Медово, Славянин, Християново, Чехларе, Чоба, Шишманци 426-86а, 426-86б, 426-88а; Свищовско окръжие – Свищовска околия 428-4б, 5б; Сливенско окръжие – Котленска околия – Градец, Жеравна, Ичера, Катунци, гр. Котел, Медвен 429-55б; Ямболска околия – Стралджа 429-64б; Старозагорско окръжие – Новогагорска околия – Нова Загора 430-26а; Старозагорска околия – Бъдеще, Горно Ботево, Коларово, Преславец, Сърнево, Трънково 430-34б; *булчинтъ* – Варненско окръжие – Добричка околия – Владимирова община 424-71а, 424-72а; Провадийска околия – Девня 424-47б, Петров дол 424-49а; Врачанско окръжие – Врачанска околия 424-99б; Пловдивско окръжие – Сърнегорска околия – Бабек, Борилово, Брезово, Верен, Гранит, Колю Мариново, Марково, Медово, Християново, Славянин, Чехларе, Чоба, Шишманци 426-86б; Разградско окръжие – Исперихска околия – ерлийски костюм 427-11б; Свищовско окръжие – Никополска околия – Гулянци, български костюм 428-11б, румънски костюм 428-12а, 428-12б; Сливенско окръжие – Котленска околия – Градец, Жеравна, Ичера, Катунци, гр. Котел, Медвен 429-55б; Ямболска околия – Стралджа 429-64а, 429-64б; *булки-тъ*: Варненско окръжие – Провадийска околия – община Червенци 424-45б.

Прилагателни *булки*: Варненско окръжие – Провадийска околия – община Ветрино 424-52а, 424-52б; Силистренско окръжие – Силистренска околия – Срацимир и Попкралево, Разградска форма 428-56б; *булчинтъ*: Русенско окръжие – Беленска околия – Бяла 427-21б; *булчишки*: Сливенско окръжие – Ямболска околия – Стралджа 429-65а.

Невеста: Русенско окръжие – Кубратска околия – Писанец 427-27б; Тутраканска околия – Зафирово 427-51б, Малък Преславец 427-64б, Старо село 427-55а; *невести*: Врачанско окръжие – Ботевградска околия 424-98а; *невеститъ*: Врачанско окръжие – Врачанска околия 424-99б; Кюстендилско окръжие – Изворска околия 425-71б; Софийско окръжие – Самоковска околия – шипочански костюм 430-3б, чамурлийски костюм 430-4б, искровски костюм 430-8а; *невъста*: Русенско окръжие – Беленска околия – Бяла 427-21б, Горно Абланово 427-22а;

ред анализа на М. Младенов за съвременните българските диалекти (Младенов, М. 2008 [1971]). Вижда се, че ареалната картина според Вестиариум в голяма степен съвпада с по-късната ареална картина, но има и две отклонения: (1) *невеста* в Русенско окръжие попада в по-късния ареал на *булка* и (2) *булка* във Врачанско окръжие попада в по-късния ареал на *невеста*. И двете отклонения обаче би трябвало да бъдат „снети“ от ареалната картина от края на XIX в., тъй като в Русенско това най-вероятно, както беше посочено по-горе, е езикова характеристика, привнесена чрез разпратения образец, а във Врачанско окръжие *булки*, *булките* е пояснение в скоби към *невести*, *невестити* и е дадено навярно като по-книжовно.

От примера с *булка* // *невеста* става ясно, че за да може Вестиариум да се използва като надежден източник за историкодиалектоложки и лингвогеографски проучвания, е важно предварително да се направи текстологичен анализ и да се обрисова езиковият и диалектният профил на писачите. Това е много наложително, когато се картографират фонетични и морфологични особености или лексика, несвързана с облеклото, която може да отразява и особености от езика на писача, езика на административните указания или езика на образца, предоставен на писача. Към този лексикален пласт принадлежат и думите *невеста* и *булка*. Но ако се картографират термини за облекло, за които може да се очаква, че отразяват местния диалект, предварителният анализ на езика на писачите не е задължително условие, особено ако термините за облекло не са книжовни и не са широко разпространени, каквито са вече картографираните *пантофи* ‘плитки обувки’ и *баръш*, *барши* ‘вид купешка европейска забрадка’ (вж. Младенова под печат; Mladenova, Aleksova 2020).

Русенска околия – Долапите 427-196, Щръклево 427-186; Тутраканска околия – Белица 427-58а, Варненци 427-61б; *невъсти*: Пазарджишко окръжие – Панагюрска околия – градски костюм, Баня, Бъта, гр. Панагюрище, Попинци, Стрелча 426-246; Софийско окръжие – Самоковска околия – шипочански костюм 430-4а, чамурлийски костюм 430-4б, 430-5а; Трънско окръжие – Брезнишка околия 430-59б, 430-60а; *невъстити*: Пазарджишко окръжие – Панагюрска околия – селски костюм 426-23б, градски костюм, Баня, Бъта, гр. Панагюрище, Попинци, Стрелча 426-24б, градски костюм, гр. Панагюрище 426-26а; Пещерска околия – полски костюм, Брацигово, Бяга, Дебръщица, Жребичко, Исперихово, Капитан Димитриево, Козарско, Кричим, Куртово Конаре, Ново село, Радилово 426-30а, 426-30б; Пещерска околия – чепински костюм Баня, Дорково, Каменица, Корово, Костандово, Лъджене, Ракитово 426-34б; Ихтиманска околия 426-36б; Софийско окръжие – Самоковска околия – шипочански костюм 430-3б, 430-4а, чамурлийски костюм 430-5а, белчински костюм 430-6б.

Прилагателни *невестень*: Русенско окръжие – Тутраканска околия – Зафирово 427-50б; *невестински*: Кюстендилско окръжие – Изворска околия 425-71б.

Терминологията за облекло

Както вече казах, при названията на облеклото и неговите части се очаква да бъдат предадени местните названия, тъй като това е било част от задачата, поставена пред местната администрация през 1888–1889 г. Интересното е, че през призмата на отношението на писача може да се различат две категории думи в този лексикален пласт: (А) такива, които писачът е посочил, и (Б) такива, които той не е посочил като местни. В рамките на нашия проект предвиждаме да направим речник на думите от типа (А), които писачите изрично дават като местни думи. Съотношението обаче между думите в (А) групата и в (Б) групата би хвърлило светлина върху принципите, от които се е ръководил писачът при разпределението на названията за облекло между двете групи, и тези принципи са също част от диалектния му профил. В анализа на съотношението между думите в (А) и в (Б) групата би трябвало да се отчита дали съответните думи принадлежат на очертаната по-горе пласт от диалектна лексика, привлякла вниманието на диалектоложките и лингвогеографските проучвания с разпространението си само в една част от българската езикова територия, т.е. ще трябва да се отчита съотношението общобългарско – диалектно, а също и съотношението книжовно – диалектно.

По-долу давам думите, които Д. Касабов е отбелязал като местни. За бъдещия речник на лексиката за облекло, отбелязана от писачите като местна, предвиждаме речникова статия, която обхваща формите, значенията, географската характеристика на думата и препратки към местата във Вестиариум, където тя е посочена като местна. Макар че с привеждането на етимологията на думата и присъствието ѝ в диалектоложката литература за мизийските говори моето представяне на лексиката, посочена от Д. Касабов като местна, надхвърля обема на речниковите статии на бъдещия речник, все пак то ще може да илюстрира изследователските му възможности.

Алена маса ‘червена женска престилка, украсена с европейска вълна; препасва се върху сукмана’ 63б, ‘памучна моминска престилка в различни цветове, домашно изработена от европейска памучна материя и украсена наоколо с европейска камилска вълна, флутори и в ъглите с бели дантели’ 64б. *Маса* е гребенско название на специфичен вид престилка – ‘памучна престилка’ (Милетич 1902: 65), ‘памучна черна престилка’ в Силистренско (Бояджиев 1967: 70). Във Вестиариум думата се среща и в описанието на стария женски гребенски костюм в Силистренско окръжие⁴⁰. В българските речници и в диалектоложки изследвания върху гребенския говор думата липсва.

⁴⁰ *Маса* ‘синя женска престилка’: Силистренско окръжие – стар гребенски костюм във Ветрен, Кайнарджа, Калипетрово, Сребърна 428-51б.

Ботини ‘ергенски обувки отпред с копчета, връзват се с тънка ремичка’ 64а. Думата не се употребява другаде във Вестиариум и липсва в българските речници и в диалектоложките изследвания върху гребенския говор. За производното от нея *ботинки* ‘вид (женска) обувка до над глезена’ се сочи заемане от рус. *ботинки*, а то от фр. *bottine*, умалително от *botte* ‘ботуш’ (БЕР 1: 69). Възможно е *ботини* да е проникнало в Малък Преславец, Тутраканско, от румънски, където заетият от френски неологизъм *botină* е проникнал и в народния език и означава ‘обувка, обхващаща крака малко над глезена’ (DA 1/1: 630).

Бюбюли ‘нашивки от коприна върху долната част на ръкавите на невестинска риза’ 63б, ‘копринени нашивки във вид на тесен ширит по краищата на ръкавите на моминската риза’ 64а. Във Вестиариум думата се употребява само в Русенско окръжие⁴¹. Тя липсва в българските речници. М. Младенов извежда регистрираните в същия ареал *бабили* ‘дантела на ръкавите на женските ризи’ (Ряхово, Русенско; Войново, Силистренско) и *бибълче* (Ряхово, Русенско) от рум. *bibil* (Mladenov 1972: 265), чието значение е ‘дантела, с която се украсява ризата около врата, по долния ръб на полите и долните краища на ръкавите’ (DA 1/1: 554). Лабиализацията *u > y* е станала вероятно на българска почва, тъй като това е фонетична промяна, наблюдавана широко в Източна България (вж. БДА 1: 35–42; 2: 32–36).

Вратника ‘горна част (вероятно около врата) на булчинска риза, украсена с европейска вълна на широчина 1 сантиметър’ 63а, ‘горна част на моминска риза’ 64а, ‘врат’: *На вратникатъ си носи разни синце стжклени простъ маргаръ* 64б. Основанието да включа *вратника* сред думите, посочени от Д. Касабов като местни, е първата ѝ употреба като пояснение в скоби към *горнята част на ризата*. Думата *вратник*, която е производна от *врат*, не е регистрирана в това значение нито от българските речници, нито от диалектоложката литература, посветена на мизийските говори. Във Вестиариум думата се употребява доста широко главно в Североизточна България като название на „горна част“ от мъжка или женска дреха, най-често риза, но и горна дреха, като често контекстът на употреба на думата е

⁴¹ Според текстовете във Вестиариум за Русенско окръжие *бюбюле* или *бюбюли* е украса, която се употребява широко – не само на ръкавите на женските и моминските ризи, но също и по долния им ръб и пазвата им, а също така и на ръкавите на мъжките ризи и при други женски дрехи – долния ръб на карлянката, долния ръб на престилката, забрадката. Някъде украсата е описана като „остри пъпки“, другаде – като „тънки чертички“ и често се сочи, че на върха на бюбюлите се зашиват лутори. Изработва се от вълна в различни цветове и много по-рядко от коприна (вж. конкретните описания за Беленска околия – Бяла 427-21б; Кубратска околия – Писанец 427-27а, 427-27б, 427-28б; Тетово 427-41а, 427-42б, 427-43а, 427-44а, 427-45а, 427-46а, 427-46б; Русенска околия – Щръклево 427-18а; Тутраканска околия – Белица 427-58а, 427-56б; Варненци 427-60а, 427-61б; Старо село 427-52б, 427-53а, 427-54б, 427-55а; Тутракан 427-67б, 427-71а, 427-71б).

описанието на украсата по тази част от дрехата. Никъде не се уточнява, че това е частта от дрехата около врата, но за Дибич в Преславска околия на Шуменско окръжие *вратникъ* е употребено в скоби като пояснение към *яка* (на мъжка риза)⁴². В този контекст във Вестиариум се употребява и *вратъ*⁴³ ‘част на дреха около врата’, което може би обяснява третата, погрешната, употреба на *вратникъ* в значение ‘врат’ при Д. Касабов, още повече че такива употреби на *врат* са регистрирани и от Русенско окръжие.

Димий ‘летни черни мъжки гащи от дебело платно’ 63а, ‘летни черни дебели вълнени гащи на ерген, подобни на панталон’ 64а. Думата е регистрирана в гребенския говор в Силистренско в селата Пожарево, Малък Преславец и Гарван в значение ‘вид мъжки летни панталони’ (Кочев 1969: 107), като в Пожарево, Тутраканско, се употребяват през 60-те години на ХХ в. четири думи: *путури* ‘горна мъжка дреха от кръста до колената от дебел шаечен плат’, *димйи* ‘горна мъжка дреха, от кръста до колената от

⁴² *Вратникъ*: Бургаско окръжие – Поморийска околия 424-3а, 424-4б, 424-5а; Варненско окръжие – Добричка околия – община Паскалево 424-74а; Дългополска околия 424-17а; Пазарджишко окръжие – Пазарджишка околия 426-37а; Пловдивско окръжие – Сърнегорска околия – Златосел, Розовец, Свежен, 426-87а; Русенско окръжие – Кубратска околия – Кубрат, турски костюм 427-24а, Медовене 427-38а, Тетово 427-41а, 427-41б, 427-42б, 427-43а, 427-43б, 427-44б, 427-45а, 427-45б, Черешово 427-32а; Русенска околия – Щръклево 427-17б; Тутраканска околия – Белица 427-57а, Старо село 427-52б, 427-54б, Тутракан 427-65а, 427-65б, 427-67а, 427-67б, 427-69а, 427-70а, 427-71а, 427-71б; Свищовско окръжие – Свищовска околия 428-3б; Шуменско окръжие – Новопазарска околия 430-79б; Преславска околия 430-73б – община Дибич 430-77а. *Врътникъ*: Русенско окръжие – Кубратска околия – Писанец 427-26а, 427-28а. *Врѣтникъ*: Русенско окръжие – Кубратска околия – Писанец 427-26б.

⁴³ *Вратъ* ‘част от дрехата около врата’ се употребява най-често в предложните конструкции *около врата* (*около вратътъ*) или *по врата*: Варненско окръжие – Добричка околия – община Пчеларово 424-64а, 424-64б; Видинско окръжие – Белградчишка околия – Подгоре 424-89б, Салаш 424-91а, Стакевци 424-90а; Видинска околия – Извор 424-95а, Ново село 424-93б, 424-94а; Кулска околия – Бойница 424-92б, Кула 424-91б; Оряховско окръжие – западна част, край р. Скъта и р. Огоста 426-6б; Русенско окръжие – Кубратска околия – Медовене 427-38б; Тутраканска околия – Варненци 427-60б, 61б, Старо село 427-52а; Севлиево окръжие – Габровска и Севлиевска околия 428-33б; Сливенско окръжие – Ямболска околия – Иречеково, Недялско, Първенец, Богорово 429-69б, 429-71а; Софийско окръжие – Самоковска околия – искировски костюм 430-7б. *Врѣтътъ*: Варненско окръжие – Варненска околия – турско население 424-14а; Русенско окръжие – Тутраканска околия – Варненци 427-60а. *Врътътъ*: Варненско окръжие – Варненска околия – Изгрев, Крумово, Николаевка, Старо Оряхово 424-11б; Видинско окръжие – Белградчишка околия – Стакевци 424-89б; Видинска околия – Извор 424-92б, Ново село: *около врътътъ (яката) и долу околорвръстъ политъ съ Европейска бѣла тантела* 424-94б; Русенско окръжие – Тутраканска околия – Старо село 427-54а, Белица 427-58а.

по-тънък вълнен плат’, *гџити* ‘горна мъжка дреха от кръста до колена-та, носена под потурите и димииите’, *пънтџџџни* ‘горна мъжка дреха от кръста до колена, носена днес’, ‘горна мъжка дреха’ (Кочев 1969: 162–163). В съседни мизийски говори думата е засвидетелствана в изходното си значение: *димийџ* ‘вълнен домашно тъкан плат, шаяк’ в капанския говор в Костанденец, Разградско (Младенов, М. 1985: 335) и *димџи* ‘шаяк’ в шуменско-преславски тип говор в Добруджа в с. Соколово, Добричко (Младенов, М. 1974: 406). По-късно етнографско описание на мъжкото чернодрешно облекло в Добруджа представя *димџите* като летни мъжки гащи със същата кройка като дънестите гащи, но от тънък черен домашен шаяк (Михайлова 1974: 228). Според данните на Вестиариум *димџи* като название на мъжки гащи се употребява в Северна България⁴⁴, а като вид плат – само в Пловдивско окръжие⁴⁵. БЕР сочи значения ‘четворно тъкан домашен вълнен плат; нетепан шаяк; потури от такъв плат’ на *димџа* и го

⁴⁴ *Димџи* – Врачанско окръжие – северна част на Врачанска околия: ‘вълнени мъжки и ергенски гащи също като беневреците, но широки’ 424-100а; Ловешко окръжие – Ловешка околия – Горно Павликене: ‘мъжки и ергенски зимни шаячени гащи’ 425-1а, 425-2б; Деветаки: *димџий* ‘черни мъжки гащи’ 425-3б, 425-4а; Къкриня: *горни димџий* ‘мъжки и ергенски зимни черни шаячени гащи’ 425-13а, 425-13б, 425-14б; Слатина: ‘черни мъжки зимни гащи’ 425-22а, 425-22б, 425-23а; Оряховско окръжие – край р. Искър: ‘широки неукрасени външни мъжки гащи от бял вълнен плат, дълги до под коленете’ 426-2а, 426-2б; край р. Скът и р. Огоста: ‘горни бели или черни мъжки гащи от тънък вълнен плат, по-опнати от потурите и с отворени и къси крачоли; служат и за долни гащи’ 426-6а, 426-6б; Плевенско окръжие – Бръшляница ‘мъжки и ергенски гащи’ 426-43б-43Еб-43Жа-44а, 426-43б-43Жб-43За-44а; Рибен: ‘ергенски памучни гащи’ 426-43б-43Еб-43Жа-44а; Русенско окръжие – Тутраканска околия – Белица: ‘летни ергенски гащи с джобове, украсени с копринени конци в различен цвят’ 427-56а; Свишовско окръжие – Никополска околия – Брест: ‘част от мъжкия костюм’ 428-22а; Силистренско окръжие – Дуловска околия: ‘черни вълнени мъжки и ергенски гащи с джобове, обшити с черен гайтан’ 428-61а, 428-61б, 428-62б, 428-63б, 428-64б, 428-67а; Силистренска околия – Ветрен, Кайнарджа, Калипетрово, Попина, Сребърна, гребенски костюм: ‘горни памучни мъжки гащи, широки в горната част и тесни и по крака в частта от коленете до глезена; ушити от местните шивачи’ 428-51а, ‘ергенски мъжки гащи’ 428-52а; Главан, главански костюм: ‘горни вълнени гащи в по-новия мъжки и ергенски главански костюм’ 428-53а, 428-54а; Алфатар, Смилец, сливенска форма: ‘мъжки гащи от местен вълнен плат, които се шият от местните шивачи’ 428-59а.

⁴⁵ *Димџий* ‘вид вълнен плат’: Пловдивско окръжие – Овчехълмска околия – Копривщица 426-63а, 426-63б, 426-64а, 426-64б; Голям Чардак, Любен, Неделево, Царимир, Церетелево 426-66а, 426-68а; Беловица, Дюлево, Елешница, Железар, Красново, Ново Паничери, Старосел 426-70а, 426-70б; Войсил, Граф Игнатиево, Дълго поле, Правище, Строево, Съединение, Цалапица 426-72а, 426-72б, 426-76а, 426-77а; католици в Дуванлии, Житница, Калояново, 426-81а; циганско (турско) население в Овчехълмска околия 426-85а.

извежда от тур. *dimi* ‘вид гъсто тъкан плат’, чийто етимон е гръцката дума *δίμιτος*, проникнала и директно при българското диалектно прилагателно *димитен*, *дѝм’атен*, *дѝметен* ‘тъкан с четири нишелки’ (БЕР 1: 391, 392), което също се употребява във Вестиариум⁴⁶.

Елекъ ‘мъжка дреха без ръкави от европейско сукно; носи се незакопчана; украсена покрай гърдите със сърмени цветя’ 63а, ‘ергенска дреха без ръкави от брашовско сукно, украсена със сърма; със затворена пазва, но се носи незакопчана’ 64а. *Елек* е турска заемка (<тур. *yelek*, вж. БЕР 1: 490), възприета и в книжовния език със значение ‘врѣхна дреха без ръкави и обикн. къса до кръста’ (БТР 215). Във Вестиариум *елек* се появява като название на мъжка горна дреха без ръкави във всички окръжия, а в Северна България думата се употребява и по отношение на женска горна дреха без ръкави. Това позволява да определим думата като общобългарска, което повдига въпроса защо текстът образец от Щръклево и след него не само Д. Касабов, но и всички останали писачи от Русенско окръжие, специално отбелязват думата като местна.

Ирмилици ‘стари турски жълтици, които се носят на връв около врата от момите’ 64б. Думата е турска заемка (<*yirmilik*<*yirmi* ‘20’ БЕР 2: 86) и присъства широко в описанията от Източна България във Вестиариум като название на златна монета в женски наниз или обици⁴⁷.

⁴⁶ Варненско окръжие – Добричка околия – Ботево: *отъ дебела аба или пжкъ димитни* 424-79б; Красен: *мѣстна димитна материя* 424-77а, *червенъ димитенъ поясъ* 424-77б; Сливенско окръжие – Ямболска околия – Стралджа: *пояси, димятно тѣжкани* 429-66б; Богорово, Иречеково, Недялско, Първенец: *Пояси вълнени, диметни алени* 429-71б; Тамарино: *местенъ пѣстъръ тъканъ диметенъ шаекъ* 429-72б, 429-73а.

⁴⁷ *Ирмилици*: Бургаско окръжие – Поморийска околия – гръцки костюм 424-6а; Варненско окръжие – Балчишка околия – община Каварна – Божурец, Българево 424-21б; Добричка околия – Стефаново 424-62а; Провадийска околия – Червенци 424-45б; Ловешко окръжие – Тетевенска околия – Гложене 425-40б; Оряховско окръжие – край р. Искър 426-4а; край р. Огоста и р. Скът 426-7б; южна част на Оряховско окръжие 426-10б; Пловдивско окръжие – Овчехълмска околия – Копривщица 426-65а, Войсил, Граф Игнатиево, Дълго поле, Съединение, Правище, Строево, Цалапица 426-75а; Разградско окръжие – Поповска околия – Водица 427-9а; Русенско окръжие – Кубратска околия – Черешово 427-35б; 427-37б; Тутраканска околия – Малък Преславец 427-64б; Силистренско окръжие – Силистренска околия, съвременен гребенски костюм – Ветрен, Кайнарджа, Калипетрово, Попина, Сребърна 428-52а; Сливенско окръжие – Сливенска околия – 429-20б, 429-23а; Котелска околия – Котел, Жеравна, Медвен, Катунище, Ичера 429-56а; Ямболска околия – Богорово, Иречеково, Недялско, Първенец 429-68б; Безмер 429-78б; Старозагорско окръжие – Симеоновградска околия – Брод, Бяло поле, Васил Левски, Голямо Асеново, Златополе, Опан, Разделна, Свирково, Симеоновград, Странско 430-36б; Хасковско окръжие, турски костюм 430-67а; Шуменско окръжие – Пре-

Мрежа [мрежа] ‘обшивка от тесен копринен ширит на раменете на женска невестинска риза’ 63а. *Мрежа* като название на различни видове дантели и шевици в облеклото е характерно и за съвременни български североизточни диалекти (вж. конкретните примери, цитирани от БЕР 4: 282). Във Вестиариум тази употреба от Малък Преславец, Тутраканско, също не е изолирана⁴⁸.

Пендара ‘австрийска жълтица, която се използва в момински гердан сред старите турски жълтици *ирмилици*’ 64б. Думата *пендара* със същото значение се появява в общо 15 описания на облекло във Вестиариум⁴⁹ и

славска околия – Дивдядово, Драгоево, Ивански, Преслав, Осмар, Салманово 430-74б; Дибич 430-78а; Търговищка околия 430-70а; Шуменска околия, турски костюм 430-69а; *ермилици* Варненско окръжие – Добричка околия – Владимирово 424-70б; Пазарджишко окръжие – Панагюрска околия 426-23б; Пловдивско окръжие – Пловдив 426-46б; Русенско окръжие – Кубратска околия – Тетово 427-44б; Сливенско окръжие – Ямболска околия – Стралджа 429-61б; *ермилици* Севлиево окръжие – Севлиевска околия, балкански села 428-37а; Сливенско окръжие – Ямболска околия – Стралджа 429-61а.

⁴⁸ Като название на някаква украса *мрежа* се среща в: Ловешко окръжие – Ловешка околия – Деветаци: *мрежа (ширитъ)* ‘бяла памучна украса в долния край на полите на женския и моминския тъкменик’ 425-3б; Слатина: ‘бяла памучна мрежа с ширина 2 см по долния край на женския и моминския тъкменик’ 425-22б; Оряховско окръжие – влашко население край р. Дунав: *мрежи / тантели / колюри* ‘дантела, изплетена от памук, с която украсяват мъжка риза’ 426-12а; *тантели (мрежи)* ‘дантела на долния край на крачолите на летни мъжки гащи’ 426-12б; *тантели (мрежи)* ‘дантела по ръкавите, пазвите, яката и долната част на женска риза’ 426-13б; Свищовско окръжие – Никополска околия – Бацова махала: *мрежа* ‘украса по краищата и в средата на моминската престилка’ 428-14а; Сливенско окръжие – Елховска околия – Денница, Синьо камене: *мрежа* ‘украса в червено през средата на ръкави на женска риза’ 429-43а; Ямболска околия – Стралджа: *мрежи* ‘мрежеста украса на ръкави от коприна и сърма, която съединява ръкава по протежението на ръката от рамото до китката’ 429-62а; Богорово, Иречеково, Недялско, Първенец: *мрежи* ‘украса от копринени конци на ръкавите на ергенска риза’ 429-71а; ‘украса на ръкавите на мъжка или ергенска риза’ Тамарино 429-72б; Безмер: *мрежи* ‘украса с червени, сини и алени мрежи от памук или коприна, пришити по дължината на ръкава на мъжка риза’ 429-75а, ‘шита мрежи от тифтичана прежда, нашити „на пера“ на широчина една педя по полите на моминска риза’, ‘украса от тифтичана прежда „на пера“ или „дюз“ по дължината на ръкава на моминска риза’ 429-78б. Има и производно: *мрежешъ* ‘лъкатушен шев с червен вълнен конец, който съединява двете части на ръкав на риза от раменете до китката’: Сливенско окръжие – Тополовградска околия – Изгрев, Княжево, Маломир, Мрамор, Пчела, Студена, Устрем 429-9б.

⁴⁹ *Пендара* се употребява според Вестиариум в Средна Западна България, Североизточна България и в по-малка степен в Югоизточна България: Кюстендилско окръжие – Дупнишка околия: *пендарки* 425-67б; Ловешко окръжие – Троянска околия 425-34а; Пазарджишко окръжие – Панагюрска околия – гр. Панагюрище:

писачите тук и там я интерпретират като местно название – напр. в Русенско окръжие писачите, използвали думата, я отбелязват като местна, следвайки образаца от Щръклево. *Пендара* е гръцка заемка (<нгр. *πεντάρα* ‘петак’ < *πέντε* ‘пет’) и се употребява много широко в съвременните български диалекти със същото значение, в което я виждаме във Вестиариум (БЕР 5: 146–147).

Полите ‘долна част на женска риза, украсена с вълна’ 63а, ‘долна украсена част на женски сукман’ 63б, ‘долна част на моминска риза, общита на широчина 1 см с европейска вълна в различен цвят’ 64а, ‘долна част на момински сукман, общита с бяла местна вълна’ 64б. В значенията ‘украсена долна част на женска риза, сукман или по-рядко на рокля или престилка’ или ‘украса на долната част на женска риза, сукман, престилка или рокля’ *поли* се употребява много широко според Вестиариум и по-късните диалектни данни също засвидетелстват тези употреби на думата (БЕР 5: 491–492).

Рафтови ‘женски меден колан, който се препасва върху сукмана’ 63б. Тълкуванието на Д. Касабов е: *горнята част на цокманя е набранъ и се припасва съ коланъ именуемъ „рафтови“ мъденъ на тижина около 4-5 оки*. В значението ‘пафти’ думата е засвидетелствана в гребенския говор в Кайнарджа, Силистренско (Младенов, М. 1974: 406). По-късно етнографско изследване върху облеклото в Добруджа описва колана *ра̀хт* или *ра̀фт* при шиковците в Професор Иширково и Калипетрово, Силистренско, като металически кован колан, който се закопчава отпред с метална тока или пафта и е направен от отделни правоъгълни прешлени, обковани с растителни орнаменти и закрепени върху кожена каишка (Михайлова 1974: 214). В това си значение думата отсъства от българските речници, включително от богатия на диалектна лексика Български етимологичен речник, където обаче се етимологизува думата *ра̀хт* ‘неща, потребни за оседлаване на кон’, която се извежда от тур. *raht* ‘принадлежности на кон за яздене или впрягане’ (БЕР 6: 192). Вероятно *ра̀хт* ‘конска амуниция’ е същата дума, тъй като Вестиариум регистрира думата *ра̀хт*, *ра̀хтове* ‘пафти’ в Провадийска и в Поморийска околия и прилагателното *ра̀фтянени* в Дългополска околия на Варненско окръжие, при което вероятно се имат предвид чехли, чиято предна част не е плътна, а направена във

пендаръ 426-26а; Пловдивско окръжие – Овчехълмска околия 426-75а, Пловдив 426-46б; Разградско окръжие – Исперихска околия 427-11б; Русенско окръжие – Русенска околия – Щръклево 427-18б; Тутраканска околия – Зафирово 427-51а, Малък Преславец 427-64б; Севлиевско окръжие – Севлиевска околия, балкански села 428-37а; Софийско окръжие – Златишка околия 430-11а; Старозагорско окръжие – Новогагорска околия – Нова Загора 430-26а; Трънско окръжие – Трънска околия: *пендарки* 430-57а; Търновско окръжие – Търновска околия – Мерданя 430-46а; Шуменско окръжие – Преславска околия – Дибич 430-78а.

вид на каишки с катарамии⁵⁰. Семантичният преход ‘конска амуниция’ > ‘художествено изработена катарама на женски колан, състояща се от две метални плочки; пафти’ се обяснява с това, че в предметите, необходими за оседлаване на коня, се включват ремъци, закопчавани с катарамии, срв. подобен семантичен развой при *тока̀* ‘катарама за закопчаване на колан, ремък и под.’ > *токалък* ‘част от конски или биволски юлар’ (БЕР 8: 99). Промяната *x>ф* (*рахтове* > *рафтове*) навярно се е извършила в гребенския говор, който или губи *x* в някои позиции, или го замества с *ф* или *в* (напр. в краесловие – *см’а̀ф* < *см’а̀х*, *глув* < *глух*, *т’а̀ф* < *т’а̀х*, *бер’а̀ф* < *бер’а̀х*, вж. БДА 2: 91–94).

Сламеник ‘венец, украсен само с флутори; носи се от момите над забрадката, наречена *баръи*’ 64б. Съвсем уместно Д. Касабов отбелязва тази дума като местна, като се има предвид книжовното ѝ и широко разпространено в диалектите значение ‘постеля за спане, напълнена със слама или сено’ (БТР 895; БЕР 6: 848). Според данните на Вестиариум и другаде в Североизточна България момите носят венци, но названието *сламеник* е отбелязано само за Малък Преславец, Тутраканско. Това че *сламеник* е производно от *слама*, отразява може би първоначалната изработка на венца от слама. Думата *сла̀меник* е засвидетелствана за гребенския говор в Пожарево, Тутраканско в значение ‘момински дар от липова кора, синци и др., който се дава на ерген в знак на симпатия’ (Кочев 1969: 167), като по-късното диалектно значение вероятно се е развило от значението ‘момински венец’, засвидетелствано във Вестиариум. Подобно значение, но без локализация, се привежда и в БЕР (6: 848): ‘момински венец от липови кори и клонки, увити с цветна прежда и украсени с мъниста’.

Чюпакъ [чупак] ‘горна част на сукмана, обшита около пазвата на широчина 4 см с европейски вълни и коприни, а на раменете обшивката е с широчина 2 см’ 64б. В значението ‘горна част на сукмана’ *чапàк* и *чипàк* се открива както в гребенския говор в Пожарево, Тутраканско, така и в шуменския говор (Кочев 1969: 113), а също и в еркечкия говор (Милетич 1902: 39). Друго обичайно значение в българските диалекти е ‘къса женска дреха без ръкави’. Фонетичните варианти на думата, която както вече беше казано по-горе, характеризира североизточния български ареал, са *чипàк*, *чапàк*, *чепàк* и *чупàк* (Младенов, М. 2008 [1981]: 202), като възникването

⁵⁰ Бургаско окръжие – Поморийска околия – гръцки костюм: *пръвъ кръста се опасватъ съ коланъ тесенъ отъ разноцвѣтна вълнена материя пристиснатъ отъ пръдъ съ рахтове (похтиблѣхове) отъ сръбро или мѣдни изработени отъ мѣстни златари* 424-6б; Варненско окръжие – Провадийска околия – Царевци: *Рахтъ служи за поясъ на женитѣ и момитѣ направено отъ сръбро които сж купуватъ отъ куюмджиитѣ за 60–70 лева* 424-37б. Прилагателното *рафтянени*: Варненско окръжие – Дългополска околия – турски женски костюм: *Вмѣсто обуча носятъ рафтянени чехли отъ жълтъ мешинъ* 424-18а–424-18б.

на формата *чупак* е следствие на характерната за много говори в Източна България лабиализация *и > у* (вж. за тази лабиализация БДА 1: 35–42; 2: 32–36). Названието присъства и в румънски, където *ciurag* се извежда от стб. **ЧЪПЯГЪ** (Сінас 1879: 59; DA 1/2: 511; Scriban 1939) или от бълг. *чупак* ‘къса женска дреха без ръкави’ (Nestorescu 1967: 310). Замфира Михаил отчита в анализа си разпространението на *ciurag* в различни значения на дакорумънската езикова територия и достига до извода, че в румънски заемането най-вероятно се е осъществило на два пъти. Първия път думата е заета от старобългарски и се е разпространила в обширен ареал в Трансилвания, Южна Молдова, Северна Добруджа, Мунтения и Олтения със значение ‘частта на женска риза от пояса до раменете’ (или където ризата е къса – ‘къса женска риза’), като от стесняването на това значение в Трансилвания до ‘украсената част на женска риза в горната ѝ част’ се е стигнало при по-нататъшното разпространение на думата в Северна Молдова до значението ‘яка или огърлие на мъжка риза’. С повторното проникване на думата в румънски, но вече от новобългарски, се обяснява ареалът ѝ в Източна Мунтения със значение ‘дълга до кръста вълнена дреха без ръкави; елек’, който ареал се наслажда върху обширния ѝ ареал в значение ‘част на женска риза от пояса до раменете’ (Mihail 1978: 53–55). Цитирането на старобългарска форма **ЧЪПЯГЪ** от повечето румънски речници не е съвсем коректно, тъй като думата липсва в старобългарските паметници (вж. напр. СР), но пък е регистрирана в Симеоновия сборник по Светославовия препис от 1073 г. (Симеонов сборник 3: 743 / 151с, ред 13–14). Старинността на заемането на думата в румънски личи от големия ѝ ареал, характерен за ранните, още старобългарски заемки. Стефан Младенов вижда в *чипаг* една от сигурните прабългарски думи в българския език (Младенов, Ст. 1979: 35, 206), но това негово мнение не е общоприето (вж. дискусията за етимологията на думата и славянските ѝ съответствия у Фасмер 1973: 373–374; ЭССЯ 4: 146–147; Рачева 1979).

Прави впечатление, че от лексемите, за които знаем от досегашните изследвания, че не са общобългарски и е очертан ареалът им на българската езикова територия, Д. Касабов включва само *чюпакъ* сред местните названия и не е отбелязал като местни *баржиъ*, *калпакъ*, *престилка*, *риза*, *синце*, *царвули* и *цукманъ*. От друга страна, Д. Касабов посочва като местна дума *елекъ*, а тя и по негово време е общобългарска. Това означава, че за него не играе роля дали съответното название за облекло е общобългарско или типично за даден диалектен тип или по-широка диалектна област. Възможно е Д. Касабов да не си дава сметка дали един термин е общобългарски или по-тясно диалектен.

Ясно е също, че Д. Касабов не се придържа и към последователното отбелязване на названието на всяка част от костюма като местно название, тъй като напр. в мъжкото и ергенското облекло той дава *елекъ*, но не посочва другите основни елементи *риза* б3а, б4а, *поесъ* б3а, б4а, *ремикъ* б4а, *гащи* б3а, б4а, *чорати* б4а, *навуца* б3а, *царвули* б3а и *калпакъ* б3а, б4а.

Ако се сравни какво Д. Касабов избира да посочи като местно название с практиката на писач № 3 в описанието образец от Щръклево, се вижда, че той следва изключително плътно образца по този въпрос: не само, че обикновено оформя местните названия по същия начин – в кавички и най-често предхождани от *наречена, се наричатъ* – но заедно с образца от Щръклево пропуска да посочи местно название при описанията на мъжката риза, пояс, чорапи и калпак и женските чорапи, а при описанията на останалите елементи от костюма посочва същите думи, ако са местното название и в Малък Преславец, или съответните местни названия от Малък Преславец, ако те са различни от тези в Щръклево. Следващата таблица № 3, в която от съображения за краткост съм оставила само описанията на тези части от костюма, при които в Щръклево или Малък Преславец е посочена местна дума, показва близостта в подхода на двамата писачи (отбелязвана със син или лилав цвят на местните думи при двамата писачи – син, ако думата съвпада, и лилав, ако Д. Касабов дава като местна дума название, съответно на даденото от писач № 3 за Щръклево):

**Таблица № 3. Отбелязване на местни думи
в Щръклево и Малък Преславец**

Елемент от текста	Щръклево	Малък Преславец
Мъжко / ергенско облекло: Елек	2) Дръ̀ха нарѣчена „елекъ“, бѣзъ рѣ̀кави, укичена съ разни цѣ̀тѣ̀ве, домашно издѣ̀лие, съ отворени пазухи и на около пазухитѣ̀ сѣ̀ обшити съ разни цѣ̀тѣ̀тни ширити. – 427-17а	2о) Дреха „Елекъ“ безъ ракави отъ европейско сукно по крайи гждите дребни сѣ̀рмени цѣ̀тѣ̀ съ затворени гжди но ги носятъ незакопчяни. – 63а
		2) Дреха наречена „елекъ“ безъ рѣ̀кави отъ брашовско сукно шитъ съ разни цѣ̀тѣ̀ве сѣ̀рмено изделие, съ затворена пазо̀ха но се носи незапѣ̀тленъ. – 64а
Мъжко / ергенско облекло: Гащи	4) Гащи черни, вълнени, дебелъ платъ въ видѣ̀ на панталони, домашно издѣ̀лие безъ никакви нашивки и се наричатъ „бърденки“. – 427-17а	4о) Гащи черни вълнени дебело платно безъ никакви окрашения които се наричатъ „Димий“ 63а
		4о) Гащи черни вълнени дебелъ платъ въ видѣ̀ на панталони домашно изделие, и се наричатъ „Димий“ 64а
Мъжко / ергенско облекло: Обуца	б) Обуца наречени „кундури“, на преднята частъ на края иматъ лента отъ кожа а въ срѣ̀дата джуфка отъ лѣ̀скава кожа и въ срѣ̀дата на джуфката една желѣ̀зна лѣ̀скава фигура. 427-17а	5о) Обуть съ царвули навуца бели съ черни козени върви 63а
		6о) Обуца наречени <i>ботини</i> отпредъ съ копчета и се вържатъ съ тѣ̀жка ремичка, т.е. (черкезъ бичими) 64а

<p>Женско / моминско облекло: Риза</p>	<p>1) Отъ риза бѣла памучена въ срѣдня дебелина, домашно издѣлие, съ нашивки на раменетѣ отъ алена мѣстна вълна на фигури, които ги наричатъ „Алтици“ до самитѣ алтици се присѣдиняватъ други нашивки, които ги дѣли една тънка черта наречена „Боръ“, която се състои само отъ черна и кафяна мѣстна вълна на дребни фигури. Горнята частъ на ризата називаема вратникъ е съ нашивки отъ алена иностранна вълна на дребни фигури на широчина около три сантиметра. Пазухата на ризата при гърдитѣ е ошита съ нашивки отъ алена иностранна вълна отъ 6 черти, отъ които двѣтъ, които се присѣдиняватъ къмъ пазухата сж на широчина около три сантиметра отъ разни едри фигури, до широкитѣ черти сж пустнати не далечъ по една черта около единъ сантиметръ широки отъ дребни фигури, до тия черти сж присѣдинени по едни тънки черти прави на тия нашивки, които се наричатъ „поруви“. Ризата на гърба се състои отъ 8 ширити равни, ошити отъ алена и черна вълна на равни черти, безъ фигури, на широчина около два сантиметра и се наричатъ „спуцанки“. Ризата на // долнята частъ наречена политѣ сж обшити отъ мѣст<n>a вълна отъ черъ и червенъ шаръ, на широчина около три сантиметра, отъ разни срѣдни фигури, които се наричатъ „Алтици“. На ризата ржкавитѣ сж широки толкова, колкото е дебелината на ржцѣтъ, а долнята частъ на ржкавитѣ е съ нашивки отъ алена иностранна вълна съ тънки черти наречени „бюбюле“. 427-176–427-18a</p>	<p>1) Дѣлга бела памучена риза въ средня дебелина домашно издѣлие отъ европейски памукъ, на раменете обшита въ видъ на тесень ширитѣ отъ коприна, именуемо „мрежя“ горнята частъ на ризата (вратника) нашеренъ отъ разна европейска вълна широко около 1-сантиметръ, пазохата на ризата при гърдите е ошита съ нашивки отъ разни колоре европейска вълна на широчина около 1 сантиметръ, ризата състои отъ 4 плата всеки единъ е присѣдиненъ съ коприна, ризата на долнята частъ наречена полите е окрасена отъ мѣстна вълна която сами боядисватъ на широчина 2 сантиметра, ржкавите шероки отъ 1 и ½ платъ, а долнята частъ на ржкавите сж съ нашивки отъ коприна които се именуваатъ „бюбюли“ но не ся закопчяватъ 63a–63б</p> <p>1o) Риза бѣла дѣлга памучена въ средня дебелина домашно издѣлие ржкави споредъ дебелината на рѣцете безъ никакви шярове само на края иматъ разни нашивки отъ коприна въ видъ на тесень ширитѣ които се наричатъ „бюбюли“ по вратника нема никакви украшения освенъ единъ тигель отъ Коприна, пазохата при гърдитѣ е ошита съ нашивки отъ Коприна въ видъ на тесень ширитѣ окрасенъ съ флутори ризата на долнята частъ наречена полите сж обшите отъ Европейска Камилска вълна отъ разенъ шяръ на широчина около 1 сант. съ разни фигори на муски 64a</p>
--	---	--

<p>Женско / моминско облекло: Карлянка или сукман</p>	<p>2) Отъ карлянка изработена отъ черъ вълненъ платъ, домашно издѣлие, долнята частъ на карлянката нарѣчена политъ е обшита отъ алена, синя и желта иностранна вълна на фигури, мѣжду тия фигури има по нѣколко бюбюле, около бюбюлитъ има издигнати отъ сжиций вълненъ шевъ нашивки, които се наричатъ „зѣбки“. Горнята частъ на карлянката е набрана и се препасва съ единъ вълненъ истиканъ отъ разни шарове отъ мѣстна вълна коланъ на широчина около три сантиметра. 427-18а</p>	<p>2о) Цокманъ изработенъ отъ черъ вълненъ платъ домашно изделие, долнята частъ на цокманя наречени полите сж обшити отъ бела европейска тиря на разни дребни фигури и помежду флутори на широчина около 1 и ½ сантиметръ, горнята частъ на цокманя е набранъ и се присасва съ коланъ именуемъ „рафтови“ мѣденъ на тѣжина около 4-5 оки 63б</p>
<p>Женско / моминско облекло: Престилка</p>	<p>3) Отъ предъ карлянката се препасва съ една прастилка отъ синь или аленъ вълненъ платъ, домашно издѣлие отъ разни бои отъ самия платъ, долнята частъ на прастилката е съ нашивки отъ алена, синя и бѣла вълна нарѣчено „късано чело“. 427-18а</p>	<p>3о) Отпредъ цокманя се присасва съ червена пристилка, нащарена (окрасена) околорвѣстъ съ разни фигури отъ евр. вълни на широчина около 3 сантиметра именуема „Алена Масса“ 63б</p>
<p>Женско / моминско облекло: Забрадка</p>	<p>4) На главата си носи бѣла кърпа или чумберъ (язма) съ разни шарове и се превързва само на заднята частъ на главата, по краищата на чумберя е преишито бѣло тулангре. – 427-18а</p>	<p>4о) На главата си носи черъ чумберъ купешки безъ никакви нашивки, 63б</p> <p>4о) На главата носи баржия европейски отъ разенъ шяръ, безъ никакви нашивки, отпуснатъ безъ да е вързанъ, само забоденъ съ иглицы надъ челото, надъ Баржия „сламеникъ“ венець окрасенъ само съ флутори 64б</p>

Женско / моминско облекло: Прическа	5) Коси спуснати, оплътени на две, отъ които на двата краища на коситъ вързана лента отъ разни шарове наръчена „панделика“. 427-186	5о) Косси не спуснати, само момите носятъ спуснати косси, 63б
		5) Коси спуснати оплетени на две, на края разсплетени малко и разсчесани безъ да се свързани съ панделики или други украшения 64б
Женско / моминско облекло: Украшение за врата	б) На вратътъ си носятъ разни синци стъклени или пари, които ги наричат „гирданъ“, този гирданъ състои отъ нъколко върви синци сини, червени, бгли и желти, а на тия върви обвисната една върва съ златни стари турски монети, помъжду които турятъ една златна по голъма австрийска желтица наречена „пендара“. 427-186	бо) На врата си носи гирданъ отъ разни синце безъ други прибавления, 63б
		б) На вратникатъ си носи разни синце стжклени простъ маргаръ, и връфъ съ турски стари жълтици (ирмилици) и по некая австрийска жжлтица именуема (пендара) 64б
Женско / моминско облекло: Обувки	7) Обущата имъ, наръчени „пантафи“, сж мѣстно издѣлие, на преднята частъ на пантафитъ има свързана джуфка отъ алена лента. 427-186	7о) Обуща желти мѣсови съ жълти чехли отъ мѣстно издѣлие 63б
		7о) Обущата, жжлти мѣстове съ жжлти чехли. – 64б

Същевременно има малко на брой случаи в описанието на женското облекло, в които Д. Касабов не следва образеца от Щръклево (съответните примери са в червено в таблица № 3). Отклонението от образеца от Щръклево може да бъде в следните посоки: (1) Д. Касабов не посочва като местна в някое от описанията местната дума, въпреки че я използва (*панделики, гирданъ, чюмберъ*); (2) не отбелязва като местна думата, съответстваща на употребената в Щръклево (*мѣсови/ мѣстове, чехли*); (3) по-рядко в неговото описание липсва съответстващата дума (например при описанието на сукмана той не дава специфично название за някоя от неговите украси, докато писач № 3 посочва украсата *зжбки* за карлянката); (4) Д. Касабов независимо от образеца дава някоя дума като местна (*рафтови, чюпакъ, сламеникъ*); (5) рядко Д. Касабов избира слагането на местната дума в скоби като графичен способ за означаване на местната дума (*вратника, ирмилици, пендара*).

Групирането на думите за облекло в различни семантични полета би позволило да се обхване по-цялостно лексиката за облекло, употребена от Д. Касабов, и би показало какво е мястото на думите, посочени като местни, сред останалите. При разпределението на думите по семантични полета не отчитам към кой езиков пласт принадлежи думата – езика на

местното население, на писача или на описанието, използвано като образец. Един бъдещ идеографски речник на свързаната с облеклото лексика във Вестиариум би боравил с подобно групиране на думите в семантични полета и използването на този подход в по-нататъшния анализ хвърля светлина и върху възможностите на идеографския речник.

Групирането на лексиката за облекло за с. Малък Преславец е следното (със синьо са отбелязани думите, посочени като местни):

1. ОБЩА ЛЕКСИКА ЗА ОБЛЕКЛО (независимо от пола и социалния статус):

1.1. Облекло (общ термин): *дреха* 63а, 64а; *костумъ* 63а, 64а, *костумъ* 63б, 64а, *костума* 64б, *костумитъ* 63а, *костумите* 64а.

1.2. Носене, обличане и полагане на облеклото и обувките: *се вържатъ* 64а, *е вързанъ* 64б; *забодень* 64б; *се закопчяватъ* 63а, 64а, *не ся закопчяватъ* 63б, *незакопчяни* 63а; *затворена* 64а, *затворени* 63а; *незапетленъ* 64а; *набрани* 64б; *навить* 63а, *навитъ* 64а; *носятъ* 63а, *носи* 63б, 64б, *се носи* 64а; *обуть* 63а; *отпуснатъ* 64б; *се припасва* 63б, *се препасва* 64б, *препасанъ* 64а; *спуснати* 63б.

1.3. Материя, материал: *вълна* 63а, 63б, 64а, 64б, *вълна* 64б, *вълни* 63б, 64б, *европейска камилска вълна* 64а, *евр. камил. вълни* 64б; *вълненъ* 63б, 64б, *вълнени* 63а, 64а; *кожя* 64а, *кожя агнешка* 63а; *козени* 63а; *коприна* 63а, 63б, 64а, *коприни* 64б; *мъдень* 63б, *медень* 64б, *медни* 63б; *памукъ* 63а, 64б; *памучена* 63а, 64а, *памучни* 64б; *платно* 63а; *платъ* 63б, *платъ* 64а, 64б, *платовете* 64а; *стжклени* 64б; *сукно* 63а, 64а; *сърмени* 63а, *сърмено* 64а; *тиря* 63б.

1.4. Накити: *върфъ* 64б; *гирданъ* 63б; *гривни* 63б; *жълтици* 64б, *жълтица* 64б; *ирмилици* 64б; *маргаръ* 64б; *пендара* 64б; *синце* 63б, 64б.

1.5. Начин на изработка: *боядисватъ* 63а; *копчета* 64а; *е набранъ* 63б; *е обковано* 64а; *плата* 63а, *платъ* 63а ‘парче плат в естествената му ширина, определена при тъкане; мерна единица за ширината на дреха или част от дреха’; *е присъединенъ* 63а; *шить* 64а.

1.6. Украса: *бюбюли* 63б, 64а; *дробни сърмени цветя* 63а; *мрежя* 63а; *муски* 64а; *нашеренъ* 63а, *нашарена (окрасена)* 63б, *нашарена* 64б; *нашивки* 63а, 63б, 64а, 64б; *обишта* 63а, *е обиштъ* 64б, *сж обиштити* 63б, 64б, *сж обишите* 64а, *ошита* 63а, *е ошита* 64а; *е окрасена* 63а, *окрасень* 64а, *окрасень* 64б; *окрашения* 63а, *украшения* 64а, 64б; *панделики* 64б; *тантели* 64б; *тигелъ* 64а; *фигори* 63б, 64а, 64б; *флутори* 63б, 64а, 64б; *ширитъ* 63а, 64а, *ширитъ* 64а; *шярове* 64а.

1.7. Цвет: *алени* 64а; *бела* 63а, 63б, 64а, 64б, *бъла* 64а, *бели* 63а, 63б, 64б, 64б; *жълти* 63б, *жълти* 63б, *жълти* 64б; *кахвениени* 64а; *колоре* 63а; *лимониени* 64а; *патлаженени* 64а; *цветове* 64а, *цвета* 64а; *червень* 63а, *червени* 64а; *черъ* 63а, *черъ* 63б, 64а, 64б, *черни* 63а, 64а, 64б; *шяръ* 64а, 64б.

1.8. Форма, размер, разположение, мерни единици: *горнята* 63а, 63б, 64б; *дебелъ* 64а, *дебела* 64а, *дебело* 63а; *дебелина* 63а, 64а, *дебелината* 64б, *дебелината* 64а; *долня* 64а, *долнята* 63а, 63б, 64а, 64б; *дробни* 63б; *джлга*

63а, дълга 64а; *оки* 63б, 64б; *околовръст* 63б, *околовръст* 64б; *отгоре* 64а; *отпред* 64а, *отъ пред* 64б; *половина* 64а; *сантиметръ* 63а, *сантиметръ* 63а, *сантиметра* 63а, 63б, 64б, *са<н>тиметра* 64б, *сант.* 64а, *сатим.* 64б; *средня* 63а, 64а; *тежина* 64б, *тижина* 63б; *тесень* 64а, *тесень* 63а, 64а; *тжнка* 64а; *широкъ* 64б, *широкъ* 63а, *шероки* 63а, *широки* 64а, *широко* 64а, *шяроко* 63а; *широчина* 63а, 63б, 64а, 64б, *широчината* 63а.

1.9. Части на дрехи: *вратника* 63а, *вратника* 64а; *гжди* 63а, *гждите* 63а; *краищата на жгжлите* 64б, *края* 64а; *пазоха* 64а, *пазохата* 63а, 64а, 64б; *полите* 63а, 63б, 64а, 64б; *ракави* 63а, *ръкави* 64а, *ръкавите* 63а, *ръкавити* 63а; *чюпакъ* 64б, *чупака* 64б; *чяст* 63а, 63б, 64а, 64б.

2. ЖЕНСКО И МОМИНСКО ОБЛЕКЛО:

2.1. Основно облекло: *риза* 63а, 64а, *ризата* 63а.

2.2. Горно облекло: *алена масса* 63б, 64б; *коланъ* 63б, *коланъ* 64б; *престилка* 64б, *пристилка* 63б; *рафтови* 63б; *цокманъ* 63б, *цокманя* 63б, *цукманъ* 64б, *цукманя* 64б.

2.3. Обуване на краката: *калци* 64б; *калцуни* 64б; *мгсови* 63б, *мгстове* 64б; *обуца* 63б, *обуцата* 64б; *чехли* 63б, 64б; *чорапи* 63б, *чорапите* 64б.

2.4. Покриване на главата: *баржшъ* 64б, *баржшия* 64б; *венець* 64б; *иглици* 64б; *сламеникъ* 64б; *чюмберъ* 63б.

3. МЪЖКО И ЕРГЕНСКО ОБЛЕКЛО:

3.1. Основно облекло: *риза* 63а; *долня риза* 64а.

3.2. Горно облекло: *гащи* 63а, 64а; *димий* 63а, 64а; *елекъ* 63а, 64а; *поесъ* 63а, 64а, *поеса* 64а; *панталони* 64а; *ремикъ* 64а; *шинела* 64а.

3.3. Обуване на краката: *ботини* 64а; *върви* 63а; *навуца* 63а; *обуца* 64а; *ремичка* 64а; *царвули* 63а; *черкезъ бичими* 64а; *чорапи* 64а.

3.4. Покриване на главата: *калтакъ* 63а, 64а.

Разпределението на посочените от Д. Касабов местни думи по категории съответства на очакванията ми езикът на местното население да присъства повече във втората и третата група (2. Женско и моминско облекло, и 3. Мъжко и ергенско облекло) и само в някои от категориите на първата група – украса на дрехите (1.6), накити (1.4) и части на дрехи (1.9). Неокончателните ми наблюдения върху текстовете във Вестиариум показват, че общите термини за облекло (категория 1.1) и думите, свързани с носенето, обличането и полагането на облеклото и обувките (категория 1.2), са резервирани за езика на писачите и на административните указания, още повече, че писачите във Вестиариум обикновено отбелязват като местни думи съществителни имена, а думите в категория 1.2 най-често са глаголи. Степента на присъствие на местни термини, заявени или незаявени от писача, в различните категории думи, свързани с облеклото, зависи силно не само от предоставяните от самата категория възможности, но и от езиковия и диалектния профил на писача.

Вътре в категориите се вижда ясно предпочитанието на Д. Касабов (и на текста образец от Щръклево, който той следва) да посочва като местна

дума хипонима в хиперонимно-хипонимните отношения, както когато са от типа род ~ вид, така и когато са от типа цяло ~ част: така Д. Касабов посочва като местно название специфичното гребенско название за ‘престилка’ *алена масса*, но не и общия термин за ‘престилка’ *престилка*, също употребявано в гребенския говор; дава *рафтови*, но не и *коланъ*; *димий*, но не и *гащи*; *сламеникъ*, но не и *венець*; *ботини*, но не и *обуца*; *ирмилици* и *пендара*, но не и *жълтици*, *жжлтица*; *бюбюли*, но не и *нашивки*; *мрежя*, но не и *ширитъ*; *вратника* и *полите*, но не и *риза*; *чюпакъ* и *полите*, но не и *цукманъ*. От това доста категорично предпочитание към обозначаване на хипонима като местно название се отклонява единствено *елекъ* – в този случай Д. Касабов, заедно с образаца от Щръклево, е избрал родовото название. Друго отклонение от посоченото предпочитание към отбелязването на хипонимите като местни названия е непоследователността при отношенията част ~ цяло в категория 1.9 (части на дрехи): така напр. той отбелязва като местни думи *полите* и *вратника*, но не и *пазохата* и *ръкавите* на ризата, *полите* и *чупака*, но не и *пазохата* на цукмана, и когато е посочил като местно название името на самата дреха, не се занимава с нейните части: местно название е престилката *алена масса*, но не и *жжлите* ѝ, местно название е *елекъ*, но не и *гждите* или *пазохата* му или *ръкавите*, които той няма.

Може да се предположи, че част от думите, отбелязани от Д. Касабов като местни, отразяват етнографска специфика на съответните елементи от облеклото. Това е вероятно така за престилката *алена масса*, пафтите *рафтови*, моминския венец *сламеникъ*, ергенските обувки *ботини*, горната част на сукмана *чупак* и украсите *бюбюли* и *мрежя*.

И така, бих могла да обобщя, че принципът, зададен от образаца от Щръклево и следван и от Д. Касабов при посочването на дадена дума като местна, е да се подчертае специфичното. Този принцип се изразява, от една страна, в предпочитание към хипонимите, на които като правило диалектът е по-богат от книжовния език, и от друга страна, в избор на етнографски специфичното, което често се оказва специфично и на езиково равнище. Този принцип води до това, че редица несъмнено местни термини за облекло не са посочени от Д. Касабов като местни, макар и да са употребени от него в описанието на облеклото. Ареалът на някои от тези местни термини, както стана ясно по-горе, е проучен от българската лингвистична география (*баржшъ*, *калпакъ*, *престилка*, *риза*, *синце*, *царвули*, *цукманъ*, *чюмберъ*), а други са още неизследвани в ареално отношение (напр. *незапетленъ*; *козени*, *памучена*, *сукно*, *сжрмени*, *тиря*; *врѣфъ*, *гирданъ*, *гривни*, *маргаръ*; *панделики*, *тантели*, *флутори*; *пазоха*; *коланъ*; *калци*, *калцуни*, *мѣсови*, *мѣстове*, *чехли*, *чорати*; *гащи*, *ремикъ*; *навуца*, *ремичка*).

Заклучение

Книжовният идиолект на Д. Касабов се характеризира с непоследователност в употребата на присъстващите по традиция в българския правопис букви – ж, ъ, ъ, ъ – и предпочитание към изписване, отразяващо изговора на е-двойно (ъ). Това подсказва, че Д. Касабов не познава отблизо по-старата писмена традиция и използва тези букви най-вероятно според разнопосочната възрожденска и следосвобожденска практика в употребата им. А непоследователността в изписването дори на едни и същи думи говори за по-ниско ниво на грамотност. Единственото правописно правило, което Д. Касабов се стреми да спазва последователно, е изписването *жя, чя, шя, чю* съгласно предписанията на Пловдивската езиково-правописна школа. В морфологично отношение той се придържа към норми, налагани от различни езиково-правописни школи. Това, а също и начинът на употреба на някои чисто книжовни думи и форми, или предпочитанието към определени варианти на дадени думи разкрива Д. Касабов като грамотен човек, който усвоява книжовния език не толкова чрез граматическите съчинения на времето, а по-скоро чрез подражанието на съвременната му книжовна практика.

Диалектните особености в езика на Д. Касабов се свързват основно с гребенския говор, но като втори пласт се наблюдават и особености, характерни за говора на преселници от Лозенградско, каквито има например в съседното село Долно Ряхово. Термините за облекло в голямата си част са термините, употребявани в гребенския ареал, а някои от посочените местни названия са тясно локални, типични само за гребенския говор. Типично за гребенския говор е и влиянието на румънския език върху него⁵¹, което се проявява в текста на Д. Касабов чрез румънските заемки *баржиъ, ботини, бюбюли, колоре, панделики, флутори*. Важно е да се подчертае, че диалектните черти, които се промъкват в текста на Д. Касабов, не са най-ярките особености на гребенския говор и по-общо на мизийските говори, а най-често са по-широко разпространени източнобългарски или североизточнобългарски особености. Очевидно Д. Касабов осъзнава като диалектни най-физиономичните черти на гребенския говор и съзнателно ги избягва: така той нито веднъж не употребява член *-о* за съществителни от мъжки род, лабиализацията *и>у* се проявява само при термини за облекло (*бюбюли, чупак и чумбер*), но не и в езика на самия писач, единственият пример със замяна на *х* с *ф* е в посоченото като местно название за ‘пафти’ *рафтови*; няма форми на съществителни от женски род като *ръкътъ*,

⁵¹ Вж. Младенов, М. 2008 [1970] и особено карта № 120 за съсредоточаването на румънски заемки в ареала на гребенския говор. Заемането от румънски на част от изброените думи е разгледано по-подробно в текста, а за *баръш* вж. Mladenova, Aleksova 2020, за *панделики* и *флутори* – Mladenov 1972: 271, 273.

а вместо него се пише *ръката*. Всичко това свидетелства за съзнателния стремеж на Д. Касабов да пише на книжовен език и за разграничението между книжовно и диалектно, което той прави.

Езиковият пласт в текста на Д. Касабов, който се дължи на придържането му към образаца от Щръклево, съдържа както книжовни, така и народни или дори диалектни черти.

Направеният анализ очертава някои от възможните посоки на диалектоложкото изследване върху Вестиариум.

Несъмнено най-богати възможности предоставя лексиката за облекло. Първата задача, свързана с нея, е нейното лексикографско описание, като тук бяха набелязани два възможни подхода – диалектен речник на думите, посочени от писачите като местни, и идеографски речник на терминологията за облекло. Освен това тази лексика може да бъде анализирана лингвогеографски, да се разглеждат връзките между термин и реалия, да се изследват системните връзки между думите в определено семантично поле. През призмата на лексиката за облекло може да се изучават и езиковите и културните контакти на Балканите.

Вестиариум е ценен за българската историческа лингвистична география, тъй като това е първият корпус от по-ранни текстове, които са локализирани екстралингвистично, разпределени са равномерно в рамките на тогавашните държавни граници и позволяват да се изгради за редица явления ареалната картина за 1888–1889 г. и тя да бъде сравнена с ареалната картина от по-късните лингвогеографските изследвания от 60-те години на XX век.

В основата обаче на всяко едно диалектоложко проучване върху Вестиариум стои обрисуването на езиковия и диалектния профил на писачите, придружено и с текстологичен анализ. Както се вижда от направения тук опит, тази задача включва не само анализ на диалектните особености, промъкнали се в езика на писачите, но се докосва и до проблема за изграждането на книжовната норма, за отношенията между книжовно и диалектно и до въпроса какво писачът възприема като диалектно, което вече влиза в кръга от занимания на перцептивната диалектология.

Цитирана литература

БДА: *Български диалектен атлас*. Т. 1. Югоизточна България, 1964; Т. 2. Североизточна България, 1966; Т. 3. Югозападна България, 1975; Т. 4. Северозападна България, 1981. София: Издателство на БАН.

БДА-ОТ: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том*. I–III. Фонетика. Акцентология. Лексика. София: Книгоиздателска къща Труд, 2001. IV. Морфология. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2016.

БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. 1–. София: Издателство на БАН, 1971–. Бояджиев, Тодор 1967. Диалектни названия за някои части на облеклото. Названия на престилката в българския език. – *Език и литература*, 22/6, 69–75.

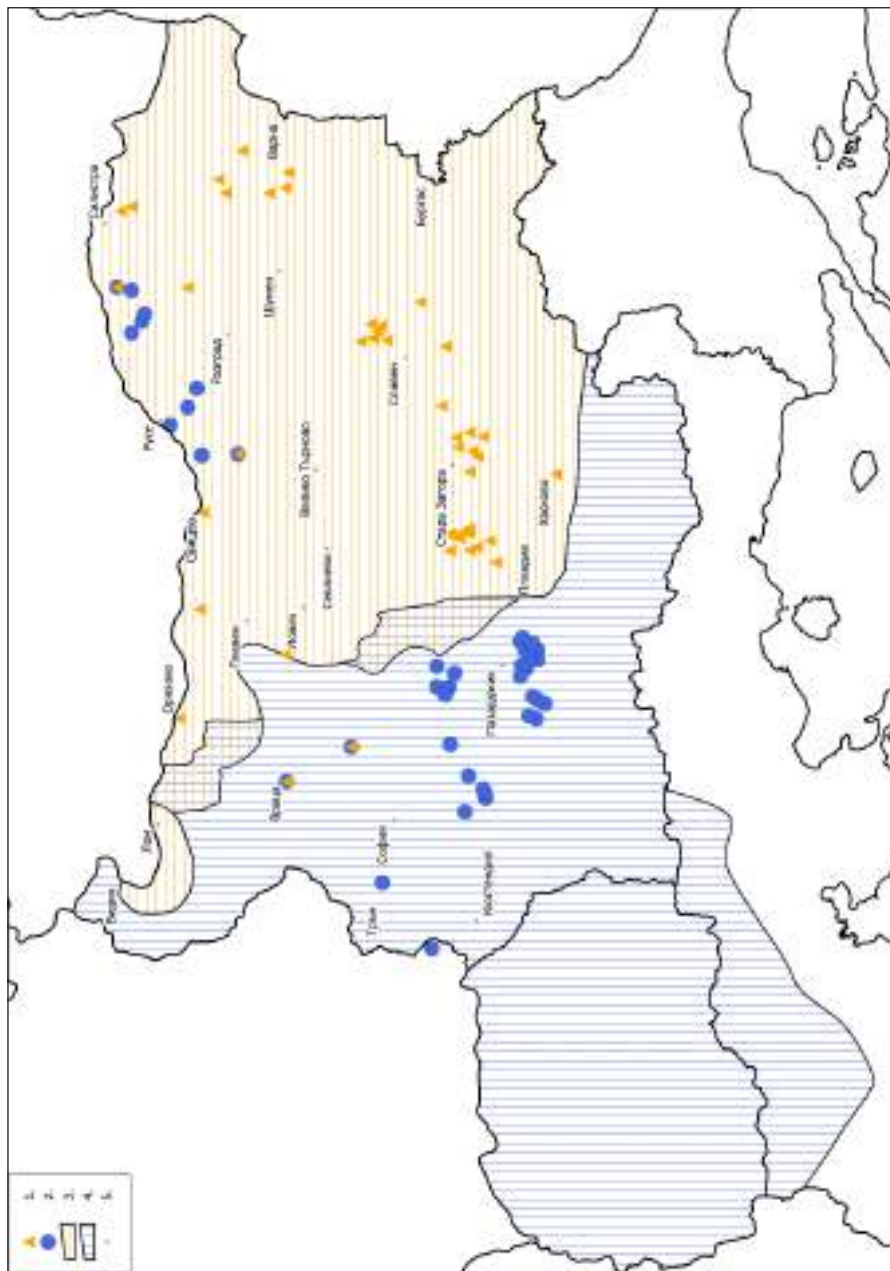
- Бояджиев, Тодор 1991. *Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- БТР: Андрейчин, Любомир, Любен Георгиев, Стефан Илчев, Никола Костов, Иван Леков, Стойко Стойков, Цветан Тодоров. *Български тълковен речник*. IV издание. Допълнено и преработено от Д. Попов. София: Наука и изкуство, 2002.
- Димитрова, Маргарет 2018. Правописно-езиков профил на един български администратор от 1889 г. (Софийско окръжие). – *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, 31, 107–136.
- ЭССЯ 4: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Под ред. О. Н. Трубачева. Вып. 4 (*čaběnitī—*děl’a). Москва: Издательство „Наука“, 1977.
- Кочев, Иван 1969. *Гребенският говор в Силистренско. С особен оглед към лексикалната му система*. София: Издателство на БАН (Трудове по българска диалектология 5).
- Милетич, Любомир 1902. *Старото българско население в Североизточна България*. София: Държавна печатница.
- Михайлова, Ганка 1974. Облекло [в Добруджа]. – В: *Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания*. Редакционна колегия: Делчо Тодоров (отг. ред.), Стоян Генчев, Гина Кръстева, Максим Сл. Младенов. София: Издателство на БАН, 207–248.
- Младенов, Максим 1974. Характеристика на говорите [в Добруджа]. – В: *Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания*. Редакционна колегия: Делчо Тодоров (отг. ред.), Стоян Генчев, Гина Кръстева, Максим Сл. Младенов. София: Издателство на БАН, 396–426.
- Младенов, Максим 1985. Характеристика на капанския говор. – В: *Капанци. Бит и култура на старото българско население в Североизточна България. Етнографски и езикови проучвания*. Отг. ред. Делчо Тодоров. София: Издателство на БАН, 311–338.
- Младенов, Максим 2008 [1970]. Няколко лексикални румънски заемки в североизточните български говори. (По данни от Българския диалектен атлас, т. II, 1966). – В: М. Сл. Младенов. *Диалектология. Балканистика. Етнолингвистика*. Съст. Д. Младенова, О. Младенова, Г. Колев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 307–312.
- Младенов, Максим 2008 [1971]. Две лексикални изоглоси в български език. – В: М. Сл. Младенов. *Диалектология. Балканистика. Етнолингвистика*. Съст. Д. Младенова, О. Младенова, Г. Колев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 656–662.
- Младенов, Максим 2008 [1981]. Географско разпределение на прабългарските лексикални елементи. – В: М. Сл. Младенов. *Диалектология. Балканистика. Етнолингвистика*. Съст. Д. Младенова, О. Младенова, Г. Колев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 198–210.
- Младенов, Максим 1993. *Българските говори в Румъния*. София: Издателство на БАН.
- Младенов, Стефан 1979. *История на българския език*. Превод и редакция Ив. Дуриданов. София: Издателство на БАН.

- Младенова, Дарина под печат. Бълг. *пантоф* и рум. *pantof* – принос към езиковите и културните контакти в Югоизточна Европа. – В: *Югоизточна Европа през вековете: социална история, езикови и културни контакти*. Съст. Лора Тасева, Пенка Данова. София.
- Младенова, Дарина 1985. *Забрадката на българката – функции и терминология*. Дипломна работа в Националната гимназия за древни езици и култури „Константин Кирил Философ“. Научен ръководител Максим Младенов. София, 142 с.
- Момчилов, Иван 1988 [1868]. *Граматика на новобългарския език*. Фототипно издание. София: Наука и изкуство.
- Ожегов, Сергей Иванович 1986. *Словарь русского языка*. Москва: Русский язык.
- Рачева, Мария 1979. К етимологической проблематике ранних заимствований семитского происхождения в славянских языках. Ранние заимствования арабского происхождения. – *Zeitschrift für Slawistik*, 24/1, 105–114.
- РБЕ: *Речник на българския език*. Т. 1–. София: Издателство на БАН, 1977–, <http://ibl.bas.bg/rbe/> [5.03.2020].
- Русинов, Русин 1981. *История на българския правопис*. София: Наука и изкуство.
- Симеонов сборник 3: *Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.)*. Под общата редакция на Петър Динеков. Т. 3. Гръцки извори. Гръцки текст и изследване Петя Янева. Славянски текст, прегледан, сверен и допълнен от Ангелина Минчева, Ценка Досева, Цветана Ралева. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2015.
- СР: *Старобългарски речник*. Отг. ред. Дора Иванова-Мирчева. Т. 1–2. София: Издателство „Валентин Траянов“, 1999–2009.
- Стойков, Стойко 1966. Особенности и структура на Българския диалектен атлас. – В: *Български диалектен атлас*. Т. 2. Североизточна България. Част втора. Статии, коментари, показалци. София: Издателство на БАН, 7–10.
- Стойков, Стойко 1993. *Българска диалектология*. Трето издание под редакцията на Максим Сл. Младенов. София: Издателство на БАН.
- Стойков, Стойко 2008 [1962]. Три местоименни изоглоси в българския език. – В: Стойко Стойков. *Избрани езиковедски трудове*. Съст. Василка Радева. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 435–444.
- Фасмер, Макс 1973. *Этимологический словарь русского языка*. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Т. 4. Москва: Прогресс, 1973.
- Холиолчев, Христо 1966. Населението в Североизточна България. – В: *Български диалектен атлас*. Т. 2. Североизточна България. Част втора. Статии, коментари, показалци. София: Издателство на БАН, 11–23.
- Cihac, Alexandru de 1879. *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*. Vol. 2. Éléments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais. Francfort s/M et al.: Ludolphe St. Goar et al.
- DA: Academia Română. *Dicționarul limbii române*. Т. 1. Partea 1. A–B. București, 1913. Т. 1. Partea 2. C. București, 1940.
- Ivanova, Miglena, Margaret Dimitrova, Simeon Stefanov 2017. Historical Linguistics and Anthropology of Dress in Bulgaria. – In: *Proceedings of the 2nd International Conference on Contemporary Education, Social Sciences and Humanities (ICCESSH 2017)*. Ed. Eric McAnally, Yong Zhang, Randall Green, Irina Tretyakova. Atlantis Press, 1070-1073. (Advances in Social Science, Education and

- Humanities Research, vol. 124). DOI: <https://doi.org/10.2991/iccessh-17.2017.249> [15.07.2019].
- Mihail, Zamfira 1978. *Terminologia portului popular românesc în perspectivă etnolingvistică comparată sud-est europeană*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Mladenov, Maxim 1972. Elemente românești în terminologia populară bulgară din domeniul îmbrăcăminte. – *Cercetări de lingvistică*, 17/2, 263–277.
- Mladenova, Darina, Vasilka Aleksova 2020. Un corpus de documente despre portul din Bulgaria în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. – In: *Limbă și cultură în sud-estul Europei. Actele Colocviului româno-bulgar, 5 iunie 2018// Langue et culture dans le Sud-est de l'Europe. Actes du Colloque roumain-bulgar, le 5 juin 2018*. Eds. Simona Nicolae, Lora Taseva, Cătălina Vătășescu, Dana-Mihaela Zamfir. București: Editura Academiei, 117–126. (Biblioteca de Studii și Cercetări Sud-est Europene, VIII // Bibliotheque de Etudes et Recherches Sud-est Europeennes, VIII)
- Nestorescu, Virgil 1967. Note lexicale și etimologice. – *Limba română*, 16/4, 310–311.
- Scriban, August 1939. *Dicționarul limbii românești: etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme*. Iași: Institutu de Arte Grafice „Presa Bună“, <https://dexonline.ro> [05.03.2020].
- Stojkow, Stojko 1963. Dwie leksykalne izoglosy w języku bułgarskim *крак // нога, риза // кошуля*. – *Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Splawiński*. Eds. Tadeusz Milewski, Jan Safarewicz, Franciszek Sławski. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 269–274.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Карта № 1. Булка // невеста според Вестиариум и в съвременните български диалекти (по Младенов 2008 [1971])

**БЕЛЕЖКИ КЪМ ЗАПИСА
ОТ С. ВЛАДИМИРОВО, ВАРНЕНСКА ОБЛАСТ**

Мая Александрова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

В работата се разглежда описание на облеклото в с. Владимирово, Варненско окръжие от 1888 г. Езикът на описанието и специфичните термини се разглеждат на фона на историята на жителите на селото. Предлага се обяснение за лексемите гарус, паули и тора/тура.

Ключови думи: *диалект, Добруджа, названия на облекло, главанци*

**NOTES ON A DESCRIPTION OF CLOTHING
IN THE VILLAGE OF VLADIMIROVO,
VARNA REGION**

Maya Aleksandrova

Sofia University St. Kliment Ohridski

The paper discusses a description from 1888 of the costume in Vladimirovo village, Varna Region. The language and the terms for clothing are analyzed in the context of the history of the village. Special attention is paid to the terminology related to the garments and particularly to the lexemes of 'garus', 'pauli' and 'tora'/'tura'.

Keywords: *idiom, Dobrudza, terminology of clothing, Glavantzi*

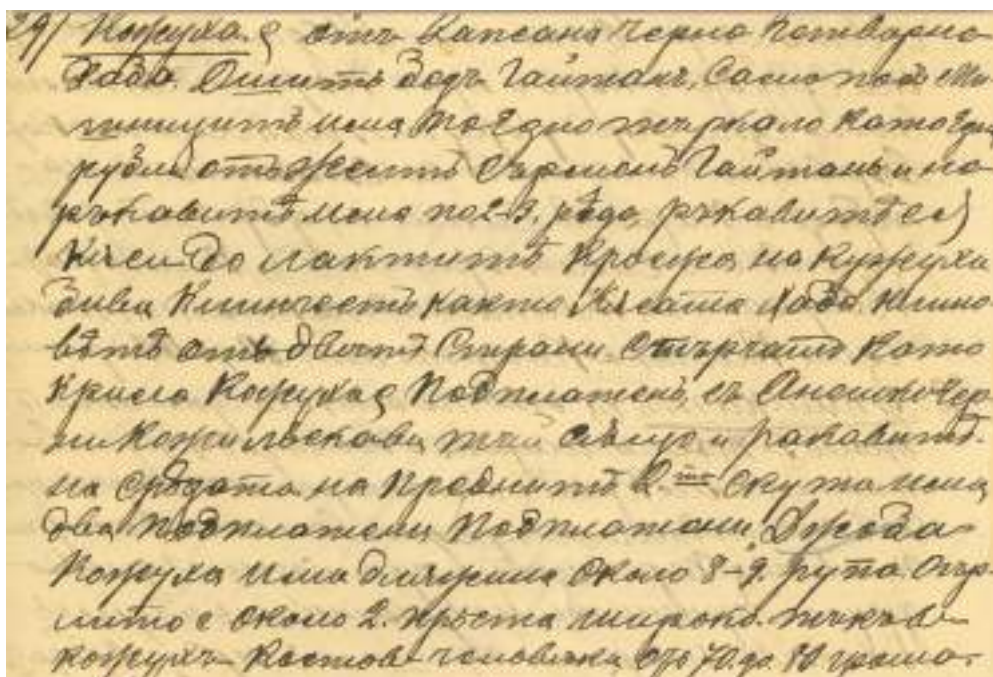
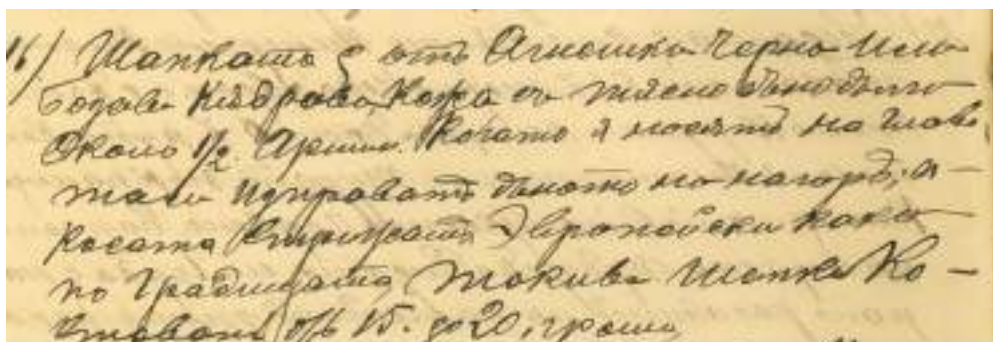
В тази статия се разглежда описанието на облеклото на с. Владимирово, съхранено заедно с описанията на всички окръжия в България от 1888/1889 г., които се пазят днес в Научния архив на БАН¹. Записът от с. Владимирово е в размер от 16 страници и се намира в големия свитък записи от Варненско окръжие (а.е. 424). Започва с кратката информация за жителите на селото: „Българитъ Които сж намиратъ въ Общината носятъ Прѣкоръ „Главанци““ (л. 66а).

Само това изречение ни носи много информация. Историята на *главанците* е следната. Първоизточник е с. Главан, община Гълъбово, от Сакарския регион. През 1830 г. (а може би и преди това) част от населението на сакарското село Главан, в търсене на по-добър живот, се преселва в Бесарабия, която тогава е в границите на Руската империя, и основават село Главан(и), Арцизко. Поради лошите условия в Бесарабия – суша и недостиг на обещаната първоначално земя, по-голямата част от главанските заселници в Бесарабия в периода 1830–1832 г. потегля обратно. Преселниците (в по-голямата си част) не достигат Сакар планина, те се пръскат из Румъния, Добруджа, Северна и Южна България. В БДА (БДА 1966: 19) се казва, че главанските села Главан (Силистренско), Попрусаново и Каменци (Тервелско), Карапелит и Владимирово (Добричко), Бдинци и Вратарите (Провадийско), са образувани след връщането на главанския бесарабски керван през 1828 г. (Илиев, Георгиева 2018). Бихме могли да очакваме някои особености на диалекта, както и на материалната и духовната култура, да са запазени в селата Владимирово и Карапелит. Все пак нашият материал е от 1888 г. – около 60 години след преселническите вълни. За това време със сигурност е настъпило смесване в езика, обичаите, облеклата на населението на новото местообиталище – с местно, заварено население, и с други вероятни преселници. В наши дни жителите на с. Владимирово нямат спомен за преселване от Бесарабия. Те говорят, че родовете им идват от Южна България, Ямболско.

¹ Тези документи се проучват по проект „Местно производство, облекло и езиково богатство (принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“, разработван от екипи на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей, БАН, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ в България под номер ДН 10/12. Тази статия е част от работата ми по проекта.

Особености на ръкописното описание:

Почерк: едър, наклонен надясно. Писано е от човек със замах.

Правопис:

Пишещият има афинитет към главните букви, които обича да поставя особено на съществителните имена:

Напр. „на Потуритъ по ръбищата по единъ рѣдъ Гайтанъ на Джебовитъ отъ 2. до 3. Рѣдъ“ (л. 66б);

„съ вълнени червени Коланчета Подвързватъ Потуритъ си на Кровитъ“ (л. 66б);

На места непоследователно се среща обърнато Э: „Элчета носятъ отъ разни Эвропейски Софове“ (68а);

Слети думи: „ноподлатени“; „Задикрепи феса“ (72б); „Захванаха даносятъ“ (73а);

Диалект:

В характеристиката си на говорите в Добруджа Максим Младенов (Младенов 1974: 397, 415) изброява следните села с главански говор: Главан (Силистренско); Владимирово, Гешаново, Горско, Дряновец, Житница, Каменци, Карапелит, Подслон (Добричко); Войниково, Кладенци, Коларци, Нова Камена, Попрусаново, Сърнец, Тревен (Тервелско); Цар Асеново (Дуловско).

Както е известно, записите на облеклото не ни дават достоверна информация за диалекта на конкретното населено място. Записващите са различни хора – общински чиновници, секретари, конни стражари. До подписите на всеки от тях стои и този на кмета или на окръжния управител. В някои случаи се долавя старанието за дистанциране от местния диалект. В изследвания текст все пак ни правят впечатление някои особености на диалекта:

Навсякъде е „хаба“, вм. аба. Широкото запазване на съгласната *х* е характерна черта на рупските говори. Тя се пази както в началото, така и в средата и в края на думата: хаба, харно, харман, дрехи, прахан, прах, сироммах (Младенов 1974: 416).

Редукция: „прифиненъ Памукъ“ вм. префинен (л. 66б); „Присукана прежда“ (л. 67а); „ширитени упашки“; „бъли навуца убути“ (67б); „Гаитанъ читворенъ“ (68б); „прилипени Едно до друго“ (71б);

Определителният член за м.р. ед.ч. понякога (но не винаги) е *-о*: „за да бабучва края на рѣмоко у потуритъ“ (л. 66а); „такава дрѣха Костов Човѣко, отъ 80. до 90. гр.“ (67а). Членна морфема за имената от мъжки род на *-о* е характерна за одринския подтип от тракийските (рупски) говори (Младенов 1974: 417), както и за североизточните мизийски говори.

Особена форма на членуване на имената от мъжки род в множествено число на *-то* – бакърето, дуварето – е регистрирана от М. Младенов (Младенов 1974: 417). Но в текста наблюдаваме членувани същ. имена и от другите родове: „съ два петелки сж Загърнова Огърлито“ (л. 66б); „Една Хромица мѣсто широко на навощито“ (67б); „вързанае Чакійкато за Прощавато“ (70а). Възможно е това е да е употреба на стари събирателни имена от ср.р. с член *-то* със значение на мн.ч. И до днес в района имат предпочитание към членуваната форма в среден род: „доматито“.

Употреба на местни диалектни форми: „чюрапитъ“; „Кящно Платно“ (73а); „Пютуритъ“ (72б); „Кящно Памучено Платно“; „Човяка“ (68б);

Термини:

тор – тур. простореч. ‘(ситна) мрежа’ (ТБР); „Ризата я правятъ отъ пълно Кящно Платно, такани отъ 5-6-7. тора, преденъ Памукъ (Мора,) дълги до 10. Рупа“ (л. 66б);

мора – ‘фабрична памучна прежда’ (ПРОДДЛ); ‘памучна прежда за основа при тъкане’ с неизвестен източник на заемане (БЕР 4);

руп – едно от значенията в БЕР е ‘мярка за дължина – една четвърт или една осма от аршин’; по-разпространеното значение е ‘стара пара, една четвърт от грош’; от тур. *rup*, *rubu* от араб. *rubu* ‘една четвърт’ (БЕР 6);

руп – по-нататък в текста се среща със значението ‘стара пара’: ‘Обнизани със Сръбърни, Пари, вѣти, наречени. *Рупови*’;

сърина – възможно е да е от *сарика* ‘тъкан от козина’; думата е регистрирана в Силистренско; вероятна заемка от рум. *sàrică* ‘овчарска влакнеста дреха, кебе, китеник’ (БЕР 6); ‘намѣсто Памукъ настилотъ вѣтръ, дрѣпъ или сърина’ (67а);

хромица – ‘дълбока около Една Хромица отъ вѣтръ’ (67б) – хрумица ‘мярка за дължина – от върха на палеца до върха на показалеца при разтворена ръка’ (ПРОДДЛ);

софове – от остар. тур. *sof* ‘възгруб тънък вълнен плат, хастар’ (ТБР) (68а);

барезъ, (*Вало.*) ‘Вратовръжката е отъ червено Платно или червенеъ барезъ, (*Вало.*) нажитено’; барез, бариш, баръш – ‘вид тънко прозрачно платно’ – чрез рум. *bariș* от фр. *barège* (БЕР 1);

вало – от ит.-гр. *Válo* ‘було, воал’ (ПРОДДЛ);

гарос, *гарус* – ‘различни вапсани, вълнени прежди (*Гаросъ*; ‘вълнена коприна (*Гаросъ*)’ (69б); ‘вълнена тъкан’.

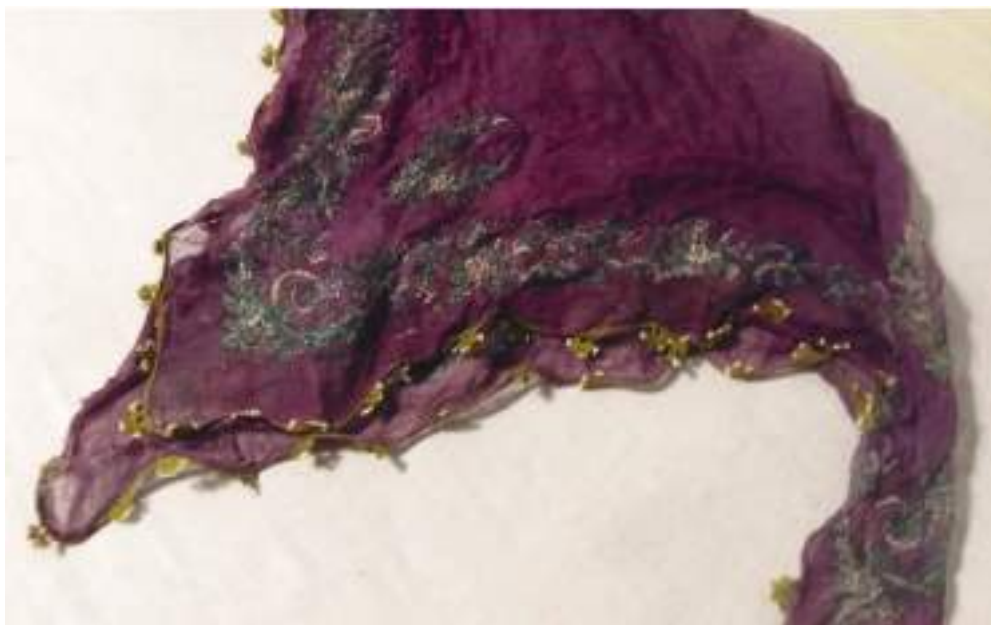
Думата не се намира в речниците. В статия на В. Колесник ‘Овчарската терминология в българските говори’ (която разглежда бесарабските говори) е спомената заедно с други видове вълнени тъкани *инузаяпка* и *кангар* (Колесник 1992: 511).

працова, *працава* – ‘Чакійката (*новче*) е отъ Габровски тѣ които ся Продаватъ по 20. - 30. пари, съ Една Працава Както ся на престилкиѣ вързанае Чакійката за Процавата’ (70а); пращило, пращовило – ‘връзка, прашка на торба, престилка’ (ПРОДДЛ);

пуалуди – ‘тѣй направена коса я наричатъ *Пуалуди*’ (70а) – със сигурност означава прическа. Описанието на прическата е на л. 70а: ‘Косата я разчесватъ прѣзъ половината глава, на двѣ Страни, Задъ Ошитѣ и я плетѣтъ на няколко плитки, и на всяка Плитка на края турятъ, Черни Зилени и червени Кончета съ Които Завързватъ Краяна {края на} Плитката, и Около 2. Пржста Коса Оставатъ отъ предъ Ошитѣ около 3-4. Пржста, дълга отъ долния край Случава ся да ги орызватъ равна тѣй направена коса я наричатъ *Пуалуди*’. Думата не се среща в речниците².

² В запис от Сливенско в разглеждания свод от документи има следното обяснение за *пицалуда*: Пицалудата е простъ дебелъ конецъ направо обнизанъ съ синци отъ него навързани други малки конци тоже обнизани съ синци и въ края и по сръдата на всѣки конецъ нанизани бѣли тур. сръбърни пари и мѣдни мангърчета. (Сливенско окръжие, л. 77б).

Възможно е да направим връзка между *пуалуди* и *паули* – все още се помни от старите баби в района. *Паули* означава начин за връзване за главата на бяла тънка, украсена с цветни перлички кърпа: първо кърпата се опъва над челото, преминава зад ушите до тила, кръстосва се отзад и отива отново нагоре към челото, където се завързва. Ако приемем, че *паули* идва с преселниците от Южна България, възможно е добавянето на типичен гръцки суфикс *-ди* и семантично развитие: *прическа* → *начин на връзване на кърпа на главата*. На л. 72а има още: „Щомъ някой мома постъпе въ 20. год. възрасть тя вѣче ся счита въ пълна Зрѣлость, и Зада {за да} даде Знакъ чи вѣче тя е готова За Жененіе и има отъ домашнитѣ си вѣче позволеніе да ся женя, то тя си, Туря тура на Главата и си остава, Пуалуди отъ Коса Което Означава че тя вѣче ще ся присъединява Къмъ Числото на булкитѣ“.³

Трудна за обяснение е лексемата *тура*, *тора*. В текста от с. Владимирово обяснението е следното: „отъ Горѣ Феса има Зашито Единъ рѣбъ направенъ отъ пѣрцали въ видѣ на Полъ Мѣсець, прилѣпень на срѣдъ вржхъ Главата на феса и двата края идватъ задъ Ушитѣ, той ся нарича, *Тора*“, (70б); „Щомъ някой мома постъпе въ 20. год. възрасть тя вѣче ся счита въ пълна Зрѣлость, и Зада даде Знакъ чи вѣче тя е готова За Жененіе и има отъ домашнитѣ си вѣче пзволеніе да ся женя, то тя си, Туря *тура* на Главата“ (72а).

³ Снимката ми бе предоставена от Димитричка Тодорова, която разпита старите жени от селата Владимирово и Карапелит за *паули* и *пуалуди*. Искрено ѝ благодаря!

В говора на с. Кавакли, Сливенско (дн. Тополовград), също има *тора*: „Отрџзаното на чимберя пригъватъ два – три пѣти и става плоско, което пригъвание и убразувание плоскось се нарича „тора“. Тората гуждатъ тъкмо отгорѣ челото възъ крѣтмитѣ и вързватъ чимберя отзадъ, като при това спущатъ двата му краища съ маргаритѣ да висятъ.“ (8б).

Невестинското забраждане на главанката е описано от Г. Михайлова. То е доста сложно, а една от съставните му части е *тора/тура*, която в старинния си вид е невисок конус, обвит с червен плат, направен от липова кора и лозови прѣчки. Представлява подложка за шапка, върху която се привързва тясна ивица сукно, обшита с дребни парички, а над тези украшения се увива усукан червен барес. Някога омъжените жени са носели сложното забраждане ежедневно и задължително (Михайлова 1974: 219–220).

Лексемата не се намира в българските, грѣцките, турските речници.

В руския иконописен речник (*Иллюстрованный словарь по иконописи*) намираме обяснение на значението на думата: *торец* (от *торчатъ*) – *поперечная грань чего либо (обычно применяется к плоскости поперечного отреза пиломатериалов)* ‘напречно лице на нещо (обикновено се прилага към равнината на напречния разрез на дървен материал’⁴.

Тѣй като лексемата „тора/тура“ се среща в отдалечени един от друг райони на българската езикова територия (въпреки че не можем да изключим миграции на населението), не е изключено тя да е част от църковнославянската лексика с това значение.

плитник – към украсата на женския костюм е т. нар. *плитник*: „Плитникъ, уплетенъ четириогълна Пращово, отъ Присукана вълнена Прежда... Плитника бива 2. ката до Единъ до други, бива Подпжхнатъ подъ Пояса отъ Задья и спуснатъ надоло до Политѣ на долнитѣ крайща има Пюскюлчета Окичени съ разни вапсани гароси, и отъ горѣ Пюскюлчета“ л. 71б; „Има нанизани око 10 срѣбарни по 20. - 15 - 10. копейки, тѣй щото нарочно като вървятъ – крачатъ много, и Плитника ся удря отъ кракъ на кракъ и тогава повѣчи држкатъ нанизанитѣ Пари“ (71а). Видно е, че това са някакви украсени с монети сплетени връзки, вързани под пояса и служещи за украса. Не е *плетник*, със значение ‘плитка коса’ (ПРОДДЛ);

демикатон / демикатон / демикотон – от фр. *demi-coton* по *demi* ‘полу’ + *cotton* ‘памук’ ‘плѣтен памучен плат, обикновено с примес от коприна и вълна’ (РЧДБЕ);

В текста има следното описание за материала, от който се шие ризата: „Ризата е отъ кѣщно платно, такано отъ 10-12. Торъ Мора (Фелементъ)“ (л. 73а).

торъ – Тор – тур. простореч. ‘(ситна) мрежа’ (ТБР);

мора – ‘фина памучна прежда’ (ПРОДДЛ);

⁴ За насочването към този речник благодаря на Лиана Гълъбова.

фелементъ – памучна здрава прежда за основа при тъкане (БЕР 8); в Сливенско също се среща: „рокля която се тъче отъ *фелеменкъ* и вълнена прежда“ (Сливенско окръжие, л. 79а); „Ризи отъ памукъ. (*мѣстно го наричатъ фелеменкъ*)“ 61б. В ТБР *Felemenk* е остар. име на Фламандия (ТБР). БЕР обяснява думата като изафетно тур. съчетание *Felemenkipliği*, съставено от *Felemenk* ‘Холандия’ и *iplik* ‘конец, нишка, прежда’, с развой на значението ‘прежда от Холандия’ > ‘вид прежда’ (БЕР 8);

кюлаф или *кюляхи* – ‘вид плетена или шита островърха шапка’ (ПРОДДЛ);

фурлини „(Ненези)“ (73б) – фурлина – от итал. ‘монета с малка стойност’ (ПРОДДЛ).

Предлагам на вниманието на читателите една снимка на сем. Христови от с. Карапелит от времето, когато е правен записът⁵.

Работата по записите от *Vestiarium* е удивителна – потапя ни във време преди повече от 130 (а в случая със с. Владимирово повече от 190) години. Дава ни възможност да се запознаем не само с езика, облеклото и традициите на населението на България от онова време, но и със самите пишещи – с тяхното образование, характер, начин на мислене – и с всичко това ни прави по-знаещи и по-уверени в това, което сме днес.

Цитирана литература

Илиев, Иван, Маргарита Георгиева 2018. Главанският говор: от Сакар до Бесарабия. Увод и преглед на досегашните изследвания. – В: *Срѣлн – е-стисание в областта на хуманитаристиката*, X–XXI в. 6/11, <http://www.abcdar.com>, [прегледан 16.02.2020].

⁵ Снимката ми бе предоставена от Димитричка Тодорова. На нея са прапрабаба ѝ и прапраядо ѝ по бащина линия.

- Колесник, Валентина 1992. Овчарската терминология в българските говори: типологична семантико-словообразователна парадигма. – В: *Българите в Северното Причерноморие*. Т. I. Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, В. Търново, 1992, <http://journals.uni-vt.bg/bnbs/bul/default.aspx>, [прегледан 16.02.2020].
- Михайлова, Ганка 1974. Облекло. – В: *Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания*. Редакционна колегия: Стоян Генчев, Гина Кръстева, Максим Сл. Младенов. София: Издателство на БАН.
- Младенов, Максим 1974. Говори. – В: *Добруджа. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания*. Редакционна колегия: Стоян Генчев, Гина Кръстева, Максим Сл. Младенов. София: Издателство на БАН.
- Иллюстрированный словарь по иконописи* pdf; http://nesusvet.narod.ru/ico/gloss/g_index.htm, [прегледан 16.02.2020].
- ПРОДДЛ 1998. *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. Съставители: Стефан Илчев, Анна Иванова, Ангелина Димова и Мария Павлова. София: „Емас“.
- ТБР 2009. *Академичен турско-български речник*. Под научната редакция на проф. д-р Иван Добрев. София: „Рива“.
- БДА 1966. *Български диалектен атлас. II. Североизточна България*. София: Издателство на БАН.
- БЕР 1. *Български етимологичен речник*. Т. I. Автори: Вл. Георгиев и др. София: Издателство на БАН, 1971.
- БЕР 4. *Български етимологичен речник*. Т. IV. Автори: В. Анастасов и др. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995.
- БЕР 6. *Български етимологичен речник*. Т. VI. Автори: В. Анастасов и др. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2012.
- БЕР 8. *Български етимологичен речник*. Т. VIII. Автори: Десислава Борисова, Мария Гарова, Христина Дейкова и др. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2017.

**РУМЪНСКИ ПО ПРОИЗХОД НАЗВАНИЯ
В ДОКУМЕНТАЛЕН АРХИВ ЗА ОБЛЕКЛОТО
В БЪЛГАРИЯ ОТ 1888–1889 г.**

Василка Алексова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

В статията са представени заемки от румънския език в българските говори, които се появяват в корпус от документи от края на XIX в., съхраняван в Научния архив на БАН. Посочва се семантиката на заемките и локализирането им според корпуса. Въз основа на предишни публикации се дискутират и проблеми, свързани с тяхното етимологизиране.

Ключови думи: *българо-румънски езикови взаимодействия, заемки, облекло, архивни документи*

**NOUNS OF ROMANIAN ORIGIN
IN THE DOCUMENTARY ARCHIVES
FOR THE CLOTHING IN BULGARIA IN 1888–1889**

Vasilka Aleksova

Sofia University St. Kliment Ohridski

The article presents Romanian language borrowings in the Bulgarian dialects, which appear in a corpus of documents from the end of the 19th century, stored at the Scientific Archives of the Bulgarian Academy of Sciences. The semantics of the borrowings and their localization according to the corpus are indicated. Issues related to their origin are also discussed on the basis of previous publications.

Keywords: *Bulgarian-Romanian language interactions, borrowings, clothing, archival documents*

Документалният архив, който използвам като източник, се съхранява в Научния архив на БАН. Съдържа документи за облеклото на населението в България от 1988–1989 г. Този архив е обект на изследване по проект „Местно производство, облекло и езиково богатство (принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“, в който участват екипи на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН. Проектът е финансиран от Фонд „Научни изследвания“ под номер ДН 10/12¹.

В изключително богатия свод от документи се откриват данни и за костюмите на някои малцинствени групи в страната по онова време – турци, гърци, румънци, гагаузи, татари, евреи, както и на българи католици и българи мюсюлмани. Наличието на румънско население е означено в описанието на Свищовското окръжие (Свищовска и Никополска околия), където се споменава и като румънско, и като влашко, на Оряховското окръжие – в селата покрай р. Дунав – наречено румънско, на Плевенското окръжие (споменават се власи в с. Мрътвица), на Силистренското окръжие (описана т. нар. влашка форма на костюма в с. Айдемир), на Ломското окръжие – в 7 села покрай р. Дунав, „които сж насѣлени по-вече отъ Ромѣни“ (425-54а). Няма такива данни за Видинско, а според преброяването от 1881 г. тъкмо там има най-многобройно румънско население (по Младенов 1995: 8). Служителят, изпратил изисканото от властите описание на облеклото във видинския край, не го е представил по етнически групи. Липсват подобни данни и за други окръжия. В този смисъл бихме могли да кажем, че наличната в изследвания архив информация за етническия състав на населението в България по онова време е непълна.

В представянето на облеклото на румъноезичното население, където то изрично е споменато, в някои случаи се посочват и румънските названия на конкретни елементи от костюма, названия, които използва населението в съответното село. Например за с. Гулянци (Никополска община, Свищовско окръжие)² в описанието на „румънски (влашки) костюм“ са включени следните думи: *риза* (на румънски *къмаша*), *поясъ* (*бржу*), *коланчета* (*бети*), *ризникъ* (*кепинягъ*), две *престилки* (*завелчъ*) – 428-12а; *потури* (*надраджи*, *надражи*) – 428-12б. От други окръжия можем да добавим *кептар* ‘късо кожухче’ (Ломско – 425-54а и Оряховско – 426-12б); *кончул* ‘вид забрадка’ (Ломско – 425-54б); *лигатура* ‘вързанка’ (Плевенско – 426-43-01б); *салба* ‘паритъ, които носятъ по главитъ си Влашкитъ жени’ (Оряховско – 426-13б).

¹ Настоящият текст е част от работата ми по този проект.

² Посочването на административните единици – окръжия, околии, селища – е според документите в архива. Днес редица селища са с променени имена.

Тук ще представя само румънски названия на части от облеклото, които са проникнали в българските говори и са използвани в изследвания архив в описанията и на българския костюм. Голяма част от тях са отразени в диалектни и тълковни речници, в „Българския етимологичен речник“, както и в публикации върху българо-румънските езикови взаимоотношения, когато се представя румънското влияние върху българския език. Специално внимание им обръща само Максим Младенов (Mladenov 1972). Конкретни лексеми са разгледани и в статия на румънската езиковедка Параскива Бобок (Boboc 2004), а също и в публикувания дисертационен труд на Мария Осман-Завера (Osman-Zavera 2002).

Данните, които се съдържат в изследвания архив, биха допълнили вече познатата от по-ранни публикации информация за семантиката и разпространението на конкретни румънски заемки в българските говори. Ще представя както лексеми с ясен румънски произход, така и някои със спорна етимология. Тъй като за конкретни окръжия и околии не се споменава наличие на румънски етнически елемент, а би могло да се предположи, че такъв съществува, в някои случаи не е ясно дали дадено название е/или не е присъщо и на българското население. Ще включим обаче и подобни названия.

Арнич

В изследвания корпус от документи лексемата се среща във Видинско окръжие: Белоградчишка околия, с. Влахович със значение ‘червена памучна прежда за шевица на ризата’ (424-896³); с. Стакевци – ‘шевици от червена прежда на чорапите’ (424-90а). М. Младенов я включва сред румънските елементи в българските названия за облекло, като посочва, че се среща в района на Плевен, Ботевград и Никопол със значения: ‘червен памучен конец’, ‘елемент от украсата на ризата’, ‘червен памучен воал, с който се покрива мъртвият’ (Mladenov 1972: 265). Като румънска дума в българския я определя и М. Осман-Завера, основавайки се на идентичното мнение на Ал. Филипиде и Ал. Росети (Osman-Zavera 2002: 24–25). В рум. *arnici* ‘памучен конец, боядисан в различни цветове и използван за украса на ризи и кърпи’ (DEX 1975: 53), ‘боядисан памучен плат’ (Ciogănescu 2001: 52) е с неизяснена етимология. Обикновено в тълковните речници се посочва за сравнение ср. *jarenica* (вж. цитирания тук DEX).

В БЕР (1: 15) на *арнич* се дава за сравнение румънската дума, но се предполага все пак новогръцки произход на българската, независимо от факта, че съществуват пречки и от семантичен, и от фонетичен характер. Предвид семантиката и ареала на българската лексема определено по-убедителна изглежда румънската хипотеза.

³ Сигнитуриите се посочват според означението им в НА на БАН.

Банга

Отбелязана е в Сливенско окръжие, Сливенска и Ямболска околия, като вид закопчалка на ръкавите на ризата (429-296, 756). У М. Младенов откриваме значение ‘маншет на ръкава’ и засвидетелстване в Силистренско (Mladenov 1972: 265). Както от него, така и от М. Осман-Завера (Osman-Zavera 2002: 31) е посочена като румънска заемка в българския език (от рум. *banță* ‘парче плат, зашито на яката или като маншет на ръкава’, което е с предполагаем руски произход – вж. DEX 1975: 73). За разпространението ѝ в Каварна и близките села вж. Vobos 2004: 33. Липсва в БЕР 1, но срв. *панга* ‘копче и илик’ в Тръстеник, Плевенско, посочено и с други значения в БЕР 5: 46, изведено чрез сърбохърватски или румънски от унг. *panta*.

Бариш

Заета с посредничество на румънския език от френски, с редица появи в изследвания документален архив. Конкретно за разпространението и значенията ѝ вж. подробно у Д. Младенова (Mladenova, Aleksova 2020).

Батиста

В изследвания корпус се среща в Русенско окръжие, Тутракан – ‘бял чуждестранен плат за ризи и престилки’ (427-69а, 70а); в Силистренско окръжие, Куртбунарска околия, с облик *батистра* – в турския костюм (вероятно ‘кърпичка’ – 428-41а), *батиста* (428-42а); в Силистренско окръжие, главански костюм – ръчна *патиста* („Повъсенното съ ремичка ножче е също мъстно издѣлие; и онова което е видно подъ гърдитѣ бѣло е ръчна патиста отъ домашно изделие.“ – 428-48б).

М. Младенов (Mladenov 1972: 265) предполага румънски произход на *батистра* ‘пола от тънък плат’ (от рум. *batistă*), засвидетелствана в района на Бяла. М. Осман-Завера подкрепя това становище (Osman-Zavera 2002: 34). В БЕР (1: 36) думата е изведена директно от френски. Румънско посредничество при заемането ѝ е много вероятно, като се има предвид засвидетелстването ѝ в крайдунавски селища. За *патиста* срв. и *патиска*, което според БЕР (5: 94) от тур. *patiska* ‘батиста’.

Бор (мн.ч. борове)

Среща се в Русенско окръжие, обикновено заедно с *алтица* (‘нашивки на раменете на ризата от местна вълна’) и означава ‘разделителна линия от копринени или вълнени конци между фигурите за украса на ръкавите на ризата’ – Русенска околия, с. Щръклево (427-17б); Беленска околия, села Горне Абланово и Бяла (427-19б); Балбунарска околия, с. Писанец (427-

266); гр. Тутракан (427-676). Отбелязана е още в Свищовско окръжие, Свищовска околия в съчетанието *алтици борове* ‘шевовете от разноцветна вълна или коприна по раменете и ръкавите на ризата’ (428-5а). Поради контекста, в който се появява лексемата, както и поради засвидетелстването ѝ в Русенско и Свищовско, смятам за възможно да идва от рум. *bor* ‘кръгъл бордюр на шапка’, което от фр. *bord* (DEX 1975: 93).

Същия произход определя М. Младенов за *борка*, мн.ч. *борчета*, но и *борове* ‘дребни гънки при снаждането на ръкава към роклята’ (Mladenov 1972: 266), които локализира по М. Велева (1963: 19, 24) в Никополско, Плевенско и Троянско. Вж. също Osman-Zavera 2002: 39.

БЕР (1: 67) отбелязва *бор* ‘набрано място на дреха, дипла’ в Шуменско и го свързва с *бера* (като сравнява със срхр. *бора* ‘гънка, бръчка’, рус. *боры* ‘дипли, гънки’ и със сродни литовски и гръцки форми).

Бръцъри

Лексемата откриваме в описание на облеклото в Русенско окръжие, Тутраканска околия, с. Старо село (427-52а, 54б – *бръцъри*, 54а – *бръцари*) със значение ‘нашивки на долната част на ръкавите на ризата’, както и в Свищовско окръжие, Свищовска околия с форма *брацъри* (428-5а). Със значение ‘маншет на ръкав’ е отбелязана и в други селища в Северна България (вж. Mladenov 1972: 266; Osman-Zavera 2002: 44). Заето от рум. *brățără*, мн.ч. *brățări* ‘гривна’.

Гети

Среща се със значение ‘обуца’ (на места с пояснение „от иностранна кожа“) в няколко окръжия в Северна България: Разградско, Разградска градска община (427-2а); Русенско, Тутраканска околия (427-52а, 54а), Тутракан (427-65а); Видинско, Белоградчишка околия (424-90а), гр. Кула (424-92а), Видинска околия (424-93а, 93б, 94а,б); Силистренско, гр. Силистра – турско население (428-70а); Ломско, гр. Берковица (425-48б/49а) и български села (425-55б).

В БЕР (1: 239) е прието румънско посредничество при заемането на лексемата в българския от италиански. Включена е в посочените по-горе изследвания на М. Младенов и М. Осман-Завера сред румънските заемки в българския.

Ицари

М. Младенов отбелязва присъствието на тази румънска по произход дума (от рум. *ițari*) в с. Войново, Силистренско, със значението, което има и в румънския език, т.е. ‘тесни селски панталони, беневерци’ (Mladenov

1972: 267). Засвидетелствана по-рано е и в Русенско (вж. Osman-Zavera 2002: 74). В свода от документи я откриваме в две села в Русенското окръжие: Балбунарска (Карнобатска) околия, с. Тетово (427-41а) ‘черни, вълнени гащи във вид на панталони’ и в Тутраканската околия, Старо село, със същото значение (427-52а и 54а). Не е включена в БЕР.

Кацавейка

В БЕР (2: 285-6) лексемата е представена със значение ‘горна къса дреха с ръкави’ (и пример от Тетевен), заедно с умалителните *кацавейче*, *кацавейчица*. Според авторите на речника идва от рум. *cațaveică*, заета на свой ред от украински. Отбелязана е и в тълковни речници на българския език (вж. напр. БТР 1973), а също и в РРОДД (1974: 198), където е изведена от рус. *кацавейка*. Според цитираната статия на М. Младенов нейни варианти с посоченото в БЕР значение се срещат в с. Равнище, Тетевенско; в Добричко – *къцьвейка*; в Каленик, Ловешко – *касафейка*; в Дебелец, Великотърновско – *късуфейка*; в няколко села в Никополско с облик *къцувийа*, *куцуфийа*; *късофейка* (по М. Велева 1963: 61), а със значение ‘дреха без ръкави до кръста’ *кацавейка* е отбелязана в Белослатинско (Mladenov 1972: 267).

Замфира Михаил дава следното значение на думата в румънски: ‘елегантна дреха от домашно тъкан или купен плат, стегната по тялото, подплатена с кожа’. Според Николае Йорга, цитиран от румънската езиковедка, тя е заета през XVIII в. Среща се в Молдова, в Източна Мунтения, Югоизточна Трансилвания, Северна Добруджа (Mihail 1978: 135 и карта 23). Румънският тълковен речник (DEX 1975: 127) я посочва като синоним на *скуртейка*.

В представения тук архив *кацавейка* се среща в: Свищовско окръжие, Свищовска околия (428-6а) с форма *кацавея* ‘вълнена дрешка с ръкави в женския костюм’, Никополска околия, с. Бацева махала (428-13б) – *куцуфия* ‘дреха от женския костюм’, Т. Карагачанска селска община (българи) – *коцофия* (428-20а); в Ловешко окръжие, Ловешка околия – *касовейка* ‘местно изделие от вълнен плат, с ръкави, подплатено с кожи’ (425-29б), Тетевенската околия, с. Гложене (425-39а, 40а), с. Брусен (40б), с. Турски Т. Извор (425-43а – мъжки костюм), с. М. Бресница (425-37б, 38а), гр. Тетевен (425-45а) – *кацавейка*; в Плевенско окръжие, с. Бежаново (426-3-9б) – *кацавейка* ‘женска връхна дреха’; в Силистренско окръжие, „старообрядска форма“, с. Татарница (428-55б) – *куцовейка*, *куцовайка* ‘дреха от сукно в мъжкия и женския костюм’. Във Врачанско (424-97б) откриваме също фонетичен облик *кацевейка* и пояснението „нѣкои наричатъ тѣзь дрѣха „Бонджорче““.

Както е видно, данните от проучвания архив позволяват да се разшири ареалът на разпространение на лексемата, както и да се добавят нови фонетични варианти.

Колцори

В свода от документи се появява само в мн.ч. в Разградско окръжие, Хасанларска община (427-66) със значение ‘нашивки на забрадката, направени от коприна или вълна с различни цветове’. Несъмнено с посоченото значение *колцори* идва от рум. *colț*, мн.ч. *colțuri*, дума с богата семантика, като две от значенията ѝ са ‘дантела, изплетена на триъгълници; срязване на краищата на плат, за да се получат триъгълници’. В някои румънски тълковни речници за *colț* се предполага български или сръбски произход (от бълг. *колец*, ср. *колац* – вж. DEX 1975: 174).

Интересен факт е, че в корпуса се откриват и други лексеми с румънски произход, означаващи елементи от украсата на облеклото, на които ще се спрем по-долу.

Муска

В две окръжия *муска* в мн.ч. е отбелязана като елемент от украсата на облеклото: Русенско, Балбунарска околия – *муски* = украса на кърлянката във вид на фигури от вносна вълна (427-366); Силистренско, гребенски костюм – фигури, ушити с вълна по краищата на потурите (428-51а), „шарове за украса“ (428-51б); главанска форма на костюма – украса по краищата на бариша (428-54а). В БЕР (4: 339) сходни значения на лексемата са обединени в обща статия с *муска* ‘амулет, талисман’, която е турска заемка в българския. По същия начин са представени и в Еленския речник (вж. Петков 1974: 90). Подкрепям становището на П. Бобок, според която тук става дума за омоними (Вобос 2004: 31). Поради ареала на разпространение (в Северна България), семантиката, както и ударението, отбелязано върху първата сричка в примери от Добрич (цитирани от П. Бобок), *муска* със значение ‘украса на дрехи’ е по-вероятно румънска заемка в българския език, от рум. *muscă* ‘муха’ (< лат. *musca* – вж. Ciogănescu 2001: 531), но диал. и ‘бродерия във вид на кръстчета’ (DGDRS 2010: 345).

Палария

Отбелязана е в БЕР (5: 22) като румънска заемка в българския език, която се среща в редица селища в Северна България. В представения корпус я откриваме само в Силистренско окръжие, в описанието на гребенския костюм – *паларите* на момците (428-51б), със значение ‘широкопола шапка’, каквото има и в румънския език.

Панделика (пандалика)

Среща се в редица страници от описанието на облеклото в Русенското окръжие (Русенска, Балбунарска и Тутраканска околия) със значения: ‘лен-

та за връзване на коса', 'връзка за главата' (427-18б, 29а, 31а, 33а, 43а, 48б, 55а, 57а, 61а, 68а, 69б, 72а). М. Младенов посочва и фонетични варианти *пъндълика*, *пантелика* 'панделка', засвидетелствани в Русенско, Белослатинско, Видинско (Mladenov 1972: 271; вж. още Osman-Zavera 2002: 123). В БЕР (5: 41) на *панделка* (заета чрез рум. диал. *pandilcă* от унг. *pantlica*) е даден вариант *панделики* 'парче плат, което се поставя на лицевата част на женски пантофи' (Русенско). Вж. също БЕР 6: 59 на *пънделикъ*.

Пантофи

Лексемата е засвидетелствана в различни окръжия в разглеждания свод от документи. За произхода и разпространението ѝ в българските говори вж. обширния анализ на Дарина Младенова (Младенова 2020).

Плантика

Откриваме я само във Видинско окръжие като 'памучна дантела, украса на сукмана, престилката или ризата на женския костюм' – в Белоградчишка околия, с. Селаш (424-91а); Кулска околия, с. Големаново – (424-92а). За нея вж. БЕР (5: 306) – „с метатеза от срхр. *пантлика*, *пантълка* или рум. *păntlică*, и двете форми вероятно от унг. *pantlyika*, което от бав.-австр. *Pandl...*“. Метатезиран вариант обаче съществува и в румънски – *plantică* (вж. напр. DGDRS 2011: 69, където е приведен пример от Олтения).

Скуртейка

В изследвания от нас документален корпус лексемата е засвидетелствана:

– в Оряховско окръжие – не само при румънското население в крайдунавските села (426-13б), но и при българите край р. Огоста и р. Скът (426-8б). Става дума за дрехата *клашник*, която „хората по тия мѣста наричатъ (*скуртейка*). Тази дрѣха я правятъ доста опната и обшита съ черъ гайтанъ, безъ всѣкакви други украшения“;

– в Сливенско окръжие, Котленска околия, откъдето имаме по-пълно описание: „*Скуртейката* е единъ видъ кюрче, направено отъ: димикатонъ, сантинъ, сукно отъ разни бои, и шаякъ тоже отъ разни бои; дължина има колкото на елецитъ или 2–3 с. м. по кѣса отъ тѣхъ. Извътрѣ е подплатена съ агнешка кожа, а нѣкой по прѣдницитѣ съ лѣсичи. Тя се носи обикновено надъ елекътъ и то само зимно врѣме, и се прѣпасва отъ прѣстилката. Никакви шарки или нашиви се не съглѣждатъ по нея“ (429-55а);

– в Ломско окръжие, Берковска околия (425-52б/53а) – *скуртек* – дреха до кръста от вълнен шаяк с черни гайтани, подплатен с кожи;

– в Силистренско окръжие, Аккадънларската околия (428-62а); също и при т.нар. шиковска форма на костюма (428-55а): „женитѣ носятъ освѣнъ

това и *скуртейки*, ший се отъ мѣстнитѣ терзий отъ сукно или друга вълнена материя, която се донася отъ странство; тя бива подшитъ съ агнешка кожа и дълга до кръста и се носи само зимно врѣме“; във „влашката форма“ в с. Айдемир – *скуртейка* носят старите жени, от местен вълнен плат, подплатени с кожи (428-576).

Според цитираната тук статия на М. Младенов думата е засвидетелствана в Котел като ‘дълга женска дреха, подплатена с кожи’; в с. Кръвеник, Севлиево – ‘дреха с ръкави, върху която не се облича друга’; също и в с. Средище, Тервелско; а с вариант *скуруцейка* – във Великотърновско. *Скуртейка* е включена и в речника на Найдено Геров – ‘1. Дреха салтамарка, кусо. 2. Женска горна дреха подобна на кюрче, подплатена с кожи’ (Геров 5: 182), също в БТР (1973), в РРОДД (1974: 461). В БЕР (6: 812) се приема, макар и да се излагат и други хипотези, че произхожда от рум. *scurteică*, образувано на румънска почва от *scurt* ‘къс’ (вж. там и вариант *скоротейка* от Добруджа). Румънският произход на думата в български се подкрепя също от А. Чорънеску и други румънски езиковеди, цитирани от него (Ciorănescu 2001: 701). Според Замфира Михаил, която проучва разпространението на лексемата в румънските говори, тя е производна от *scurtă* ‘дебела дреха, дълга до коленете, букв. къса’ < лат. **excurtus*. Най-ранното засвидетелстване е от 1799 г. в Олтения, а според архива на Б. П. Хашдеу се среща в различни области в страната (Mihail 1978: 132). Тъй като по същото време в румънския език е зает от украински терминът *саґавеїса* с почти идентична семантика, мисля, че е възможно по аналогия да е образувана със същия суфикс и думата *scurteică* от *scurtă*. В търсене на югоизточноевропейски паралели Замфира Михаил посочва и образуваното по сходен модел албанско название на горна дреха – *shkurtë*. Можем да разширим нейните наблюдения, като добавим и идентичния модел при образуването на българските лексеми *късак*, *късаче*, *касак*, *касаче*, разпространени в ареала на *скуртейка*, а и извън него (напр. в Софийско), също и *контош*, *контуш*, което чрез турски *kontoş* от перс. *kontos* ‘къс, кратък’ (вж. БЕР 2: 599).

И в този случай данните от разглеждания свод от документи допълват информацията за ареала на разпространение на думата в българския език.

Флорчета

Среща се в корпуса само на едно място – в с. Гиген, Никополска околия, Свищовско окръжие, в описанието на българския костюм (428-256): „Момитѣ носятъ сѣщій кюстомѣ както и женитѣ нѣ не носятъ кайци и ходатъ гологлави и носятъ по кръста си окачени на коланитѣ имъ разни пешкири направени нашитѣ съ свила обнизани съ *флорчета* и пари.“ Несъмнено е образувана на българска почва с умалителен суфикс от рум. *floare* ‘цвете’ с мн.ч. *flori*, което по аналогия означава също ‘рисунок, нашивка, украса във вид на цвете’. В селото има и румънско население и е обяснимо проникването ѝ в местния говор.

Флутури

Това е една от най-често срещаните румънски думи в документалния свод. Откриваме я в различни фонетични варианти в описанията на народния костюм в следните окръжия: Русенско, Балбунарска околия, с форма *лутори* мн.ч. ‘дребни металически украшения на ризата, на кърпата за глава, на кърлянката’ (427-27б, 29а, 30б, 32а, 32б, 33а, 34б, 35а, 36б, 41а, 42а, 42б, 44а, 44б, 45а, 56б, 57а, 58а, 59б, 60а, 61б), Тутраканска околия, с. Кадъкьой – *флутори* (427-63б, 64а, 64б); Силистренско, гребенски костюм – *фултури* (428-52а), шиковска форма на костюма (венци на момите за празнични дни с *фултури*, дават ги на любимия – 428-55а), Аккадънларска околия – *флутори* (428-62а, 65б), *флутури* (66б); Плевенско, с. Злакучене – *лоторки* (426-43-2б); Свищовско, Никополска околия – *флотари* (428-25а,б); Оряховско окръжие – *флутори* (426-8а,11а); Търновско, Горнооряховска околия – *лутурки* (430-49а).

Лексемата е отбелязана в речника на Найден Геров (5: 475), а в БЕР (8: 808) се извежда от рум. *flutur* ‘пеперуда; позлатени люспички за нашиване като украшение на женски дрехи’.

Представеният лексикален материал може да бъде обогатен след внимателното проучване на архива, когато той бъде публикуван. От направения преглед е видно, че с малки изключения посочените думи са познати от лексиколожки изследвания и лексикографски трудове. Но богатата и разнообразна по характер информация, съдържаща се в свода от документи, позволява да се разшири ареалът на разпространение в българските говори на конкретни лексеми, да се обогати и прецизира тяхната семантика, както и да се добавят непознати фонетични варианти. И не на последно място – да се открият нови данни, необходими в изследването на взаимодействието между балканските езици.

Цитирана литература

- БЕР 1. *Български етимологичен речник*. Т. 1. Ред. Владимир Георгиев. София: БАН, 1971.
- БЕР 2. *Български етимологичен речник*. Т. 2. Ред. Владимир Георгиев. София: БАН, 1979.
- БЕР 3. *Български етимологичен речник*. Т. 3. Ред. Владимир Георгиев. София: БАН, 1986.
- БЕР 4. *Български етимологичен речник*. Т. 4. Ред. Владимир Георгиев, Иван Дуриданов. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1995.
- БЕР 5. *Български етимологичен речник*. Т. 5. Ред. Иван Дуриданов. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1996.
- БЕР 6. *Български етимологичен речник*. Т. 6. Ред. Мария Рачева, Тодор Ат. Тодоров. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2002.

- БЕР 8. *Български етимологичен речник*. Т. 8. Ред. Лиляна Димитрова-Тодорова, Людвиг Селимски. София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 2017.
- БТР 1973. *Български тълковен речник*. 3 изд. Съст. Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. София: Наука и изкуство.
- Велева, Мария 1963. *Българската двупрестилчена носия*. София: БАН.
- Геров, Найден 5. *Речник на българския език*. Т. 5. Ред. Теодор Панчев. София: Български писател, 1978.
- Младенов, Максим Сл. 1995. Влашкото население в България (Разпространение, произход и топонимия). – *Българска етнология*, 21/извънреден брой, 7–27.
- Младенова, Дарина 2020. Бълг. *пантоф* и рум. *pantof* – принос към езиковите и културните контакти в Югоизточна Европа. 43 стр. Под печат в сб. Югоизточна Европа през вековете: социална история, езикови и културни контакти. съст. Лора Тасева, Пенка Данова. София).
- Петков, Петко И. 1974. Еленски речник. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали*. Кн. 7. Отг. ред. Кирил Мирчев. София: БАН, 3–175.
- ПРОДД 1974. *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. Ред. Стефан Илчев. София: БАН.
- Boboc, Paraschiva 2004. Relații lingvistice româno-bulgare: cuvinte românești în limba bulgară. – *Ovidius University Annals of Philology*, 15, 31–39.
- Ciorănescu, Alexandru 2001. *Dicționarul etimologic al limbii române*. București: Saeculum I.O.
- DEX 1975. *Dicționarul explicativ al limbii române*. Coord. Ion Coteanu, Luiza Seche, Mircea Seche. București: Editura Academiei RSR.
- DGDRS 2010. *Dicționarul graiurilor dacoromâne sudice*. Vol. 2. Coord. Maria Marin. București: Editura Academiei Române.
- DGDRS 2011. *Dicționarul graiurilor dacoromâne sudice*. Vol. 3. Coord. Maria Marin. București: Editura Academiei Române.
- Mihail, Zamfira 1978. *Terminologia portului popular românesc în perspectivă etnolingvistică comparată sud-est europeană*. București: Editura Academiei RSR.
- Mladenov, Maksim Sl. 1972. Elemente românești în terminologia populară bulgară în domeniul îmbrăcămintei. – *Cercetări de lingvistică*, 17/2, 263–277.
- Mladenova, Darina, Vasilka Aleksova 2020. Un corpus de documente din Bulgaria despre îmbrăcămintea din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. – In: *Limbă și cultură în sud-estul Europei. Actele Colocviului româno-bulgar, București, 5 iunie 2018*. Red. Simona Nicolae, Lora Taseva, Cătălina Vătășescu, Dana-Mihaela Zamfir. București: Editura Academiei Române, 117–125.
- Osman-Zavera, Maria 2002. *Raporturi lingvistice româno-bulgare. Cuvinte de origine română în graiurile limbii bulgare*. București: Editura Universității din București.

**ТУРЦИЗМИТЕ В ДОКУМЕНТИ ОТ НАУЧНИЯ АРХИВ
НА БАН (1888/1889 Г.) С ОПИСАНИЕ
НА ТРАДИЦИОННОТО БЪЛГАРСКО ОБЛЕКЛО**

Хетил Ро Хауге

Университетът в Осло

В статията се разглеждат турцизми, които се срещат в част от описанията на облеклото от 1888/1889 г., като се коментират тематичната им принадлежност, разнообразието на формите и тяхната етимология.

Ключови думи: български език, турцизми, лексика за облеклото

**TURKISMS IN DOCUMENTS
FROM THE SCIENTIFIC ARCHIVES OF THE BULGARIAN
ACADEMY OF SCIENCES (1888/1889) DESCRIBING
TRADITIONAL BULGARIAN CLOTHING**

Kjetil Rå Hauge

University of Oslo

The article presents turkisms found in part of the descriptions, together with comments on their thematic spheres, spelling varieties and their etymology.

Keywords: Turkisms, Bulgarian language, couture vocabulary

В статията се разглеждат три описания на традиционното облекло, направени през 1888/1889 г. в България и днес съхранявани в ръкопис в Научния архив на БАН¹. Трите записа в центъра на тази статия са за *Бургаско*

¹ Този ръкописен свод с описания на ръка на традиционното облекло в България в тогавашните 23 окръжия се изследва по проект „Местно производство,

окръжие (20 000 знака, 3200 думи), Русенско (205 000 знака, 39 000 думи) и Разградско (31 000 знака, 5 000 думи), по-нататък Бу., Рус., Раз. В записите са намерени към 200 турски леми, представени с по една граматическа форма (*Кадифе*), докато други са представени с няколко форми (*елека, елекатъ, елекъ, Елекътъ, елеци, елецитъ, Елъкатъ*). По естествени причини по-голямата част от турцизмите в разглежданите текстове са свързани с облеклото.

Термини за платове²

аладжа *alaca* ‘пъстър’ „Едновременен шарен (обикн. на линии) памучен или копринен плат“ (РБЕ)

Антерия отъ иностраненъ платъ (*аладжа*), която са работи отъ мѣстни занаятчии и са купува готова за около 5 лева (Раз. 4б)

шамъ алджасж *Şam alacası* ‘дамаск’; *Şam* ‘град Дамаск’

[...] тази дрѣха е отъ платъ европейский пъстъръ на черти и го наричатъ шамъ алджасж [Рус. 19а]

басма *basma* ‘Тънък памучен плат с отпечатани разноцветни шарки’ (РБЕ)

Елекъ отъ басма, кжсъ до кръстътъ (Раз. 9б)

кадифе *kadife* ‘Мъхест, мек копринен, памучен или вълнен плат’ (РБЕ)

[...] късо кожухче отъ европейский платъ нареченъ „Кадифе“ (Рус. 21б)

тиря [*тире] *tire* (фр.). ‘Памучни конци за ръчно плетиво и бродерия’ (РБЕ)

На главата плетена шапка отъ тиря [Раз. 9а]

В РБЕ думата *tire* с посоченото горе значение се дава в една статия с *тире* ‘препинателен знак’, двете посочени като френски заемки, но без да се посочва оригиналната форма. Френската дума *tiret* действително освен ‘препинателен знак’ означава и: ‘Petit morceau de parchemin coupé en long &

облекло и езиково богатство (принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“, разработван от екип от Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей, БАН, финансиран от Фонд „Научни изследвания“, ДН 10/12. Настоящата статия е част от работата ми по този проект.

² В примерите след българската заемка се дава турската дума в курсив и значението ѝ в единични кавички, ако се различава от значението на българската заемка. След това се дава определение на думата от български речник или друг източник и на нов ред се прилага цитат от оригинала с посочване на листа, на който се намира.

tortillé, servant à enfiler & à attacher des papiers ensemble' (= парченце пергамент, разрязано надлъж и свито, служещо за вдяване в хартии и свързване заедно) (*Dictionnaire de l'Académie française* 1762). При това тълкуване обаче и материалът, и предназначението на предмета са различни от употребата на лексемата в описанието на Разградското окръжие. По-убедително изглежда обяснението на *tire* в Eren 1999: елиптирана форма от *Tire ipliği* 'конец от региона Тире', който регион (югозападно от Измир) е бил известен с производството на памук.

кече *keçe* 'плъц, филц' (РБЕ)

На главата плетена шапка от тиря и от кече кюляф³ [Раз. 9а]

аба *aba* '1. Дебел и груб тепан вълнен плат; бало; 2. Старинна мъжка връхна дреха от такъв плат' (РБЕ)

[...] зиме се облачетъ съ кожухчета отъ мѣстна черна аба [Бу. 7б]

Дрехи

антерия *anteri, enteri* 'горна мъжка или женска дреха с ръкави' (РБЕ)

[...] зимно врѣме носятъ антерия отъ басма пълна съ суровъ памукъ (Раз. 10а)

елек *elek* 'връхна дреха без ръкави и обикн. къса до кръста' (РБЕ)

Елекъ безъ ржави ошитъ сѣщо отъ домашенъ платъ (Раз. 5а)

чюмберъ *çember* 'обръчъ, окръжност; (диал.) забрадка'; **чембер**: 'женска кърпа' (БТР 94)

Забрадка цариградска (отъ бѣль иностраненъ тънъкъ платъ) и английска (чюмберъ) тѣй наричана отъ населението [Раз. 8а]

кюляфъ, кюляфа *külâh* 'вид шапка; торба' (РБЕ)

На главата плетена шапка отъ тиря и отъ кече кюляфъ [Раз. 9а]

биръ бучуци *bir buçuk* 'един и половина'

[...] вжтрѣшни гащи отъ домашно памучно платно, безъ никакви украшения наречени „биръ бучуци“. Потури отъ Котленска аба наречени тоже „биръ бучуци“ съ по два джобове обшити наоколо съ по 4–8 ката бюрюзлия гайтанъ баджацитъ и дикишитъ имъ сж тоже обшити съ сѣщия гайтанъ първитъ съ 4–8 ката и вторитъ съ 25– ката. [Раз. 9б]

В използваните турски и български речници не се открива това словосъчетание (не и като една дума, *бирбучуци*) с подобно значение. Тук явно действа някаква сложна метафорика. Може да става дума за необходимото

³ За кюляфъ вж. по-долу.

количество плат за изработването на дрехата (лично съобщение от Лиана Гълъбова), например един и половина аршин. Аршинът, 68,5 сантиметра, е бил стандартната мярка за платове (Gyllenbok 2019: 1900–1901) и един и половина аршин вероятно ще е стигнало за „вжтрѣшни гащи“, а може би не за потури – но това вероятно зависи и от ширината на ролката платно.

В турски език наставката *-li/-lı/-lül/-lu* е продуктивна и образува прилагателни не само от съществителни, а и от словосъчетания: *geniş omuz* ‘широка плещ’, *geniş omuzlu* ‘плещест’ (Lewis 1967: 60–61). По подобен начин може да се образува от *bir buçuk* прилагателното *birbuçuklu*, но то не се намира в достъпните на автора речници, нито официални, нито жаргонни, а се среща само в редки прояви по нета. Сред читателските коментари на една вестникарска статия за евентуална коалиция между две политически партии намираме: *Bu ikili daha doğrusu ‘birbuçuklu’ uyarı*, което с малко неуважение към правилата на българския език може да се преведе с „тази двойна, по-правилно две-и-половинчата конструкция“ и което показва, че авторът не е много доволен от една от партиите. А във форума „Bir sorum var“, „Имам един въпрос“, въпросът е за „парапет“ с това определение (*Bir buçuklu trabzan*, <http://onlinebilgiyarismasi.com/q/q.asp?a=7&m=20&d=39970&s=100>) и в отговора се описва как с везане се образува „синджир с, от една страна, двоен парапет, а от другата, единичен“. Българският вариант *бирбочуклия* се среща, доколкото на автора е било възможно да установи, само в издания на текстовете на българския мистик Петър Дънов, който е проповядал под името Беинса Дуно. В ученията, транскрибирани от неговите последователи, се намират поне две версии на разказ за ленив калфа при майстор шивач, който бива изпратен при един паша да му направи едни „бирбочуклия гащи“. Момчето обърква работата и пашата поисква да направи поне салтамарка, а той обърква и това и за последно пашата поисква само кесия за тютюн. В „Речник на остарели и чужди думи“ (<http://slovoto.info/article/1860>) думата се тълкува по следния начин: „*Бирбочуклия* (тур.) – буквално един път и половина; идиом за много добре свършена работа“. На тази основа можем да заключим, че нумерологичната метафорика означава нещо наднормено и вероятно в повечето случаи в положителен смисъл. В примера горе от Разградското окръжие това вероятно важи за потурите „от Котеленска аба“, по-несигурно е за описаните „вжтрѣшни гащи отъ домашно памучно платно, безъ никакви украшения“.

Принадлежности и разни

глабуданъ, глабудонъ *kılâptan, kılâpdan* ‘метални жички за везане’ (БЕР)

[...] мѣжду тия чърти пришито една желта сърмена черта наречена: „глабудонъ“ инострано издѣлие [Рус. 446]

кайшъ *kayış* ‘ремък, колан’ (РБЕ)

Поясъ навидъ на шороко отъ морови вълнени платовѣ домашно издѣлие върху пояса прѣпасанъ съ черъ ремаченъ кайшъ. [Рус. 38а]

цалуфи *zülûf* ‘къдри, къдрици, букли’ (АТБР)

[жените] Коситѣ си плетѣтъ по на двѣ спуснати отъ дире, безъ никакви на тѣхъ окачки, цалуфи не рѣжатъ, косата оставатъ на естественний ѝ цвѣтъ [Раз. 11б]

ялжци, ягльк: *yağlık* ‘кърпа’ (Геров)

[...] на ризата има нашивки отъ черна и червена коприна отъ 10 черти, отъ които двѣ сж изработени на трандафелови фигури и ся наричатъ „панички“, а останалитѣ 8тѣхъ черти се наричатъ „ялжци“ безъ никакви фигури. [Рус. 19б]

В русенския текст се срещат вторични термини за цветове, освен книжовните *кафяв* и *оранжев*:

На главата си носи *кафениенъ* баришъ [„Тънка кърпа за глава“, от фр. *barège* през рум. *bariş*. – РБЕ] [Рус. 65б]

[...] цвѣта на платоветѣ сж разни: червени, *патладженени*, *кафенияни*, *лимонени* [Рус. 52а]; от *patlıcan*, *kahve*, *ilimon*.

Не е сигурно дали *бозов* ([...] вълненъ черъ или *бозовъ* платъ [Рус. 18б]) спада към тази категория – в РБЕ **бозов** се определя така: „Който има светлокафяв цвят с пепелява отсянка; сивобежов“, „От тур. *boz* ‘сив’“. При споменаването на „кафяв“ нюанс в определението може би не е изключено да е от тур. *boza*, български *боза*.

Има ли новооткрити турцизми в текстовете? Повечето думи вече са регистрирани в речници и изследвания. Някои словосъчетания обаче могат да се смятат за нови, като *биръ бучуци* и *шамъ алджасж*, както и съчетанието в следната фраза:

Обуща наречени ботини отпредъ съ копчета и се вържатъ съ тѣнка ремичка, т.е. *черкезъ бичими* [Рус. 64а] *Çerkez biçimi* ‘по черказки начин’.

По причина на диалектно влияние и неравна степен на грамотност на писачите се срещат много разнообразни форми:

биневреци [Раз. 2б] населението ги нарича *бюневреци* [Раз. 5б]

ермилици [Рус. 44б] ирмилици [Бу. 6а] Еремлици [Рус. 46б]

катифе [Рус. 71б] кадифе [Рус. 21б]

кафени [Бу. 5б] кафяни [Бу. 3б]

пештемали [Рус. 57а] пештималъ [Рус. 58а] пищималъ [Рус. 20а]

сърмень [Рус. 59а] сирмени [Бу. 4б]

чимбера [Рус. 68а] чембер [Рус. 48б] чимбѣря [Рус. 31а]

Цитирана литература

- АТБР: *Академичен турско-български речник*. София: Рива, 2009.
- БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. I, II. Ред. Владимир Георгиев. София: БАН, 1971, 1979.
- БТР 94: *Български тълковен речник*. Четвърто доп. и преработ. издание от Д. Попов. София: Наука и изкуство, 1994.
- Геров: Найден Геров. *Речник на българския език*. Фототипно издание. Т. 5. София: Български писател, 1978.
- РБЕ: *Речник на българския език*. <http://ibl.bas.bg/rbe/> [прегледан 03.2020].
- Dictionnaire de l'Académie française 1762*. 4e édition. <https://www.cnrtl.fr>. [прегледан 03.2020].
- Eren, Hasan 1999. *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Gyllenbok, Jan 2019. *Encyclopaedia of Historical Metrology, Weights, and Measures. Vol. 3 (Science Networks. Historical Studies)*. Basel: Birkhäuser.
- Lewis, G. L. 1967. *Turkish Grammar*. Oxford, New York: Oxford University Press.

**ЕДНА ОСОБЕНОСТ В ОПИСАНИЕТО
НА МЕСТНИТЕ ТРАДИЦИОННИ КОСТЮМИ,
НАПРАВЕНО ОТ АДМИНИСТРАЦИЯТА
В РАЗГРАДСКА ОКОЛИЯ ПРЕЗ 1888 Г.**

Симеон Стефанов

Институт за български език „Професор Любомир Андрейчин“,
Българска академия на науките

Предмет на настоящото изследване са лексиката и стилът в един непознат и неизследван досега масив от документи от края на XIX в., описващи по няколко сравнително еднотипни начина традиционните костюми на различни социални и етнически групи в следосвободенска България. Проучването е съсредоточено върху описанието на Разградска околия.

Ключови думи: български език; лексика; стил; облекло, Разградско

**A PECULIARITY OF THE DESCRIPTION
OF THE LOCAL CLOTHES MADE
BY THE ADMINISTRATION
OF RAZGRAD REGION IN 1888**

Simeon Stefanov

Professor Lyubomir Andreychin Institute for Bulgarian Language,
Bulgarian Academy of Sciences

The goal of the paper is to study an element of the lexis and style of an unknown massif of documents from the end of the 19th century, where the different items of the traditional costumes of the particular social and ethnic groups in independent Bulgaria were described in several typologically similar ways. The author focusses his attention on Razgrad Region.

Keywords: Bulgarian language, Bulgarian lexis, style, traditional costumes, Razgrad Region

1. Предмет, цели, задачи и методи на изследване

1.1. Предмет

Предмет на настоящото изследване са лексиката и стилът в един непознат и неизследван досега масив от документи от края на XIX в., който се пази в Научния архив на БАН и представя по няколко сравнително еднотипни начина дрехите на различни социални и етнически групи в следосвобожденска България от този период¹. Изследването е съсредоточено върху описанието на Разградска околия (427, л. 1–13)

1.2. Цели

Тъй като отделни лексеми в тези документи често са съпътствани от пояснения в скоби, целта ми е да установя каква е функцията на тези пояснения, като ще изхождам от знанието, че обикновено добавената лексема пояснява, допълва (разширява) или конкретизира (стеснява) значението на основната единица в съчетанието. Ще се опитам да установя водещите мотиви при избора на поставените в скоби лексеми; дали са въведени от анкетиращия; дали те не отразяват устойчиви съчетания в езика на населението; кои думи се използват по-често като поясняващи, а кои думи като пояснявани единици и на какво може да се дължи това.

1.3. Задачи

Конкретната задачата е да ексцерпирам, анализирам и разпределя лексикалния материал по групи според заложените по-горе цели.

1.4. Методи

Основните методи, които ще бъдат използвани в настоящото изследване, са методите на диалектологичния, на лексико-семантичния, на етимологичния, на функционално-стиловия, на синхронния и диахронния анализ.

¹ Настоящото изследване е част от работата ми по проект „Местно производство, облекло и езиково богатство (принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“. Проектът е финансиран под номер 10/12 от фонд „Научни изследвания“. Писмените документи в масива са с обем 1112 страници (някои празни), листовите са голям формат, написани са с различни почерци и съдържат описания на облеклото на населението по окръжия, общини или населени места от оторизирани административни лица. За масива и проекта вж. Димитрова, Иванова, Лулейска 2017.

2. За една особеност в стила на българската следосвобожденска администрация

Начинът на събиране на информацията от местните администратори предполага стремеж към изчерпателност и обективност, поради което описанията на облеклото съдържат различни сведения – за начина на производство на дрехи; за платове и аксесоари; за дрехата като маркер на социален статус или етническа принадлежност; за традициите и промените в облеклото; за диалектни названия, както и за представите за книжовна норма; за културните заемки от различни езици; за използването на фотографията за документални цели; за функциите на някои държавни служители; за названия на селища и административни единици (Димитрова, Иванова, Лулейска 2017).

Описващият облеклото в Разградска околия се е стремил към изчерпателност. Понякога той е обяснявал думи, главно назоваващи облекло, чрез поставяне на други думи в скоби. На първо място е важно да установя в кои случаи добавените думи в разглежданите съчетания служат само като пояснения и предлагат лексикална единица, която представлява семантичен еквивалент; в кои случаи добавената дума има по-широко значение, а в кои – стеснено, конкретизиращо значение; в кои примери поясненията са общо към текста. Интерес представлява и това какви думи се използват като лексикални пояснения; дали това са общоупотребими или диалектни лексеми, както и най-общо какъв е техният произход; дали те може да се смятат за част от формиращата се книжовна терминология за облекло, или пък са присъщи на диалекта от описваната област (отразяват езика на анкетираните) или на родния диалект на анкетиращия (ако той не е носител на описвания диалект). Важно също така е да се установи и какви думи пояснява добавената лексика – общоупотребими или диалектни, както и най-общо какъв е техният произход. Подобен подход ще разкрие кои думи описващите са смятали за регионално ограничени и кои за книжовни, за разбираеми за хората от министерството и за достойни за документ, предназначен за висшестоящото началство. Някои думи се срещат и по няколко пъти в подобни съчетания. Едни от тях са пояснявани все от едни и същи думи, други – от различни. Някои думи в подобни съчетания се употребяват и като пояснявани, и като пояснения.

Тъй като правописът не е от значение за целта на настоящото изследване, ексцерпираната лексика ще предложи в графично нормализиран вид. Етимологични пояснения ще дам само за отделни по-интересни лексеми, а за други ще направя само препратки, тъй като настоящото изследване не е строго етимологично и привеждането на по-подробна етимологична информация не е необходимо.

2.1. Извънезикови пояснения

*Антерия*², от домашен вълнен или памучен плат (*облачана върху ризата*) на която (*антерия*) пазвата и ръкавите се закопчават с малки копчета, които местният шивач обвързва или с гайтан, или купува готови иностранны метални, кокалени или порцеланени копчета (427 л. 1а)

Пояс, който са запасва на кръста върху потурите (*абата го покрива от горе до половината*) дълъг около 3-4 метра (427 л. 1б)

На главата фес завит с копринен или памучен шал (*иностранно изделие*) (427 л. 3б)

Забрадка цариградска (*от бял иностранен тънък плат*) и английска (чюмбер) (427 л. 8а)

Добавените в тези примери пояснения в скоби дават ценни за етнолозите и фолклористите сведения за елементите на облеклото, за начините на тяхното съчетаване, привеждат особености, свързани с изработването им. Показват стремеж към детайлност в описанието, което е свидетелство, че анкетиращият осъзнава, че тези описания ще излязат от рамките на регионалната употреба.

2.2. Пояснения с анафорична функция

Антерия, от домашен вълнен или памучен плат (*облачана върху ризата*) на която (*антерия*) пазвата и ръкавите се закопчават с малки копчета, които местният шивач обвързва или с гайтан, или купува готови иностранны метални, кокалени или порцеланени копчета (427 л. 1а).

Тези пояснения имат анафорична функция и помагат да се избегне погрешното, поради привеждането на голям обем извънезикова информация или по синтактични причини, разбиране на текста.

2.3. Пояснения, които подчертават особености на местния говор

*Потурите (населението ги нарича бюневреци*³) (427 л. 5б)

Забрадка цариградска или английска (*тъй са нарича от населението*) (427 л. 8б-9а)

² Чрез тур. *anteri*, *enteri* от араб. *antari* по лично име на герой от арабски приказки *Antar* (вж. БЕР 1971: 12).

³ С редукция *биневрѐци* и последвала лабиализация *бюневрѐци* от *беневрѐци* 'вид тесни панталони от бял, домашен плат', което чрез срхр. *benèvreke*, *-vreci*, от XVII в. насам (вж. БЕР 1971: 42). За езиковите особености на разглеждания говор вж. Стойков 1993: 105–106, където е описан Шуменският говор като типичен представител на мизийските говори в рамките на източните български говори (вж. Стойков 1993: 96–101).

Обуща от местен сахтиян, работени тука (населението ги нарича каревли) (427 л. 5б)

Този вид пояснения са полезни, понеже привеждат и общоупотребимата от този период, и разпространената сред местното население лексема за назоваването на понятието. С това те дават ценни за езиковедите сведения, които могат да послужат при сравнителни и съпоставителни проучвания на описания говор.

2.4. Пояснения, които изтъкват кой е местният костюм и кой е на преселници

там е имало в Българското население два стари костюма: Балканджийския и Ерлийския (местния) (427 л. 10а)

а местните са носели Ерлийския (местния) костюм (427 л. 10а)

а от Ерлийската (местна) форма (427 л. 10а)

Добавената в тези примери лексема има поясняваща функция и дава ценни етнолингвистични сведения за начините, по които местните се самоназовават, и/или се наричат от носителите на други диалекти, напр. балканджиите.

2.5. Пояснения, чрез които предходната дума се конкретизира, като се свързва само с дадена група от населението на Разградска околия

Мъжки или Ергенски (български) костюм (427 л. 1а; 427 л. 2а; 427 л. 4б; 427 л. 5б)

Женски или Момински (български) костюм (427 л. 2а; 427 л. 2б; 427 л. 5а)

Мъжки или Ергенски (турски) костюм (427 л. 3б)

Женски или Момински (турския) костюм (427 л. 4а)

Мъжки (български) костюм (427 л. 7а; 427 л. 8а; 427 л. 8б)

Женски (български) костюм (427 л. 7а; 427 л. 8а; 427 л. 8б)

Мъжки (турски) костюм (427 л. 9а)

Чрез поясненията от тази група предходната дума се конкретизира, като се свързва само с дадена етническа група.

⁴ От тур. *basma*, производно от глагола *basmak* 'притискам, печатам' (вж. БЕР 1971: 35).

2.6. Пояснения, чрез които предходната дума получава видова конкретизация

Антерия от разни иностранны платове (или басми⁴ или аладжи) (427 л. 3б)

Антерия от иностранен плат (аладжѝ⁵) (427 л. 4б)

В приведените примери чрез поясненията, добавени в скоби, предходното название на общо понятие получава видова конкретизация. Добавената за пояснение лексема и в двата примера е турцизъм в общия смисъл на думата⁶. И двата примера се срещат при описанието на облеклото на турското население. Вероятно поради тази причина и лексемата, която се използва за пояснение, е взета от езика на местното население.

Ако изхождаме от основната функция на добавената лексема в подобни съчетания да поясни, допълни или конкретизира смисъла на предходната дума (в случая да го конкретизира видово), бихме могли да предположим, че назоваваната реалия е навлязла в бита на тази част от населението заедно със своето название.

2.7. Пояснения, при които поясняващата дума е турцизъм в общия смисъл на думата, а поясняваната е славянска лексема

огърница (яка⁷) (427 л. 1а; 427 л. 1б)
забрадка цариградска (от бял иностранен тънък плат) и английска (чюмбер⁸) (427 л. 8а)

златари (кююмджи⁹) (427 л. 5а)

нанизи (гердани¹⁰) (427 л. 3б; 6б; 8б)

Приведените примери са от описанието на облеклото на българското население. В тях турцизми в общия смисъл на думата се използват за пояснение (според мене и на видова конкретизация в някои случаи) на славянски по произход лексеми. Тези примери могат да се тълкуват като конкретизиране на общи названия чрез свързването им с реалии в диалекта. В такъв случай лексемите в скоби привеждат по-разпространената сред местното население дума, която е навлязла в говора заедно с реалията, която назовава, от Ориента с турско посредничество.

⁵ *Аладжѝ* диал. 'шарена тъкан' – от тур. *alaca* 'пъстър, шарен; пъстър копринен плат' (вж. БЕР 1971: 275).

⁶ В това изследване турцизми в общия смисъл на думата наричам лексеми, навлезли в езика ни чрез турски.

⁷ От тур. *yaka* също (GRS 2002: 299).

⁸ С редукция *e>u* и последвала лабиализация от *чѝмбѝр*.

⁹ От диал. вариант на тур. *kyuyutcu* 'златар' (БЕР 1986: 177).

¹⁰ Чрез тур. *gerdan* от пер. *gerdan* 'шия' (БЕР 1971: 238).

2.7.1. Пояснения, при които поясняващата дума е турцизъм в общия смисъл на думата, а поясняваната е от гръцки произход, но е осмислена по народна етимология като славянска лексема

тръндафел (гюл¹¹) (427 л. 8б)

Приведеният пример се среща при описанието на облеклото на българското население. Тук вероятно се сблъскваме със същия случай, както в точка 2.1.7. – турцизми в общия смисъл на думата се използват за пояснение на тук привидно славянска лексема. От това можем да предположим, че *гюл* вероятно е по-разпространената в местния говор лексикална единица.

2.7.2. Пояснения, при които поясняващата дума е образувана (на българска почва) от турска основа, а поясняваната е славянска по произход лексема

червено-черна (морав¹²) боя (427 л. 8а)

Приведеното съчетание се използва при описанието на облеклото на българското население. Пояснението от тази група дава сведения за заемането и адаптацията на турски лексикални елементи в българския език. Първата част от съчетанието е от славянски произход, а втората е образувана на българска почва от турска основа.

2.8. Пояснения, при които поясняващата дума е славянска по произход, а поясняваната е турцизъм в общия смисъл на думата

ката¹³ (редове) (427 л. 1б)

салтамарка¹⁴ (кожухче) (427 л. 9а)

емени (обуца) (427 л. 8б)

чюмбер¹⁵ (кърпа) (427 л. 2а)

шелвари¹⁶ (гащи¹⁷) (427 л. 4а)

Първите четири примера в тази група се използват при описанието на облеклото на българското, а петият – на турското население. В приведените съчетания на първо място е употребено видово название, турцизъм в

¹¹ Чрез тур. *gül* от перс. *gul*, съответствие на нашата *роза, ружа* (вж. БЕР 1971: 308).

¹² Производно от *мор*, което чрез тур. *mor*, итал. *moro*, от къснолат. *maurus*, гр. *μαῦρος* ‘негър’ (БЕР 1986: 237, под *мор*³).

¹³ От тур. *kat* със същото значение (БЕР 1979: 265).

¹⁴ Чрез тур. *saltamarka* ‘къса моряшка дреха’, нгр. (остар.) *салтамарка* от итал. *saltamarca* ‘връхна моряшка дреха; вид мъжка горна дреха’ (БЕР 2002: 452 и литературата там).

¹⁵ От тур. *çember* ‘вид забрадка’ (GRS 2002: 283).

¹⁶ *Шелвари* е от *шалвари*, което е чрез тур. *şalvar* също от персийски (GRS 2002: 290).

¹⁷ За произхода на думата *гащи* вж. БЕР 1971: 233–234.

общия смисъл на думата. Бихме могли да предположим, че първата дума е по-разпространената в диалекта. Това вероятно се дължи на факта, че самите названия са навлезли в езика на местното население заедно с реалиите през Ориента и с посредничеството на турския език. Добавената в скоби единица предлага общо название, нейно съответствие от славянски произход, което може да се е схващало и като книжовно.

2.9. Пояснения, при които и поясняващата, и поясняваната дума са турцизми в общия смисъл на думата

*емениш (каревли*¹⁸) (427 л. 4а)
*каревли (емениш*¹⁹) (427 л. 9а)
*джамадан*²⁰ (*елек*²¹) (427 л. 3б)
*чапрази*²² (*ченгели*²³) (427 л. 9а)
*дълга аба*²⁴ (*ямурлук*²⁵) (427 л. 5а)

Примерите от тази група се срещат при описанието на облеклото на турското население. Тук видово название се пояснява чрез видово название. Всички приведени лексеми са турцизми в общия смисъл на думата.

2.10. Пояснения, при които и поясняващата, и поясняваната дума са славянски по произход лексеми

*цървули*²⁶ (*опинци*) (427 л. 5а)
*синце*²⁷ (*зърна*²⁸) (427 л. 3б)

¹⁸ От тур. диал. *karevle* (БЕР 1979: 246).

¹⁹ Чрез тур. *uemeni* също от араб. *yāmāniy* ‘еменска стока’ от областта *Yāmān* в Югоизточна Арабия (БЕР 1971: 495).

²⁰ *Джамадан*, *джемадан* нар. ‘вид къса горна дреха’ е заето чрез тур. *camedan*, *camdan* от пер. *ġāmōdān* ‘куфар за дерхи’, съставено от *ġāmā* ‘дреха’ и *dan* от глагола *dašten* ‘държа’ (БЕР 1971: 353).

²¹ *Елек* нар. ‘къса върхна дреха без ръкави’ е от тур. *yelek* същото значение (БЕР 1971: 353).

²² Чрез тур. *çapraz* прил. ‘кръстосан, напречен’, същ. ‘копче, тока на колан’ от персийски (вж. GHS 2002: 280).

²³ Чрез тур. *çengel* също от персийски (GRS 2002: 283).

²⁴ Думата *абѧ* ‘дебел вълнен плат; горна дреха от такъв плат’ е заемка чрез тур. *aba* от арабски (БЕР 1971: 1).

²⁵ От тур. *yağmurluk* ‘шлифер’ (GRS 2002: 301).

²⁶ За произхода на думата *цървул* вж. Младенов 1941: 677; Bezljaj 1976–2007: 88; ЭСУМ 1982–2012: 300ю.

²⁷ За произхода на *синец* ‘мънисто’ вж. БЕР 2002: 670–671 под *синец* и 655–663 под *син*².

²⁸ За произхода на *зърно* вж. БЕР 1971: 669–670.

Първата от приведените двойки се използва при описанието на облеклото на турското население, а втората – на българското. Примерите от тази група представляват съответно опозиция общоупотребима/ смятана за общоупотребима – диалектна лексема в първия случай и диалектна – общоупотребима лексема във втория случай. Вероятно се различават по линията общо – видово название в първия случай и видово – общо название във втория случай.

2.11. Пояснения, при които поясняваната дума е турцизъм в общия смисъл на думата, а поясняващата – неин български диалектен вариант

аба (въба) (427 л. 2б)

Приведеният пример се среща при описанието на облеклото на българското население. Тук турцизъм се пояснява със свой диалектен, образуван на българска почва, вариант. Това е и пример за адаптацията на турска лексика на българска езикова почва.

2.12. Пояснения, при които поясняваната дума е от славянски произход, а поясняващата – заемка чрез румънски (или друг славянски) език

*чепици*²⁹(*гети*³⁰) (427 л. 2а)

нашиви (колцури) (427 л. 5б)

Чрез лексемите в скоби се прави видова конкретизация на български (славянски по произход) названия. Поради това тези примери принадлежат на съответния раздел по-горе: общо-видово название. Възможно е също така, ако се приеме заемане чрез румънски в диалекта, добавената лексема да представлява по-разпространена в него лексикална единица, т.е. чрез скобите се посочва местно название за назоваваната реалия.

²⁹ За произхода на думата *чепик* вж. Verneker 1908–1913: 143–144; Младенов 1941: 681; Vasmer 3: 316; Skok 1971–1974,1: 308; ЭСУМ 1982–2012, 6: 296 и др.

³⁰ *гѣти, гѣтри* ‘плъстени или кожени обвивки на краката, поставяни над обувките’ е заемка чрез рус. *гѣтры* от фр. *guêtre* и чрез рум. *ghete* от итал. *ghetta* (БЕР 1971: 239).

2.13. Пояснения, при които поясняваната дума е турцизъм в общия смисъл на думата, а поясняващата – друга заемка, използвана в някои български диалекти

*потури*³¹ (*биневреци*³²) (427 л. 2б)

Приведеното съчетание предлага лексеми, които се различават по линията общо-видово название. Примерът от точка 2.3. ни показва, че вероятно формата с лабиализацията, *бюневреци*, е разпространената в описания диалект.

При описанието на облеклото на българската част от населението са използвани 17 съчетания от дума и пояснение към нея в скоби и 34 названия на части от традиционния костюм. В седем от съчетанията славянска по произход дума се пояснява от турцизъм, в четири – турцизъм се пояснява от славянска по произход лексема, в две съчетания турцизъм е пояснен от дума от друг произход, в две – славянска лексема е пояснена от лексема от друг произход, в едно турцизъм е пояснен от свой български диалектен вариант, в едно – славянска лексема е пояснена от славянска лексема.

В 10 от съчетанията на първо място стои славянска по произход лексема, която се пояснява седем пъти от турска заемка, веднъж от славянска по произход дума и два пъти от друга лексема. В 7 от съчетанията на първо място стои турцизъм, който се пояснява 4 пъти от славянска по произход дума, веднъж от друг диалектен вариант на турцизма, два пъти от друга дума.

Славянската лексика в тези съчетания преобладава в първата, поясняваната, част с десет единици срещу осем турцизма в общия смисъл на думата. Във втората, поясняващата част, преобладава заетата от/чрез турски лексика със седем турцизма срещу четири думи от славянски произход.

При описанието на облеклото на турската част от населението са използвани 9 съчетания и 19 лексеми. В пет от съчетанията турцизъм е пояснен чрез турцизъм, в две описателно название е конкретизирано чрез турцизъм, в едно от съчетанията видово турско название е пояснено от общо славянско название, в едно съчетание славянско название е пояснено от славянско название.

В тази група турцизмите преобладават и в първата, поясняваната част (с пет лексеми от турски произход), и особено във втората, поясняващата част, където осем от деветте примера съдържат турцизъм в общия смисъл на думата.

³¹ *потури* 'вид селски дънести панталони с тесни крачоли, обикновено от дебел вълнен плат' е заемка от тур. *potur* със същото значение (БЕР 1996: 560).

³² Думата *биневреци* е с редукция на неударено *e* в *и* от *бевевреци*, за чийто произход вж. БЕР 1971: 42.

Приведените резултати показват значението на заетата от/през турски лексика в езика на местното население при назоваване на части от традиционния костюм. Турцизмите все още са необходима съставка като пояснение, дори и на преобладаващата в първата част славянска съставка при описание на облеклото на българското население. Това се дължи на факта, че все още са се носели традиционните костюми от времето на Османската империя сред селското население в Разградска околия. Освен турски заемки, в диалекта очаквано се употребяват и румънски, като и в двата примера за това на първо място като пояснявана единица в съчетанието стои славянската лексема, а на второ – лексемата от румънски произход. Това показва наличието на влияние и на румънския език върху говора от описаната област.

3. Заключение

От направената по-горе класификация и анализ на съвсем малка част от целия корпус от документи става ясно колко полезни сведения за различни области на науката може да даде този паметник.

Понеже са тясно свързани с бита и всекидневието на обикновения човек от този период, турцизмите като названия на традиционното облекло и материи трудно се изместват от други думи, но личи стремеж у описващия да използва и славянски по произход еквиваленти, които той знае може би от други говори или в резултат на образованието си, ако въобще може да се говори за подобна възможност или стремеж.

Прави впечатление, че при описанието на облеклото на българското население турцизми се използват също толкова често, колкото и при описанието на облеклото на турското население. Това вероятно се дължи на факта, че самите назовавани реалии са навлезли в живота на населението от тази област заедно с названията за тях през Ориента и чрез турско езиково посредничество. Не бива да изключваме като причина и миграциите по българските земи по време на Османското владичество, които постоянно променят етническия състав и съотношението на населението в отделните области на българската езикова територия.

Цитирана литература

Цитирани речници

БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. I (1971), II (1979), III (1986), IV (1995), V (1996), VI (2002), VII (2010), VIII (2017). София: БАН, 1971–2017.
Младенов, Стефан 1941. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Христо Г. Данов.

- ЭСУМ: *Этимологичний словник української мови*. I–VI. Київ: Наукова думка, 1982–2012.
- Berneker, Erih 1908–1913. *Slavisches etymologisches wörterbuch*. I–III. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Bezljaj, France 1976–2007. *Etimološki slovar slovenskega jezika*. I–V. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- GRS: Grannes, Alf, Ketil Rå-Hauge, Heyriye Süleymanoğlu 2002. *A dictionary of turkisms in Bulgarian*. Oslo: Novus.
- Skok, Petar 1971–1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. I–IV. Zagreb: HAZU.
- Vasmer, Max. 1908–1913. *Russisches etymologisches wörterbuch*. I–III. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.

Цитирани изследвания

- Димитрова, Маргарет, Миглена Иванова, Илина Лулейска 2017. България в края на XIX век: Многообразие в езика – многообразие в облеклото. – *Езиков свят*, 15/2, 12–19.
- Стойков, Стойко 1993. *Българска диалектология*. Трето изд. под ред. на Максим Сл. Младенов. София: БАН.

